

Українська ЛІТЕРАТУРА 9

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 56 від 2 лютого 2009 р.)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальні за підготовку підручника до видання: головний спеціаліст МОН України **К. В. Таранік-Ткачук**, завідувач сектора Інституту інноваційних технологій і змісту освіти **Н. І. Шинкарук**.

Експертизу підручника здійснювали: **О. П. Стефак** (вчитель-методист ЗСШ №18, м. Львів), **О. С. Линь** (вчитель економіко-правового ліцею, м. Рівне), **Г. М. Ключник** (методист Рівненської РДА), **Л. Я. Римар** (методист Кам'янської РДА), **В. А. Мелешко** (канд. філол. наук, Полтавський ДПУ), **Р. В. Мовчан** (канд. філол. наук, Інститут літератури НАН України), **З. О. Шевченко** (канд. пед. наук, Інститут педагогіки АПН України)

Автори розділів:

Микола Ткачук — «Дорогі дев'ятикласники», «Становлення нової української літератури», «Стильові течії і напрями в українському письменстві першої половини XIX ст.», «Іван Котляревський», «Григорій Квітка-Основ'яненко», «Петро Гулак-Артемівський», «Література українського романтизму», «Євген Гребінка», «Микола Костомаров», «Віктор Забіла», «Михайло Петренко», «Розвиток нової української літератури на західноукраїнських землях», «Маркіян Шашкевич», «Микола Гоголь», «Пантелеймон Куліш», «Марко Вовчок», «Огляд новітньої української літератури», «Василь Герасим'юк», «Урок-підсумок»;

Микола Сулима — «Вступ», «Усна народна творчість», «Українське бароко», «Історично-мемуарна проза», «Поезія», «Драматургія», «Григорій Сковорода», «Іван Багряний», «Візуальна поезія», «Іван Липа»;

Валерія Смілянська — «Тарас Шевченко»;

Віра Сулима — «Українська середньовічна література», «Перекладна література», «Оригінальна література княжої Руси-України», «Києво-Печерський патерик» — пам'ятка життійної літератури», «Українська література епохи Ренесансу», «Іван Вишенський».

© М. П. Ткачук, М. М. Сулима,
В. Л. Смілянська, В. І. Сулима, 2009
© Видавництво «Освіта»,
художнє оформлення, 2009

Дорогі дев'ятикласники!

Ви прочитали чимало книг, і кожна з них викликала у вас певні роздуми, захоплення, сум чи радість. Така дивна природа художньої літератури: оживити давно минулі чи сучасні часи, навіть зазирнути в майбутнє, викликати сміх або сльози. Читаючи, ви немов чуєте голоси персонажів твору, і ваша душа просвітлюється, підноситься, адже крізь призму епох постає жива і вічна мудрість літератури.

У попередніх класах ви навчилися аналізувати художній текст, визначати ідейний зміст твору, композицію та художні особливості. Ви розумієте художню літературу як *мистецтво слова*. Тепер прийшла пора її збагнути як явище історичне, що розвивалось з часів Київської Русі, змінювалось разом із буттям народу та історією суспільства. Тому ідеї, настрої людей, дух часу, філософія буття відбиваються в пам'ятках літератури, яка несе у собі *вічні духовні цінності та орієнтири*. На цій основі у читача формується *пам'ять культури*, розуміння нерозривності часів.

Ви простежите своєрідність кожної художньої епохи в розвитку нашого письменства, і перед вами відкриється складна, але надзвичайно цікава, розмаїта і захоплива картина літературного життя України.

В оглядових розділах висвітлюється становлення і розвиток української літератури, проблеми й здобутки. У літературних портретах акцентується на творчій індивідуальності митця, його основних естетичних шуканнях, соціальних та етичних ідеалах, глибині й художній правді в осягненні людського і суспільного життя. У цьому світлі пропонується аналіз передбачених програмою творів, їх місце в скарбниці українського мистецтва.

Вивчення української літератури в 9 класі закладає основи літературної освіти. Проте успішне засвоєння літератури як мистецтва слова забезпечується, передусім, *самостійним читанням художніх текстів*. У *хрестоматії*, що є другою складовою навчального комплексу для 9 класу, вміщено всі програмові твори, а також запитання і завдання для їх аналізу. Щоб сприймання вами художнього тексту було повноцінним, слід пам'ятати:

1. *Читання — це уявний діалог і співтворчість автора й читача, внаслідок якого виникають в уяві художні образи і картини.*

2. *Самостійно прочитавши твір художньої літератури, ви маєте висловити свої враження і судження про нього.*

3. *Художній твір невичерпний для пояснення і тлумачення.*

4. *Без теоретичних знань художній текст всебічно не осягнуть.*

Запитання і завдання у підручнику згруповано в рубрики:

Словникова робота — має на меті засвоєння літературознавчих термінів і понять, які поглиблюють теоретичний рівень вашої літературної освіти, розуміння літератури як процесу, де мають своє місце роди, жанри, стилеві течії.

Підсумуйте прочитане — передбачає закріплення знань про життя і творчість письменника, про ідейно-художній зміст програмових творів, особливості літературного процесу, стилеві напрями в українській літературі.

Поміркуйте — розвиває уміння учня аналітично мислити, самостійно осмислювати і логічно викладати свої судження про художній твір.

Аналізуємо твір — формує навички самостійно аналізувати художній текст, проникати в його ідейно-тематичну, сюжетно-композиційну та художню своєрідність, за допомогою яких твориться естетична картина світу.

Робота в парах — один учень ставить запитання іншому, а після відповіді рецензує її, уточнює, доповнює. Однокласники стежать за діалогом, можуть поглиблювати їхні судження. Такий діалог навчає культури спілкування, уміння викладати матеріал, стежити за повнотою відповіді, за необхідності доповнюючи її, роз'яснюючи незрозумілі аспекти твору сусідові по парті.

Робота у групах — сприяє колективному висвітленню проблеми, складанню й обговоренню найадекватнішого варіанта відповіді, який доповідає один з учнів від групи.

Міжпредметні паралелі — розширюють горизонт розуміння українського письменства у зв'язку з історичними обставинами, у світовому контексті літературних явищ.

Мистецька скарбниця — поглиблює розуміння художнього твору у світлі суміжних мистецтв — живопису, музики, театру, кіно, архітектури.

Творчі завдання — розвивають творчі здібності учня, уміння нестандартно мислити, розуміти естетичну силу мистецтва.

Для допитливих — завдання для тих, хто прагне глибше вивчити предмет, має філологічні здібності.

Узагальнюємо вивчене — стисло викладений матеріал у таблицях сприяє узагальненню й системному засвоєнню знань.

Перевірте себе — запропоновані тести сприяють повторенню й систематизації знань з літератури.

Отже, друзі, на вас чекає напружена праця, яка потребує вашої наполегливості, дисциплінованості й готовності трудитися, мислити і творити. Успіхів і натхнення вам!

Автори

Велика бо користь буває людині від учення книжного, бо се є ріки, що напоюють собою всесвіт увесь. Се джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина.

(«Повість минулих літ»)

[Література — один із найдавніших видів мистецтва — *мистецтво слова*, яке виникло на світанку людської цивілізації і розвивалося на ґрунті давніх і нових мов світу.] В історії кожної нації [література [відігравала важливу роль як засіб пізнання природи, суспільства, людини — індивідуального і колективного творця] і споживача духовно-культурних надбань окремого народу і цілого людства.

[Українська література упродовж кількох тисячоліть була потужним носієм духовного коду нації, невичерпною скарбницею історичної пам'яті народу, його культурних та морально-етичних цінностей, головних цивілізаційних устремлінь. Українські письменники завжди вважали себе виразниками національної ідеї, поборниками державної самостійності, вихователями свідомого українства у найширшому історичному просторі.] Іще за княжої доби письменник і патріот, перший руський митрополит *Іларіон* писав про великого князя Володимира: «не в бідній і не в безіменній стороні княжив він, а на Русі, яку видно й чути з усіх чотирьох кінців землі».

[Від часу свого виникнення і до початку ХХІ століття українська література пройшла складний шлях зародження, становлення і розвитку, що супроводжувався поборенням численних історичних та політичних негараздів, була осереддям національних змагань українства.]

Традиційно [українську літературу поділяють на *періоди*: ХІ—ХVІІІ століття — давня, ХІХ століття — нова, ХХ століття — новітня література.] Давня література поділяється на менші самостійні періоди: середньовічну літературу ХІ—ХV століть, її важлива складова — література княжої доби (ХІ—середина ХІІІ століття, інша назва — література Київської Русі), період ХVІ—ХVІІІ століть визначають як літературу Ренесансу і Бароко. У кожному з цих періодів література мала власні ідейно-художні досягнення, мовні особливості, широко розроблену систему жанрів, художньо-образні засоби, переважаючу тематику, улюблених персонажів.

На кожному етапі свого розвитку українська література відбивала найважливіші грані життя: особливості щоденного побуту людини, функціонування громадсько-суспільних, державних та релігійно-церковних інституцій. Література середньовіччя зафіксувала політичні, економічні й культурні контакти Русі зі Сходом та Заходом, детально описала історію запровадження християнського віровчення, а також опір новій вірі представників язичництва.

Пам'ятки XIII—XVII століть засвідчили процеси послаблення Русі і втрати нею, внаслідок нападів монголо-татар в середині XIII століття, власної державності, перехід земель України у підлеглисть Польщі та Литви, напружену боротьбу українського козацтва проти чужоземного поневолення. У XVI — XVIII століттях в ідейному протистоянні тискові католицтва народжується полемічна література, а також ряд жанрів у драматургії та поезії. Українська література цього часу відзначається гуманістичним пафосом, засвоює ідеї Ренесансу і Бароко. Тоді ж українська література переходить від рукописних форм до книгодрукування.

У цей час починають широко вживати термін *література* як поняття про *художню літературу* — продукт словесної творчості, вільного самовираження митця. Середньовічна література, тісно пов'язана із традиціями християнства, більшою мірою була анонімна, хоча ми знаємо імена Нестора Літописця, митрополита Іларіона Київського, Кирила Туровського, Івана Вишенського, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди, які жили і творили у давні часи. Проте багато творів XI—XVIII століть не мають точно визначених авторів. Буває, що навколо авторства відомого твору ведеться тривала дискусія, як, наприклад, щодо «Слова про похід Ігорів».

[Творча індивідуальність митця має вирішальний вплив на процес народження літератури. Адже художній твір — це результат творчої праці автора, його власного бачення обставин і фактів, свідоме перетворення реальної дійсності *у нову естетичну дійсність* на рівні тексту.]

Так, у фразі митрополита Іларіона про Русь, яку «*видно й чути з усіх чотирьох кінців землі*», допитливий науковець побачить неточне формулювання думки, адже для нього Земля — це планета у формі кулі, а Русь — це географічне поняття, назва великої території, яку неможливо оглянути з різних сторін. Проте для прихильника художнього письма вислів давнього письменника — це образ, модель думки про неозорі простори вітчизни, яка віддавна має таку силу й авторитет, що її знають і шанують у всьому світі.

[У художньому творі саме автор, керуючись власним талантом, письменницькою інтуїцією, знаннями і досвідом, вирішує, якою буде міра дійсного та уявного, реального і вигаданого, історичного та естетичного у створеному ним тексті. В той же час для художнього твору дуже важливою є особа *читача*, здатного сприйняти адресований йому текст, відчутти умовну гру поняттями, фактами, образами і навіть прихованими натяками, які автор адресує читачеві через текст. У певному розумінні кожен читач стає ніби співавтором тексту, його тлумачем і навіть критиком. Кожен читач аналізує текст відповідно до власних знань і досвіду, порівнює прочитане з іншими творами, визначає значення твору в *літературному контексті*, тобто в оточенні інших художніх творів.

[Якщо ж на місці читача опиняється професійно підготовлений науковець — літературознавець, то він здійснює аналіз тексту в історико-літературному або в естетичному аспекті.

Аналіз літературного твору має служити єдиній меті — поглибленому розумінню закладеного у творі змісту, пізнанню тексту як упорядкованої цілісності, що несе певну ідею і реалізує її відповідними засобами виразності.]

Кожен художній твір може бути проаналізований в *історичному контексті* — в який період він був створений, ким був його автор, який саме пласт реальної дійсності став предметом художнього зображення, наскільки достовірно відображено історичну добу тощо.

[Мистецький твір може бути проаналізований і в *естетичному контексті* для з'ясування питань, в якому жанрі й стилі він створений, які ідейно-художні особливості має, у чому полягає його мистецька цінність тощо.] Інколи йдеться про *естетику* певного *письменника* (художника, композитора, режисера), тобто комплекс засобів виразності, якими реалізує митець своє розуміння прекрасного.

Словникова робота. Запам'ятайте визначення поданих термінів.

Аналіз літературного твору (від грец. analysis — розчленування) — проведення, за законами логіки, поділу цілісного твору його складові компоненти (у прозовому тексті — на епізоди сюжету, фрагменти композиції, у поетичному — на рядки, окремі образи, склади, наприклад, для визначення ритміки).

Контекст (від лат. contextus — зчеплення, зв'язок) — мовне або ситуативне оточення літературного твору чи його частини, в межах якого найточніше виявляється значення окремого слова, фрази і т. ін. У художньому творі естетичне навантаження кожного елемента тексту визначає

близький контекст (фрази, епізоди, ситуації) і широкий контекст (твору, всієї творчості письменника).

Естетика (грец. *aisthētikó* — чуття, почуття) — наука про прекрасне, про художнє освоєння дійсності, про загальні закони краси і художньої творчості. У літературознавстві загально-естетичні підходи до літератури відіграють методологічну роль, сприяють поглибленому проникненню в її естетичну сутність, допомагають усебічно розкривати специфіку мистецтва слова.

Поміркуйте. 1. Яким чином художній твір залежить від індивідуальності його автора? 2. З'ясуйте роль письменників у справі утвердження державної самостійності України. 3. Що таке естетика як наука? Дайте тлумачення поняття «естетика письменника», наведіть приклад.

Підсумуйте. 1. Назвіть періоди розвитку української літератури. 2. Поясніть значення терміна «контекст». Чим відрізняється аналіз твору в історичному та естетичному контекстах?

Перевірте себе. Кого саме з руських князів мав на думці митрополит Іларіон, пишучи: «Не в бідній і не в безіменній стороні княжив він, а на Русі, яку видно й чути з усіх чотирьох кінців землі» (1. Ярослава Мудрого; 2. Володимира Великого; 3. Ігоря Святославича; 4. Данила Галицького)?

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Родинно-побутові пісні

Криниця та з живою, чистою водою —
То творчий дух народу, а хоч в сум повитий,
Співа до серця серцем, мовою живою.

(Іван Франко, «Народна пісня»)

Із попередніх класів ви вже знаєте такі види усної народної творчості, як міфи, легенди, казки, календарно-обрядові пісні, думи, історичні пісні, суспільно-побутові пісні. Тепер ви ознайомитеся з *родинно-побутовими піснями*. Цей пласт народної творчості багатий і різноманітний за тематикою.

«Українська народна пісня, — писав відомий письменник Михайло Стельмах, — ввібравши в себе і грозовий, і барвінковий ласкавий світ, історію й побут, болючі роздуми і найніжніші почуття, воістину геніально поєднала пристрасне й емоційне слово з незбагненим чаром, з незбагненими таємницями мелосу, що одразу охоплює людську душу то ясою перемог, то трагедійністю неволі, то повіом ще язичницької давнини, то тривогою і довірливістю кохання. І тому не дивно, що наша пісня супроводить людей-трудівників — своїх творців і хранителів — протягом усього їхнього віку, від колиски до могили, бо нема такої значної події в житті народу, нема такого людського почуття, яке б не озвалося в українській пісні чи ніжністю струни, чи рокотом грому».

Усі родинно-побутові пісні можна поділити на пісні про сімейне життя і пісні про кохання.

У *піснях про сімейне життя* відображені всі перипетії родинних стосунків між чоловіком і жінкою, котрих часто розлучали потреба заробітків на чужій стороні або війни та військові походи. Як от у пісні «Ой прийшов козак з війська, з дороги»: прийшов і поклонився в ноги по черзі — батькові, матері й жінці, вибачаючись за вимушену довгу відсутність. Родинні пісні допомагали людям переживати різні клопоти і долати журбу. Пісні давали добру науку невісткам, що потерпали від лихих свекрух («Чи я в полі не билина була»), розраджували

дружин, що зносили наругу від чоловіків-п'яниць («Ой оддала мене мати за п'яниченьку»), а також нещасливиць, змушених жити з нелюбом («Горе ж мені, горе, нещасная доле»). Пісні утішали вдів, розповідаючи про їхню самотність і бідкування, наприклад, пісня «Ой хмелю ж мій, хмелю». Подібна проблема порушується і в пісні «Ой шумлять верби да кінець греблі». До цієї групи входять також пісні про сімейну злагоду і сварки, подружню вірність та невірність, жіночу долю, материнські почуття; сюди ж можна долучити лірично-побутові пісні та романси, пісні колискові та сирітські.

Особливе місце в українському пісенному фольклорі посідають *пісні про кохання*, в яких відображено всі етапи і всі нюанси історії взаємин двох закоханих: залицяння, побачення, суперництво, чарування, чекання милого, туту в розлуці, перешкоди з боку батьків, ворогів-розлучників, зраду одного із закоханих. Були й такі перепони до шлюбу, як соціальна нерівність закоханих, що про неї співається у пісні **«За городом качки пливуть»**. Дівчина не виходить на побачення до хлопця, бо на те є причина:

Ой не хоче твоя мати
Мене, бідну, знати,
Хоче собі багатую
Невістку шукати!

У піснях про кохання, зазвичай, описується побачення козака й дівчини. Найчастіше воно відбувається біля криниці або на березі річки; дівчина набирає воду, а козак напуває коня (інколи він просить дівчину, аби вона напоїла коня). Можливе і бажане побачення закоханих зворушливо змальовано у пісні **«Сонце низенько, вечір близенько»**. Спершу висловлюється нагадування про час, що звіщає про близькість омріяної події: сонце заходить і наближається вечір, далі — чемне парубоче запрошення дівчині прийти на зустріч і вияв нетерпеливості — *вийди, вийди, не барися*. Натяком на можливі перешкоди звучить згадка про річку і болото, що їх має перейти дівчина, а також готовність парубка самому прибути до обраниці. Проте пісня несподівано урівнює шанси закоханих:

Ой там криниця під перелазом:
Вийдемо, серденько, обое разом.

Психологічно точно відображено поведінку закоханих: вони водночас прийшли на місце зустрічі, що демонструє обопільне зацікавлення у щасливому розвитку подальших стосунків. Цікавим нюансом стосунків закоханих є залицяння і певні елементи гри. У піснях про кохання неодмінно оспівується дівоча краса — біле личко, карі очі, чорні брови. У пісні **«Сонце низенько, вечір близенько»** парубок ніжно й щиро звертається до

своїї обраниці: моє серденько, рибонько, дорогий кришталю!
Себе ж козак грайливо принижує, кажучи:

Ой біда, біда, що я не вдався:
Біг через річеньку, та не вмивався.

Під час побачення вимальовуються характери козака і дівчини, перебіг почуттів. Дівчина, почувши про намір коханого повернутися до річки і вмитися, негайно стримує його щирим зізнанням: «Ти ж мені, серденько, й так сподобався!»

У піснях засуджуються козаки, котрі люблять одночасно чорняву, біляву та руду, не схвалюється намір парубка заради волів та великих статків одружитися з нелюбою. Непрості стосунки закоханих колоритно передає пісня **«Лугом іду, коня веду»**. У пісні дівчина змушена сама нагадати коханому про обов'язок одруження, «щоб слава не пропала», бо вже вони рік кохалися. Проте козак відверто зізнається: *«Коли б же ти, дівчинонько, / Трошки багатенька, / Взяв би тебе за рученьку, / Повів до батенька»*.

Психологічно не менш цікавою є й відповідь дівчини, яка відверто й гостро реагує на закиди хлопця щодо її бідності: *«Коли б же я, козаченьку, / Трошки багатенька, / Наплювала б я на тебе / І твого батенька!»* Продовжується пісня низкою дошкульних ніби лайок, а ніби й заклинань, що відповідають народним звичаям і усталеним традиціям у з'ясуванні непростих і недобрих стосунків: тут і намовляння на те, щоб дівчина тоді заміж пішла, «як на битій доріженьці яра рута зійшла», що на практиці означає — ніколи. І хлопцеві ображена кохана пророкує самотність, доки у млині на жорновому камені кукіль не вродиться. Пісня вочевидь бере сторону дівчини, яка на дорозі руту посіяла, поливала її, та ще й дощі пішли (як знак підтримки дівчини матір'ю-природою), отже, й дівчина заміж пішла. А намовляння, спрямоване на хлопця, виявилось нездоланим: у млині на жорновому камені кукіль не вродився, тому й закінчена пісні невеселе: *«Козак старий, як собака, / А ще не женився»*.

Майже кожна пісня несе в собі морально-етичні ідеали, що вироблялися впродовж століть; поетизуються щирість, вірність, піклування одне про одного. Творці пісень, звичайно ж, співчують козакові чи дівчині, яких не пускають на вулицю матері, проте радять прислухатися до батьківських застережень, аби через надмірну довірливість чи легковажність не втратити честі. У пісні **«Цвіте терен, цвіте терен»** йдеться про тужливі і щемливі переживання дівчини, яка передчасно *зазнала кохання*, а тепер тужить, бо милий зрадив її — поїхав іншої шукати. Подібний мотив розвивають пісні **«В кінці греблі шумлять верби»**, **«Світи, світи, місяченьку»** та ін.

Багато співається в піснях про найрізноманітніші випробування, що випадають на долю закоханих: намови ворогів, підступність подруги (чи друга), зрада, вимушена розлука, що можуть призвести до забуття коханої або коханого. Лірична народна поезія формувала *культ романтизованих почуттів* і стосунків, де переважали високі ідеали краси, моралі, мрій, особливого розуміння сенсу життя і вічної любові. Хоча інколи романтичні почуття допомагали побачити таємничу глибину людської душі, як от у пісні «*Місяць на небі, зіроньки сяють*». Тут на лоні живописної природи, у чарівну місячну ніч під ясними зорями *тихо по морю човен пливе*, у човні закоханий герой слухає пісню про любов, що її співає дівчина, яка знаходиться поруч. Проте від тієї пісні, що так само *мила і любя*, як і його кохана, *серденько козака мре*, бо очі його коханої — *водночас і ясні як день, і темні як нічка*. Останні рядки пісні з'ясовують драматизм ситуації: зустріч закоханих відбувається після розлуки, та ще звучить прямий докір дівочим очам, адже ті темні очі нашому герою *вік вкоротили*, бо *десь ті очі навчились зводить людей*.

У поетиці побутово-родинних пісень переважає *сентиментальний пафос*, адже ці пісні покликані *розчулити* слухачів, збудити в їхніх душах яскраві *емоції і переживання*. Відтворюючи різні моменти людського життя, пісні викликають співчуття до сироти чи вдови, звеличують красу вірності і благородство страждання.

Сентиментальний пафос не раз впливав на поетику пісень, відбір необхідних тропів. У піснях про кохання зустрічаємо вишукані, хоча й сталі порівняння: козака порівнюють з *кучерявим дубом, голубом, чорнобривцем*; дівчину — з *червоною калиною, зеленою хмелиною, голубкою, лебідонькою*. Побачення козака з дівчиною порівнюється зі щebetом солов'я: «*І націлувався, і намиливався, / Як у саду соловей нащebetався*».

Українським народним пісням взагалі, а пісням про кохання зокрема, притаманний *психологічний паралелізм*. Здебільшого він має пейзажний характер — похилена верба згадується в піснях про дівочу зажуру, похилений дуб — в піснях про засмученого козака тощо. Часом трапляються й паралелізми з господарським (тваринним) забарвленням:

Ой вийду я на улицю — улиця гуляє,
Подивлюся я по хлопцях — милого немає.
Усі кури на сідалі, півень на порозі,
Усі хлопці на вулиці, а мій — у дорозі.

Характерним для пісень цієї групи є змішаний паралелізм, коли поєднано пейзажний та господарський паралелізми:

Хилилися густі лози та й на землю пали,
Дивилися карі очі та й плакати стали.
Стоять верби кінець греблі, що я їх садила,
Нема того миленького, що я полюбила.

Пісням про кохання притаманні стали епітети (*молодая дівчинонька, тихий Дунай, чорні брови, карі очі, біле личко, вороний кінь, червона калина*), порівняння (*брови, мов шнурочок; гудіти, мов голубка; личко, як яблучко; очі, як у жаби*), метафори (*стелити барвіночком, вводити у славу, ламати рученьки, зводити з ума*) і гіперболи (*чорну хмару платком розмахати, посадити червону калину, щоб було видно на всю Україну*).

Важливою складовою поетики побутово-родинних пісень є *традиційна символіка*, що водночас складає могутню підвалину всієї народної творчості. Традиційна символіка була одним із засобів художнього мислення, допомагаючи авторам пісень відтворювати складну картину світу, передавати особливості світосприйняття наших предків, їхні морально-етичні ідеали, розуміння побутової і мистецької естетики. Фольклор насичений складною і водночас постійною гамою символів. Ось кілька прикладів: *коляда* — символ оновлення світу, перемоги світу над темрявою, добра над злом (трапляється в календарно-обрядовій поезії); *вікно* — символ потенційних можливостей, зв'язку людини із зовнішнім світом (у пісні «Цвіте терен, цвіте терен» дівчина сідає край *віконця*, бо її зраджено, виведено з кола громадських приписів і традицій, отже, її світ замкнено в межах домівки, а за вікном простеляється дорога в далекий світ, де зник її невірний обранець); *вода* — давній символ першоматерії, плодючості, що, не виключено, походить від давніх обрядів слов'ян паруватися саме біля води; у піснях вислови «наносити води», «хотіти напиться води», «переходити воду», «плавати по воді» — означає «кохати»; близьким до цього є символ криниці, біля якої відбувалися випадкові чи не випадкові зустрічі, і пов'язані з нею дії — копати криницю, брати воду з криниці.

Підсумуйте. 1. Які жанри усної народної творчості вам відомі? 2. З'ясуйте, яку роль відіграє фольклор у житті нашого народу. 3. Які особливості, на думку Михайла Стельмаха, мають українські народні пісні? 4. На які групи поділяються родинно-побутові пісні? Назвіть кілька пісень кожної групи. 5. Наведіть приклади сталих епітетів та символів у родинно-побутових піснях.

Поміркуйте. 1. Чи притаманна пісні «Світи, світи, місяченьку» символіка? Аргументуйте своє твердження. 2. Визначте, які саме

рядки цієї пісні побудовані на психологізмі пейзажного, а які — на психологізмі господарського (тваринного) характеру:

- а) «Світи, світи, місяченьку, та й на мій перелаз,
Прийди, прийди, мій миленький, до мене ще хоч раз»;
- б) «Ой коли б я крила мала ще й солов'я очі,
Я б до тебе прилетіла серед опівночі»;
- в) Як з тобою кохалися — сухі дуби цвіли,
А як стали розлучатись — зелені пов'яли».

Для допитливих. У тексті пісні «В кінці греблі шумлять верби» знайдіть зразки постійно вживаної у народній поезії символіки, психологічного паралелізму, постійних епітетів:

В кінці греблі шумлять верби,
Що я насадила.
Нема того козаченька,
Що я полюбила.
Ой немає козаченька —
Поїхав за Десну.
Рости, рости, дівчинонько,
На другу весну!
Росла, росла дівчинонька
Та на порі стала.
Ждала, ждала козаченька
Та й плакати стала.
Ой не плачте, карі очі,—
Така ваша доля.
Полюбила козаченька,
При місяці стоя!
Зелененькі огірочки,
Жовтенькі цвіточки.
Нема мого миленького,
Плачуть карі очки!

Мистецька скарбниця. *Іван Соколов (1823—1910)* — російський живописець, випускник Петербурзької Академії мистецтв, згодом — її академік, професор. Народився в Астрахані. Постійно жив у Петербурзі, часто бував на Україні. Автор багатьох картин з життя українського села: «З базару», «Прощання косаря», «Дівчата ворожать в ніч під Івана Купала», «Ніч на Івана Купала», «Кобзар», «Збирання вишень у поміщицькому садку на Україні», «Проводи рекрутів», «Перезва». Іван Соколов був знайомий з Тарасом Шевченком, який 1859 року виконав офорт за його твором «Приятелі». Розгляньте подану картину, проаналізуйте її композицію та сюжет.

Іван Соколов.
Ніч на Івана Купала

Микола Пимоненко.
Суперниці. Біля колодязя

Микола Пимоненко.
Українська ніч

Микола Пимоненко (1862—1912) — український живописець. Закінчив Київську рисувальну школу, в якій у 1884—1900 роках викладав. Навчався в Петербурзькій Академії мистецтв, згодом був її академіком. Писав твори на теми з життя України: «Весілля в Київській губернії», «Ворожіння», «Суперниці. Біля колодязя» та інші. Його картину «На річці» розгляньте на I форзаці підручника.

Робота в парах. 1. Визначте, яка картина Миколи Пимоненка може служити ілюстрацією до пісні «Сонце низенько, вечір близенько». 2. Умотивуйте свій вибір. 3. Обміняйтеся думками про сюжети картин та характери зображених на них персонажів. 4. Знайдіть між героями пісні і картин художника Пимоненка спільне й відмінне.

Аналізуємо твір. 1. Порівняйте сюжети двох творів: народної пісні «Лугом іду, коня веду» і картини Миколи Пимоненка «Суперниці. Біля колодязя». 2. Проаналізуйте, як саме митці, користуючись образно-виражальними засобами свого мистецтва, вирішують тему соціальної нерівності молодих людей, що збираються до шлюбу.

Перевірте себе. Яка з названих пісень має легендарного автора — Марусю Чурай?

1. «Місяць на небі, зіроньки сяють»
2. «Цвіте терен, цвіте терен»
3. «Засвіт встали козаченьки»
4. «Сонце низенько, вечір близенько»
5. «В кінці греблі шумлять верби»
6. «За городом качки пливуть»
7. «Лугом іду, коня веду»

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Рильський М. Золоті розсипи народної мудрості. // Рильський М. Збір. творів: У 20 т. — К., 1987. — Т. 16.

Народні пісні в записах Марка Вовчка. Двісті українських пісень. — К., 1979.

Народні пісні в записах Миколи Гоголя. — К., 1985.

Українське весілля

Пісні зробили з весільного дійства свято радості, незабутньо відзначили дві грані життя молодої пари, красою встелили початок нового спільного життя.

(Гнат Хоткевич)

Весілля — один із провідних жанрів родинно-обрядової творчості, своєрідне драматичне дійство. Це дійство мало багато компонентів, тривало по кілька днів, його виконавцями були члени родин молодого і молодої, їхні друзі, односельці, кожен учасник чітко знав і виконував свою «роль». Найголовніші ролеві партії належали молодим, друзкам (подругам нареченої), боярам (друзям нареченого), батькам (майбутнім сватам) та іншим учасникам дійства. Український *весільний обряд* умовно *поділяється на три етапи*: приготування до весілля, власне весілля і завершальний етап, коли молоді вже одружені. Кожен етап народного весільного обряду передбачав поєднання кількох видів мистецтва — співів, танців, музики, драматичних картин тощо. Кожен з цих етапів мав свій пісенно-музичний супровід.

[На першому етапі відбувалися *сватання молодої і заручини*. У середині ХХ століття на Київщині ще можна було побачити давній весільний обряд.] Наприклад, запрошення на весілля. Місце дії — розлоге степове село. Час дії — літо. Понад плесом городів пливають три дівочі постаті.] Їхні голови вивершують пишні барвисті вінки, за спинами вітер розвіває різнокольорові тріпотливі стрічки, немов то летять над городами три жар-птиці. Дівчата вбрані у національні костюми, що на той час уже були великою рідкістю. Посередині йде молода (так на Київщині називали наречену), поряд — її дружки. Кожного, хто трапляється по дорозі, — чи старенький дідусь, чи мала дитина, чи косар, чи молодиця, — наречена повинна була вшанувати, тричі вклоняючись у пояс і по тому тричі цілуючи. Якщо ж заходили до хати, з якої кликали на весілля когось особисто, то спершу клали на стіл весільну шишку — обрядову булку, прикрашену голубами й квітками, виліпленими з тіста, і наречена схвильовано проказувала: «Просили батько й мати, і я прошу — приходити до нас на весілля». Яскравим був обряд прикрашання гільця під час дівич-вечора.

[У суботу, в переддень весілля, готували коровай. У «Старосвітських батюшках і матушках» Івана Нечуя-Левицького читаємо:

Приїхали матушки, родички Прокоповичеві. Молодиці поставили серед пекарні два столи, помили по лікті руки, стали кругом стола й викинули з ночов тісто. Титарка почала дуже тонесеньким голосом пісні до короваю:

Світи, Боже, з раю
До нашого короваю,
Щоб було виднесенько
Краяти дрібнесенько!

За титаркою заспівали молодіці й матушки. Руки кругом стола завештались, заворушились. Голі лікті дрижали, ворушились, зачіпали один другого, стукались один об другий. Білі й чорні руки бігали по тісті, виробляли шишки, викачували, розкачували довгі качалочки, розпліскували, вирізували зубчиками. Одні руки скручували зубчасті качалки в шишки, другі ліпили голуби, треті наліплювали їм з чернушки очі, вирізували зубчиками пояски на вершок короваю. На другому столі убирали шишками та голубками здоровий та довгий коровай, обтирали його миндалем та родзинками. Пісня співалась за піснею.

Цей обряд супроводжували різними піснями, одна з них — **«До бору, старости, до бору»**. Коровайниці вболівали, аби *коровай гнітен був*, аби тісто якнайкраще випеклося — *загнітилося* (тобто, щоб на поверхні короваю утворилася світло-коричнева шкоринка). Вдалий коровай символізував вдале життя молодих і цілого роду. Для випікання короваю потрібен добрий жар у печі. Відправляючи старостів (в інших варіантах — дружок) до бору, коровайниці у пісні наказують їм *рубати сосну додоу*. Цією символічною паралеллю із сосною пісня натякає на те, що й наречену *відривають (відрубують)* від батька й матері та віддають у родину чоловіка, в підлеглість йому і його батькам, тобто свекрові й свекрусі, адже друге значення слова *загнічувати* — пригнічувати.

Втрату особистої свободи дівчина часто переживала з почуттями гіркоти й суму, яких так багато в піснях, що звучали в дівчачий вечір. У пісні **«Летять галочки»** *всі дівочки заспівали*, а Маня заплакала, подруги допитуються, за чим вона найбільше тужить — чи не за тим, що полишає батьківське подвір'я, рідний дім? Наречена пояснює, що жаль їй коси, бо відтепер, як заміжня жінка, ховатиме її під хусткою, а коса її — то символ її молодості й краси, що в родинних клопотах змарніє.

У пісні **«А брат сестрицю та й розплітає»**, що супроводжувала обряд *розплітання коси*, висловлюється сум і ніжність за роками дівочої юності, бо вже дівчині, що бере шлюб, більше у віночку, сплетеному з хрещатого барвінку, не ходити, отже, не бувати більше на веселих зібраннях молоді. Коли ж до дівчини приходив молодий із боярами, то звучала веселіша пісня **«Розвий, сосно, сімсот квіток, рано, рано»**, щоби всім боярам діста-

лося по квітці, всім — окрім нареченого Івана, бо ж у нього квітка — Марійка-дівка.

Цей самий мотив гіркоти й смутку відтворив *Пантелеймон Куліш* у поемі «Настуся», де події відбуваються 1648 року. Вдова віддає заміж дочку і гірко плаче, втрачаючи дитину, бо ж дочкою ще не навтішалася... Автор натомість дає власну пораду:

Веселися, мати, утішайся зятем!
Славний Морозенко на всю Україну
Ізнайшов у тебе у хаті дружину.

Завершив Пантелеймон Куліш опис цього фрагмента весілля патріотичним закликком і прославленням козаків, що воюють за народну волю.

Повернемося до етапів весільного обряду, про що одна з пісень повідомляє:

П'ятнонька — зачинайнонька,
Суботонька — коровайнонька,
Неділенька — звінчаймося,
Понеділок — завиймося...

Отже, головна частина весілля відбувалася в неділю, коли наречені йшли до шлюбу, зазвичай вінчалися у церкві. Потім гості збиралися на подвір'ї нареченої, було багато молоді, яка співала, танцювала, показувала жартівливі сценки, майже інтермедії. Співом супроводжувалося подавання страв на стіл, у піснях хвалили куховарок, обмінювалися піснями дружки й бояри, світилки й дружки, свахи й дружки, співали під час танців, під час приїзду молодого по молоду і під час її від'їзду до нареченого, співали після першої шлюбної ночі.

Ось як постає картина весілля у повісті «Люба-згуба» *Юрія Федьковича*:

{ Горілка стоїть перебоями — куди повернешся, в хаті світло на всі боки... А гостей, гостей! І в хаті, і в хоромках, і на дворі ... За столом сидить Калина зо своїми дружечками. Молодого посадили з братом та боярами коло неї; музики грають — було щось аж шість скрипників та два цимбалісти, усе винницькі... Гості вечереють, музики пригравують, дружечки приспівують... }

{ У весільні дні лунали сумні й веселі, жартівливі й сороміцькі пісні: сумних співала сторона нареченої, веселих — молодь, яка раділа за пошлюблену пару, жартівливі та сороміцькі пісні лунали на заключному етапі весілля — під час перезви. } Гості в цей час перевдягалися, наприклад, в циганський одяг, жінки — в чоловіче вбрання, чоловіки — в жіноче, розмальовувалися, возили по селу тестя й тещу на возі, жартували і потішалися різними витівками.

Чому ми детально зупиняємося на елементах весільного обряду? Тому, що значення словесних текстів весільних пісень

можна розкрити лише з урахуванням їх обрядової функції. Читаючи весільну пісню, ми щоразу міркуємо, до якого обряду вона належить, яку дію відображає і супроводжує. Загалом же, весільна пісня — це органічна складова весільної драми, яка живе в обряді, озвучує всі його етапи, надає весіллю особливої естетичної краси та емоційно-чуттєвої глибини.

Весільні пісні акумулювали морально-етичні та естетичні ідеали народу щодо стосунків між подружжям, виховання дітей. Ці пісні нагадують молодят, що не багатство прикрашає людину, а скромність, працьовитість, розум. Ось як на сватанні мати радить у пісні синові:

Не бери, сину, у злоті,
Но бери, сину, в роботі,
Бо срібло-злото — то все минеться,
В нас роботонька знайдеться...

У весільній пісні брат радить нареченому зважати не так на багатство майбутньої дружини, як на її розум (ознака життєвської мудрості). Важливою умовою родинної злагоди і благополуччя була схильність дівчини до дбайливого господарювання, тому мати навчала дочку:

Тримай хаточку, як у віночку,
І рушничок на кілочку;
Тримай відерця всі чистесенькі
І водиці повнесенькі...

Маленький герой повісті «Щедрий вечір» *Михайла Стельмаха*, ледь прокинувшись, чує голоси батька й матері, що злагоджено воркочуть біля своїх ранішніх справ, і раптом згадує веселу й водночас повчальну весільну пісню:

До нас, невістко, до нас,
А у нас усе гаразд:
Сама піч хліб пече,
Віник хату мете.

Ідейні настанови весільно-обрядових пісень стосуються не лише наречених як головних персонажів дійства, а й усіх учасників весілля. У пісні мати нареченої клопоталася перед зятем про те, аби він так само любив, шанував і дбав про свою дружину, як вона дбала про свою дочку. У піснях звучать напучування для свекрухи і невістки на взаємну повагу, турботу, допомогу. Пісня подає пораду іншим членам родини нареченого (свекрові, сестрам і братам), аби й вони виявляли прихильність і ласку до нового члена сім'ї. Весільна пісня підкреслювала значення працелюбності молодих, їх душевної доброти і щирості, уміння поважати батьків, любити одне одного, передавати своїм дітям кращі людські якості.

Весілля на нашій землі відоме з найдавніших часів — про це свідчать перші письмові згадки про весільні пісні XI століття, перші описи весільного обряду XVI — XVII століть. Спеціальне фахове вивчення весільного обряду припадає на другу половину XVIII століття. Перші описи українських весільних обрядів та весільних пісень здійснили на початку XIX століття українсько-польський фольклорист Зоріан Доленга-Ходаковський та польський етнограф Лукіан Голембйовський. Важливий внесок у справу збирання нових зразків весільного фольклору зробили відомі українські письменники й фольклористи Іван Вагилевич, Яків Головацький, Амвросій Метлинський, Павло Чубинський, Степан Руданський, Леся Українка та інші. Окрім названих відомих українських письменників, весільні обряди і пісні колоритно використали у драматичних і прозових творах Іван Котляревський («Наталка Полтавка»), Григорій Квітка-Основ'яненко («Сватання на Гончарівці»), Тарас Шевченко («Назар Стодоля»), Марко Вовчок («Козачка»), Михайло Старицький («За двома зайцями»), Улас Самчук («Марія») та інші.

Підсумуйте прочитане. 1. Який етап весілля супроводжувала пісня «А брат сестрицю та й розплітає»? 2. Чим можна пояснити виконання пісень під час весільного обряду? 3. Які настанови містять весільні пісні? Кому вони адресовані? 4. Хто з українських письменників описав весільні обряди, використав весільні пісні у своїх творах?

Для допитливих. Знайдіть згадки про весільний обряд у тексті повісті «Марія» Уласа Самчука, поясніть, що вони означають у долі героїв цього твору.

Робота в групах. Об'єднайтеся в класі у кілька груп, оберіть по 1—2 тексти весільних пісень, вміщених у хрестоматії, з'ясуйте їх функції у весільному обряді.

Перевірте себе. 1. Обрядове дерево українського весілля, що прикрашається квітами, ягодами, колосками тощо і стоїть на столі протягом усього весілля, має назву _____. Оберіть правильну відповідь із переліку: гілка, гілля, гілляка, гільце, гіллячко, гілочка.

2. Яка з названих пісень не входить до весільних: а) «До бору, дружечки, до бору», б) «А брат сестрицю та й розплітає», в) «Ой на горі вогонь горить», г) «Розвий, сосно, сімсот квіток», ґ) «Летять галочки у три рядочки», д) «Ой матінко, та не гай мене»?

Мистецька скарбниця. Костянтин Трутовський (1826—1893) — український живописець-реаліст. Народився на Курщині. Був слухачем Петербурзької Академії мистецтв, з 1860 року — академіком. Створив ряд картин на теми давніх українських

обрядів та старосвітського життя: «Колядки на Україні», «Надгають вінок», «Сцена біля криниці», «Сорочинський ярмарок» та інші. Його картину «Україна» розгляньте на II форзаці підручника.

Перевірте себе: На картині Костянтина Трутовського ви бачите один з етапів весільного обряду. Спробуйте визначити, який саме, та опишіть картину. Правильна відповідь є у цьому переліку: «Сватання», «Запрошення на весілля», «Весільний викуп», «Перезва».

Мистецька скарбниця. Володимир Маковський (1846—1920) — російський живописець. Народився в Москві. Закінчив московське училище живопису, скульптури та архітектури. Академік. Дійсний член Петербурзької Академії мистецтв. Багато полотен присвятив побутові та природі України: «Дівчата, освітлені сонцем», «Гречка в цвіту», «Ярмарок у Полтаві», «Русалки», «Бабусі» та інші. Популярними в українському побуті ХХ століття були репродукції його картини «Дівич-вечір» (1882).

Творче завдання. Опишіть, що зображено на картині Володимира Маковського «Дівич-вечір» (с. 22). Чому за столом сидять лише дівчата? Яка їхня роль в обряді? Про що розповідають пісні, що виконувалися в дівич-вечір? Які емоції передають ці пісні? Складіть літературно-музичну композицію з пісень, що виконуються на дівич-вечорі.

Володимир Маковський. Дівич-вечір

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

С т е л ь м а х М. Віки мужності і звитяги... // Народні перлини. Українські народні пісні. — К., 1971.

Ш у б р а в с ь к а М. Весільна пісня на Україні та її обрядова функція // Весільні пісні: У 2 книгах. — К., 1982.

Народні пісні в записах Пантелеймона Куліша // Народна творчість та етнографія. — 1989. — № 5.

Українські народні балади

Ой під горою, під кам'яною —
Там сидів голуб із голубкою.
Цілувалися, милувалися,
Сизими крильми обіймалися.
Налетів орел з крутої гори,
Розбив-розлучив голубів з пари.
Голубка ходить, жалісно гуде,
Що вже з голубом жити не буде.

(Українська народна балада)

Балада — поетичний жанр, близький до ліричної пісні і водночас до думи та пісні історичної. Характерною особливістю цього жанру є те, що в баладі історична доля народу розкривається на прикладі драматичної історії конкретної людини. Отже, балади — це віршовані розповіді про трагічні повороти в людських долях. Героями балад ставали люди, наділені винятковими рисами характеру, яким випала незвичайна або нещаслива доля. Відповідно й сюжети балад набували особливого драматичного напруження.

Балада відома від найдавнішого часу в багатьох народів світу. Перші записи англійських і шотландських балад датуються XIII століттям. Запис другої половини XVI століття повного тексту балади «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» засвідчив, що цей жанр опанували й українські творці пісенного фольклору. Чарування козака дівчиною, що часто зустрічається в баладах, описано в латиномовній поемі Себастьяна Кльоновича «Роксоланія» (1584).

Тематично балади поділяють на *легендарні* (фантастичні), *історичні*, *любовні* та *родинно-побутові* (сімейні).

Балади легендарні (фантастичні) побудовані на трагічних особистих історіях, що закінчуються надзвичайними подіями: невістка через прокльони свекрухи стає тополею; брат і сестра через грішну любов обертаються на квітку; мати, аби не допустити одруження сина з удовою, закликає його в явора; чоловіка, який покинув родину і помандрував з іншою, дружина прокльоном обертає в камінь. Тексти цих творів розкривають поетичний світогляд українців, відбивають давні вірування наших предків, їхні міфологічні уявлення про світ природи.

У баладі «Ой летіла стріла з-за синього моря» йдеться про смерть вдовиного сина. До вбитого козака прилітають три зозулі. Пісня розшифровує, що то були не зозулі, то прилітали до забитого козака його матінка, його миленька і його сестриця. Матінка сідає в головах, і плаче вона так, що розливається Дунай, бо її горе невичерпне, як річка, адже втрата сина — то не лише втрата захисту від ворогів, то втрата надії на продовження роду, на підтримку й опіку в старості. Сестриця сідає в ногах, з її сліз збирається ціла криниця, бо це втрата товариша й сердечного друга, помічника у справах житейських і в стосунках родинних. Цим двом жінкам і їхньому горю балада протиставляє горе його миленької, тобто горе овдовілої дружини. Хоча вона зозулею сідає біля серденька вбитого, але плаче молода вдова так, що земля лишається сухою. Балада пояснює причину короткої вдовиної пам'яті тим, що в її родинному житті достатньо було причин для сліз, які вона виплакала ще за життя чоловіка («нагайка шуміла коло її тіла» вже на третій день після весілля). У тексті цієї балади тісно сплетені фантастичні мотиви із мотивами родинно-побутовими та історичними. Оскільки в тексті балади є уточнення: козак гине від стріли, що прилетіла з-за синього моря, то можна припустити — це натяк на Чорне море, яким прибували турецькі загарбники. Отже, балада походить від часів, коли наш народ відбивав напади турецько-татарських загонів.

У баладах історичних особисті людські драми тісно вплетені в історичні події. Ці балади передають патріотичні настрої українців, їхнє прагнення до волі, розуміння особистої і національної гідності.

Численні епізоди змагань українських козаків із татарами звела у символічно-легендарний сюжет балада «Ой на горі вогонь горить». У ній оспівується смерть козака, що лежить у долині, очі його накрито китайкою (шовком), проте смерть не заважає козакові звернутися до свого коня, наказати йому вертатися додому і повідомити батькові й матері, що сталося з їхнім сином. Кінь виконує наказ свого господаря, навіть відповідає, мов людина, на запитання матері, де подівся їхній син. Кінь говорить словами, повними гірких паралелей, кажучи, що їхній син оженився: *«та взяв собі паняночку — в чистім полі земляночку!»*. У символіці народної пісні це означало, що козак загинув на війні і похований у чистому полі, де щойно відгриміла битва.

Інший період української історії відображає балада «Бондарівна». Очевидно, йдеться про період XVI — першої половини XVII століть, коли українські селяни потерпали від польських землевласників. У розгорнутому деталізованому сюжеті балади «Бондарівна» є вказівка на місце драматичної події: вона сталася у містечку Богуславі, що належало пану Каньовському. Названі учасники драми: сам пан Каньовський, старий Бондар та

Ой, на горі вогонь горить.
Листівка 1912 року.
Худ. Амеросій Ждаха

Бондарівна.
Листівка 1912 року.
Худ. Амеросій Ждаха

його дочка. Точно передано характери учасників драми. Спочатку — показна ввічливість пана Каньовського: побачивши на забавах молоді красиву дівчину, пан спершу здійняв капелюха, виказуючи цим жестом повагу і привітання. Проте справжній характер пана, що звик володіти всім, виявився в тому, як він безцеремонно обійняв дівчину і безсоромно привселюдно поцілував. Другим учасником драми стає Бондарівна — дочка Бондаря, звичайного ремісника, що виготовляє діжки, бодні, дерев'яні відра тощо. Балада порівнює Бондарівну з сизою голубкою і з пишною павою. У символіці народної поезії це означало чистоту, лагідність, красу, самоповагу, людську та жіночу гідність. Усі претензії пана Бондарівна відхиляє. Схоплена озброєними слугами пана, дівчина вибирає смерть, не погодившись стати панською бранкою. Коли ж дали знати батькові, що він втратив доньку-красуню, то характери Каньовського і Бондаря виявилися ще яскравіше. Пан цинічно бажав відкупитися від чужого горя. Тому він посунув трохи талярів по столу, платячи батькові за зганьблену дівочу красу, а потім дав йому *«таляриків бочку»* — за хорошу доньку. І в жесті — дати таляри в бочці, можливо, зробленій руками Бондаря, і в насмішкуватих словах — *«за хорошу дочку»* — в усьому звучав жорстокий насміх, адже для батька дівчина справді була донькою хорошою — чистою, чесною. Лише заплатила вона за те, щоб зберегти ці якості, найдорожчу ціну — своє життя. Не прийнявши грошей, невтішний батько вдарився в стіну головою, вибираючи смерть разом із донькою. Пісня показує сімейну волелюбну традицію, а разом із цим і традицію цілого народу, не скореного поневолювачами.

Любовні балади, або балади про кохання та дошлюбні стосунки, складають значну частину баладної спадщини українського фольклору. Тематично ці тексти охоплюють увесь спектр стосунків закоханих між собою, їхніми суперниками і суперницями, батьками і недругами тощо. З балад ми дізнаємося про особливі давні звичаї, про надзвичайні випадки, що супроводжували взаємини дівчини і хлопця. Балади розповідають про добір пари випробуванням сили і кмітливості, про чарування задля повернення хлопця до дівчини, про отруєння хлопця однією з ревних коханок, про суперництво в коханні, про зраду в коханні і самогубство з горя й відчаю, про втечу зі спокусником тощо. Балада *«Козака несуть»* передає відчай дівчини, що проводить в останню путь убитого на війні юнака. Дівчина не плаче, не голосить, бо любила до козаком до шлюбу, отже, не має права оплакувати його як правдива вдова, тому вона лише йде за ним і *«білі рученьки ломить»*. Балада констатує — нічого вже не допоможе, і хоч би дівчина вломила білі руки до останнього пальця, вбитого не воскресити.

Опанас Заливаха.
Козака несуть

Не менш барвистий тематичний зріз людських стосунків дають тексти *родинно-побутових* або *сімейних балад*, в яких оспівуються подружжя вірність і подружжя зрада, нагла смерть вірної дружини або чоловіка, знущання свекрухи над невісткою, стосунки матері і дорослих дочок та синів, взаємини між братами і сестрами тощо.

Героями балад ставали представники найрізноманітніших соціальних верств населення, вікових груп і станів. Це могли бути люди безіменні: козак, дівчина, мати, невістка, у них могли бути звичайні імена — Бондарівна, Ганна, Василь або ж імена легендарних та історичних осіб — Стефан-воєвода, Морозенко, Довбуш тощо. Головною

ознакою героїв українських народних балад була їхня здатність до граничного вияву почуттів та емоцій, рішучих учинків, неймовірної фізичної сили або надприродних здібностей.

У поезиці українських історичних, любовних та родинно-побутових балад особливу роль відіграє сюжет, який повторює різноманітні типи людських, родинних і суспільних стосунків, але водночас набуває підсиленого драматизму й трагізму. Композиція балади і розкриття її сюжету будуються за принципом логічної і часової послідовності, що забезпечує широке охоплення події. Балада надає перевагу інформації та реалістичній деталі, тому в її текстах рідше трапляються стилістичні фігури й тропи. Часто драматизм твору досягається за наявності антагоністичних персонажів, протиставлення мотивів (милий і нелюб, злочинець і жертва тощо). Особливістю багатьох балад є взаємодія реалістичного і фантастичного, звичайного і надзвичайного, що дає змогу вирішити драматичну тему в оптимістичному ключі. До важливих ознак баладного стилю належать повтори окремих мотивів, речень, образів. Наприклад, в одному з варіантів балади «Ой летіла стріла з-за синього моря» читаємо: *«Где матінка плаче — / Бистра ріка тече. / Где плаче сестриця — / Там стоїть криниця. / Где миленька плаче — / Сльози не побачиш»*.

Важливу функцію в баладі виконують закінчення, якими своєрідно підсумовується розповідь. У цей час читацьке сприйняття переноситься з площини реальної людської драми у

площину образно-поетичного сприйняття події, як от у баладі «Ой на горі вогонь горить»:

Не плач, мамо, не журися,
Бо вже твій син оженився.
Та взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку!

Таке поетично-символічне звертання до матері, на яку впало невинне горе, покликане зняти гостроту трагізму й емоційної напруги, нагадавши про вічний цикл народжень і смертей, про вищі таємничі закони, під дією яких перебуває життя людини.

У баладах використовуються ті самі художні засоби, що й у піснях, — сталі епітети (*білі рученьки, синє море*), порівняння (*Бондарівна, як пишна пав*), метафори (*та взяв собі паняночку — в чистім полі земляночку*), гіперболи (*де матінка плаче — там Дунай розлився*). Поетика, побудована на символах і порівняннях, метафорах і гіперболах, частіше трапляється в баладах фантастичних.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте подане визначення.

Балада (фр. *ballade*, від прованс. *ballar* — танцювати) — жанр ліро-епічної поезії історично-героїчного чи соціально-побутового змісту з драматично напруженим сюжетом, у якому наявні елементи надзвичайного. За жанровими ознаками балада споріднена з думою, романом, поемою, віршованим оповіданням.

2. З'ясуєте, які спільні ознаки мають балади і думи.

Підсумуйте. 1. Як класифікують балади за тематикою? До якого виду належить балада «Ой на горі вогонь горить»? Які ви знаєте види балад? 2. Поясніть, у чому полягає драматизм балади «Бондарівна».

Поміркуйте. 1. Які особливості балад ви можете назвати? Продемонструйте їх на прикладі балади «Козака несуть» або іншої (за вибором). 2. Пригадайте, які балади і кого з письменників на уроках зарубіжної літератури ви уже вивчали. Чи перегукуються вони сюжетами з українськими народними баладами, вміщеними в хрестоматії? Які елементи надзвичайного наявні у цих баладах? 3. Спробуйте визначити, чи схожі народні та літературні балади між собою. Якщо так, то чим саме — темою, сюжетами, образами, художніми засобами?

Перевірте себе. 1. Визначте, які назви із цього переліку належать літературним баладам, які — народним баладам, а які — народним думам: а) «Бондарівна»; б) «Маруся Богуславка»; в) «Ой летіла стріла»; г) «Тополя»; ґ) «Ой на горі вогонь горить»; д) «Козака несуть»; е) «Причинна»; є) «Буря на Чорному морі».

Федір Кричевський. Наречена

2. Назвіть приклади легендарних та історичних балад. Які спільні й відмінні риси вони мають?

3. Які фольклорні мотиви у творчості письменників-романтиків ви можете назвати?

Мистецька скарбниця. Федір Кричевський (1879—1947) — український художник і педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР. Народився в м. Лебедині (Сумська область), вчився в Петербурзькій Академії мистецтв. Писав картини на теми українського життя: «Наречена» (1910), «Життя» (1925—27), «Свати» (1928) та інші.

Творче завдання. 1. Уважно розгляньте картину Федора Кричевського «Наречена». На героїню якої балади, вміщеної в хрестоматії, схожа наречена? Поміркуйте, про що думає кожна з дівчат, зображених на другому плані. Що ви можете сказати про дівчину, яка сидить у лівому кутку полотна? Ким вона доводиться нареченій? Чому дівчина така сумна?

2. Чим вразила вас картина Опанаса Заливахи «Козака несуть» (с.26)? Що символізує червона китайка в обряді поховання козака? Які барви переважають на картині й чому? Чим саме це художнє полотно перегукується з баладою «Козака несуть»?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Де й О. Драми кохання й молодості в народних баладах // Балади. Кохання та дошлюбні взаємини. — К., 1987.

Народні пісні в записах Осипа Маковея. — К., 1981.

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Українська середньовічна література XI—XV століть

Переглядаючи всю історію південноруської літератури до кінця XVIII ст., бачимо, що в ній потроху — наскільки це було можливо при безнастанних лихоліттях і при нестачі правильно організованої освіти — крізь глибоку верству наслідування, шаблони і церковні традиції пробиваються самостійна духовна праця, живий погляд на потреби народу, завдання літератури і пов'язана з ними жива мова.

(Іван Франко)

Українська середньовічна література — це література, що розвинулась упродовж XI—XV століть після хрещення Руси-України 988 року. Середньовічний тип культури і літератури, окрім хронологічних меж, має ряд інших ознак. Серед них назовемо найважливіші. Перша риса — **релігійне світосприйняття**, властиве творцям середньовічної літератури, синкретизм як стійка риса середньовічної свідомості й словесності. **Синкретизм мислення** — це спосіб сприйняття і відтворення тексту, при якому в єдине ціле злито релігійне, естетичне, художнє, історичне, природне і наукове пізнання. Проте найвищим авторитетом залишається священна мудрість. У християнській писемності вона акумульована у Святому Письмі та інших книгах, освячених церквою. І ще одна важлива ознака середньовічної літератури — **панування жанрового канону**, що походить від поняття про непорушний авторитет Біблії.

Видатний літературознавець **Сергій Сфремов** назвав давню літературу виразом духовної істоти народу, пам'яткою од славного минулого й надією на майбутнє. Саме література впродовж віків несла світло знання, людської й національної свідомості, залишаючись єдиним показником життя українського народу. Інший знавець української літератури, **Михайло Вozняк**, підкреслював важливість раннього етапу історії рідної

словесності, оскільки тоді було закладено майбутній її розвиток, основні теми та ідеї.

Не всім творам, народженим у глибинах віків, судилося дожити до наших днів: багато шедеврів фольклору стерлося з пам'яті народної, збереглися лише окремі імена співців, наприклад, Боян, згаданий у «Слові про похід Ігорів», Митуса, гудець Ор. Не пощастило й найстаршим писаним пам'яткам.

Є окремі згадки про існування докириличного письма. Так, у житті Костянтина (Кирила) Філософа говориться про його подорож у Херсонес 858 року, під час якої він бачив «Євангеліє» і «Псалтир», писані «руськими письменами». Чорноризець Храбр у роботі «О письменах» (до 930 року) згадує черти і різи, за допомогою яких слов'яни робили записи. Достеменно відомо про існування на межі X і XI століть двох алфавітів — глаголиці й кирилиці, створених на основі грецького алфавіту Кирилом. Існує гіпотеза про виникнення писемності на Русі одночасно в кількох місцях, що й пояснює різнотипність абеток. Проте лише кирилиці судилося стати алфавітом, який ознаменував нову епоху в розвитку української культури. Саме кирилиця забезпечила нещодавно прийняте християнство богослужбовими книгами, саме кирилицею були написані літописи, художні твори, договори тощо. Поява біблійних книг у слов'ян також пов'язана з перекладною та місіонерською діяльністю Кирила і Мефодія.

Переклади головних біблійних книг з'явилися на Русі в XI—XII століттях. До нашого часу дійшли пергаментні рукописи, починаючи з XI століття. Найдавнішою рукописною

Євангеліст Лука.
Остромирове Євангеліє.
1056—1057.

Святий Кирило
проповідує праву віру.
Фреска XII ст.

книгою Київської Русі є *Остромирове Євангеліє*, тобто тексти чотирьох Євангелій, переписані в 1056—1057 роках у Києві для новгородського посадника Остромира. Написано її *уставом*, якому притаманне чітке, відокремлене зображення кожної букви. Книга прикрашена кольоровими мініатюрами, на яких в орнаментальному обрамленні зображено чотирьох євангелістів.

Для київського князя Святослава 1073 року було переписано книгу, що містила переклади з грецької літературних і релігійних творів IX століття. Ця універсальна хрестоматія з питань християнського віровчення і літератури відома під назвою *«Ізборник Святослава»*.

З руських літописів ми дізнаємося про ті зусилля, що їх доклав до справи поширення книжної писемності на наших землях князь Ярослав Мудрий. Він сам дуже любив читати книги, тому зібрав переписувачів до майстерні, заснованої ним при Софійському соборі, і вони виготовили величезну кількість книг. Дослідники вважають, що бібліотека при Софійському соборі налічувала 950 томів. Які ж саме книги могли переписувати або й наново перекладати з грецької на старослов'янську мову в XI—XV століттях? Це були прозові твори *ораторсько-повідницького жанру*, написані отцями Церкви — Василієм Великим, Іоанном Златоустом, Григорієм Богословом та іншими, — що входили до збірників *Златоструй, Златоуст, Маргарит*. Це також перекладні житія святих або збірники християнської агіографії (від *грец.* *hágios* і *grápho* — *святий* та *пишу*) — різні *Патерики, Прологи, Четві-Мінеї* тощо. Але найперше — це книги, що ними послуговувалися задля популяризації християнського вчення, для проведення Служби Божої, для духовної втіхи, для навчання грамоти — *Євангеліє, Псалтир, Апостол*, тобто *Книги Святого Письма*.

Перекладна література

Біблія нам від предків наших заповітом залишена, та й сама вона є заповітом...

(Григорій Сковорода)

Біблія (давньогрецьке βιβλία — *книга*) — це збірка пам'яток стародавньої єврейської і ранньохристиянської писемності, що створювалися різними мовами (Старий Заповіт — давньоєврейською, Новий Заповіт — давньогрецькою) і в різний час (між XII століттям до н. д. і II століттям н. д.). У різних виданнях Біблія налічує орієнтовно 66 книг (39 — у Старому Заповіті, 27 — у Новому Заповіті). Ось чому Біблію часто називають Книгою Книг.

Іудеї визнають за *Святе Письмо* лише книги *Старого Заповіту* (для них це Тора, тобто Закон). Християни сповідують усі книги біблійного канону, але головними вважають новозаповітні *Євангелії*, *Дії святих апостолів* (*Апостол*), а також старозаповітну книгу *Псалми царя Давида* (*Псалтир*).

Біблія є також пам'яткою літератури. Книги Старого Заповіту — це різножанрові зразки давньоєврейської писемності, які зберегли в своєму складі долітературні форми словесного мистецтва — стародавні плачі, пісні, заклинання, прислів'я, легенди і міфи. Старозаповітні автори дали світові величні зразки хронікально-епічних текстів (*Буття*, *Вихід*), історичної літератури (*царів*, *хроніки*), пророцької літератури, ліричних жанрів (*Псалтир*, *Пісня над Піснями*), літератури «премудрості» (*Проповідника*, *Йова* та ін.), апокаліптичних творів (*Книга Даниїла*). Книги Нового Заповіту — це твори ранньохристиянської літератури, найпопулярніші з них — *Євангелії*, що розповідають історію Ісуса Христа, і *Дії святих апостолів* про подвижницьку працю учнів Ісуса Христа.

Книга Буття — це знайомство з найстарішими міфами і легендами, що зберегли уявлення давніх іудеїв про початок світу і людства. Перша сторінка Біблії, отже, перша сторінка книги Буття — це знаменитий «Шестоднев» — опоетизована розповідь про те, як Бог протягом шести днів створив небо і землю, живі рослини, істоти і перших людей Адама і Єву, що стали прабатьками людства.

Книга Буття розгортає перед читачами динамічну драму про те, як Бог оселив у Раю Адама і Єву, подарувавши їм право панувати над всякою рослиною і твариною. Від одного лише застеріг їх — не вживати плодів із дерева добра і зла. Адам і Єва, підбурені змієм, пішли супроти цієї заборони, тобто людина виявила власну волю і зробила вчинок за власним вибором. За порушення настанови Творця Адам і Єва були вигнані з Раю. Тепер їхня доля була — самотійно жити на землі і власним потом здобувати собі хліб насущний.

У Адама і Єви народжуються діти — Авель і Каїн. Одного дня Авель і Каїн приносять жертву Богові, щоб прикликати Його милість. Бог приймає жертву лише пастуха Авеля. Каїн вбиває брата, сподіваючись, що тепер, коли він лишився один, Бог змушений буде прийняти його жертву. Господь переконується, що зло вкорінюється в людській природі. На чолі Каїна Бог накладає печать, аби позначити братовбивцю і застергти всіх інших від скоєння страшного зла.

Згідно з Біблією, саме нащадки Каїна створюють початки цивілізації — будують перші міста, виготовляють перші інструменти. Біблія підказує, що цивілізація від витоків своїх

несе в собі щось зле і небезпечно. Люди розмножились і зіпсувалися. Коли ж людське зло досягло апогею, Бог вирішує знищити людей. Знаменно те, що одна людина все ж знаходить милість у Господніх очах. Ной послухався поради Божої, власноруч вибудувавши дім спасіння. Ковчег Ноя, мов рукотворну планету, прийняла в свої обійми водна безодня. Праведність Ноя рятує не лише його з сім'єю. Моральність Ноя рятує все післяпотопне людство. Творець відновлює гармонію світу і свій зв'язок з людиною. На ознаку того, що людству ніколи більше не загрожуватиме знищення водою, Бог виводить на небо веселку. Від Ноя та його трьох синів — Сима, Хама і Яфета — починається післяпотопне людство.

Але й на цьому етапі людина прагнула неможливого. В Книзі Буття є легенда про будівництво Вавилонської вежі, що її можна назвати символом людської цивілізації, — це знак вічного намагання людини піднятися до небес, аж до Самого Бога, хоча б і таким механічним шляхом. Бог не схвалює людського наміру, змішує мови і розселяє людей у різних землях.

Книга Буття розповідає і про початок обраного Богом єврейського народу, родовід якого походить від патріархів Авраама, Ісаака, Якова (Ізраїля). Це був час, близько XIII століття до н. д., коли євреї переселилися з Месопотамії через Палестину до землі єгипетської. Тоді на півдні і південному сході від Палестини утворився союз єврейських племен, що скотарювали. Вони сповідували культ Бога Ягве. Назва їхнього союзу походить від імені одного із родоначальників євреїв — Якова, його друге ім'я Ізраїль (той, що боровся з Богом, чи Бог у битві). Від дванадцяти синів Якова пішли дванадцять колін єврейського народу (або синів Ізраїля). Оповідання про патріархів Авраама, Якова, Йосипа викладено в жанрах *саги* (сказання), *родового переказу* (більш чи менш вірогідна усна розповідь про минуле роду), *історичної легенди*, інколи з елементами *казки*. Серед оповідей про патріархів найбільша за обсягом і найважливіша за значенням легенда про Йосипа, наймолодшого сина Якова. Через недобрі пригоди Йосип опиняється в Єгипті, куди в роки посухи він забирає всіх синів Ізраїля. В Єгипті нащадки Ізраїля живуть кілька століть і перетворюються на окремий, хоча й підневільний народ.

У *Книзі Вихід* розгортається оповідь про вихід ізраїльтян з Єгипту, перехід через Червоне море, сорокалітнє ходіння пустелею, прибуття до гори Синай, де Бог передав Мойсееві знамениті Десять Заповідей. Книга написана в хронікально-епічному жанрі, де виклад дійсних подій переплітається з переказами легенд, що несуть велике смислове і художньо-композиційне навантаження. Йдеться про часи, коли ізраїльтяни

мешкали в Єгипті. Від переселення до Єгипту перших ізраїльтян минуло кілька віків, і утворився могутній кількамільйонний народ. Не знаючи Йосипа, не пам'ятаючи про його добрі справи, фараон бачить у численних чужинцях загрозу для власного народу і наказує вбивати всіх новонароджених єврейських хлопчиків.

У дусі східних легенд розгортається розповідь про народження Мойсея, про чудесний порятунок хлопчика донькою фараона. Вихований у царському домі, Мойсей одного разу стає в оборону одноплемінника, якого бив єгиптянин, знищує кривдника і тікає на Синайський півострів. Кочуючи, Мойсей дістається священній горі Хорив. Він бачить ангела Господнього в палаючому кущі (неопалимій купині), дістаючи божественне одкровення від Бога Ягве. На Мойсея покладається велика історична місія — вивести синів Ізраїля з єгипетської неволі.

Могутньою симфонією звучить оповідь про чудесний порятунок єврейського народу. Книга Вихід динамічно малює повну нестатків і страждань мандрівку ізраїльського народу. У найкритичніші моменти Бог не дає загинути своєму народові, рятуючи людей від спраги й голоду: гірка вода, дивом обернена на солодку, з'являється від удару ціпка прямо зі скелі, а з неба падають на землю перепелиці та манна. Випробування і чуда готують обраний народ до головного — до зустрічі на горі Синай із Богом Ягве. Його рука виявилася сильнішою за руку єгипетського фараона, вона показала свою владу над стихією моря, допомогла цілому народові здолати смертоносну велику пустелю. Народ, спізнавши Божу силу, увірував у Господа.

На горі Синай Бог передає Мойсееві Десять Заповідей і спрямовує Ізраїль у світ нової цивілізації, докорінно відмінної від цивілізації язичників, від цивілізації древніх варварських племен та народів.

Про що дізнаються сини Ізраїля з цих Заповідей? Про те, що в основу людського життя Бог закладає моральний закон, внутрішні чинники, якими людина мусить приборкувати власну сваволю: визнавати єдиного Бога, шанувати батьків, не вбивати, не красти, не зраджувати, не казати неправди, не заздрити. Невиконання цих Заповідей викликає гнів Божий, кара його падає на дітей, онуків і правнуків, тобто спочатку ушкоджується гріхом душа, а згодом з'являються хвороби, фізичні вади, псується механізм спадковості. Та милість Божа дарується тим, хто дотримується Заповідей, помножуючись духовними і матеріальними набутками у майбутніх поколіннях. Ці настанови були записані Мойсеем на кам'яних дошках (таблиці Заповіту), що стали однією з найважливіших святинь для іудеїв.

Із книг Старого Заповіту однією з найвідоміших є *Книга Псалмів* (або *Псалтир*). *Псалом* означає твір, співаний у супроводі музичного інструмента. Слово *псалтир* походить від грецького слова *псалтеріон* — арфа (струнний інструмент на зразок гуслів). Найбільш відомий і шанований володар давнього Ізраїлю цар Давид володів мистецтвом музики і слова, тому вважається, що 73 псалми в цій збірці складені ним. Усього до неї входить 150 релігійних гімнів — священних текстів, якими віруючі звертаються до Бога за різних обставин і з різних причин. Є тут псалми, якими людина може висловити до Господа скаргу на якусь життєву скруту чи душевний біль, а також попросити захисту й опіки. Є псалми, якими від імені цілого народу в часи лихоліття, війни, голоду люди воляють до Бога про порятунок. Є тексти, що несуть історичну інформацію, морально-повчальні приклади тощо. Найбільш улюбленими текстами стали ті гімни, де прославляється Бог-Творець, космічна світобудова — оселя Бога, оспівуються вічна краса землі, велич і гідність, даровані людині.

Широковідома у світі і старозаповітна книга *Пісня над Піснями*, авторство якої традиційно приписується Соломону. На думку деяких учених, це збірка весільних пісень. В обрядовому фольклорі східних народів шлюб трактувався як священний акт, рівний народженню й смерті, пов'язаний із циклами зимового замирання і весняного відродження природи. Християнська традиція бачить у текстах *Пісні над піснями* певну алегорію. В історії про пастуха й пастушку, наречену і нареченого, оспівано щиру, палку любов, даровану людині від Бога, і це є високим виразом Божої любові до людини. Тексти збірки складено з великою майстерністю та вишуканістю смаку.

Заповіт у біблійному значенні — це не лише настанова, а й угода. **Старий Заповіт** — це угода між Ягве (Сущим, Богом-Творцем) і обраним народом, синами Ізраїля. **Новий Заповіт** — це союз між Ісусом Христом і тим, хто приймає його Людську і Божественну місію, хто вірить Його Слово і виконує всі настанови. **Євангеліє** (в перекладі з грецької означає *добра звістка*) — звістка про народження Бога на землі, який має заснувати вічне царство добра і миру, це також звістка про Царство Боже, про духовний світ, де смерті немає, а є життя вічне. Євангелісти одностайно свідчать, що життя, особа і вчення Ісуса — нероздільні, оскільки Він Сам є і Слово Боже (Логос), і Дія Божа. Переконливий образ Ісуса, Сина Людського, найдосконалішої людини на землі, передає **Євангеліє від Св. Луки**. Звістка про те, що Ісус Христос є Сином Божим, доносить **Євангеліє від Св. Івана**. Образ Месії, який прагнув відкрити людям істину спасіння, зберігає **Євангеліє від**

Св. Матвія. Істина ця полягає в тому, що людина повинна жити не за велінням плоті, а за покликом Духа. **Євангеліє від Св. Марка** показало Ісуса — творця Чудес, найбільше з яких — його власне Воскресіння і Вознесення, його довічна духовно-містична присутність у світі.

Важливою рисою поезики Євангелій є використання притч. Найвідоміші з них — *Притча про блудного сина, Притча про сіяча, Притча про гірчичне зерно, Притча про загублену вівцю, Притча про багатого й Лазаря* та інші.

Притча про блудного сина розповідає про чоловіка, що мав двох дорослих синів. Один із них, забравши свою частку майна, пішов у світі, де прогуляв і змарнував із новими приятелями отримане від батька майно. Зазнавши немало лиха, спам'ятався, коли вже не міг себе навіть прогодувати. Повернувся до рідної домівки. Вдома, ніби повсталого з мертвих, його радісно й милостиво прийняв батько. Цією притчею Євангеліє повчає: Отець Небесний приймає кожного, хто повертається до нього зі своїми скаргами і проханнями, хто усвідомив власні помилки, визнав їх і прагне виправити свій хибний шлях, хоче пізнати морально-етичні закони, досконалим утіленням котрих є сам Ісус Христос. Бог чує і підтримує кожну заблукану душу, милостиво допомагаючи кожному християнинові здобути земне і вічне спасіння.

У новозаповітній книзі **Апостол** розповідається про діяльність учнів Ісуса Христа: поширення християнського вчення, заснування християнських громад і церков по всьому світі. Підтримувати контакти з новоутвореними громадами апостолам допомагав жанр послань. **Послання Святих апостолів Павла, Петра, Якова, Івана**, також уміщені в Новому Заповіті, роз'яснюють головні положення вчення Ісуса Христа, зокрема вчення про спасіння Благодаттю, а не лише Законом. Апостоли засвідчували Божественність Ісуса Христа, передвіщали Його друге пришествя. Заклучна книга Біблії — **Об'явлення святого Івана Богослова** — змальовує символічну картину другого пришествя, останнього Суду і остаточної перемоги Христа.

Притчею про сіяча Ісус застерігав своїх учнів, усіх послідовників своїх і всіх читачів Святого Письма, що засіяні слова християнської науки, науки любові до Бога і до людей, проростають лише на доброму ґрунті за сприятливих обставин. Для його учнів це була вельми важлива наука, адже саме їм довелося нести у варварський світ нове християнське вчення. У самого Ісуса Христа спершу було дуже багато учнів і слухачів, але з часом, відчувши всю складність морально-етичних вимог і всю містичну глибину звіщеної ним доброї новини,

багато хто відійшов від Учителя. До останку залишилися з Ісусом лише дванадцять апостолів.

Українські переклади Біблії. У XIX столітті, коли почалася полеміка навколо питання української народнорозмовної мови, з'явилися перші українські переклади й переспіви окремих Книг Біблії та їхніх фрагментів. Переклади робили відомі українські письменники — Петро Гулак-Артемовський, Степан Руданський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Тарас Шевченко. Першу серйозну спробу перекладу чотирьох Євангелій здійснив Федір Морачевський.

Перший переклад українською мовою всіх Книг Біблії побачив світ 1903 року у Відні. Кілька десятиліть на підготовку цього перекладу поклали відомі письменники Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, а також учений і перекладач Іван Пулюй.

Повний український переклад Біблії здійснив митрополит і письменник Іван Огієнко, опублікувавши його в Лондоні 1962 року. Майже паралельно самостійний переклад зробив і опублікував у Римі 1963 року Іван Хоменко. Окрім мовних, стилістичних розбіжностей, повні переклади Біблії дещо різняться ще й кількістю книг.

Біблія та українська література. Ознайомлення учнів з Біблією, принаймні з її головними книгами, є необхідною передумовою подальшого вивчення перекладної та оригінальної літератури XI—XV століть. Тексти давньої української літератури, особливо літератури середньовічної, творилися за зразками книг Біблії, були її важливим продовженням, містили необхідні тлумачення та коментарі. Читання Біблії — це не лише повернення до духовних основ української нації, її культури й літератури. Читання Біблії — це також шлях пізнання історії і культури народів світу, адже в XIX і XX століттях у світовій та українській літературах продовжувалося використання біблійних тем, сюжетів, мотивів та образів.

У середині XIX століття відомий історик і письменник **Микола Костомаров** створив працю *«Книги буття українського народу»*, де висловив ідею про месіанізм українського етносу, якому судилося здійснити Божий план щодо спасіння слов'янських народів і цілого людства. Цей твір був новим кроком в історико-богословському осмисленні Біблії, залишаючись тим часом зразком «Біблії для народу». **Тарас Шевченко**, в якому Україна побачила не лише свого Співця (Кобзаря), а й Пророка, творчо користуючись образами Біблії, пробуджував свідомість і мертвих, і живих, і ненароджених українців, виступав безстрашним захисником уявлених людей, люблячим сином України-неньки, а також суддею над можновладцями, які

чинили несправедливість і зло. Про це він писав у творах, що склали його знаменитий альбом «Три літа» («Сон», «Тризна», «Великий льох», «Кавказ», «Єретик», «Псалми Давидові» та інші твори). Із заслання Шевченко повертався з почуттями християнського всепрощення й любові, які не лише гоїли його зболене серце, а й спрямовували його художній геній до осягнення євангельських духовних вершин, у результаті чого були написані поеми «*Неофіти*», «*Марія*» та інші твори. Крізь усе життя проніс Шевченко віру в Бога, виснувавши з Біблії ідею спасіння України, змалювавши картини «останнього суду» (абсолютної моральної розплати) та перетворення суспільства з беззаконного у справедливе. У поезіях «*Ісаія. Глава 35*», «*І Архімед, і Галілей...*» ми чуємо голос Шевченка-пророка, апостола божественної правди і християнської науки, який не просто висловив надію чи побажання, а й змалював своє бачення доконечної перспективи оновленої землі. Тарасові Григоровичу також належить блискучий переклад десяти «*Псалмів Давидових*».

На зламі XIX і XX століть Іван Франко створив геніальну поему «*Мойсей*», поклавши в основу біблійний сюжет. У драматичній історії Мойсея, який вивів із єгипетської неволі синів Ізраїля, Франко побачив відблиск національно-політичних проблем України. В образі Мойсея відображено особисту драму Франка — з одного боку матеріаліста, що намагався зрозуміти і пояснити світ лише логікою фактів, аргументами розуму і наукового знання, з іншого боку — художника, що прагнув стати духовним поводитирем для свого народу.

Видатна письменниця Леся Українка на початку XX століття створила драматичну поему «*Одержима*», в якій під іменем Месії (грецький відповідник — Христос, слов'янський — Спаситель) змалювала образ Ісуса Христа. Кульмінація драми — діалог між Месією та його послідовницею Міріам, де герой постає проповідником нового вчення про силу всеперемагаючої любові. Цією драмою Леся Українка висвітлила загальну причину складності сприйняття головної заповіді Євангелія — заповіді любові до всіх, навіть до ворогів. Ця складність полягає в духові критицизму, осуду і ненависті, якими палає душа Міріам. Діалог Месії і Міріам показує страшну прірву, що пролягає між Царством Божим і царствами земними, сповненими людської недосконалості. Творчість Івана Франка і Лесі Українки, наснажена біблійними сюжетами, дає змогу зробити висновки й про те, що в українській літературі початку XX століття присутнє було передчуття революційного Апокаліпсису, суспільно-політичної кризи й оновлення світу.

1917 рік приніс в Україну катастрофічні потрясіння. За радянських часів українське художнє слово перебувало під тиском активної антирелігійної пропаганди. Лише у перебудовний час були наново відкриті наснажені Біблією твори українських письменників — **Грицька Чупринки, Павла Тичини, Богдана-Ігоря Антонича, Павла Филиповича, Євгена Маланюка** та інших. Вони були доказом неперехитності Біблії, її вічних ідей та образів, що стали органічною складовою нашого національного менталітету. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років на весь світ пролунали голоси радянських дисидентів, політ'язнів **Івана Світличного і Василя Стуса**. Ці видатні поети-борці заплатили життям за право жити по совісті й по правді. Їхні твори, написані в основному за ґратами, пронизані величним релігійним чуттям, вірою в духовний вимір світу, свідомим прийняттям власної долі як «Богом посланої Голгофи» (Василь Стус). Сучасні українські поети знову дивляться на світ крізь призму християнських моральних і філософських цінностей. В нових переспівах «*Давидових псалмів*» **Ліни Костенко** воскресає давня традиція гоїти біблійним полум'ям духовну неміч. У «*Покаянних псалмах*» **Дмитра Павличка** кожен із нас упізнає голос власного сумління, що прагне сповіді, каяття, прощення і спасіння. Біблію справедливо називають супутницею людства. Різноманітний її вплив на життя і творчість загальноновизнаний. Отже, вивчення Біблії є невід'ємною складовою освітнього розвитку кожної людини.

 Словникова робота. 1. Які притчі Емми Андіївської та Бориса Харчука ви вже вивчали? Які ознаки характерні для цього жанру? 2. Прочитайте подані відомості, які допоможуть вам поглибити поняття про притчу.

Притча — повчальне оповідання із яскраво вираженою мораллю, близьке до байки. У ньому відсутні ознаки, що могли б вказати на конкретних дійових осіб, територіальні або часові параметри. Свої цілком життєві історії притча подає в абстрагованому вигляді. Часто текст притчі містить і пояснення алегорії та інакомовлення, на яких вона побудована. Жанр притчі відомий з найдавніших часів. Найпопулярнішими є притчі з Біблії. В літературі часто трапляються як перекладні, так і оригінальні притчі (Григорія Сковороди, Івана Франка, Валерія Шевчука та ін.).

 Підсумуйте. 1. До давньої літератури якого народу належить Псалтир? Хто був його автором? Які священні тексти входять до нього? 2. Назвіть імена євангелістів, книги яких увійшли до Нового Заповіту. 3. Чому Біблія поділяється на Старий і Новий Заповіти? Схарактеризуйте стисло обидві частини Біблії. 4. Перекажіть один із сюжетів Книги Буття. 5. Що вам відомо про Пісню над піснями? 6. Назвіть десять біблійних заповідей. 7. Які

українські переклади Біблії ви знаєте? 8. Назвіть імена українських перекладачів Біблії XIX—XX століть. 9. Хто з українських письменників використовував біблійні образи й сюжети?

Поміркуйте. 1. У чому полягає значення української середньовічної літератури? Відповідаючи, посилайтеся на найдавніші рукописні книги. 2. Які Книги Біблії і чому були найбільш популярними в давній Україні? 3. Чого навчає євангельська притча про сіяча? Чи можна прикласти науку цієї притчі до реалій сьогодення? 4. Чого навчають людей головні легендарно-міфологічні сюжети книги Буття? 5. Звідки прийшло в літературу поняття *канон*?

Перевірте себе. 1. З'ясуйте, про кого з біблійних героїв писав Іван Франко у цих рядках:

Все, що мав у житті, він віддав І горів, і яснів, і страждав,
Для одної ідеї, І трудився для неї.

Правильну відповідь знайдіть у переліку: а) Каїн; б) Ной; в) Мойсей; г) Соломон; ґ) Давид.

2. Книга *Біблії*, що починається словами: «Спочатку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово», має назву: а) Буття; б) Книга Екклесіяста; в) Євангеліє від Св. Луки; г) Євангеліє від Св. Івана; ґ) Апокаліпсис.

3. Книга *Проповідника*, що входить до Старого Заповіту, має ще одну назву: а) Буття; б) Книга Екклесіяста; в) Євангеліє від Св. Луки; г) Євангеліє від Св. Івана; ґ) Апокаліпсис.

4. 1901 року було написано лірико-драматичний твір, де діє Ісус Христос, але під іншим ім'ям. З'ясуйте, хто його автор: а) Олена Пчілка; б) Борис Грінченко; в) Леся Українка; г) Марко Черемшина; ґ) Олександр Олесь.

5. Встановіть автора цитати:

О Ізраїлю! Як би ти знав, Якби знав, як люблю я тебе!
Чого в серці тім повно! Як люблю невимовно!

а) Павло Тичина; б) Євген Маланюк; в) Іван Франко; г) Леся Українка.

6. З'ясуйте, хто з біблійних персонажів випадає з логіки ряду: Адам — Ной — Авраам — Мойсей — Яків — Йосип.

Мистецька скарбниця. Києво-Лаврська іконописна майстерня — один з найстаріших художніх закладів Східної Європи. Альбоми малюнків учнів та наставників Києво-Лаврської іконописної майстерні збереглися до наших днів. Вони є важливим джерелом для пізнання історичного розвитку станкового та монументального живопису в Україні. Значну частину цих малюнків виконано на біблійні сюжети та сюжети житій святих, серед них — «Йосип Прекрасний», «Поклоніння волхвів», «Втеча до Єгипту», «Тайна вечеря» та інші. Опишіть подані малюнки, пригадавши відповідні біблійні оповідання.

Йосип Прекрасний. З альбому малюнків учнів та наставників Києво-Лаврської іконописної майстерні.

Поклоніння волхвів.
З альбому малюнків учнів та наставників Києво-Лаврської іконописної майстерні.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

На ріках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. — К., 1991.

С у л и м а В. Біблія і українська література. — К., 1998.

С а л и г а Т. Молимося, Боже єдиний...// Слово благовісту: Антологія української релігійної поезії. — Львів, 1999.

Оригінальна література княжої Русі-України Літописи як історико-художні твори

Книга ця — велетенська історична епопея.
Вона невичерпна, бо невичерпне життя,
про яке вона розповідає.

(Леонід Махновець)

Літописи — пам'ятки історичного характеру. Назва походить від старослов'янських слів «въ лѣто» (сучасною українською мовою — «у рік»), цими словами починався кожний опис подій певного року. Інші народи давнього світу також мали свої історичні пам'ятки. На Русі популярними були пере-

кладні візантійські *хроніки* (від грец. — літопис), що подавали світову історію за різноманітними джерелами — за працями античних авторів, за Біблією тощо. Ці твори схожі на почальні й цікаві оповідання. Візантійські *хроніки* певним чином позначилися на змісті й структурі нашого найстарішого літопису — *«Повість минулих літ»*.

Зародженню вітчизняного літописання сприяли такі чинники, як високий розвиток матеріальної та духовної культури України-Русі, зростання національної самосвідомості народу, активне становлення писемної словесності.

Інокли літопис визначають терміном *зведення*. Термін *літописне зведення* досить точно відбиває творчий процес збирання, упорядкування і переписування в одну книгу різнопланових матеріалів переважно історичного характеру. Дослідники вважають, що над літописними зведеннями працювали кілька поколінь літописців. У цьому ряду називають імена ігуменів Печерського монастиря Никона та Івана (XI століття). На початку XII століття в Печерському монастирі було укладено *«Повість минулих літ»*, авторство якої традиційно приписують ченцеві Нестору.

Укладаючи текст *«Повість минулих літ»*, Нестор використав початкові літописні зведення, що в окремих списках не збереглися. При написанні власного зведення він урахував фольклорні тексти, зокрема перекази та легенди про походження наших міст, сіл, річок, а також тексти усної дружинної поезії, присвяченої героїчним подіям минулого, видатним князям, простим дружинникам, іменитим воєводам.

До *«Повість минулих літ»* увійшли й усні оповідання християнських часів, тобто тексти церковного передання, найбільше з них — *сказання про хрещення Русі*. Потрапляли до літопису й окремі твори — *життя святих, похвальні слова* князям, *оповіді* про заснування монастирів, будівництво соборів тощо. Велике місце в літописі Нестора посідає *«Промова філософа»* (або *«Розповідь філософа»*). Її класифікують як окремий твір руської літератури, давніший за сам літопис, що за жанром походить від візантійських християнсько-учительних *діалогів*, де християнин-місіонер відповідає на запитання князя-язичника і викладає йому основи християнства, скомпоновані з біблійних цитат.

Починається *«Повість минулих літ»* переказом біблійних легенд про світовий потоп (відповідно й літочислення ведеться від потопу), тут ідеться про розподіл землі між синами Ноя — Симом, Хамом і Яфетом. Від племені Яфета походять слов'яни. Літопис розповідає про розселення слов'янських племен, про войовничі напади на слов'ян сусідських племен,

про заснування Києва трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом. Перше датоване повідомлення — 6360 рік від потопу (852 — від Різдва Христового), коли у Візантії розпочинається царювання Михайла; від цих часів збереглася й перша згадка про те, що наша земля називається Руссю.

Використавши біблійні легенди про початки людської цивілізації, Нестор ніби «підключив» нашу історію до історії всесвітньої. Україна-Русь стала повноцінним і рівноправним учасником релігійних та політичних процесів, що відбуваються в Європі. Літописець оповідає про побут і звичаї сусідніх народів і племен, нагадує, що через нашу територію проходить шлях із варягів у греки, пише про наші інтенсивні стосунки з Болгарією, Візантією, східними сусідами. Літопис розповідає про княжіння Аскольда й Діра в Києві, похід Олега на Київ, створення слов'янської азбуки, походи русичів на Царгород, укладання договорів руського князя Олега з греками, про походи руського князя Ігоря на древлян, про вбивство Ігоря древлянами, про князювання Ольги, про її хрещення.

Один із найкращих знавців і перекладачів *«Повісті минулих літ»* Леонід *Махновець* говорив: *«Книгу цю писали триста літ. Дванадцять поколінь передавали з рук до рук вікопомне перо. Передавали, щоб закарбувати діяння давно минулих днів. Закарбувати словом у пам'яті тих, що жили. Тих, що живуть. І тих, що будуть жити. Книга ця — веле-тенська історична епопея»*.

Саме з *«Повісті минулих літ»* ми маємо відомості про найвидатніших наших князів — Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого. Розповідь про хрещення Володимира та всієї Русі є найдетальнішою і найбагатоплановішою в літописі. Також розлого описано діяння Ярослава Мудрого, що доклав багато зусиль до розбудови Києва: звів Золоті ворота, собор святої Софії, інші церкви й монастирі. Князь показав себе великим прихильником християнської віри, культури й літератури. Тривожними є розповіді про часи, коли країною володіли нащадки Ярослава, про княжі усобиці, нашествя половців і боротьбу з ними. Події *«Повісті минулих літ»* завершуються, орієнтовно, 1117 роком.

Складність точного датування обумовлена тим, що текст *«Повісті минулих літ»* зберігся не в оригіналі, навіть не в списку, що складений був у XII столітті. Текст *«Повісті минулих літ»* зберігся завдяки тому, що в наступні століття літописання продовжувалось. Отже, тексти в пізніших літописних зведеннях, в яких викладаються події, що відбувалися на Русі в 1119 — 1200 роках, дослідники називають *Київським літописом*, а описи подій XIII століття — *Галицько-Волинським літо-*

писом. Текст «*Повісті минулих літ*» до нашого часу зберігся у двох найстаріших рукописних книгах. Перша книга пергаментна — це *Лаврентійвський список*, зроблений 1377 року ченцем Лаврентієм. Друга книга паперова — *Іпатіївський список*, зроблений на початку XV століття, зберігся він у Костромському Іпатіївському монастирі (від якого й дістав свою умовну назву).

Літописи — твори універсальні, вони становлять інтерес і для істориків, і для мовознавців, і для етнографів та фольклористів, і для географів. Величезну цінність літописи мають і для літературознавців. Вони дають матеріал для вивчення стилів, що панували у давній писемності, дають уявлення про композиційні особливості, образні засоби тощо. Отже, крім історіографічної цінності, літописи мають ще й художню вартість.

Відомий учений Дмитро *Чижевський* зазначає, що в XI столітті панівним був *монументальний стиль*, позбавлений прикрас, строгий, діловий і лаконічний. У тексті переважають прості речення, оповідь зосереджується на одній сюжетній лінії.

У XII столітті на зміну монументальному стилю прийшов *орнаментальний*. Твір, виконаний орнаментальним стилем, можна порівняти з яскравим барвистим килимом. Навколишня дійсність оповідачем сприймається не прямолінійно, а з усвідомленням причинно-наслідкових зв'язків. Напади ворогів та інші лихоліття він розуміє як Божу кару, тінь чогось незбагненного падає й на інші вияви суспільного й особистого життя. В окремих явищах, картинах буття люди вбачають не лише те, що на поверхні, а й певний знак, натяк. Світ ніби символізується. Так, війну починають називати бенкетом (учтою) або весіллям, весну — воскресінням всього, що відмерло. В орнаментальних творах панують гіперболи, оздоблені метафорами, порівняннями, антитезами, епітетами, виразнішим стає звукопис, речення переважають не прості, а складні, із заплутаним синтаксисом, з'являються двокореневі слова («пагубо-убивчий», «многолукавий»).

Розширюються тематичні межі оповідей. Відтепер серед них є й такі, де описуються різні принади, що чатують на людину, і спроби людини протистояти їм.

Отже, «*Повість минулих літ*» — це складне й різноманітне епічне полотно, в якому використано перекази й легенди, хроніки й теологічні трактати, історіографічний матеріал і морально-етичні розмірковування, портретні й пейзажні замальовки. Неспішна розлога розповідь, здебільшого стримана й скупа на емоції, все ж пронизана сильним особистісним почуттям — авторською любов'ю до своєї землі, глибокою пошаною до її величній історії, непорушною вірою у Боже благословення для її майбутнього.

Підсумуйте. 1. У чому полягає цінність «Повісті минулих літ» для істориків, мовознавців, літературознавців, географів? 2. Назвіть головні джерела, якими користувалися творці літописів. Як з цього приводу висловився вчений Леонід Махновець? 3. Визначте період історії, описаний у «Повісті минулих літ». Що собою являє ця книга? Твори яких жанрів у ній представлено?

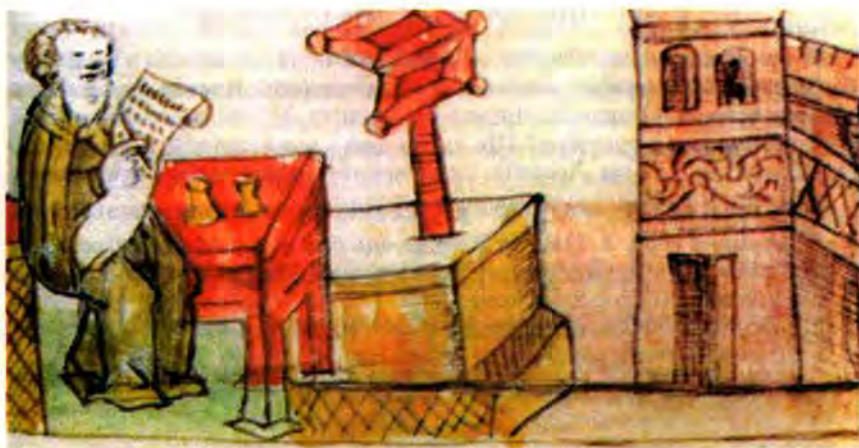
Поміркуйте. Як у давньоруських літописах виявляються історична вірогідність і художній домисел?

Творче завдання. Напишіть невеликий реферат і поясніть — чому в тексті «Повісті минулих літ» не розповідається про похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича проти половців, тоді як ця розповідь є у Лаврентіївському та Іпатіївському списках літопису.

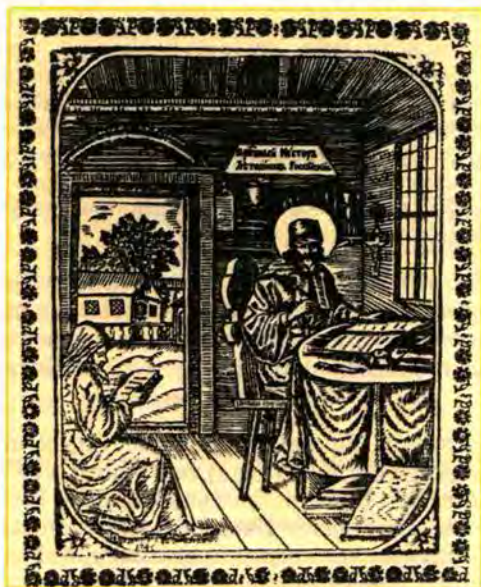
Для допитливих. 1. Знайдіть в Інтернеті на пошуковому сайті (<http://bibliotekar.ru/rus/95.htm>) та в інших довідкових джерелах інформацію про Радзивіллівський список літопису. З'ясуйте, чому він має таку назву і чим він відрізняється від Лаврентіївського та Іпатіївського списків літопису. 2. Розгляньте мініатюру та опишіть Нестора Літописця. Чим цікава ця художня робота? Чи таким ви собі уявляли автора «Повісті минулих літ»?

Преподобний Нестор Літописець за роботою.
Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Мистецька скарбниця. Леонтій Тарасевич — видатний український гравер XVII ст. Працював у техніці офорта і різцевої гравюри. Жив у Чернігові, Києві, Москві. Оздобив сюжетними гравюрами «Служебник», «Києво-Печерський патерик», «Псалтир» та інші книги. У гравюрах Леонтія Тарасевича багато реалістичних рис, особливо у психологічній характеристиці зображуваних осіб.

Леонтій Тарасевич.

Нестор Літописець. Патерик Печерський

Робота в групах. Розгляньте разом з однокласниками гравюру Леонтія Тарасевича і мініатюру «Преподобний Нестор Літописець за роботою» з Радзивіллівського літопису. Що підкреслив в особі Нестора автор гравюри? Що спільного і що відмінного помічаєте ви між гравюрою Леонтія Тарасевича і мініатюрою невідомого художника з Радзивіллівського літопису?

Перевірте себе. 1. Нестор Літописець був автором: а) Київського літопису; б) «Повісті минулих літ»; в) Галицько-Волинського літопису; г) «Слова про похід Ігорів».

2. Автором поданої цитати є: а) Нестор Літописець; б) Мойсей; в) Давид; г) Невідомий автор XII ст.

Ярославе і всі внуки Всеславові!
Уже понизить стяги свої.
Вкладіть свої мечі пощерблені.
Ви-бо вже вискочили з дідівської слави!

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Літопис руський / Пер. Махновець Л. — К., 1989.

Мишанич О. Прийняття християнства і давнє українське письменство // Кризь віки: Літ.-критичні статті. — К., 1996.

Золоте слово: Хрестоматія України-Русі епохи середньовіччя XI—XV століть: У 2 кн. — К., 2002.

Яременко В. а. На замовлення вічності. — Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком). — К., 1990.

Виникнення Києво-Печерського монастиря. «Києво-Печерський патерик» — пам'ятка житійної літератури

До утрєні завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

(Тарас Шевченко, «Чернець»)

У «Повісті минулих літ» під роком 1051 міститься розповідь про Києво-Печерський монастир, про появу перших печер на схилах Дніпра за часів князя Ярослава Мудрого, про прихід до Києва Антонія, а потім — Феодосія, котрі доклали великих зусиль і здійснили багато духовних подвигів, аби їхніми іменами уславилася ця чернеча обитель. *«Такі чорноризиці, — пише літописець, — яко світила, в Руській землі сіяли»*. До подвигів, що їх творили печерські ченці, належали: одноденне і багатоденне постування, нічне неспання, колінопоклоніння, живлення водою та зіллям, покора старшим, взаємна любов і підтримка. Завдяки терпінню і щирим молитвам ченці діставали від Бога особливі здібності, наприклад, могли бачити минуле, провіщати майбутнє, зіцлювати хворих.

У стінах Києво-Печерського монастиря було укладено не лише найстаріші літописи, а й літературні пам'ятки: повчання Феодосія Печерського, збірка житій *«Києво-Печерський патерик»*.

Преподобний Феодосій просить у князя землю для будівництва Великої Лаври і будує Велику Церкву Печерську.

Збірка житій належить до найулюбленіших книг не лише українців, а й інших слов'янських народів. *Михайло Грушевський* в «Історії української літератури» писав, що «Києво-Печерський патерик» став «золотою книгою» українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення. Може се виглядати на парадокс, коли скажемо, що «Патерик» і «Кобзар» — се були дві найпопулярніші українські книги». Що ж собою являє пам'ятка, яка набула такої популярності й любові та удостоїлася високих слів відомого вченого?

Слово *патерик* грецького походження, воно означає збірку оповідань і новел релігійного змісту. У Київській Русі патерики з'явилися після прийняття християнства.

Монастир — це місце, де людина позбавлена мирських спокус і віддається служінню Богу — обмежує себе в їжі, теплі, носить одяг із грубої тканини, повсякчас молиться й кається. Серед ченців є окремі особи, здатні творити чудеса, зцілювати недужих. Після смерті такого ченця його тіло залишається нетлінним, його мощі стають предметом поклоніння, вони також творять чудеса (з них скрапує пахуче й лікувальне миро тощо). За життя й по смерті такі ченці набували святості, а їхнє життя могло бути описане у *житії* — творі, що належав християнській агіографії.

Необхідність зібрання описів чудес, що відбулися саме в Києво-Печерському монастирі, визріла на початку XIII століття. Цю копітку роботу здійснили печерські ченці Симон і Полікарп, записавши тогочасні історії та легенди, які фіксують події XI — початку XIII століть. Ченці прагнули довести, що Києво-Печерський монастир за значущістю не поступається, скажімо, афонським монастирям, тим більше, що, за переказами, саме на Афонській горі дістав благословення Антоній, засновник Києво-Печерського монастиря.

До збірника увійшли тексти «*Житія Антонія Печерського*», «*Житія Феодосія Печерського*» та інших святих, раніше вміщені в «*Повісті минулих літ*».

Про які ж чудеса йдеться в «Києво-Печерському патерику»?

Чудесними є спасіння героїв, причетних до будівництва церкви, з'ява Богородиці грецьким будівничим, обраним для зведення храму, вибір місця для Успенського собору, його висота й діаметр, вимірювані поясом Богородиці. Дива, пов'язані з будівництвом собору, примножують чудеса, що творять лаврські ікони та мощі, а також подвиги мешканців монастиря. Дослідники «Києво-Печерського патерика» відзначають, що цей твір відрізняється від візантійських аналогів тим, що в ньому ченці не відгороджені від навколишнього світу і його повсякденних

турбот, що не заради споглядання переступили вони поріг монастиря, а задля того, щоб, самовдосконалившись, допомогти духовному зростанню братів по келії та мирян.

Одне з оповідань патерика присвячене подвигам **чорноризця Прохора**, що мешкав у монастирі в часи князювання недоброї пам'яті Святополка. Тоді великі бідування падали на руські землі — то князь всякі лиха чинив, підданих своїх розоряв, то половці біду робили, то голод мучив людей, то інші нестатки вельми дошкуляли. Прохор відзначався великою побожністю, терпеливістю, миролюбністю. Отже, отримав від Господа дар рятуватися від голоду хлібом, що робив його для себе з лободи. Коли ж Святополк, ворогуючи з іншими влади-ками, призвів Київ до того, що сюди перестали прибувати купці із Галича і люди з Перемишля, то кияни й мешканці прилеглих сіл дуже потерпали від нестачі солі. Тоді Прохор учинив диво — він почав робити сіль із попелу та безкоштовно роздавати її людям. Князь забрав у Прохора всю сіль, проте збагатитися нею не зміг, бо в його руках вона знову ставала попелом. Ця історія, окрім пізнавальних моментів про умови тодішнього реального життя, про типи людської грішної і свя-тої поведінки, мала значний духовно-дидактичний зміст. Тво-рячи живі іконоподібні картинки, такі оповідання давали ви-сокі зразки істинно людської співчутливості й самопожертви.

Майже в усіх оповідах, що ввійшли до «Києво-Печерського патерика», описано випробування, спокуси, що випадають на долю ченців і які їм слід подолати за допомогою молитви, посту, невтомної безкорисливої праці. Диявольські зазіхання на душу людини не припиняються і в монастирі: нечистий набирає жіночої подобі або подобі близьких родичів своєї жертви і намагається повернути ченця на гріх. На допомогу людині, засліпленій нечистою силою, завжди приходять Господь, Матір Божа, янголи і рятують її від спокуси.

Мистецька скарбниця. Стародруки Києво-Печерської друкарні XVII—XVIII століть позначені високим рівнем поліграфічного і художнього виконання. Одним із свідчень професійної майстерності лаврських друкарів, зокрема граверів, є видання «Києво-Печерського патерика» 1760 року. Над підготовкою цього видання працювала група граверів, серед них і Леонтій Тарасевич, роботи якого вважаються справжніми шедеврами в галузі оформлення книги. В орнаментиці і фігурних гравюрах відчутні риси провід-ного стилю доби: зрілого і пізнього бароко.

Підсумуйте. 1. Як перекладається слово «патерик»? Хто є героя-ми оповідань, що входять до «Києво-Печерського патерика»? Які дива вони творили? 2. Під яким роком «Повість минулих літ» повідомляє про заснування Печерського монастиря? Як подає

Прохор чорноризець

Спиридон Проскурник та
Алімпій Іконописець

історію заснування Печерського монастиря «Патерик»? 3. Чому Михайло Грушевський назвав «Киево-Печерський патерик» золотою книгою українців? Прокоментуйте відповідну цитату.

Поміркуйте. 1. Що саме в історії Прохора Лободника відповідає історичним реаліям: в який час він жив, хто тоді княжив у Києві, які події відбувалися, які з них можна перевірити за літописом чи іншими документами? 2. Спробуйте визначити, які вчинки Прохора видаються надприродними. Яку роль дивовижні подвиги Прохора та інших ченців відіграють в пізнавально-повчальних сюжетах патерика?

Робота в парах. Обміняйтеся думками про те, чим саме вразило вас оповідання про чорноризця Прохора. Які риси характеру головного героя цього твору вас приваблюють? Чи хотіли б ви розвинути такі риси в собі? Що для цього слід, на вашу думку, зробити?

Робота у групах. Подискутуйте і сформулюйте колективну думку про те, що саме спонукає деяких людей іти до монастиря, адже правила життя там украй суворі.

Перевірте себе.

- Засновником Печерського монастиря був: а) Прохор; б) Нестор; в) Антоній; г) Симон; ґ) Феодосій.
- Першу церкву на території майбутнього Печерського монастиря побудували на честь: а) Феодосія; б) Антонія; г) Богородиці; ґ) Ісуса Христа; д) Святої Трійці.
- Одна з оповідей патерика присвячена безкоштовному і знаменитому лікарю, чие ім'я знайдіть у переліку: а) Антоній; б) Симон; в) Феодосій; г) Агапіт; ґ) Прохор; д) Никон.

4. Що випадає з логіки ряду термінів: житіє — псалом — патерик — агіографічне оповідання.

5. Назвіть пам'ятки перекладної та оригінальної літератури XI—XIII століть, які почали поширювати друкарі в XVI—XVII століттях.

Для допитливих.

Прочитайте уривок із «Києво-Печерського патерика» (К., 2001). Використавши подану інформацію та інші довідкові джерела, напишіть реферат «Києво-Печерський патерик» — збірник живих легенд та реальних історій».

«Києво-Печерський патерик» як оригінальна руська збірка легенд і житій постала на початку XII століття. У наступні віки самостійне життя збірки продовжилось: її доповнюють (множать редакції), переписують (створюють списки). Основною редакцією «Києво-Печерського патерика» прийнято вважати список, який об'єднав тексти Симонового «Сказання про побудову Печерської церкви» й послання до Полікарпа, Полікарпове послання до Акиндина й літописне «Слово про перших чорноризців печерських» (воно містилося в «Повісті минулих літ» під 1074 роком). Існує шість списків цієї редакції.

До XVI століття виникло кілька редакцій «Патерика», найвідоміші з них: так звані Арсеніївська редакція, укладена 1406 року, Касіянівська редакція, укладена 1462 року. Тридцять вісім розділів Касіянівської редакції являють нам життя часів Київської Русі у всій красі і складності, трагічності й величі. Герої оповідей — князі, купці, миряни, ченці — постають то благородними, чистими душею людьми, то нищими, заздрісними, скупими, підлими. Демократизм і правдивість, поезія і груба дійсність, висока художня естетична краса пам'ятки забезпечили «Києво-Печерському патерику» популярність у читачів на багато століть.

У 1661 році архімандрит Печерської лаври Інокентій Гізель благословив у світ перше друковане видання «Києво-Печерського патерика» церковнослов'янською мовою.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Огієнко І. Українське монашество. — К., 2002.

Крекотень В. «Золота книга» українського письменного люду // Передмова до вид.: Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. — К., 1991.

Ісиченко І. Аскетична література Київської Русі. — Харків, 2005.

Українська література епохи Ренесансу

Кінець XVI і перша половина XVII віку в історії України становлять епоху видатного розквіту наукової і літературної діяльності.

(Сергій Маслов)

Ренесанс, або Відродження — період ідеологічного й культурного розквіту країн Західної і Центральної Європи (в Італії він припав на XIV—XVI століття, в інших країнах — на кінець XV—XVI століття). У період Ренесансу розвинулася нова ідеологія і культура, виник новий світогляд — **гуманізм** (від лат. — *людяний*). Гуманізм утверджував право людини на земне щастя, боровся за визволення науки й людської особистості від обмежень, передусім тих, що накладалися на людину церковним середньовічним ученням. Письменники європейських країн, відмовляючись від латини, писали твори національними мовами. Тоді ж зріс інтерес до вивчення фольклору. Посилена роль митця як обдарованого Богом творця — творця нової, художньої реальності. При творенні полотен чи скульптур, поезій чи драм митці дотримувалися принципу наслідування природи, а також зразків античного мистецтва. В європейській культурі й літературі добу Ренесансу представляють Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело, Сервантес, Шекспір та інші.

Вчені підраховували, що ренесансну літературу в центральній і східній Європі упродовж XIV—XV століть творили кілька десятків авторів українського походження. Деякі з українців не лише здобули освіту в європейських школах, а й посіли в західній науці визначні місця.

Юрій Дрогобич-Котермак (бл. 1450 — 1494), родом із Галичини, у 1481—1482 роках був ректором Болонського університету. Йому належить написаний латиною вірш-присвята, опублікований у його книзі з питань астрономії (1483). Вважається, що цим віршем була започаткована латинська ренесансна поезія.

Особливо помітні ідеї Відродження у західноукраїнській літературі, яка мала безпосередні зв'язки з польською літературою та рядом літератур Західної Європи. Ідеї Відродження позначилися на творчості визначних письменників-гуманістів — зокрема на латиномовній поезії **Павла Русина** з Кросна (бл. 1470 — бл. 1517), а також на латиномовній прозі **Станіслава Оріховського** з-під Перемишля (1513—1566).

В Україні Відродження тривало з кінця XV до початку XVII століття, маючи певні **особливості**: 1) набуло більшого поширення в суспільно-культурному житті, ніж у мистецтві й літературі; 2) не здобуло повної перемоги над ідеями і традиціями Середньовіччя.

Ще яскравіше проявило себе Відродження у наступні століття, вступивши у взаємодію з процесами Реформації, особливо в часи зародження і розвитку полемічної прози.

У другій половині XVI — першій половині XVII століть, коли українські землі входили до складу Речі Посполитої, велику роль у розвитку української освіти, літератури і культури відігравали **православні братства**, добровільні об'єднання громадян, що виникали у багатьох містах України. Поява братств і їхня діяльність стали результатом поширення ідеї гуманізму в Україні. Особливо важливу місію виконали братства у протистоянні польсько-єзуїтській експансії, на хвилі якої 1596 року у Бресті відбувся собор, що мав на меті об'єднання католицької і православної церков. Проте в цьому акті об'єднання (унії) багато хто вбачав загрозу для культури й віросповідання українського народу, тож релігійне протистояння тривало.

Православні братства створювали українські школи та засновували друкарні. Осередками національної освіти і культури були: Острозька школа, заснована між 1576—1580 роками зусиллями князя *Костянтина Острозького*, школа Львівського Успенського братства, відкрита 1586 року, а також школа Богоявленського братства, відкрита 1615 року в Києві. У 1631—1632 роках Київська братська школа злилась із організованим *Петром Могилою* Лаврським училищем і була перетворена на Києво-братську (Могилянську) колегію — пізніше славетну Києво-Могилянську академію. У стінах цих шкіл працювали високоосвічені педагоги-письменники: в Острозькій школі — *Герасим Смотрицький*, *Клирик Острозький*, у Львівській — *Стефан Зизаній*, *Кирило Транквіліон-Ставровецький*, *Мелетій Смотрицький*, у Києво-Могилянській колегії — *Єлисей Плетенецький*, *Петро Могила*, *Феофан Прокопович* та багато інших. Викладачі й учні цих шкіл зробили вагомий внесок у справу поширення освіти і культури не лише в Україні, а й у Росії. Братства також засновували друкарні, що давало новий імпульс для розвитку писемності. Іван Федоров надрукував у Львові 1574 року «*Апостол*» (перша точно датована книга в Україні) та «*Буквар*», а в Острозі 1581 року — повний текст Біблії, яку прийнято називати **Острозькою Біблією**.

В українських друкарнях протягом XVI — першої половини XVII століть надруковано було сотні книжок, серед них немало написаних українськими православними письменниками в обо-

рону своєї віри. Це були емоційно насажені послання, повчання, трактати, проповіді *Мелетія Смотрицького*, *Іоанікія Галтовського*, *Інокентія Гізеля*, *Лазара Барановича* та інших.

Іван Вишенський — мислитель, богослов, полеміст

Релігійно-літературна полеміка спалахує на гребені бурхливого культурно-національного піднесення, що його переживає наш народ наприкінці XVI — у першій половині XVII століть. В Україні формується тип ренесансно-реформаційної культури, культури світської, відділеної від культури церковної. В літературі відбилися процеси, що засвідчили усвідомлення цінності людської індивідуальності й формування національної самосвідомості народу.

Характеризуючи стан справ у літературі, *Іван Франко* писав про полеміку, яка не лише подала свій голос в оборону православ'я — вона надала нашій літературі нових барв, виявила письменницькі таланти. Всупереч літературі попередній (тобто середньовічний, зорієнтованій на усталений шаблон), полеміка вперше, за словами Франка, ввела в українську літературу живу людську особистість з її темпераментом та індивідуальною вдачею. Це був найважливіший імпульс, що міг спрямувати письменство на новий шлях розвитку, забезпечивши літературі не знаний раніше вплив на суспільство.

Висловлюючи такі думки, вчений мав на увазі передусім *Івана Вишенського*. У 8 класі ви вже вивчали поему Франка «Іван Вишенський», тож пам'ятаєте, що під цим псевдонімом у нашу літературу ввійшов письменник-богослов, видатний полеміст цікавої і бурхливої доби. Літературний псевдонім походить від назви містечка Судова Вишня, в якому майбутній письменник народився приблизно 1550 року. Остання згадка про живого Вишенського стосується 1621 року. Бував Іван у Луцьку, жив при дворі князя Костянтина Острозького, проте більшу частину свого життя Вишенський провів на Афоні, звідки передавав в Україну палкі послання, з яких склав рукописну «Книжку». До неї ввійшли десять послань письменника — «*Викриття диявола-світодержця*», «*Послання князю Василю (Костянтину) Острозькому*», «*Порада*», «*Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься Польська...*», «*Послання до єпископів, що втекли від православної віри*» та інші.

Найраніший твір Вишенського «*Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься Польська, всякого віку, стану і влади народу руському...*» був єдиним друкованим за життя письменника — у «Книжиці в десяти розділах» (Острог, 1598). Історики літерату-

ри відзначають, що саме в цьому творі можна знайти ідеї, які Вишенський розвиватиме протягом усієї творчо-публіцистичної діяльності. Тут він виявив свою неповторну письменницьку індивідуальність, показав себе зрілим художником слова, людиною усталених ідейних переконань. Писав Іван Вишенський твір у роки кривавої зміни королівської династії в Речі Посполитій, коли відбувалося остаточне закріпачення широких народних мас. У настроях людей панувало похмуре чекання Страшного Суду і кінця світу. Пером українського поборника християнської віри наче водив гнівний перст біблійного пророка Ісаї: *«Звіщаю вам, що земля, по якій ходите вашими ногами, і в ній ви у життя, народившись, пущені і нині живете, плаче, стогне і волає на вас перед Господом Богом, просячи Сотворителя, щоб послав смертного серпа погибельної кари, як це було в давнину, на содомлян, і всесвітнього потопу, котрий міг би вас вигубити й викоренити, щоб не оскверняли більше її антихристовим безбожним невір'ям і поганським нечистим і несправедливим життям, воліючи ліпше порожньо в чистоті стояти, аніж через вашу безбожність спустошеною від хвали всесильного Бога, Сотворителя і Творця небес і землі, бути...»*

Образно кажучи, Іван Вишенський, будучи християнином, ченцем-аскетом, у творах своїх наслідував доробку старозаповітних пророків, які усвідомлювали себе причетними до таїн Божих, несли людям Слово істини, поєднуючи у своїх проповідях канонічне благочестя з криком бунтівливої душі. Вишенський прагнув мирського діяння, реальної зміни людських стосунків і самої людини. Всі його письменницькі звертання до земляків — то заклинання, в яких чуються сподівання на чудодійну силу Слова, на його божественну підтримку у творенні нових реалій буття.

Це була істинна драма людини, яка прагнула незвичайних, виняткових ситуацій. Людини, яка зреклася всього буденного, сьогоденного і звичайного, життя у всіх його земних вимірах, повністю відмовившись від усіх благ.

Писання Івана із Судової Вишні — то сповідь, повна імпульсивних поривань до людей, до їхніх проблем, спроба втрутитися в те життя хоча б звіддалік, хоча б словом, правдивим, нещадним і немилосердним.

Спираючись на євангельські ідеї загальної рівності, Вишенський висміює панську пристрасть до розкошів, розкриває і засуджує владу грошей над людиною, продажність чиновників, попів і владоможців, виступає проти національної дискримінації українців і білорусів польською шляхтою.

Майже всі твори Івана Вишенського були написані старослов'янською мовою, передусім ті, де йшлося про «високі

матерії», богословські питання. Але там, де йшлося про реальне життя, де порушувалися болючі проблеми сьогодення, письменник охоче звертався до «простої мови», вільно користуючись українською лексикою, фразеологією, образними висловами. В цьому сенсі він був справжнім сином і свого народу, і свого часу.

Оцінюючи гострі слова Івана Вишенського, якими він таврував тодішню духовну владу за зраду українських інтересів, *Іван Франко* писав: «Ніколи ще до того часу сильні миру сього, світські чи духовні, не чули від простого южноруса таких гордих, рішучих і потрясаюче сильних слів».

Свою боротьбу з опонентами з католицького боку Іван Вишенський часто вів засобами сатиричного слова, наділяючи противника дошкульними образами, епітетами, неологізмами.

Попри пристрасне бажання виправити суспільні та церковні негаразди, Іван Вишенський залишався принциповим прибічником індивідуального шляху спасіння людської душі. Понад те — він палко обстоював єдино правильний шлях спасіння — шлях чернецтва.

Підсумуйте. 1. Назвіть перші друковані книги в Україні, час їх видання та імена видавців. Поясніть культурно-мистецьке значення цих книг. 2. Дайте тлумачення поняття Ренесанс, назвіть представників цієї епохи в літературі та мистецтві країн Європи. 3. З'ясуйте часові межі та особливості українського Ренесансу. 4. В яку добу жив і творив Іван Вишенський? Що саме він писав, яким чином обороняв православну віру? 5. Яким чином, за словами Івана Франка, полемічна література вплинула на український літературний процес?

Поміркуйте. 1. Чому Іван Вишенський у «Посланні до єпископів, що втекли від православної віри» засудив тих пастирів, які пішли у підданство до папського престолу? 2. Про кого із сарказмом письменник сказав: «Наші скриньки і шкатулки наповнені, та ми назбираємо ще повніші скрині, коли поклонимся папі»? 3. Чи мають твори Івана Вишенського ознаки Ренесансу? Своє твердження обґрунтуйте.

Робота в парах. 1. Розгляньте зображення поданих на с. 57, 58 видань, висловіть свої враження про них. 2. В якому з цих видань надрукував свій твір Іван Вишенський? 3. Поміркуйте, яке з видань Іван Вишенський не міг читати і чому.

Перевірте себе.

1. Хто і в якому столітті написав твір «Викриття диявола-світодержця»?
2. Літературний псевдонім Івана Вишенського походить від назви містечка: а) Полкова Вишня; б) Лутова Вишня; в) Судова Вишня; г) Лугова Вишня.

3. Іван Вишенський більшу частину свого життя провів у монастирі на святій горі, що має назву: а) Афон; б) Арарат; в) Синай; г) Тибет.
4. В європейській культурі й літературі Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело, Сервантес, Шекспір представляють добу: а) Середньовіччя; б) Ренесансу; в) бароко; г) романтизму.
5. З'ясуйте, яка з названих книг є першою точно датованою друкованою в Україні книгою: а) Псалтир; б) Євангеліє; в) Апокаліпсис; г) Біблія.
6. Першу книгу в Україні було надруковано у місті: а) Київ; б) Львів; в) Острог; г) Чернігів.
7. Першу книгу в Україні було надруковано у _____ році. Правильну відповідь виберіть з переліку років: 1474, 1574, 1674, 1774.
8. Один із названих творів Іванові Вишенському не належить, встановіть, який саме: а) «Бесіди на 14 послань апостола Павла»; б) «Порада»; в) «Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься Польська...»; г) «Послання до єпископів, що втекли від православної віри»; г) «Послання князю Василю (Костянтину) Острозькому».

Творче завдання. У невеликому письмовому творі поясніть, чому Івана Вишенського називають полемістом. З'ясуйте суть тогочасної літературної полеміки.

«Книжица в десяти розділах» (фрагмент).
Острог, 1598

Філалет Христофор. «Апокрисис, або Відповідь на книжки про собор берестейський» (титulyна сторінка).
Острог, 1598—1599

Іоанн Златоуст. «Бесіди на 14 послань апостола Павла» (титulyна сторінка). Київ, друкарня Лаври, 1623

Біблія (титulyна сторінка). Київ, друкарня Лаври, 1779

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Франко І. Іван Вишенський і його твори // Зібр. творів: У 50 т. — К., 1981. — Т. 30.

Яременко П. Іван Вишенський. — К., 1982.

Наливайко Д. Україна в рецепції західних гуманістів XV—XVI ст. // Європейське Відродження та українська література XVI—XVIII ст. — К., 1993.

Українське бароко

Українського бароко
Боголіпний білий храм.
Та задивлений глибоко
У ріку кривавих драм.

(Дмитро Кремінь)

Літературну спадщину XVII—XVIII століть найчастіше визначають терміном **бароко**. Художню систему бароко важко звести до спільного знаменника, адже цей напрям поєднав традиції Середньовіччя й Ренесансу.

Бароко (італ. barocco — вибагливий, химерний) — напрям в літературі, архітектурі та мистецтві кінця XVI — середини XVIII століть, для якого характерні підкреслена урочистість, пишна декоративність, динамічність композиції. Літературі

доби Бароко притаманні релігійні і світські мотиви, втілені письменниками у складних образах за допомогою поетичних засобів — метафори, алегорії тощо. Епоха Бароко дала світові визначних митців: в жанрі живопису в цей час творили фламандець *Пітер Пауль Рубенс*, голландець *Гарменс ван Рейн Рембрандт*, іспанець *Родрігес де Сільва Веласкес*; в музиці працювали німецькі композитори *Йоганн Себастьян Бах* і *Георг Фрідріх Гендель*; в літературі — іспанський драматург і поет *Педро де ла Барка Кальдерон*, англійський поет *Джон Мільтон*, іспанський письменник *Франсіско де Кеведо* та інші.

Бароко було складним і суперечливим явищем. Представники цього напрямку зображували світ і людину з нових позицій, урахувуючи духовні надбання християнської культури епохи Середньовіччя, узгодивши їх з науковими та художніми відкриттями епохи Відродження. Це була спроба поєднання кращих рис двох попередніх етапів розвитку європейської культури. У творах доби Бароко відбилася вельми складна дійсність, сповнена війн, соціальних зламів, релігійних конфліктів та реформ. Тогочасну добу барокові автори намагалися осмислити якомога об'ємніше і глибше. Їхнім творам притаманні динамізм образів і композицій, тяжіння до різких контрастів. Барокові твори вражають, захоплюючи увагу і почуття читача, не лише змістом, а й формою подачі матеріалу — вони сповнені риторичних прикрас, складних метафор, емблем, символів, алегорій. Отже, термін бароко застосовують для визначення естетичного стилю, притаманного образотворчому мистецтву, архітектурі, музиці, літературі.

Сподіваємося, що вам допоможе краще зрозуміти і запам'ятати взаємодію цих трьох епох — **Середньовіччя, Ренесансу і Бароко** — діаграма (с. 60). Її складають три символічні овали: *зелений* — епоха Середньовіччя, *фіолетовий* — Відродження (Ренесанс), *блакитний* — Бароко. Як видно на діаграмі, *зелений і фіолетовий* овали *не дотикаються*, що передає народження в епосі Ренесансу принципово нових тенденцій у галузі ідеології культури. *Блакитний овал* у нашій діаграмі частково охоплює площу *зеленого і частково фіолетового* овалів, що означає: Бароко бере частину ідеологічних і формотворчих ознак, притаманних Середньовіччю і притаманних Ренесансу, і поєднує їх. Як саме — видно зі вставних етикеток. На етикетці, в межах *зеленого* овалу, зазначено, які ознаки від Середньовіччя збереглися в епоху Бароко: 1) подібна до середньовічного орнаменталізму вигадлива, ускладнена форма творів; 2) погляд на Бога як на вершину досконалості, Творця людини і життя на землі; 3) релігійне забарвлення для всіх складових культури; 4) посилення ролі церкви і держави. Етикетка у *фіолетовому* овалі відображає ри-

си, запозичені бароковими митцями від Ренесансу: увагу до людини, яку відтепер розуміють як вершинне творіння Бога; в цьому ж контексті трактується ідеал краси зовнішньої і внутрішньої, фізичної (як у Ренесансі) і духовної (як у Середньовіччі); як Боже творіння сприймається вся природа, весь світ, що відтепер перебуває під опікою науки і мистецтва.

Етикетка, розміщена на полі *блакитного* овалу, показує риси, притаманні лише мистецьким і літературним явищам епохи Бароко.

В українській культурі та літературі у XVII—XVIII століттях виникли умови для становлення і активного розвитку спільного для всіх європейських культур напрямку — бароко. Ознаки цього стилю виявилися і в поезії, і в прозі. Так, православні письменники, ведучи літературну полеміку з католиками, запозичували у польських авторів барокові художньо-стильові засоби, що видно, наприклад, у полемічних писаннях

Мелетія Смотрицького, а також у поезії *Івана Величковського*, *Касіяна Саковича*, *Лазаря Барановича*. В літературі цього часу переважає релігійна тематика, хоча й світські теми позначаються на розвиткові ряду літературних жанрів, зокрема таких, як світські новели і ліричні вірші, щоденники і наукові трактати тощо. Цікаво трансформується образність античних міфів, яка сплітається і узгоджується з християнськими образами. Важливим джерелом українського бароко є фольклор, що відчутно на таких явищах «*низового*» (низького), або «*народного бароко*», як вертепні драми, бурлескно-травестійні вірші різдвяної та великодньої тематики, яким притаманне спрощене, часто приправлене гумором, а то й сатирою, тлумачення подій, свят, реалій тощо. Творцями «низових» барокових творів, як правило, анонімних, були мандрівні дяки або студенти, що заробляли собі на прожиття під час канікул. «*Високе*», або «*серйозне бароко*» пов'язане з книжною традицією, його риси властиві давній алегоризованій шкільній драмі, літописам *Самовидця*, *Грабянки*, *Величка* і всій творчості *Івана Величковського*, *Григорія Сковороди* та інших. Представникам «високого бароко» ми завдячуємо появою «курйозних» віршів.

В українському бароковому мистецтві уславилися видатні композитори Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артемій Ведель, художник Захарій Голубовський, гравери Григорій Левицький, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, архітектори Іван Зарудний, Іван Григорович-Барський та інші.

Історично-мемуарна проза

Як і кожна людина, кожне покоління прагне залишити про себе пам'ять, розповісти, яким було його життя, які випробування випали на його долю, застерегти нащадків від можливих помилок. Найбільшою мірою цим завданням відповідає, звичайно ж, історична та мемуарна проза — літописи, хроніки, щоденники, мемуари, подорожні записи тощо. Від часів виникнення літописання в Київській Русі цей різновид прози ніколи не зникав. Особливе місце в історичній та мемуарній прозі XVII—XVIII століть посідають козацькі літописи.

Літопис Самовидця, Літопис Григорія Грабянки і Літопис Самійла Величка дістали об'єднуючу назву *козацькі літописи*, з одного боку, через події, в них описані, адже всі три літописи відбивають козацько-гетьманську добу, з іншого боку, авторами цих творів були представники українського козацтва.

Григорій Грабянка у *Слові до читача* пояснює: «Я замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам», тобто щоб увічнити славетні діяння українських гетьманів, особливо

Богдана Хмельницького, та всього українського лицарства у визвольній війні проти Польщі.

Літопис Самовидця — твір анонімний, найбільш вірогідною щодо його авторства є гіпотеза, що його написав *Роман Ракушка-Романовський*, реєстровий козак Ніжинської полкової сотні, пізніше він мав звання полковника і обіймав посаду першого генерального військового підскарбія (тобто скарбника). Літопис охоплює події 1648—1702 років. До 1676 року розповідь подається окремими оповіданнями, далі автор переходить до коротких порічних записів, як практикували літописці давніших часів. Літопис Самовидця був відкритий Пантелеймоном Кулішем. Ця пам'ятка надихнула митця на написання роману «Чорна рада».

Літопис Григорія Грабянки також описує події 1648—1709 років. У його творі на першому плані війни і походи Богдана Хмельницького, а також діяльність гетьманів, що по смерті Хмельницького отримували булаву: Івана Золотаренка, Івана Брюховецького, Івана Виговського та інших. Характеристики тих чи інших гетьманів та козацької старшини у цих літописах різняться залежно від особистих поглядів та симпатій авторів.

Григорій Грабянка був також на військовій службі — гадяцьким сотником, полковим суддею, полковником. Разом із делегацією гетьмана Полуботка 1723 року Грабянка приїздив до Петербурга у справі виборів нового гетьмана, де був ув'язнений на два роки у Петропавлівську фортецю. Брав участь

Карта України XVI—XVII століть

у Кримських та Азовських походах, був учасником Північної війни 1700—1721 років. Загинув у 1738 році під час російсько-турецької війни.

Ось як Грабянка написав про джерела свого літопису: *«Я вибирав дещо з щоденників наших воїнів, що перебували у війську, дещо з духовних і мирських літописців, наскільки міг знайти в них щось достовірне, долучив розповіді очевидців, що ще й нині в живих ходять, і їх розповіді підтверджують слова літописців. І хай читач не думає, що я хоч щось додаю від себе, ні — кажу тільки те, про що повідали історики, що підтвердили очевидці, а я тільки зібрав усе це і записав»*.

Літопис Григорія Грабянки є дещо складнішим, ніж Літопис Самовидця. Грабянка починає свою оповідь ще від скіфських часів і доводить, що наш народ походить від хозар. Він оповідає про численні перемоги хозар, їхню хоробрість. Цією хоробрістю й жадою волі відзначаються й козаки, які розпочали війну з Польщею, аби звільнити Малоросію від тяжкого ярма панського. Григорій Грабянка пояснює, як Україна втрапила в ярмо до ляхів, далі оповідає про події XVI століття, про повстання проти поляків (на початку XVII століття), коротко викладає історію роду Хмельницького, описує битву козаків з поляками під Переяславом (1628) і про зведення міста Кодака (1639). Далі йдеться про події визвольної війни. На відміну від Самовидця, Григорій Грабянка свій літопис веде не за роками, а за битвами — під Жовтими Водами, під Корсунем, під Пилявцями, під Берестечком, під Білою Церквою в 1651 році. Описується обрання Хмельницького гетьманом, його походи — Збаразький, Бродівський, Львівський та Замостський тощо. Далі, після смерті Богдана Хмельницького, поділ на розділи ведеться за гетьманами — у літописі є розділи про Юрія Хмельницького, про Виговського, про Брюховецького, про Івана Самойловича та інших. Додано перелік гетьманів Війська Запорозького, які правили перед Богданом Хмельницьким та після його смерті, коротку хроніку діяльності Хмельницького, імена полковників та назви тридцяти чотирьох полкових міст по обидва береги Дніпра.

У Літопис Григорій Грабянка вмістив вірші, промови, діалоги, текст забарвлено прислів'ями та приказками.

Літопис Самійла Величка є першою систематично викладеною історією української козацької держави. Для укладання літопису автором було використано велику кількість історичних документів, що походили як з України, так і з Польщі та Німеччини. Літопис складається з чотирьох частин.

Документи, на базі яких будується літопис, Самійло Величко вивчав особисто, оскільки, закінчивши навчання у Києво-Могилянській колегії, спершу служив канцеляристом

у генерального писаря Василя Кочубея, а потім — у Генеральній військовій канцелярії.

Самійло Величко в розлогій «Передмові до чительника», так само, як і Григорій Грабянка, говорить про звитяги наших предків, яких, на жаль, ніхто з наших письменників належно не описав. Літописець зізнається, що йому довелося бачити спустошені українські землі, які простяглися на захід від Корсуня та Білої Церкви, проте ніхто не міг йому пояснити, чому ці землі такі занедбані. Лишень козацькі літописи з'ясували письменникові причини того занепаду. Самійло Величко каже, що багато про що він дізнався з польських та німецьких історіографічних джерел.

Величко володів кількома іноземними мовами, свій літопис написав українською літературною мовою XVIII століття. Перейнятий патріотичними почуттями, Величко створив монументальну історико-літературну працю, значення якої досить виразно окреслюють слова Івана Франка: *«З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу, і аж у XIX віці ми побачили його значінне для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»*.

Досить близько до козацьких літописів стоїть *«Історія русів»*. Це — один із найзагадковіших творів української історіографії. Досі не відомо, хто був автором цієї праці, написаної російською мовою. Рукопис *«Історії русів»* було знайдено в маєтку родички Олександра Безбородька, представника знатного і знаного в Україні й Росії роду. Одразу ж почали множитися її копії. Повний текст *«Історії русів»* 1846 року опублікував Осип Бодяняський, відомий знавець української старовини. На обкладинці цього видання значиться ім'я автора — Георгій Кониський, хоча його авторство й досі піддається сумніву.

«Історія русів» — пам'ятка, яку можна вважати як літописом, так і твором художнім. У різні часи її називали народною історичною думою, маніфестом українського патріотизму, історичним і політичним памфлетом.

Автор мав на меті написати й залишити нащадкам повну, цілісну й достовірну історію України. Переповівши стисло найдавніший період нашої історії, який починається від старозаповітного Яфета, Ноевого сина, і завершується нашествиям татарським, анонімний автор переходить до докладної розповіді про Польсько-Литовське князівство. З початку XVI століття історія подається за гетьманами, завершується 1769-м роком, коли почалася російсько-турецька війна.

«Історію русів» насичено текстами пісень, переказів, легенд. До неї також потрапляють оповіді з Біблії, твір Вольтера, байка Крилова. Додано також різноманітні коментарі, психо-

Портрет Богдана
Хмельницького. — Історія
русів. — Київ, 2003.
Худ. Олексій Штанко

Портрет Івана Мазепи. —
Історія русів. —
Худ. Олексій Штанко

логічні характеристики, роздуми, авторські оцінки тих чи інших подій. Невідомий автор прагнув донести до читачів найрізноманітніші відомості про Україну. Він намагався промовисто розповісти, що Україна має свою територію, на якій живе український народ, що у цього народу є свої історія і культура, звичаї і закони. Для цього автор зосередився на яскравих фактах нашої історії, на видатних постатях державних діячів. Автор «Історії русів» прагне наповнити душі нащадків гордістю за своїх предків, допомогти їм відчутися себе продовжувачами їхніх справ. Невідомий автор демонструє кращі взірці служіння Україні, боротьби за її свободу й незалежність. Один із таких прикладів — діяльність гетьмана *Івана Мазепи*, ім'я якого на той час вже піддане було анафемі (тобто прокляттю). На це не зважив автор книги і показав гетьмана Мазепу як патріота України, державника, борця за краще життя козаків і селян, будівничого й мецената. Показовим є ще один приклад — історія полковника Павла Полуботка. Він наважився відкрито нагадати Петрові I, що кілька пунктів Переяславської угоди передбачали рівноправність українського і російського народів, він прямо звинуватив російського царя у гнобленні України. За це Полуботка разом з іншими українцями-патріотами було ув'язнено.

Феодосій Гуменюк. «Ще покрийть Україну червоні жупани»

Зрозуміло, чому невдовзі «Історія русів», попри схвальні відгуки про неї як в Російській імперії, так і за її межами, зазнала цензурної заборони. Проте твір активно поширювався в рукописних списках. «Історія русів» надихала поетів-декабристів, Олександра Пушкіна, Миколу Гоголя, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Джорджа Гордона Байрона, Віктора Гюго, Юліуша Словацького, художників та композиторів. У 1956 році «Історію русів» було видано в Америці. В незалежній Україні в перекладі українською мовою, здійсненому Іваном Драчем, знаменита книга прийшла до широкого читача.

Підсумуйте. 1. Визначте роль козацьких літописів у відтворенні історичного минулого України. 2. Хто є головною історичною постаттю в козацьких літописах? 3. Як Літопис Самійла Величка оцінив Іван Франко? 4. Розкажіть, яким саме в «Історії русів» змальовано Івана Мазепу. 5. Хто здійснив переклад «Історії русів» сучасною українською мовою?

Поміркуйте. Порівняйте образ Богдана Хмельницького з «Історії русів» (за хрестоматією), з народних пісень про гетьмана, що вивчалися у 8 класі, з відомих вам художніх творів і кінофільмів із вашим уявленням про нього як конкретну історичну особу (за підручниками з історії України). Зробіть висновки. Відповідаючи, використовуйте зображення гетьмана на портреті (с. 65) і картині Феодосія Гуменюка.

Перевірте себе.

1. Бароко — це метод чи стиль? Назвіть його ознаки. Назвіть бароківі твори українських авторів. 2. До «козацьких літописів» належать: а) Синопис; б) Літопис Самовидця, в) Галицько-Волинський літопис; г) Літопис Грабянки; г) Історія русів; д) Літопис Величка. Які назви тут зайві? 3. З'ясуйте, хто і чому саме

випадає з логіки ряду імен: Богдан Хмельницький; Іван Мазепа; Іван Золотаренко; Олекса Довбуш; Іван Брюховецький; Іван Виговський.

Творче завдання. Опишіть картину Феодосія Гуменюка «Ще покрийть Україну червоні жупани» (с. 66). Користуючись Інтернетом <http://nshu.org.ua>, ви можете знайти інформацію про художника цієї картини чи інших сучасних майстрів пензля. Проаналізуйте сюжет полотна, згадайте відповідні уривки з козацьких літописів і напишіть невеликий твір «Запорозькі козаки — вірні сини України».

Мистецька скарбниця.

Лев Жемчужников (1828—1912) — український та російський художник. Навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. Перебуваючи в 1852—1853 роках на Полтавщині, захопився життям українського народу, його побутом та звичаями. Багато мандрував Україною, захоплено слухав пісні кобзарів і лірників, малював з натури. На українську тематику створив картини: «Чумаки в степу», «Отара овець, що повертається в село увечері», «Козак їде на Січ» та інші. Розгляньте і прокоментуйте подану картину.

*Лев Жемчужников.
Козак їде на Січ*

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Чижевський Д. Українське літературне бароко. — К., 2003.

Макаров А. Світло українського бароко. — К., 1994.

Шевчук В. Поетика бароко в українських літописах // Українське бароко. Збірник праць: У 2 т. — Т. 1. — Харків, 2004.

Поезія

Труду писання не може пізнати
Той, хто не знає, як треба писати.
Думає легке і просте це діло:
Пишуть три пальці, а все болить тіло.

(Іван Величковський)

Зародження української книжної поезії тісно пов'язане з розвитком освіти. Крім Острозької православної школи, заснованої 1578 року князем Костянтином Острозьким, після прийняття Брестської унії 1596 року нові школи відкриваються

при Київському, Луцькому та інших православних братствах, а також при церквах і монастирях, де здобували початкову освіту сільські та міські діти. Особливо обдаровані школярі продовжували здобувати освіту в середніх учбових закладах.

Усі школи — і єзуїтські, і уніатські, і протестантські, і православні — за рівнем викладання та кількістю предметів, що в них вивчалися, були схожі між собою: тут діти засвоювали мови — церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську; у школах вищого рівня викладалися поетика й риторика, діалектика й філософія.

Одним із найулюбленіших предметів у школах XVII—XVIII століть була *поетика*. Під час занять діти вивчали давньогрецьку, давньоримську, польськомовну поезію, аналізували віршовані твори Гомера, Вергілія, Овідія, пробували складати власні поезії. На відміну від античних зразків, написаних силабо-тонічним віршем, польськомовна поезія послуговувалася силабічною системою віршування, в якій основною була не співмірність наголошених чи ненаголошених складів, а співмірність кількості складів. Писати силабічні вірші було порівняно легко, тим більше, що силабічна система лежала і в основі народнопісенної творчості, отож, прослухавши курс поетики, учні та спудеї під наглядом учителів-книжників (звідси й назва поезії — книжна) натхненно складали віршовані твори.

Українські поети переповідали біблійні сюжети, описували княжі герби, складали привітальні твори з нагоди урочистостей. Віршами писали навіть передмови до книжок, як, скажімо, *Лаврентій Зизаній* до знаменитої «Граматики словенської» (1596) — першого систематичного підручника церковнослов'янської мови, призначеного для шкіл.

У віршах оплакували померлих — такі твори називалися ляментами, або плачами («Вірші на жалосний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...» *Касіяна Саковича*). До нас дійшли заримовані молитви, напучувальні вірші, епітафії (надгробні написи). Значне місце серед віршованої спадщини XVII—XVIII століть посідають панегірики — твори, в яких прославляються чесноти видатних державних та церковних діячів (панегірик Петрові Могилі, засновникові Київської академії — «Євхаристеріон» *Софронія Почаського*). Серед віршів того періоду чимало історичних, гумористичних, сатиричних. Про любов і шанобливе ставлення в XVII—XVIII століттях до поезії свідчить факт, що спудеї, маючи право повторно прослуховувати той чи інший предмет у Києво-Могилянській колегії, охоче реалізовували його саме в курсі поетики. Привертають увагу вишукані назви книжок та віршів («Перло многоцінне», «Візерунок цнот»).

Розмаїттям відзначаються віршовані розміри, застосовані поетами XVII—XVIII століть. Найпоширенішим був тринадцяти-складник — рядок, поділений цезурою після сьомого складу.

Українські поети XVI—XVIII століть Герасим Смотрицький, Даміан Наливайко, Кирило Транквіліон-Ставровецький та інші застосовували й нерівноскладовий вірш, тобто вірш, у якому рядки налічують різну кількість складів («Отче наш» Кирила Транквіліона-Ставровецького).

Увиразнити віршований текст допомагала й строфіка. Тогочасні поети застосовували двовірші та чотирирядкові строфи (катрени).

У *фігурних*, або *курйозних* віршах поєднувалися звукова й зображальна сторони тексту. Одним із найочевидніших виявів зображальної сторони можна вважати строфу — саме вона сигналізувала читачеві про завершеність думки, попереджала про думку наступну.

Деякі поети намагалися за допомогою літер не лише про щось розповісти, а й зобразити предмет опису. От і з'явилися віршовані тексти у вигляді трикутників, квадратів, ваз тощо. Та поетична фантазія цим не обмежилася. Поети звернули увагу на слова, які читалися зліва направо і навпаки (око, Анна). Випадкові відкриття в цьому напрямку змінилися свідомим вишукуванням, конструюванням подібних словесних утво-

Вірш фігурний
«Одновідмінковий» із ру-
кописної збірки Івана Ве-
личковського «Млеко...»

Вірш фігурний «Стовп»
зі збірки Івана
Величковського
«Млеко...»

рень. Це й породило різновид поетичної творчості, відомої під назвами фігурна, курйозна, зорова поезія.

Віртуозним творцем такої поезії став **Іван Величковський**, про якого збереглося небагато відомостей. Припускають, що він навчався і, можливо, викладав у Києво-Могилянській колегії, був близьким до Лазаря Барановича та чернігівського культурного осередку, згодом служив священником у Полтаві, де й помер 1701 року. Спадщина Івана Величковського збереглася у двох рукописних збірках: «*Годинник цілий і напівгодинник...*» («Зегар з полузегарком...») (1690) та «*Молоко...*» («Млеко...») (1691), складені на честь Діви Марії. Іван Величковський збагатив нашу поезію поетичними прийомами, які запозичив у поезії інших народів, застосувавши їх до рідної словесності. Він уперше теоретично обґрунтував зорову поезію, поєднав її з православною тематикою. Збіркою «*Молоко...*» Іван Величковський увійшов в історію літератури як теоретик і практик фігурного віршування.

У збірці «*Годинник цілий і напівгодинник...*» є ряд віршів, у яких порушується проблема плинності часу, короткотривалості людського життя, отже, необхідності цінувати кожну хвилину («Минути всіх спільні»).

До збірки «*Молоко...*» Іван Величковський включив чимало різновидів фігурних віршів: *вірш-ехо*, в якому останні два-три склади першого рядка відлунюють дво-трискладовим словом, утворюючи дистих; вірш «*рак літеральний*», в якому рядок читається зліва направо і навпаки; «*вірш чотиригранний*», той, що можна читати по горизонталі й вертикалі; «*вірш погоджувальний*», в якому зі словами, вписаними між двох рядків, погоджено смисл і першого, і третього рядків; «*азбучний вірш*», в якому кожне слово починається з нової літери за алфавітом; «*акровірш*», в якому початкові літери складаються в певне слово; «*вірш одноголосний*», у якому переважає якийсь один голосний звук, та ін.

Іван Величковський подає вірші-лабіринти, читати які можна від середини до країв, від країв до середини, згори вниз і знизу вгору. Насамкінець Іван Величковський подає «Останній витвір» і звертання «Автора до читача», в яких зашифровує своє ім'я й прізвище:

Ісуса Христа **ВЕЛИЧА**ймо, **яКО** **Ввес** єст **СладКІЙ**, знаймо.
Із нес**ОздАН**на отца **восі**явий **чисте**
ВЕЛИЧАю з мат**КО**ю **тя**, **ВсеСладКІЙ** **Христе**.

НАстрОЙ навспак **цинобру**. Єсли **угадаєш**,
ГоршИЙ **Кто** з **Сих?** **ВОЛК?** **ЧИ** **ЛЕВ?**
То мене **познаєш**.

У першому вірші ім'я й прізвище читається зліва направо, у другому — навпаки. Підрядковий переклад віршів такий: «Ісуса Христа величаймо, який він солодкий, знаймо. Із несотворенного Отця просіяв він чисто. Величаю Тебе і Матір, всесолодкий Христе»; «Налаштуйся писати циноброю (червоною фарбою) навпаки. Якщо вгадаєш, хто зліший із цих двох — вовк чи лев — тоді дізнаєшся, хто я».

Виразник інших естетичних настанов, *Климентій Зіновійв*, поставив за мету описати все, що відбувалося в Україні на межі XVII і XVIII століть. Статус мандрівного дяка дав змогу поетові якнайповніше виконати це завдання: його творчий доробок складається з 370 віршів, у яких описано найрізноманітніші професії, міжлюдські стосунки, чесноти й вади чоловіків і жінок, природні явища тощо. У результаті маємо своєрідну енциклопедію життя й побуту тогочасних українців.

Своє слово в українській поезії сказав і *Семен Климовський*, який жив у XVIII столітті. Прізвисько козак-віршотворець, яке мав Семен, підтверджує слова про любов українців до віршування — ним захоплювалися і викладачі-книжники, і спудеї, і писарі, і козаки. Збереглося лише п'ять творів, написаних Семеном Климовським, але яких! Вірш «Іхав козак за Дунай» став народною піснею, був перекладений французькою, чеською, німецькою, угорською та іншими мовами. Пісню «Іхав козак за Дунай» обробив для голосу й фортепіано Людвіг ван Бетховен. Таку популярність твору Семена Климовського можна пояснити універсальністю сюжету, — вірш відтворює розмову козака, що від'їжджає на війну, і його коханої. Дівчина засмучена розлукою, козак обіцяє повернутися до неї «через три года». Упізнаваність ситуації, лаконізм виражальних засобів, проникливість і правдивість робили твір Семена Климовського зрозумілим і близьким і французам, і чехам, і німцям.

Насиченою й багатоманітною є образна система української поезії XVII—XVIII століть. Автори звертаються до біблійної образності, вводять у свої твори імена отців церкви, церковно-історичні події, не обминають персонажів язичницької міфології, імен античних міфічних героїв, воєначальників, поетів, запозичують образи з оповідань про історію Стародавнього світу й середньовічної Європи, використовують образні засоби з фольклору, не цураються народномовної лексики й фразеології, збагачують українську мову, демонструють її красу й невичерпність.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте новий термін, прочитайте фігурні вірші у хрестоматії.

Фігурний (курйозний) вірш (лат. *figura* — зовнішній вигляд, образ) — неординарний за формою, вишуканий поетичний твір, у якому домінує зоровий ефект. Його витоки губляться в літературі давніх греків. Особливо поширеним він став в епоху Бароко. Нового змісту курйозний вірш набув у поетів ХХ століття.

2. Що таке *дистих* і *катрен*? Наведіть приклади.

Підсумуйте. 1. Чому розвиток поезії у XVII—XVIII століттях був тісно пов'язаний з розвитком освіти? Що вам відомо про тогочасні школи? 2. Хто з українських давніх поетів найбільше уславився фігурними віршами? Які прикметні ознаки і в чому перевага таких віршів? 3. Розкажіть про світову славу пісні Семена Климовського «Їхав козак за Дунай». Чим ця пісня співзвучна з народною і чим приваблює багатьох слухачів у різних країнах? 4. Прочитайте з хрестоматії вірш Семена Климовського «Їхав козак за Дунай». Яким козак бачить своє майбутнє? Схарактеризуйте образи козака й дівчини. Знайдіть у тексті засоби виразності. Визначте ідею пісні.

Проаналізуйте. 1. Прочитайте у хрестоматії вірш Семена Климовського «Їхав козак за Дунай», визначте його ідейно-художні особливості. 2. Поясніть ідею й тематику вірша Івана Величковського «Минути всіх спільні».

Для допитливих.

Вірш Івана Величковського має глибокий філософський і богословський зміст. Усно чи письмово сформулюйте ваше розуміння цього тексту: СлоВо плОтОнОснО
МнОгО плОдОнОснО.

Зрозуміти зміст цього вірша вам допоможуть цитати з Біблії:

1. І сказав Бог: «Хай станеться світло!» І сталося світло. І побачив Бог світло, що добре воно, — і Бог відділив світло від темряви. І назвав світло: «День», а темряву назвав: «Ніч». І був вечір, і був ранок, — день перший». *Перша книга Мойсеева: Буття.*

2. «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього. І життя було в Нім, а життя було Світлом людей...» *Євангеліє від Івана.*

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Українська поезія. Середина XVII ст. — К., 1992.

Сивокін Г. Давні українські поетики. — Харків, 2001.

Ушквалов Л. Українська барокова поезія // Українське бароко: Збірник праць: У 2 т. — Т. 1. — Харків, 2004.

Драматургія

Вертеп оживав, як у вулику рій, для вселенського дійства,
щоб знов чародійно минуле з майбутнім з'єднати:
співали колядки, сонця і голубок ліпили із тіста
і в небо пускали — будити весну коло хати.

(Віктор Кордун)

Існує багато різновидів театрального дійства. Театральні елементи знайдемо у мистецтві мімів, жонглерів, менестрелів, трубадурів, скоморохів, у культових обрядах, народних гуляннях. Якісно новий рівень театру — античний театр Греції та Риму, який заклав основи сюжетного сценічного дійства.

Середньовіччя дало нам ще один різновид театральної вистави — *виставу релігійну*, тобто *містерію*, *міраклъ*, *мораліте*. Водночас розвивається дійство демократичне, розважальне, комедійне — *фарс*, *інтермедія*.

Найвищого рівня розвитку театр досяг в епоху Відродження, коли творили такі блискучі драматурги, як *Вільям Шекспір* і *Лопе де Вега*. У добу Бароко уславився *Педро Кальдерон*. Розквіт класицизму представлено іменами *П'єра Корнеля*, *Жана Расіна*, *Жана Батіста Мольєра*, епоху Просвітництва — іменами *П'єра Бомарше*, *Фрідріха Шіллера*, *Йоганна Вольфганга Гете*...

В Україні продовжують розвиватися традиції, закладені в давні часи скоморохами. Наприкінці XVI століття розігруються фольклорні дійства, переважно обрядові. Під час ярмарків перед численним людом виступають лялькарі, що інсценізують анекдотичні пригоди, висміюючи людські вади. І знову наголосимо на величезній ролі освітніх закладів у зародженні українського театру і драматургії.

Курси поетики, що викладалися в школах, колегіумах та університетах, включали в себе й розділи про драматургію. Викладач поетики не лише розповідав під час лекцій про драматичний твір, а й мусив до кінця навчального року написати власну драму, яку спудеї розіграли б на сцені. Звідси назва української драми XVII—XVIII століть — *шкільна драма*.

І український театр, і шкільна драма виникли у процесі змагання з католицькими школами, які активно використовували театр у навчальному процесі. В основі п'єс, як правило, лежали біблійні та античні сюжети, легенди про святих, мучеників, подвиги царів та полководців. В українській шкільній

драмі переважала християнська тематика. Вистави показували у дні свят — на Різдво, Великдень, на честь високих осіб та наприкінці навчального року. Текст шкільної драми був переважно віршованим, писаним найчастіше 13-складником.

Важливою складовою шкільної драми були *інтермедії* — одноактні п'єси комедійного характеру, які ставили у перервах між діями серйозного змісту (коротенькі інтермедії входять також і до складу вертепної драми).

Значну роль у розвитку театрального мистецтва, особливо шкільного театру, відіграла Києво-Могилянська академія. Саме її викладачі написали найбільше текстів драм, розширили їх жанрово-тематичний репертуар. У стінах Києво-Могилянської академії були поставлені драматичні твори Митрофана Довгалевського, Сильвестра Ляскоронського, Мануїла Козачинського, Лаврентія Горки та інших викладачів цього закладу.

Паралельно існували й простіші форми сценічного дійства — *декламації* та *діалоги*. Найстарішою з відомих є декламація *Памва Беринди* «На Різдво Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа вірші», яку 1616 року виконали учні Львівської братської школи. Найстарішим із відомих драматичних творів можна вважати польськомовну «Трагедію, або Візерунок смерті пресвятого Івана Хрестителя» *Якуба Гаватовича*, яку було розіграно в 1619 році у містечку Кам'янці Струмиловій поблизу Львова. Польські історики літератури вважають цей твір польським. Нам же він цікавий тим, що до його складу входили дві україномовні інтермедії — їх розігрували після другої та третьої дій — про Климка і Стецька та про

Максима, Грицька і Дениса (сюжети обох є інсценізованими життєвими випадками, учасники яких виявляють і хитрість, і винахідливість, і підступність).

Драматичні тексти XVII—XVIII століть можна розподілити на такі *тематичні групи*:

Різдвяна драма, в основу сюжету якої покладено обставини народження Ісуса Христа. До нас дійшли «Комедія на день Різдва Христового» *Дмитра Туптала*, «Комічне дійство» *Митрофана Довгалевського* та кілька анонімних драм.

Великодня драма оповідає про розп'яття й воскресіння Ісуса

Втеча до Єгипту. Ікона
XVII ст. Галичина

Христа. Збереглося десять драм, серед них можна назвати анонімні драми «Царство Натури Людської», «Мудрість предвічна», «Торжество Єства людського», а також «Трагедокомедія» *Сильвестра Ляскоронського*, «Властотворний образ» *Митрофана Довгалецького*.

Драма про святих, або *агіографічна драма* оповідає про подвиги реальних людей в ім'я Бога. Найяскравіші зразки — анонімна «Драма про Олексія, чоловіка Божого», «Комедія на Успіння Богородиці» *Дмитра Туптала* й «Декламація на честь святої Катерини» *Іллі Левицького* та ін.

Драма-мораліте — драма повчального, виховного змісту. Її головними дійовими особами виступали персоніфіковані алегорії, що уособлювали християнські чесноти або протилежні їм гріхи: скромність — гординю, щедрість — скнарність, доброзичливість — заздрість, поміркованість — нестриманість, лагідність — гнів, працелюбність — лінощі. Найяскравішими зразками є анонімна драма «Жахливе відступництво», «Трагедокомедія» *Варлаама Лашевського*, «Воскресіння мертвих» *Георгія Кониського*.

Історична драма — п'єса, в якій оповідається про життя й діяльність державних діячів, полководців та інших історичних осіб. Взірцями таких драм є «Володимир» *Феофана Прокоповича*, «Йосип Патріарх» *Лаврентія Горки*, анонімна «Милість Бога».

Як і книжна поезія, шкільна драма має певну специфіку. Однією з основних ознак шкільної драми є *алегоричність*. Це пов'язано із забороною церкви показувати на сцені Богородицю, Сина Божого та інших біблійних персонажів. Їхні ролі виконували алегорії, тобто фігури, покликані висловити головну ідею твору. Якщо алегорично переповідати ідею біблійної історії, то її можна звести до формули: Бог-Отець розгнівався на наших прабатьків, Адама і Єву, вигнав їх із раю і прислав на землю Ісуса Христа, аби той врятував грішних прабатьків і нас, їхніх нащадків. Вигнання з раю сталося через те, що прабатьки порушили правила життя в Едемі, чим роз-

Христос — Виноградна лоза. Ікона XIX ст. Алегоричний сюжет символізує Таїнство Євхаристії і є образним втіленням слів Ісуса Христа: «Я є істинна виноградна лоза...»

гнівили Бога, отже, на сцені глядачі бачать не Всевишнього, а лише алегорію, найчастіше — Гнів Божий. Гріховний вчинок прабатьків свідчить про неслухняність людини, це одна із сутностей натури людської, отже, на сцені виступають не Адам і Єва, а Натура Людська. Ісус Христос — Спаситель, Його сутність — доброта й милосердя, Його місія — милість і всепрощення, отже, замість Нього на сцені діятиме Милість Божа, Милосердя Боже. Роль Матері Божої — народити Ісуса Христа, а після розп'яття — оплакати Сина, отже, в драматичному творі може бути введений образ Плачу.

У тогочасних довідниках для постановників спектаклів були описи Гніву Божого, Натури Людської, Милості, Плачу та інших алегоричних образів. У довіднику зазначалося, що повинна тримати в руках та чи інша алегорична постать (гілку оливи, меч, щит, троянду), який одяг мусить одягнути актор тощо. Тоді глядачі безпомилково розуміли, хто перед ними на сцені — Гнів Божий, Милість Божа чи Плач. Найчастіше до алегорій вдавалися під час роботи над великодньою виставою, бо вона якраз і показувала місію Ісуса Христа — Милості Божої — пожертвувати своїм життям заради спасіння людства. У різдвяних драмах діють і реальні особи — пастухи, волхви, цар Ірод та інші.

Алегорії з'являються й тоді, коли треба показати, що герой стоїть перед важливим вибором, як це відбувається в «Драмі про Олексія, чоловіка Божого». Олексій мусить вибрати спосіб життя — чи служити Богу, чи одружитися, господарювати й забезпечувати родину всім необхідним. Стати на шлях служіння Господу Олексія кличе Віртус, обрати світське життя радить Юно. У драмі про святу Катерину героїня мусить вибрати між земною любов'ю і служінням Богу. Алегорії бачимо й у драмах-мораліте — тут також вирішується проблема вибору дійовими особами способу життя — праведного чи гріховного.

Не минає алегорії й історична драма. Скажімо, Йосипа у драмі Лаврентія Горки спокушає не хтива дружина вельможі Пентефрія, а алегорична Спокуса.

Ще одна важлива особливість шкільної драми — *віддзеркалення*. Як ви вже знаєте, окремі драматичні твори писали з певної нагоди: дня народження царської особи, приїзду високого гостя до Києва тощо. Розповідати «прямим текстом» про чесноти царя, цариці чи інших знатних осіб було не прийнято. Тож автор твору обирав на роль центрального персонажа певну постать із античної історії чи історії вітчизняної, діяльність чи образ якої нагадували про вчинки чи певні риси характеру царя, гетьмана чи полководця XVII—XVIII століть.

Глядачі й особа, якій була адресована вистава, дивилися її і розуміли, що в ній ідеться, скажімо, про князя Володимира

і разом з тим — про Івана Мазепу, що у виставі діє Йосип Патріарх, але все, що з ним відбувається, подібне до подій у житті Івана Мазепи.

Драма **Феофана Прокоповича** «Володимир» (1705) переносить нас у часи, коли київський князь мав прийняти рішення, яку віру вибрати. П'єса «Володимир» ще зберігає ознаки шкільної драми (в ній діють алегорії), проте має й нові ознаки. Драматург виводить на сцену людину, яка шукає істину, сумнівається, радиться з рідними, вислуховує супротивників. В образі князя Володимира приваблюють його мудрість, поміркованість, у вирішальну ж мить — рішучість, віра в те, що його вибір на користь християнства принесе рідному народові просвіту, духовне просвітлення, моральне зростання, прагнення довічного життя душі.

У подібній ситуації вибору, що може змінити долю народу, на початку XVIII століття опинився гетьман Іван Мазепа. Як і князь Володимир, він також розмірковував, кого українцям вибрати в союзники — Польщу, Росію чи Швецію. Гетьмана, як і князя, також оточували порадики, до яких він мав дослухатися. Пишучи драму 1705 року, Феофан Прокопович скористався моментом прийняття християнства, щоб за допомогою важливої, але віддаленої історичної події показати вагомість рішень, які ухвалювалися на початку XVIII століття, отже, набували не менш доленосного значення.

Важливу подію оспівано і в анонімній драмі «Милість Божа» (1728). Як ви уже знаєте, за алегорією Милість Божа була закріплена роль рятівниці грішної людини, Натури Людської. Невідомий автор порушив приписи, і під його пером Милість Божа звільняє не Натуру Людську, а Україну. В цьому полягає новаторство анонімної драми. П'єса «Милість Божа» цікава ще й тим, що її присвячено 80-літтю від початку визвольної війни 1648—1654 років.

Феофан Прокопович

Феофан Прокопович.
Драма «Володимир».
Титульна сторінка
рукописного списку

Вертепна драма

Поряд зі шкільною драмою жила й розвивалася *вертепна драма* — різновид лялькового театру, який виник у XVII столітті. Від шкільного театру вертеп відрізняється і характером драматургії, і принципами подачі біблійного матеріалу, і засобами сценографії. На відміну від шкільного театру, що був складовою навчального процесу і мав закритий характер, вертеп створювався для розваги і повчання публіки, поєднував дидактичну й естетичну функції.

Слово *вертеп* означає «печера» і пов'язане з місцем, де народився Ісус Христос. Лялькові персонажі рухалися у спеціальній *скриньці*, що нагадувала двоповерховий будиночок з балкончиками, терасами й вікнами (будиночок міг бути й іншої форми). Вертепник, ховаючись за будиночком, пересував ляльок і різними голосами озвучував репліки персонажів. Ляльки виготовлялися з дерева, вони розфарбовувалися й одягалися так, щоб глядач міг відрізнити і впізнати персонажів.

Володимир Резанов. Драма українська. — Київ, 1926. — Обкладинка збірника

На верхньому поверсі скриньки показували сюжет, в основі якого лежала євангельська історія про народження Спасителя. Тут діяли: Паламар, Ангели, Пастухи, Три східні царі (волхви), що приходили поклонитися новонародженому Ісусу. Потім глядачі бачили події, що відбувалися в палатах Ірода. Тут цар давав воїнам вказівки про винищення всіх немовлят, тут до нього приходила бідна мати Рахіль, слізно прохаючи помилювання для її дитини. В ці моменти хор співав жалісний кант «Перестань ридати, печальна мати!», а сльози матері та пісня хору, в якій засуджувався жорстокий цар, готували глядачів до появи Смерті. Гукнувши собі на допомогу Чорта, Смерть розправлялася з царем, стинаючи йому голову, що викликала у глядачів почуття справедливої відплати. Смерть звіщала:

Я цариця, суцзя на всякій страни.
Князіє і царі під властю моєю,
Усіх вас я посічу косою своєю.

На нижньому поверсі вертепної скриньки, на підкріплення загальних радощів з приводу належної відплати злому цареві за злі його діяння, розігрувалися світські сюжетні сценки інтермедійного характеру. В них діяли: Дід і Баба, Солдат і Дар'я Іванівна, Циган, Циганчук і Циганка, Угорець, Поляк, Полька, Запорожець, Уніатський піп, Клим, Дяк та інші.

Текст писали нерівноскладовим віршем та прозою. Виставу могли супроводжувати хоровий спів, дуети, музичні номери. Практикували ще й живий вертеп, в якому ролі виконували не ляльки, а перевдягнені актори.

Олекса Мишанич, один із знавців вертепу, писав: «Дотепна динамічна дія, комічні ситуації, колоритні образи створювали веселе народне видовище. У вертепі яскраво виявилися народні симпатії і антипатії. Висміювалися бундючний шляхтич, здирник-шинкар, уніатський піп, а переможцем виходив козак-сіромаха».

Відомі вертепні тексти: Сокиринський, Славутиїнський, Батуриїнський, Хорольський, Куп'янський та інші. Назви вертепних скриньок і текстів, що відповідають їм, походять від назви містечка чи села, де той вертеп побутував або ж був знайдений. В окремих випадках в текстах вертепу можна виявити

Скринька Сокиринського вертепу. 1770

й реалії життя з початку ХХ століття, що свідчить про побутування вертепу за часів активного розвитку професійних театрів ХІХ — початку ХХ століть, адже вертеп зберігає здатність мобільно відгукуватися на запити дня сучасного.

Підсумуйте. 1. Що таке шкільна драма, коли і яким чином вона зародилася в Україні? 2. Які головні тематичні групи шкільної драми вам відомі? 3. Назвіть ознаки історичної драми, наведіть приклади таких творів. 4. Що таке вертеп? Який принцип поділу персонажів вертепної драми? 5. Поясніть, що таке алегорії як персонажі шкільної драми, їхнє призначення.

Поміркуйте. Який зв'язок між київським князем — персонажем п'єси «Володимир» Феофана Прокоповича та гетьманом Іваном Мазепою?

Робота в групах.

Розділіться на кілька груп і прочитайте фрагменти «Вертепу» (за хрестоматією) так, ніби ви готуетесь до постановки живого вертепу. Поясніть, що таке живий вертеп. Розглядаючи фотографії вертепників, пригадайте, чи були ви колись очевидцями або учасниками сучасного вертепу. Що ви знаєте про відродження вертепної традиції в наш час?

Перечинські віфлеємники

Учасники вистави живого вертепу з с. Великий Раковець Іршавського району Закарпатської області

Перевірте себе.

Що випадає з логіки ряду?

- Різдвяна драма — Великодня драма — Вертеп — Драма про святих — Драма-мораліте — Комедія
- Паламар — Жеривол — Поляк — Ангели — Пастухи — Три східні царі

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Федас Й. Український народний вертеп. — К., 1987.

Сулима М. Українська драматургія ХVІІ—ХVІІІ ст. — К., 2005.

Григорій Сковорода (1722—1794)

Не бажаю наук нових, крім
здорового ума,
Крім розумностей Христових,
бо солодкість там сама.

(Григорій Сковорода)

В історію української літератури й культури Григорій Сковорода ввійшов як великий мислитель, педагог і письменник. Він був предтечею нової української літератури і творцем власної філософської системи, згідно з якою жив і писав.

За складом свого обдаровання Сковорода був людиною епохи Відродження — гуманістом, просвітителем, знавцем багатьох мов, античної і західноєвропейської філософії та літератури, музикантом, співцем, композитором, філософом, богословом, поетом і байкарем.

Життєві стежки філософа, просвітителя, поета

Григорій Сковорода жив і творив у другій половині XVIII століття, коли давня українська література входила в нову добу свого розвитку. На долю Григорія Сковороди випала місія творення оригінальних поетично-філософських текстів, що базувалися на біблійних світоглядних і морально-етичних цінностях, але мали найважливіші ознаки літератури світської.

Життя Григорія Сковороди складалося так, що він міг бути одним із діячів православної церкви. Народився Григорій Сковорода 1722 року в містечку Чорнухи Лубенського повіту (тепер Полтавської області) в сім'ї малоземельного козака Сави Сковороди і Пелагеї, що походила з давнього козацького роду. Початкову грамоту здобував у дядка, який навчав дітей українською мовою. Зазвичай, у дяківських школах підручниками служили Псалтир або Євангеліє. У ранньому віці Григорій виявив схильність до читання і церковних співів, охоче грав на сопілці, гарно співав. Дванадцятилітнім хлопець був зарахований до славетної Києво-Могилянської академії, по закінченні якої мав стати священиком. Проте вроджені музичні й письменницькі здібності повели Григорія Сковороду його власним творчим шляхом. 1741 року, коли обдарованого юнака зарахували до Придворного хору імператриці Єлизавети Петрівни, навчання в

Києво-Могилянській академії довелося переривати. У північній столиці Григорій Савич пробув до 1744 року, звідки в чині диригента повернувся в Україну. Можливо, рядки Пісні 12-ї «Саду божественних пісень» пояснюють рішення Сковороди покинути Санкт-Петербург:

В город не підю багатий — на полях я буду жить,
Вік свій буду коротати там, де тихо час бжіть.

.....
Бо міста, хоча й високі, в море розпачу штовхнуть,
А ворота, хоч широкі, у неволю заведуть...

(Тут і далі переклад *Валерія Шевчука*)

Певний час Григорій Савич продовжував навчання в академії, а потім, скориставшись нагодою, відбув до Угорщини. Жив і працював співаком у містечку Токаї, мандрував країною, здійснював цікаві поїздки до Будапешта, Відня, Пресбурґа, Праги, Братислави та інших міст, що славилися розвитком науки і літератури. Григорій Сковорода мав нагоду відвідувати кращі європейські університети, слухати лекції відомих професорів, працювати в бібліотеках, вивчати іноземні мови, дискутувати із зарубіжними науковцями, хоча й до поїздки він вільно спілкувався кількома мовами, зокрема латиною, німецькою, непогано розумів грецьку. Дослідники вважають, що ці поїздки дали Сковороді змогу пізнати філософські вчення, виразники яких проповідували пошуки Бога в собі та єднання із Всевишнім, а також ідеї братерства і суспільної злагоди в дусі Євангелія. Ці вчення позначилися на подальшій життєвій долі Григорія Сковороди і на його творчості.

Нові знання з філософії і поетики допомагали Сковороді створювати оригінальні поезії, байки, філософські діалоги і трактати, але вони ж завадили йому мати постійну педагогічну роботу. 1750 року, після повернення з-за кордону, він працював викладачем поетики у Переяславському колегіумі, написав підручник із цього предмета. Проте незабаром педагог-вільнолюбєць був звільнений з посади за нетрадиційний підхід до викладання предмета.

З 1751 року Сковорода навчався у класі богослов'я в академії. 1753 року Григорій Савич став домашнім учителем сина поміщика С. Томари у селі Коврах на Переяславщині. Тут він мав змогу близько спілкуватися з простолюдом, спостерігати за птахами й звірами, милуватися чарівними краєвидами, розмірковувати про навколишній світ, складати вірші й музику, грати на сопілці. Митець-мислитель у цих краях прожив до 1759 року і написав ряд поезій, що увійшли до збірки «Сад божественних пісень».

У 1759—1764 роках Григорій Сковорода працював викладачем поетики та грецької мови у Харківському колегіумі. Тут

він познайомився з вихованцем колегіуму *Михайлом Ковалинським*, в якому побачив свого однокласника й учня. Вони багато спілкувалися, мандрували до Києва, листувалися. Сковорода присвятив своєму учневі вірші, а Ковалинський, по смерті вчителя, записав зі слів Григорія Савича його біографію «Життя Григорія Сковороди». Тут він подав важливі характеристики вдачі свого вчителя: *«Не вибравши собі жодного стану, він твердо поклав на своєму серці, що посвятить своє життя стриманості, задоволенню малим, цнотливості, смиренню, працелюбності, терпінню, добродушності, простоті манер, щирості, облишить всі суєтні намагання, всі турботи надбання майна, всі труднощі надмірностей»*.

У 1768—1769 роках Сковорода повернувся на викладацьку роботу до Харківського колегіуму. Однак його погляди на християнське віровчення дали підстави керівництву звільнити оригінального викладача з посади. Останні двадцять п'ять років життя Сковорода провів у вільних мандрах. Український народ зберіг пам'ять про незвичайного співця і мудреця, який грав на скрипці, флейті, бандурі, сам складав слова й мелодії, залюбки виконував свої твори.

Вірші, байки, притчі, філософські трактати й статті Григорія Сковороди ніколи не друкувалися за життя автора, але поширювалися в численних рукописних списках, завдяки чому його творча спадщина збереглася для прийдешніх поколінь.

Образ Сковороди відтворили українські письменники Пантелеймон Куліш (поема «Грицько Сковорода»), Тарас Шевченко (повість «Близнята»), Павло Тичина (поема-симфонія «Сковорода»), Максим Рильський (поема-ораторія «Слово про рідну матір»), Василь Шевчук (роман «Предтеча») та інші.

Сергій Васильківський.
Григорій Сковорода.
1778—1782

Сторінки творчості поета, байкаря, філософа

Поетична збірка Григорія Сковороди містить тридцять пісень і має промовисту назву *«Сад божественних пісень, що проросли із зерен Священного Писання»*. Перед кожною піснею автор подав епіграфи, показуючи ті зерна, тобто рядки із біблійних книг, які дали поштовх для його поетичних роздумів. Вірші Сковороди і за темами, і за духом суголосні високим релігійним зразкам. Духовні пісні Сковороди різноманітні за формою, але єдині за релігійною спрямованістю. Відрізняє *«Сад божественних пісень»* від Псалтиря хіба те, що всі свої думки і почуття український поет спрямовує до Ісуса Христа. У віршах цієї збірки звучать різні теми: Різдва Христового, хрещення Ісуса Христа в Йордані, Воскресіння Христового, страждання розп'ятого Христа на Голгофі тощо.

Тема порятунку людської душі від гріховних спокус цього світу найчастіше розроблялася в поезії Сковороди. Цій темі присвячена й Пісня 10-та *«Всякому городу нрав і права»* (у перекладі Валерія Шевчука *«Всякому місту звичай, права»*). Тут поет перераховує всілякі спокуси мирського життя: службову кар'єру, розкішні будинки, комерцію, фермерство, мисливство, розваги, науки, кохання. Все це, пише Сковорода, звідусіль обступає людину і відволікає її від роздумів над своїм призначенням на землі та необхідністю духовного удосконалення. В океані житейської суєти, де стільки спокус і неправди, поет бачить два непорушних орієнтири: ясний розум, просвітлений Біблією і книгами, і чисту совість — моральність, зв'язану з євангельськими заповідями.

Сковорода в реальному житті практикував власну свободу і оспівував її в поезії. Він оспівував свободу від усього того, що пригнічувало людину — від грошей, майна, кар'єри тощо. Свободу вважав найбільшою цінністю кожної людини, народу і людства. Це була найвища цінність його життя, філософії і творчості. Ідея волелюбності яскраво втілена у поезії *«De libertate»* (*«Про свободу»*). Це єдиний політичний вірш Сковороди. Вчені припускають, що написано його у 50-х роках XVIII століття. Автор висловив свою позицію про втрату Україною у цей час політичних прав, здобутих для українців Богданом Хмельницьким у війні 1648—1654 років: на цю обставину вказує згадка у вірші імені гетьмана як символу української державності.

Філософська спадщина Григорія Сковороди велика і складна. Це майже два десятки розлогих трактатів і діалогів, у яких філософ розробляв оригінальне вчення про три світи: світ

природи, людини і Біблії, що взаємно залежать один від одного. Кожен із цих світів має дві природи: видиму (фізичний світ) і невидиму (духовний світ). Важливо відзначити, що Сковорода був шукачем нового знання, розуміння світу і людини в світі. У його теологічно-філософських трактатах є пошук неординарних підходів до старих проблем, перетворених у догми.

Письменник жив у XVIII столітті, коли вже були здійснені значні відкриття в царині природничих наук, астрономії. Вчені намагалися позбавити Бога ролі деміурга — творця світу. Відомо, що на світогляді Сковороди позначилися ідеї Реформації, від яких український філософ запозичив положення про спасіння через особисту віру (без посередництва церкви). Київська академія надала Сковороді найширші можливості для злуки з ученням античних філософів — Платона, Сократа, Аристотеля та новітніх мислителів — Декарта, Спінози та інших, чії ідеї знайшли відгук у філософському вченні Сковороди.

Працюючи на посаді викладача Харківського колегіуму, Сковорода написав філософсько-богословський курс *«Вступні двері до християнської добронравності»*, який читав у цьому закладі. Твір складається з десяти невеличких глав, у яких філософ коротко з'ясовував поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха, благочестя, традиційних обрядів тощо, а також подав десять Божих заповідей із тлумаченнями. Сковорода подав у цьому курсі вчення про дві натури — видиму, що називається твар, і невидиму, що називається Бог: *«Ця невидима натура, чи Бог, усю твар пронизує й утримує; скрізь завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, а пронизуючого й утримуючого його розуму не видно. Через це у стародавніх (людей) Бог звався «Розум всесвітній». Йому в них були різні імена: натура, буття речей, вічність, час, доля, необхідність, фортуна та ін. А в християн найвідоміші Йому імена такі: Дух, Господь, Цар, Отець, Розум, Істина»* (у перекладі Валерія Шевчука — *«Вхідні двері до християнського добродетя»*).

Цей твір був курсом християнської етики і викладом найзагальніших положень євангельського вчення. В ньому філософ висловив власне розуміння влаштування Всесвіту, яким керує всесвітній розум — премудрість Бога, тобто Бог, що є вічним джерелом людської мудрості і творчого діяння. Цю премудрість філософ називає законом Всесвіту. Її відбиток він бачить у більшості епізодів Біблії. Проте в багатьох аспектах курс Сковороди не відповідав ученню православної церкви, через що Сковороду й усунули від викладання.

У філософській системі Сковороди важливе місце посідає його *теорія пізнання*, що вкладається у формулу: пізнання себе — це пізнання добра і зла, яке неможливе без пізнання

Біблії, а пізнання Біблії — це і є пізнання світу. Як філософ і богослов, Сковорода бачив у Біблії образи всього світу, радив читати цю Книгу без поспіху, ретельно обмірковуючи прочитане. Сам він із цією Книгою ніколи не розлучався, завжди носив її із собою, добре знав і часто цитував. Завершуємо розповідь про філософсько-богословську спадщину Сковороди його словами про Біблію із трактату «Кільце»:

«Зневажати Біблію — означає надто мудрувати, ніби ми щось краще вигадали. Виправдати себе перед Богом — означає те ж саме, ніби ми випередили Його наново знайденим прямим (шляхом) до щастя. Це не висока мудрість — вдавати, ніби в наш вік народилась істинна премудрість, невідома давнім вікам і нашим предкам.

Це безглуздзя високого ступеня, якщо вважати, що в наші часи зійшло сонце, відкрилося джерело здорових вод, винайдемо сіль... Самопотрібність повсюдна й вічна. Бог і премудрість не мають початку».

«Байки харківські»

1774 року письменник упорядкував із тридцяти творів збірку **«Байки харківські»**. У байках Сковорода писав про тварин і птахів, але розмірковував про людину і Бога. Надсилаючи збірку до одного зі своїх приятелів, Сковорода писав про те, що наближає байку до притчі. Коріння притчі він знаходив у Біблії: *«Сонце всіх планет і цариця Біблія з тайно творених фігур, притч і подобиш утворена»*. Близькими були Сковороді притчі євангельські, які за нехитрими сюжетами ховали глибокі вічні істини.

Ідейна спрямованість байок Сковороди така ж, як і його поезії, — все описане строго підпорядковане християнському світогляду і моралі. Митець підносить християнські добродітності — любов, розум, дружбу, знання, працьовитість, чесність, справедливість, а засуджує, висміює те, що відкидалося внутрішнім законом істинного християнина, — честолюбство, пожадливість, гонитву за чинами та багатством. В супровідному листі, надсилаючи збірку своїх байок до приятеля, Сковорода висловив надію, що його байки схожі на біблійні притчі, у яких *«заховується мудрість усього смертного»*.

І це справді так. Сюжет кожної байки, як і будь-якої євангельської притчі, будується на сюжетах, знайомих з побуту людей чи тварин. Як от у байці **«Собака і Вовк»**: йдеться про двох собак, що жили у пастуха й зажили доброї слави як великі друзі; тут третім до них почав набиватися у друзі вовк; нахваляючись своїми славетними й багатими предками, вовк

зажадав за те дістати дружбу від двох псів; проте один із них висловився категорично — ми стережемо вівці, а вовк — на овець нападає, тому й дружби поміж нами не може бути. У «Силі» Сковорода робить підсумковий висновок про те, що дружба ґрунтується лише на сердечній спорідненості, на спільності думок і чесності душі, і ніколи дружба не може скріпитися ні походженням, ні багатством, ні чинами... Байка «Собака і Вовк» має дві нерівні частини: першу оповідну — більшу розміром, другу підсумкову — значно меншу. А от у байці «Бджола та Шершень» це виглядає навпаки. Оповідна частина цієї байки в кілька разів коротша за підсумкову, у ній передано розмову працелюбної Бджоли і ледачого Шершня; з їхніх слів ніби відразу все стає очевидним: Шершень засуджує працю Бджоли, якою користуються люди, він припускає, що малі й дурні бджоли просто до нестями закохані в мед. Бджола має свої резони, вона пояснює, що найбільшу радість і насолоду вони дістають від самого процесу збирання меду, бо без праці життя — не життя. То чого ж навчає Сковорода цією байкою. Про це мовиться у «Силі»:

«Шершень — це образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого й народжені на те, щоб їсти і таке інше. А бджола — мудрого чоловіка, який у спорідненій праці трудиться. Багато шершнів без пуття кажуть: нащо цей, до прикладу, студент учився, коли нічого з того не має? Нащо, мовляв, учитися, коли це не дає багатства?.. [Кажуть це], незважаючи на слова Сираха: «Радощі серця — то життя для людини», і не тямлячи, що споріднена праця для нього найсолодший бенкет. Гляньте на життя блаженної натури і навчіться».

У цих словах є вислів одного з найважливіших положень вчення Сковороди-мислителя — вчення про споріднену працю, без якої людина не може відчувати щастя й блаженство на землі.

Найбільш оригінальні й влучні вислови Сковороди набували поширення і, втрачаючи ім'я автора, жили в народі своїм невмирущим життям.

Найбільш вдалі вислови Сковороди ставали **афоризмами**, набуваючи поширення. Ряд афоризмів знаходимо у тексті його лекційного курсу «Вступні двері до християнської добронравності», наприклад:

«Хвала ж блаженному Богові, що потрібне зробив неважким, а важке непотрібним», «Щастя в серці, серце в любові, любов же — в законі вічного», «Щастя ні від небес, ні від землі не залежить»...

Одним із найвідоміших його афоризмів є той, що, за легендою, Григорій Сковорода заповів написати на його надгробку: *«Світ ловив мене і не спіймав».*

Байки й афоризми Сковороди мають повчальний характер. Переказаними сюжетами та зробленими висновками Сковорода засуджує різні негідні риси характеру і вдачі людини. Байки Сковороди мають більш або менш розгорнутий сюжет, вони наділені українським колоритом, насичені побутовими деталями, виразами, фразеологізмами, приказками, прислів'ями, численними влучними висловами. Афоризми, вжиті Сковородою у байках, нерідко біблійного походження: «Дерево по плодах пізнається» («Ворона і чиж»), «Всякій справі є печаттю добрий намір та кінець» («Жайворонки») тощо.

Словникова робота. Що таке афоризм? Наведіть кілька афоризмів із творів Григорія Сковороди.

Підсумуйте прочитане. 1. Розкажіть про найважливіші етапи життя Григорія Сковороди. Розповідаючи про мандри філософа, використайте картину Карпа Трохименка «Сковорода» (с. 83). 2. Якими талантами був наділений Григорій Савич? 3. У чому полягає теорія пізнання за Сковородою? 4. Які збірки творів Григорія Савича ви знаєте? У яких літературних жанрах працював письменник? 5. Що філософ вважав найвищою цінністю в житті? 6. Які проблеми порушував Сковорода у байках?

Поміркуйте. Поміркуйте, з якої байки подано цитату і яку рису філософії Григорія Сковороди вона відбиває:

Замкни бджолу в меді, чи не помре вона з туги в той час, коли може літати по квітоносних лугах? Що є болісніше, ніж купатись у багатстві та смертельно мучитися з того, що не маєш спорідненої праці? Немає гіршої муки, як хворіти думками, а думками хворієш, коли позбавлений спорідненої праці. І немає нічого радіснішого, аніж жити за призначенням. Солодкі тоді труд тілесний, терпіння тіла й навіть смерть, коли душа, володарка людини, насолоджується спорідненою собі працею.

Робота в групах. Прочитайте у хрестоматії вірш Григорія Сковороди «Всякому місту звичай, права», подискутуйте з однокласниками на тему актуальності висловлених у цьому творі думок.

Для допитливих. У тексті трактату «Вступні двері до християнської добронравності» знайдіть вислови, які підпадають під визначення «афоризми», але не були наведені у розділі, присвяченому Григорію Сковороді.

Перевірте себе.

1. Що випадає з логіки ряду?

- «Бджола та Шершень» — «Собака і Вовк» — «Кільце» — «пси» — «Жаби»

- «Два коштовні камені — Діамант і Смарагд» — «Всякому місту звичай, права» — «Нетопир та двоє пташат — горлиці та голуба» — «Годинникові колеса»
2. Порівняйте зображення Григорія Сковороди на цій фотографії та портретах у статті (с. 81, 83), висловіть свої враження.

Під цією фотографією має бути підпис: «Клас _____ в Переяславському колегіумі. Експозиційний зал меморіального музею Григорія Сковороди»

3. Заповніть пропуск, обравши потрібний варіант: клас філософії, поетики, риторики, богослов'я.
4. Що ви бачите на передньому плані експозиції Переяславського музею Григорія Сковороди? Яке значення мали книги в житті філософа й поета?
5. Що говорив Григорій Савич про Біблію?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

- К о в а л и н с ь к и й М. Життя Григорія Сковороди // Сковорода Г. Твори: У 2 т. — К., 2005. — Т. 2.
- М и ш а н и ч О. Григорій Сковорода. Передмова // Сковорода Г. Твори: У 2 т. — К., 1994. — Т.

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Становлення нової української літератури

Суспільно-історичні умови. Кінець XVIII — перша половина XIX століття — новий етап у духовному житті українського народу. Він відбувся у складних суспільно-історичних умовах: Україна втратила державну самостійність, перетворилася на колонію. Її землі були розчленовані: Лівобережна і Правобережна Україна входили до складу Російської імперії, Західна Україна — до Австрійської імперії (з 1848 року — до Австро-Угорської імперії). Офіційно в Російській імперії Україну називали Малоросією, а українців — малоросіянами. Її уряд проводив політику примусового зросійщення українського народу. Ще 1712 року царський уряд своїм указом заборонив друкувати твори письменників українською мовою, що гальмувало розвиток культури й освіти. Внаслідок цього українські школи в містечках і селах були ліквідовані. Після російсько-турецької війни 1768—1774 років російське самодержавство втратило інтерес до Запорозької Січі як форпосту в боротьбі проти турків і татар. Тому 4 червня 1775 року, коли запорожці завойовували для Росії Крим, російська армія оточила і знищила козацьку республіку. Гетьмана Калнишевського та його старшину було заарештовано і довічно ув'язнено на Соловках. Поневолення українських земель різними державами, національне гноблення, запровадження в 1783 році царським самодержавством кріпосного права негативно відбилося на економічному, політичному та культурному житті України. Це перешкоджало формуванню національної самосвідомості українського народу, його консолідації.

Історичне буття Західної України так само було складним, адже цей регіон був відірваний від українських земель ще з середини XIV століття. Чотири сторіччя перебувала Галичина у складі Польської, а з 1772 року — Австрійської держав, що спричинило економічний і культурний занепад нашого народу. Православна «руська» шляхта і маєтне міщанство сполонізувалося, забувши віру й культуру батьків. Галичани називали себе «русинами», прагнучи підкреслити, що їхньою

матір'ю є давня Русь-Україна. Звідси, ще з Київської Русі, — коріння етносу, їх віри й державності. Формування національної свідомості західних українців ускладнювалося їх недержавним статусом: у межах Австрійської імперії вони становили тільки частину українського народу, який перебував у складі Російської імперії. Отже, такі історичні умови для українського народу зумовили розвиток суспільно-громадського, просвітницького життя, стан культури, освіти, письменства і книгодрукування.

Ідеї Просвітництва в Україні. На українське культурно-духовне життя цієї доби мали великий вплив ідеї Просвітництва, яке у XVII — XVIII століттях охопило Західну Європу та Америку. Французькі просвітники-енциклопедисти Шарль Монтеск'є, Вольтер, Жан Жак Руссо, Дені Дідро та інші пропагували ідеї рівності, свободи, праці на благо суспільства, вільного розвитку особистості. Вони вірили в перетворюючу силу розуму й освіти, за допомогою яких можна зробити суспільство гуманним.

Просвітницька ідеологія охопила й Україну. Вона позначилася на творчості *Григорія Сковороди*, в якій, за словами Івана Франка, відбилися *«нові ідеї європейської філософії і етики, ті самі ідеї рівності людей, котрі у Франції проповідував Руссо»*. Поет у вірші *«De libertate»* прославляє свободу як найвищу цінність і гетьмана Богдана Хмельницького, що здобув *«вольність»* для України. Пропагували ідеї просвітників Іван Котляревський, Василь Капніст, Василь Каразін, Петро Гулак-Артемовський, Михайло Максимович, Григорій Квітка-Основ'яненко та інші.

Ідеї просвітників в Україні сприяли визріванню і зростанню національної свідомості освічених кіл українців, що особливо виразно позначилося у сфері культури, науки й освіти.

Розвиток культури й освіти. Ідеї Просвітництва зумовили певне піднесення науки, освіти й культури в Україні. В містах виникають народні училища. Поступово складається нова система освіти.

У першій половині XIX століття в губернських і деяких повітових містах було відкрито 19 гімназій, в яких вчилися діти поміщиків, чиновників, священників. Водночас в Україні створювалися вищі навчальні заклади. Найстарішим був Львівський університет, заснований у 1784 році, в якому навчання велося латинською, німецькою та польською мовами, тільки на філософському факультеті викладання предметів велося українською мовою. 1849 року постала кафедра української літератури, яку очолив активний діяч національного відродження в Галичині *Яків Головацький*. 1805 року виник-

ли Харківський університет, Волинська вища гімназія в Кременці на Тернопільщині; 1817 — Рішельєвський ліцей в Одесі; 1820 — Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька; 1834 — Київський університет святого Володимира. Ці школи — від богословських до вищих — покликані були зросійщувати українців, виховувати вірнопідданих чиновників. Тож навчання велося російською мовою, а українські мова, література, історія не вивчалися.

Проте незаперечною є роль цих освітніх осередків для піднесення культури України. Навколо них гуртувалися науковці, які поширювали передові ідеї європейських мислителів, зокрема німецького письменника і фольклориста *Йоганна Готфріда Гердера* (1774 — 1803). Українських культурних діячів особливо приваблювала в поглядах Гердера ідея рівності народів, право кожного народу на свою державність. У «Щоденнику моєї подорожі» він писав: *«Україна стане новою Грецією: чудове підсоння, що розкинулось над цим народом, його життєрадісна вдача, його природна музична обдарованість і родюча земля — колись усе це пробудиться від сну, виникне цивілізована нація. Її кордони простягнуться до Чорного моря і звідти по всьому світу»*. Ці ідеї пробуджували в освічених колах українців національну гідність, надихали на творчу працю, стимулювали вивчення рідної словесності та історії народу.

Культурний феномен фольклористики. Важливу роль у становленні нової української літератури відіграла фольклористика. Вивчаючи й оприлюднюючи твори усної народної словесності, фольклористи обґрунтували концепцію творення літератури народною мовою. Значний резонанс серед українців викликала поява у 1819 році збірки народних пісень, яку упорядкував палкий патріот України, грузинський вчений *Микола Цертелєв* (1790 — 1869). У передмові до збірки він захоплювався поетичним генієм українського народу, творами українських кобзарів, які оспівують народних героїв доби Богдана Хмельницького. Він підкреслив, що українська мова — самостійна слов'янська мова, яка була панівною в козацькій державі. Вона спроможна витворити справжню поезію, нову українську літературу.

З появою в Київському університеті 1834 року *Михайла Максимовича* (1804 — 1873) як ректора пожвавлюється національно-культурне життя в Києві. Знаковими стали збірники «Українські народні пісні» Михайла Максимовича, видані в Москві та Києві (1827, 1834, 1848), які характеризуються широким репертуаром і жанровим багатством: веснянки, думи, козацькі, історичні, жіночі, обрядові, гумористичні пісні. Їх високо оцінили Микола Гоголь і Тарас Шевченко.

Значний внесок в українську культуру зробив *Ізмаїл Срезневський*, видавши шість випусків фольклорного збірника «Запорожская старина» (1833 — 1836). Вони склалися з історичних пісень та дум, відбивали героїчне минуле українського народу, викликали інтерес в Олександра Пушкіна, Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка.

Побачила світ 1836 року і збірка народних пісень *Платона Лукашевича*, до якої ввійшли пісні Східної та Західної України, що свідчило про духовну єдність нашого народу. Західноукраїнський фольклорист *Йосип Лозинський* опублікував збірник «Руське весілля» (1835). В альманасі «Русалка Дністровая» (1837), виданому діячами «Руської трійці», був розділ «Пісні народні», що відзначався багатим жанровим репертуаром. Тут вперше побачили світ праці *Якова Головацького*, *Івана Вагилевича* та *Маркіяна Шашкевича*, що мали важливе значення для розвитку фольклористики.

Твори усної народної словесності стали натхненням джерелом для творчих шукачів українських письменників. Орієнтуючись на комплекс ідей та образів фольклору, митці слова наблизили свої твори до життя народу, утверджували народність художньої літератури як магістральний шлях її розвитку.

Нова українська література та її основні ознаки. Зазвичай українську літературу кінця XVIII—XIX століття, яка творилася народною мовою, називають новою. В 1798 році в Петербурзі було видруковано три перші частини «Енеїди» Івана Котляревського. Поема засвідчила великий інтерес митця до народного побуту, історії, мови, фольклору як невичерпного джерела національної самобутності українців, що й зумовило зміни в розвитку українського письменства.

Михайло Максимович

«Малоросійські пісні»,
видані Михайлом
Максимовичем.
Титульна сторінка

ЗАПОРОЖСКАЯ
СТАРИНА.

МОСКВ. — МОСКВ.

ИЗДАТЕЛЬ

Измаилъ Срезневскій.

ХАРЬКОВЪ.

1854 — 1855.

«Запорожская старина»,
видана Ізмаїлом
Срезневським.
Титульна сторінка

Давня українська література, яка творилася книжною староукраїнською мовою, не завжди була зрозумілою простолюду. Деякі митці писали свої твори латинською і польською мовами. Митці орієнтувалися на утверджений канон творів певного жанру. Тим часом життя вимагало оновлення тематики і жанрової системи українського письменства. Її розширення відбувалося в стилі бароко. У твори митців XVII — XVIII століть почали проникати теми з життя селян, міщан. Такі мотиви з життя простого люду внесли потужний струмінь усної мови народу, що вплинуло на формування нової літературної мови.

Українська література XIX століття утверджувалася на нових художніх принципах зображення життя. Велика увага приділялася

долі простої людини, світу її почуттів і мрій. Письменники, засвоївши художні відкриття і досвід інших літератур, сформували естетичні засади змалювання дійсності, якими керувалися в процесі творчості. У перші десятиліття XIX століття Іван Котляревський, Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Микола Костомаров, Левко Боровиковський, Ізмаїл Срезневський, Віктор Забіла, Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич та інші відтворили неповторні картини буття народу, утверджували *засади народності* як головної закономірності розвитку українського письменства.

Народність літератури — органічна властивість кожної національної літератури, яка відображає ментальність¹ народу в його національному та історичному вимірах. Вона передбачає тісний духовний зв'язок митця зі своїм народом, його культурою, мовою. Митець — носій національної ментальності й мови, якою він пише художні твори. Народність літератури

¹ Ментальність (лат. mentalis — розумовий) — глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості людини, світосприймання, національна психологія та емоційний світ якої сягає першоджерел людської душі, що позначається на звичаях, обрядах, традиціях, людській поведінці, особливо на діяльності в сфері культури та літератури.

як духовний феномен і усвідомлена *концепція*, тобто система поглядів, виникає в Івана *Котляревського*, Петра *Гулака-Артемовського* та в українських романтиків, які визначили термін *народність*. 1844 року на основі аналізу творів українських письменників теоретично обґрунтував теорію народності літератури *Микола Костомаров* у статті «Огляд творів, написаних малоросійською мовою». На його думку, *«ідея народності оживила нашу літературу: і читачі, і письменники шанують народність як головне досягнення будь-якого твору витонченого мистецтва»*. Вона передбачає *«достеменно зображення свого, рідного, з усім скарбом національного характеру»*.

Микола Гоголь звернув увагу на *національну специфіку літератури* як її органічну властивість. Література кожного народу має національну своєрідність, яка виражається своєю змістовою наповненістю, системою образів, жанрів, сюжетами, проблематикою, стильовими та формальними особливостями, прийомami моделювання національного буття народу. Ця специфіка зумовлюється так само його психологічними ознаками, історично сформованими рисами *національного характеру*, що й знаходить своє вираження в художньому світі письменників. Він втілюється в індивідуальних образах персонажів, які набувають узагальнено-мистецького змісту.

Іван Франко підкреслював тісний взаємозв'язок народності, національної специфіки та *гуманізму*, тобто загальнолюдського змісту творів українських митців слова. *Проблема гуманізму*, людини, суперечка про неї — центральне питання творів нової української літератури. Письменники пильно придивлялися до долі людини в суспільстві, її ідеалів і справ, бо добре розуміли, що людина — це неповторний світ пристрастей, надій, бажань. Духовне буття і праця людини, її мрії, вірування, почуття, її бачення світу і себе в ньому — головні теми творів українських митців XIX століття. Отже, гуманізм став провідною естетичною ідеєю нового письменства.

Журнали та альманахи як літературна трибуна. У становленні нової української літератури важливу роль відіграли журнали й альманахи, характеризуючи функціональну закономірність *літературного процесу* першої половини XIX століття.

Літературний процес — це розвиток літератури в певний історичний період, а також протягом всієї історії нації, країни. Він включає в себе як власне художню літературу, так і все пов'язане з нею — форми її суспільного й естетичного сприймання, видавничу справу, періодику, критику, філософію, суміжні мистецтва.

У перші десятиліття XIX століття спостерігаються прагнення українських митців організувати літературний процес у річище формування нової літератури, твореної на засадах народності і національної самобутності. Це засвідчує цілеспрямованість письменників у виданні творів, журналів, альманахів. «Харьковский демокрит» (1816), «Украинский вестник» (1816—1819) та іншими назвами часописів видавці підкреслили свою українськість. Автори часопису пропагували просвітницькі ідеї, захищали розвиток української культури і мови, друкували праці з історії України.

У Харкові виходив «Украинский журнал» (вийшло 48 книг у 1823 — 1825 роках), на сторінках якого публікувалися статті про українську мову та народну творчість і їх значення у становленні української літератури. Значну роль у налагодженні літературного життя відіграли харківські збірники «Український альманах» (1831) та «Утренняя звезда» (1833). Зусиллями Миколи Гоголя і відомого актора Михайла Щепкіна вийшов альманах «Украинский сборник» (1838), в якому вперше побачила світ «Наталка Полтавка». Альманах «Русалка Дністровая» був виданий у Будапешті 1837 року західноукраїнськими діячами «Руської трійці» — письменниками Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем, Яковом Головацьким. Це була перша книга народною мовою на теренах краю. У Петербурзі 1841 року з'явився альманах «Ластівка», який упорядкували Євген Гребінка і Тарас Шевченко. Навколо

Перші українські періодичні видання. Титульні сторінки

нього об'єдналися тогочасні письменники-романтики. Альманах засвідчив прихід у літературу Тараса Шевченка, поета, устами якого заговорив сам народ, оповідаючи про свої болі, страждання і надію на вільну Україну. По-своєму домальовують картину розвитку літературного процесу альманахи «Сніп» (1841), «Молодик» (1843 — 1844).

Отже, вихід журналів та альманахів був дуже важливим для становлення літературного життя в Україні. Адже вони гуртували українських письменників, об'єднаних ідеєю народності, національної самобутності. Представляючи свої твори, письменники були переконані, що кожен твір, книга, збірник відіграють велику роль у відродженні української літератури.

Узагальнюємо вивчене.

Таблиця відмінностей між давньою та новою українською літературою

	Давня українська література (XI—XVIII ст.)	Нова українська література (кінець XVIII—XIX ст.)
Мова	Книжна староукраїнська	Народна
Художні принципи	Орієнтація на усталені зразки (канон)	Прагнення до новаторства
Тематика	Релігійна	Світська
Герої	Представники вищих верств населення, лише в комічних творах простолюд	Всі верстви населення
Стильова манера	Переважає одна течія	Розмаїття течій
Жанри	Усталені жанри (літопис, житійна проза, ода, панегірик, шкільна драма)	Поява нових жанрів, розвиток усіх родів літератури: лірики, епосу, драми
Ідейно-естетичні засади	Християнська модель світу, монументалізм	Народність літератури, національний характер, гуманізм

Підсумуйте прочитане. 1. Схарактеризуйте суспільно-історичне становище України кінця XVIII — першої половини XIX століть. Які ідеї Просвітництва імпонували українським діячам культури? 2. Як розвивалася освіта в Україні цієї доби? 3. Розкрийте

роль фольклористики в розвитку української культури і літератури першої половини XIX століття. 4. Що таке літературний процес? Назвіть журнали та альманахи першої половини XIX століття і з'ясуйте їх значення для розгортання літературного процесу в Україні. 5. Якими жанрами збагатилася нова українська література в галузі лірики, драми й епосу?

Поміркуйте. 1. Чи справдилися передбачення німецького філософа й письменника Йоганна Готфріда Гердера: «Україна стане новою Грецією: чудове підсоння, життєрадісна вдача народу, його природна музична обдарованість і родюча земля — колись усе це пробудиться»? Свою відповідь аргументуйте. 2. Чому українські письменники звернулися до розмовної мови як мови нової літератури? 3. У чому виявилися ідеї українського національного руху і відродження в першій половині XIX століття?

Словникова робота. 1. Запам'ятайте нові терміни.

Альманах — неперіодична збірка літературних творів різних авторів-сучасників, об'єднаних естетичними поглядами, тематикою творів, жанрами, стилем.

Літературний журнал — періодичний друкований часопис, що містить художні твори, статті, рецензії, ілюстративний матеріал.

Передмова — вступна стаття до книги, написана автором або кимсь іншим з метою зорієнтувати читача у змісті літературного твору.

2. Які прочитані вами твори мали передмову? Розкажіть про альманахи, опубліковані в XIX столітті. Назвіть сучасні літературні журнали.

Робота в парах. 1. Які ознаки відрізняють нову українську літературу від давньої? 2. Що таке народність літератури і які її головні прикмети? 3. Як трактували народність літератури тодішні митці слова? 4. У чому полягає національна специфіка літератури? 5. Поясніть поняття *національний характер*. 6. Підтвердіть або спростуйте тезу: «Народність, національна специфіка, гуманізм — це головні ознаки нової української літератури».

Перевірте себе. 1. Які історичні чинники впливали на розвиток української культури першої половини XIX століття?

- а) третій поділ Польщі;
- б) зруйнування Запорозької Січі;
- в) ідея національного відродження України;
- г) російсько-французька війна 1812 року.

2. Найстарішим освітнім закладом на українських землях був:

- а) Харківський університет;
- б) Рішельєвський ліцей;
- в) Львівський університет;
- г) Ніжинська гімназія.

3. Українських культурних діячів приваблювала в поглядах Гердера ідея:

- а) просвітництва;
- б) рівності народів, їх права на державність;
- в) гуманізму;
- г) використання у художній творчості елементів фольклору.

4. Збірник «Українські народні пісні» видав:

- а) Микола Цертелєв;
- б) Михайло Максимович;
- в) Йосип Лозинський;
- г) Маркіян Шашкевич.

5. Перша збірка українських народних пісень укладена:

- а) Ізмаїлом Срезневським;
- б) Йосипом Лозинським;
- в) Михайлом Максимовичем;
- г) Миколою Цертелєвим.

6. У 1841 — 1849 роках ректором Харківського університету був письменник:

- а) Левко Боровиковський;
- б) Ізмаїл Срезневський;
- в) Микола Костомаров;
- г) Петро Гулак-Артемівський.

Стильові течії і напрями в українському письменстві першої половини XIX століття

Літературний процес перших десятиліть XIX століття відзначався одночасним розвитком несхожих мистецьких течій і напрямів, напруженими художніми пошуками письменників. Митці слова творили в річищі класицизму, бурлеску, просвітницького реалізму, сентименталізму, романтизму. Відбувався *синкретизм* стильових течій, тобто *поєднання, злиття різнорідних художніх структур у творчості одного письменника*. Поєднання стилів притаманне літературам доби національного відродження, особливо для народів, що перебували тривалий час під чужоземним пануванням і засиллям чужої мови.

Класицизм (від лат. *classicus* — взірцевий) — художній стиль й естетичний напрям, який розвивався в XVII столітті у Франції і різною мірою охопив європейські літератури XVIII — першої третини XIX століть. Назва виникла від того, що вважалось ідеальним, зразковим, досконалим — класичне античне мистецтво. Перед собою митці ставили мету наблизитися до античних взірців шляхом наслідування їм. Відтак у творчості класицисти зверталися до античних мотивів, сюжетів, образів.

Міжпредметні паралелі. Свого розквіту класицизм досяг у Франції в трагедіях П'єра Корнеля («Горацій», «Сід», «Цінна, або Милосердя Августа»), Жана Расіна («Федра», «Олександр Великий»), в комедіях Жана Батіста Мольєра («Міщанин-шляхтич», «Скупий», «Мізантроп», «Тартюф»), у байках Жана де Лафонтена. У Німеччині Йоганн Вольфганг Гете себе презентував «Римськими елегіями», драмою «Егмонт», Йоганн Фрідріх Шиллер — драмами «Розбійники», «Змова Фієско у Генуї», «Підступність і кохання». Найповніше виклад класицистичної теорії 1764 року здійснив французький поет і критик Нікола Буало у віршованому трактаті «Мистецтво поетичне» (по-українськи переклав Максим Рильський).

Як художньому напрямку класицизму притаманні свої ознаки. У творах європейських класицистів *персонажі поділялись тільки на позитивних і негативних*; чеснотливих, ідеальних, носіїв добра, які скоюють учинки відповідно до розуму, і носіїв зла, пороків, які перебувають у полоні своїх егоїстичних пристрастей. *Характери були одновимірними*: герой уособлював якусь одну якість чи пристрасть: мужність, благородність, чесність або жадібність, підступність, скнарність, лицемірство. Отже, *герой-маски* змальовувались як статичні величини, без еволюції характерів. Їхні прізвища характеризували людину: Лихий, Правдивець, Скупий, Терпилиха.

Тематика й сюжетно-композиційна організація творів класицистів окреслювались певними правилами. Зокрема, у драматургії панувало правило *трьох єдностей*: *місця* (вся дія п'єси мала відбуватися в одному місці), *часу* (події в творі розгорталися протягом доби), *дії* (те, що відбувалося на сцені, мало свій початок, розвиток і завершення, були відсутні сцени чи дійові особи, які не мали прямого відношення до основного сюжету). *Сюжет розгортався лінійно*, були наявні всі його складники: експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка. Практикували *концентричні сюжети*, тобто події в них розвивалися у причинно-наслідкових зв'язках. Брала письменники теми й сюжети для своїх творів із античної історії та міфології. Проте українські класицисти зверталися переважно не до античності, а до національної історії.

В українській літературі класицизм мав свою специфіку. Йому була чужою ідея «освіченого» абсолютизму, зокрема самодержавства. Тому в XVII — XVIII століттях письменники обминали «високі» жанри — трагедії, героїчні поеми. Традиції класицизму відчутні в численних одах — їх образах, строфіці й римуванні. Оди писали і на початку XIX століття Іван Котляревський («Пісня на новий 1805 год пану нашому батьку

князю Олексію Борисовичу Куракіну»), *Григорій Кошиць-Квітницький*, *Петро Данилевський* («Ода малоросійського простолюдина»), *Кіндрат Пузина* («Ода — малоросійський селянин»), *Маркіян Шашкевич* («Голос галичан»). (Та під пером *Петра Гулака-Артемовського* ода перетворилася на бурлескний твір, пародію класичних вірців («До Пархома», «Ода Горація (Ой, час би, Грицьку, нам пошановаться)»).

Загалом у перші десятиліття XIX століття класицизм на українському ґрунті не набув цілісного вираження. Правда, його певні елементи тією чи іншою мірою проймають творчість українських митців. У побудові п'єси «Наталка Полтавка» Котляревського втілено правило «трьох єдностей», хоча твір не був класицистичним. У російських п'єсах Квітки-Основ'яненка використано традиційні для драматургії класицизму любовні інтриги, а також принцип «трьох» єдностей. У річищі класицизму та ідей просвітницького реалізму написав оду «Справжня Добрість» Гулак-Артемовський. Від класицистів у творах Квітки-Основ'яненка збереглося деяке апелювання до «моральних», повчальних, виховних аспектів художнього твору, використання прізвищ-характеристик персонажів (Пустолобов, Шельменко).

Однак у дусі нового часу ідеї самоусвідомлення і національної своєрідності української літератури повернули погляд митців до рідної історії, фольклору як невичерпного джерела для творення на народній основі принципово нового письменства. Внаслідок історично-культурних умов у молодій українській літературі найпотужніше заявила про себе бурлескно-трагестійна стильова течія.

Бурлескно-трагестійна стильова течія. Після появи «Енеїди» Котляревського ця течія найповніше виявила себе у творах послідовників поета, продовжуючи традиції викривально-сатиричної літератури XVIII століття і спираючись на художні багатства сміхової народної культури. Розрізняють *два періоди* у розвитку бурлескно-трагестійної стильової течії в українській літературі: 1) 10—20 роки XIX століття; вершиною цього періоду була «Енеїда» *Івана Котляревського*; 2) 30—40 роки XIX століття; період представлений творчістю послідовників бурлеску (*Петро Білецький-Носенко*, *Степан Александров*, *Петро Кореницький*, *Яків Кухаренко*), які звели бурлеск до грубих жартів, глузування з народних звичаїв, малопристойних сцен.

Бурлеск (від італійського *burla* — жарт) — різновид комічної, пародійної поезії та драматургії, що характеризується невідповідністю між формою і змістом: піднесене, «високе» осміюється, передається зниженим, іноді вульгаризованим

стилем, і навпаки, буденне, «низьке» змальовується як високе, героїчне.

Травестія (від італ. travestire — перевдягати) — різновид жартливо-бурлескної літератури, в якій відомий твір серйозного змісту переробляється в комічний з використанням побутової лексики, колоритних фразеологізмів, фамільярних словосполучень. Найпопулярнішими були перелицьовання античних міфів і творів, у новотворах переодягнені герої і дія переносяться в інші історичні часи та соціально-побутові умови.

Щоб демократизувати українську літературу, поставити в центрі уваги народне життя і героя з народу як повноцінних об'єктів моделювання світу, Котляревський вдається до сміху, бурлеску і травестії як початкового етапу творення нового мистецтва слова. В річищі бурлескно-травестійної стильової течії він написав «Енеїду», яка викликала хвилю наслідувань. Правда, героїко-комічні поеми *Петра Білецького-Носенка* («Горпинида, або Вхоплена Прозерпина»), *Костянтина Думитрашка* («Жабомішподраківка»), *Степана Александрова* («Вовкулака») поступалися ідейно-художнім рівнем «Енеїди». Проте розширювали тематичні й художні багатства української літератури, показували значні образні ресурси української мови. Попри гумористичний характер зображення життя, бурлеск, іронію і комізм у змалюванні персонажів, вони порушували злободенні питання буття України в умовах її колоніального статусу. Митці критикували антигуманні відносини в суспільстві, співчутливо ставилися до простої людини.

Просвітницький реалізм. Проте бурлескно-травестійна стильова течія з кінця 20-х років XIX століття сходить зі сцени, поступаючись місцем просвітницькому реалізмові. Основною настановою його було дидактичне, тобто повчальне, виховне начало. Просвітницькі ідеї відбилися у творах Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка, Білецького-Носенка, Гребінки, які захищали ідею природної рівності людей незалежно від їх стану, морально-духовного перевищення особистості, критикували моральні вади суспільства. З цією метою вони вдалися до *гумористично-комічного змалювання дійсності*, оскільки вважали, що сміх стає не тільки засобом висміювання пороків, а й формою боротьби за утвердження добра, позитивного начала в суспільстві. Характерною особливістю поетики творів українських письменників, написаних у річищі просвітницького реалізму, була увага до деталей у змалюванні життя народу, тобто *конкретно-історична деталізація художніх образів, достовірно-етнографічне змалювання життя*. В художніх творах чітко простежується раціоналістичне начало, оскільки у просвітницькому реалізмі

більша увага приділяється не так індивідуальним рисам людини, дослідженню її внутрішнього світу, скільки зображенню її долі, станових рис (байки Гулака-Артемівського, Гребінки, Боровиковського, оповідання, повісті та роман «Пан Халявський» Квітки-Основ'яненка, повісті Гребінки). Відкрита тенденційність у проголошенні просвітницької ідеології пронизує такі жанри публіцистики, як листи-звертання, фейлетони, а також комедії, водевілі, ліро-епічні та епічні жанри.

Найхарактерніші для просвітницького реалізму риси на українському ґрунті задекларував у «Супліці (оскарженні) до пана іздателя» Григорій *Квітка-Основ'яненко*. Він захищав **принцип правдивості** літератури, що став визначальною рисою просвітницького реалізму в українському письменстві доби. Художню правдивість як відтворення народних уявлень про світ і людину проголосили *Іван Котляревський* (в «Енеїді» та «Наталці Полтавці»), *Євген Гребінка*, *Олександр Сомов* та інші. Вимога правдивості в літературі зумовила безпосереднє відтворення світу і соціальних явищ в їх етнографічно-побутовій окресленості, розкриття середовища як сукупності побутових і матеріальних обставин, які допомагають зрозуміти логіку дій і вчинків людини. Словом, формувався принцип **детермінізму**, тобто соціальної зумовленості людського характеру, що стане визначальним у реалізмі другої половини XIX століття.

Однак просвітницький реалізм мав і *слабкі сторони поетики*: основу художнього змісту визначала абстрактна, раціоналістична ідея. Це знижувало естетичний вплив твору на читача. Першим це зрозумів Квітка-Основ'яненко, який повернув свій погляд до *сентименталізму*.

Сентименталізм (від франц. sentimentalisme — почуття, чуттєвість) — один із літературних напрямів другої половини XVIII — початку XIX століть у країнах Європи, що виник як заперечення раціоналізму класицистів у добу Просвітництва. Термін походить від назви роману англійського письменника *Лоренса Стерна* «Сентиментальна подорож по Франції та Італії» (1768).

Міжпредметні паралелі. Представники сентименталізму в Англії — *Олівер Голдсміт* (роман «Век-фільдський священник»), *Семюель Річардсон* (роман «Памела, або Винагороджена цнота»), у Франції — *Жан Жак Руссо* («Юлія, або Нова Елоїза»), в Німеччині — *Йоганн Вольфганг Гете* («Страждання молодого Вертера»), в Росії — *Микола Карамзін* («Бідна Ліза») визнавали культ почуттів, природне життя і почування людини, не зіпсованої цивілізацією, за головне джерело знань про світ,

заперечуючи абстрактні, умовні засади творчості класицистів. Вони сформували нового літературного героя — просту людину з народу, надзвичайно чутливу, вразливу, яка знаходить гармонію у спілкуванні з природою. Митці-сентименталісти захищали право людини на приватне життя незалежно від станової приналежності, стверджували, що духовний світ почуттів селянина, міщанина багатший за світ представників дворянства, яке зазнало згубного розкладницького впливу цивілізації.

Сентименталізм в українській літературі знайшов сприятливий ґрунт. Генетично він спирався на рідні джерела. Його живила українська народна словесність, зокрема пісні, балади, насичені емоційністю, глибокими переживаннями людини з народу. Другим джерелом була українська філософська думка XVII—XVIII століть, зокрема професори Києво-Могилянської академії (Феофан Прокопович, Інокентій Гізель, Стефан Яворський та інші) сформували нове розуміння людської особистості, відводячи велику роль чуттєвому досвіду особи. Поглибив їхнє вчення про «життя серця» Григорій Сковорода, заклавши підвалини філософії *кордоцентризму* (від лат. *cor*, *cordis* — серце), в основу якої покладено принцип, що осередком людських думок і почуттів є серце, чуттєвий орган людини.

Водночас у своїх естетичних шуканнях українські митці спиралися на сентименталістську традицію українських поетів XVIII століття і на художні здобутки європейських сентименталістів, але не копіювали їх, а творчо переосмислили, витворивши неповторний художній світ буття народу.

Сентименталізм в українській літературі першої половини XIX століття — явище складне і неоднозначне, позначене національною своєрідністю. Він був важливим складником творчості багатьох українських митців, які сповідували у художній творчості не стільки «правду життя», як «правду серця». Сентименталістські тенденції знайшли своє втілення у творчості Івана Котляревського: в «Наталці Полтавці» головна героїня, наділена чутливістю, непохитними моральними переконаннями, довіряє своєму серцю. Розв'язка п'єси також свідчить про поетику сентименталізму: возний відступає перед стоїцизмом, наполегливістю, силою кохання Наталки до Петра. Внутрішня мужність і стійкість притаманна сентиментальним героям Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки («Чайковський»), Юрія Федьковича («Люба-згуба»).

До художніх відкриттів українського сентименталізму слід віднести: поглиблення демократичного начала літератури, в центрі уваги якої — зображення людини з народу з її неповторним індивідуальним світом, силою почуттів. Відтак

головними героями стали представники простолюду — селяни, міщани, солдати, рибалки, ремісники, які живуть головним чином почуттями, пристрастями, серцем. Внаслідок цього сентименталісти відкрили *психологізм у літературі*, зображення людських емоцій, переживань, внутрішнього світу особи.

Звернення митців до естетики сентименталізму на українському ґрунті розширило зображально-виражальні засоби творення уявного художнього світу. Мова творів, позначених поетикою сентименталізму, була ліричною, милозвучною, чуттєво-піднесеною, підкреслено емоційною. Митці використовували такі художні засоби, як заклики, звертання до уявних слухачів або читачів, слова з ласкаво-пестливими суфіксами (*серденько, дівчинонько, пташечко, Марусенько*), народнопоетичні епітети, порівняння, метафори, загалом живу розмовну мову з її невичерпними ресурсами.

Отже, розвиток нової української літератури зумовлений викликами часу, загалом життям народу та його культурними запитами. Народна мова стала мовою творення літератури, художній твір став зрозумілим широким масам народу. Відбулася *демократизація літератури*. Вона характеризується як мистецтво слова, що утверджувалося на засадах народності, головним її об'єктом зображення стала проста людина, її щоденні й духовні виміри. Письменники перебували у постійних пошуках нових естетичних принципів творчості, жанрів, художніх стилів, зображально-виражальних засобів. На цьому шляху вони вдавалися до поєднання елементів класицизму, бурлеску, просвітницького реалізму, сентименталізму, витворивши неповторний художній світ.

 Словникова робота. 1. Запам'ятайте новий термін.

Ода (грец. *ōidē* — пісня) — урочистий, похвально-патетичний вірш, що виражає піднесені почуття, викликані важливими історичними подіями, діяльністю історичних осіб. Виник у Давній Греції. Великого поширення ода набула в європейських літературах в епоху класицизму, прославляючи абсолютистську монархію. У XX столітті оди писали Максим Рильський, Павло Тичина, Євген Маланюк, Борис Олійник та інші.

2. Хто з українських поетів у першій половині XIX століття писав оди?

Підсумуйте прочитане. 1. Чим зумовлене поєднання стильових течій і напрямів в українській літературі перших десятиліть XIX століття? Наведіть приклади синтезу кількох стильових течій у творчості одного письменника чи одному творі. 2. Схарактеризуйте

те основні засади класицизму. 3. Розкрийте слабкі аспекти класицизму в моделюванні світу й людини. 4. Хто з українських митців слова творив у річищі класицизму?

Поміркуйте. 1. Що зумовило появу бурлескно-травестійної стильової течії в українському письменстві? 2. Яка роль сміхової народної культури у прищепленні на українському полі словесності бурлеску і травестії? 3. Що таке «котляревщина»? Якими рисами виявляє вона себе в сучасній українській літературі? 4. Які художні засади просвітницького реалізму розвинулися в українському письменстві, а які — ні? 5. Як розуміли українські митці *художню правду твору*? 6. Чому в українській літературі сентименталізм знайшов сприятливий ґрунт? 7. Якими естетичними відкриттями українські митці збагатили сентименталізм?

Узагальнюємо вивчене.

Таблиця літературних течій

	Класицизм (кін. XVII — поч. XVIII ст.)	Просвітницький реалізм (кін. XVII— XVIII ст.)	Сентименталізм (друга пол. XVIII — поч. XIX ст.)
Естетич- не під- ґрунтя	Античне мис- тецтво	Просвітницькі ідеї, принцип художньої правдивості	Просвітницька ідея станової рівності, філо- софія Григорія Сковороди
Філософ- ська ос- нова	Раціоналізм, культ розуму	Раціоналізм	Зв'язок людини з природою, кордоцентризм
Ознаки	Правило трьох єдностей, гро- мадянська те- матика, сувора ієрархія стилю	Соціальна зу- мовленість людського ха- рактеру	Зображення людських емо- цій, переживань, духовного світу людини
Ідейні засади	Підпорядку- вання особис- тих інтересів громадським	Повчальне на- чало	Розкриття ду- ховної краси простої людини

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Борзенко О. Сентиментальна «провінція». Нова українська література на етапі становлення. — Харків, 2006.

Лімборський Й. Український сентименталізм — забута історія // Слово і час. — 1994. — № 2.

Хропко П. Становлення нової української літератури. — К., 1988.

Іван Котляревський (1769—1838)

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

(Тарас Шевченко)

Іван Котляревський — видатний діяч української культури, перший класик нової української літератури, автор життєствердної «Енеїди», «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника». Звернувшись до народного життя і народної мови, пройнявшись долею України, письменник-новатор накреслив нову естетичну стратегію для нашого письменства, воскресив волелюбні прагнення широких мас, глибокі почуття і яскраві пристрасті. Він започаткував національне й духовне пробудження і самоусвідомлення українців, загалом нове відродження українського народу і рідної мови. Нас вражає глибокий патріотизм Котляревського, його любов до народу, звичаїв, пісні, мови, його непохитна віра в людину, у невичерпність форм буття тих, хто вирощував хліб, захищав вітчизну, творив духовні й матеріальні цінності.

Григорій Коваленко.
Портрет
Івана Котляревського

«І вогник, ним засвічений, не згас» (Іван Франко)

Іван Петрович Котляревський народився 9 вересня 1769 року в Полтаві в родині канцеляриста міського магістрату, вихідця з дрібного дворянства. Мати — Параска Жуковська — походила з родини козаків Полтавського полку. Дід письменника був священнослужителем, дияконом соборної Успенської церкви. Однак знайшлися підстави для визнання за Котляревськими дворянства, про що було записано в родовідній книзі. Маєтність Петра Котляревського була невеликою: будинок на околиці Полтави, біля річки Ворскли, споруджений дідом поета, земельний наділ у шістдесят десятин.

У ті часи Полтава була полковим містом, яке налічувало понад тисячу будинків, оточених садами, відзначалося патріархальним побутом мешканців, які розмовляли українською мовою. Виховувався Іван серед чудової природи полтавського краю, в атмосфері шани до народних звичаїв,

Хата Івана Котляревського.
Малюнок Тараса Шевченка. 1845

обрядів, пісні, героїчної історії. Його батьки і земляки-полтавці прищепили йому любов до української мови, життєрадісне сприйняття світу, статечність і розважливість у поведінці, а головне — захоплення народним гумором, іскрометним сміхом народних оповідачів, які знали силу-силенну анекдотів, бувальщин, комедійних пригод, які згодом прислужилися йому в роботі над «Енеїдою».

У домашньому колі Котляревський отримав перші ази грамотності: читати і лічити його навчив дід, а далі хлопчик продовжив навчання в дяківській школі. Згодом поет згадував: *«Учився спочатку в дяка. Навчання було важким, бо вчили по-старослов'янськи, а кожної суботи дошкульно били»*. Про ці методи навчання не раз з гумором розповідав поет у колі знайомих, згадавши їх і в «Енеїді».

В 1780—1789 роках Котляревський навчався у духовній семінарії, де викладали російською та латинською мовами. Семінарія давала добру освіту: окрім богословських предметів, вивчали філософію, історію, географію, математику, риторику, іноземні мови — грецьку, німецьку, французьку, турецьку, польську. Водночас відбувалося студіювання російської, давньогрецької та римської літератур, а також ознайомлення із західноєвропейським письменством, що, безперечно, позитивно відбилося на формуванні естетичних смаків майбутнього письменника. Вчився поет добре й охоче.

Учителі велику увагу приділяли поезії та латинському віршуванню на прикладі творів Горація, Овідія, Вергілія. Семінаристи практикувалися в перекладах класичних (антич-

них) взірців, писали на їх основі свої імітації, тому значну частину часу приділяли віршуванню та складанню од. Котляревський тут виявив неабияке завзяття і хист, виділяючись серед учнів умінням підібрати яскравий образ, потрібне слово, дотепні рими, навіть перелицювати строфу в гумористичному плані, за що друзі прозвали його «Римачем».

Після смерті батька в 1789 році родина залишилася без годувальника, і Котляревський, недовчившись у семінарії, вступив на державну службу до канцелярії у Полтаві. Молодого старанного і ретельного службовця помітило начальство й сприяло його просуванню в кар'єрі. Майбутній письменник у середовищі чиновників побачив ті вади, які згодом висміяв у своїх творах, — хабарництво, казнокрадство, брутальність вельмож, духовну мізерність тих, хто цурається свого народу.

З 1793 року Іван Петрович вчителював у поміщицьких маєтках Золотоніського повіту на Полтавщині. Перший біограф поета Степан Стеблін-Камінський відзначив, що у цей період життя Котляревський вивчав побут, звичаї, обряди народу, записував народні приказки і прислів'я, окремі слова і звороти. Перевдягнувшись у селянський одяг, парубок відвідував вечорниці, свято Івана Купала, прислухався до народного дотепного слова, пісні, історичного переказу. В такій атмосфері захоплення багатствами народної мови формуються естетичні уподобання і смаки майбутнього письменника, викристалізовується задум творити простонародною мовою нове мистецтво слова. Дослідники вважають, що в цей час Котляревський написав перші три частини «Енеїди», переклав байки Лафонтена.

Світогляд Котляревського формувався під впливом життя і побуту оточення, історичної пам'яті земляків про демократичні порядки республіканської Гетьманщини, героїчну боротьбу народу за свою незалежність і втрату її після зруйнування царицею Катериною II Запорозької Січі. Невипадково в «Енеїді» натякається, що після загибелі Трої-Киева, тобто української держави, троянці-українці стали бездержавним народом і уподібнились заволокам (зайдам, забродам): *«Ми всі, бач, народ хрещений, / Волочимося без талану, / Ми в Трої, знаєш, породженні»*.

За характером Іван Петрович був добрим і справедливим, ненавидів зло, не раз ставав на захист скривджених селян і міщан. Сучасників вражала зовнішність Котляревського. Стрункий, широкоплечий, дужий чоловік з блискучим чорним волоссям, темними проникливими, розумними очима, біле довгасте обличчя випромінювало шляхетність, ласкавість

і ввічливість. Це був лицар з лицем філософа, який приваблював людей розумом та веселою вдачею, навіть у скрутні хвилини знаходячи жартівливе слово, підбадьорюючи своїх товаришів.

Важливим чинником на становлення поглядів Котляревського мали ідеї французьких просвітників, твори яких були в його домашній бібліотеці. За спогадами сучасників, поет багато читав, захоплювався романами Сервантеса, Джеймса Фенімора Купера, Вальтера Скотта. На його педагогічні погляди мали вплив ідеї Жана Жака Руссо та Вольтера. Отже, за своїми переконаннями Котляревський був просвітником, гуманістом, який вірив у ідеали справедливості, рівності, добра. Тому й прагнув у питаннях моралі заперечувати зло, викриваючи суспільні пороки.

У 1794 році Іван Петрович почав працювати над бурлескно-трагестійною поемою «Енеїда». В цей же період Котляревський покохав дочку заможного золотоніського поміщика, Марію Семенівну, яка відповіла йому взаємністю. Це було велике кохання, проте Маріїн дядько-опікун не дав згоди на їхній шлюб. Цю прикру невдачу Іван Петрович глибоко пережив і вирішив різко змінити свою долю, залишивши учительовання і ставши кадетом¹ Сіверського полку.

У 1796—1807 роках Котляревський перебував на військовій службі. Полк, в якому він служив у Полтаві та інших містах України, складався переважно з українців. Нерозривний зв'язок з рідною землею, перебування в гущі народу, вболівання за його долю позитивно вплинули на працю поета над «Енеїдою», перші три частини якої він охоче читав своїм знайомим. Усі захоплювались поемою, дехто переписував її. Один із списків твору потрапив до багатого конотопського поміщика Максима Парпури, який, цінуючи високий мистецький рівень «Енеїди», вирішив за свій кошт видати її. Його приятель Йосип Каменецький був редактором і уклав невеличкий російсько-український словник до твору. Так у 1798 році в Петербурзі побачили світ три частини «Енеїди» Котляревського. З її виходом почалася нова доба української літератури.

У 1806—1807 роках Котляревський брав участь у російсько-турецькій війні, безпосередньо в боях відзначився мужністю, хоробрістю і винахідливістю при взятті Бандер та Ізмаїлу. Будучи ад'ютантом командира корпусу генерала Мейєндорфа, виконував важливі доручення. Відзначившись як здібний дипломат, був нагороджений орденом Анни третього ступеня.

¹ К а д е т (франц. cadet — молодший) — молодий дворянин на військовій службі в солдатському чині.

Перший біограф Котляревського Стеблін-Камінський наводить цікавий випадок з 1806 року, що стався з поетом. На переправі через Дунай козаки-гребці впізнали в офіцерові російської армії земляка і запитали, хто він. Його прізвище їх збентежило, і вони перепитали, чи це той Котляревський, що скомпонував «Енеїду». Почувши ствердну відповідь, вони вигукнули: *«Так це ти, батьку наш! — і кинулися йому в ноги, цілуючи руки, — іди, батьку, до нас, ми тебе оберемо старшим»*. Це свідчить, що «Енеїда» серед народу вже користувалася величезним успіхом, бо козаки читали поетові її уривки напам'ять.

Задунайські козаки допомогли Котляревському добре організувати переправу російського війська через Дунай. Незабаром у штабі армії відбулася важлива зустріч Котляревського із сербом Досифеєм Обрадовичем, офіцером і поетом, зачинателем нової літератури в Сербії, який подарував українському поетові збірник народних сербських пісень. А Котляревський вручив йому свою «Енеїду» з дарчим написом. Сербський поет сказав, що читав цю перлину красного письменства і неперевершену серед «Енеїд».

Отже, ще за життя автора «Енеїда» була відомою у слов'янському світі, у пресі з'явилися відгуки про цей твір польською та німецькою мовами.

У 1808 році Котляревський залишив військову службу. Відвідавши Полтаву, він вирішив поїхати до Петербурга, сподіваючись знайти там добру державну посаду. Проте навіть уже знаному поетові, капітанові у відставці з багатьма нагородами, здійснити задумане без протекції і грошей було неможливо. Жилося йому в столиці дуже важко, бо не мав коштів. Та поет не гаяв часу: він задумав перевидати «Енеїду», додавши четверту частину. В 1809 році поема «Енеїда» побачила світ. Її він присвятив полтавському магнатові, князю Семенові Кочубею, який був меценатом¹ видання твору.

¹ М е ц е н á т (від прізвища римського діяча Мецената, який прославився тим, що опікувався поетами і художниками) — багатий покровитель митців.

МАЛОРОССИЙСКАЯ

Е Н Е И Д А

ВЪ ТРЕХЪ ЧАСТЯХЪ

СЪ ПРИОБЩЕНІЕМЪ
ЗНАЧЕНІЯ Малороссійскихъ словъ каибъ со-
держачащихся въ оной, такъ и въ сама
многихъ другихъ.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

Перше видання «Енеїди»
Івана Котляревського.
Титульна сторінка

Пам'ятник Іванові
Котляревському в Полтаві.
Скульптор *Леонід Позен*.
1903

Повернувшись до Полтави, поет у 1810 році дістає скромну посаду наглядача (тобто завідуючого) «Будинку виховання дітей бідних дворян». Як педагог Котляревський додержувався гуманістичних засад у навчанні, піклувався про розвиток природних творчих здібностей дітей. Іван Петрович користувався авторитетом серед учнів і педагогів, а його заклад досяг значних успіхів.

Проте у серпні 1812 року Котляревський у зв'язку з вторгненням французьких військ у Росію був змушений повернутися до війська. Йому доручають у місті Горошин Хорольського повіту сформувати за місяць п'ятий козацький полк, з чим він успішно впорався за 17 днів. Згодом Іван Петрович по-

вернувся до Полтави і продовжив працювати в тому ж закладі.

Водночас Котляревський прагнув реалізувати себе в гуманітарній сфері, приділяючи значну увагу організації культурного життя в місті. З великим ентузіазмом Котляревський займається театральною діяльністю. Він влаштовував аматорські вистави зі своїми вихованцями у домашньому театрі генерал-губернатора Якова Лобанова-Ростовського. З 1816 по 1821 рік Іван Петрович був директором і режисером Полтавського театру. В 1818 — 1821 роках особливо щиро подружився письменник із актором-кріпаком, українцем Михайлом Щепкіним, який талановито зіграв ролі Макогоненка і Чупруна в п'єсах Котляревського. В 1819 році він написав для цього театру п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», які ознаменували новий етап у розвитку української драматургії. Автор «Наталки Полтавки» доклав багато зусиль, аби талановитого актора викупити з кріпацтва.

У 1821 році Котляревський був обраний почесним членом «Вільного товариства любителів словесності» в Петербурзі, до якого входили письменники-декабристи Федір Глинка, Кіндрат Рилєєв, Олександр Бестужев, Микола Гнедич та інші. На його засіданнях зачитували уривки з п'ятої частини «Енеїди».

Попри завданняженість по службі поет продовжував роботу над «Енеїдою», яку завершив у 1824 році. Видрукували поему тільки 1842 року в Харкові за сприяння Ізмаїла Срезневського.

У 1835 році Котляревський через хворобу пішов у відставку. Відчуваючи, що поступово сили покидають його, Іван Петрович

відпустив на волю своїх кріпаків, частину майна подарував родичам. 10 липня 1838 року письменник помер. Вся Полтава проводжала в останню дорогу улюбленого митця. Поховали поета, як він заповідав: біля тополі над Кобеляцьким шляхом, що вів у широкі простори милої його серцю України.

У будинку, в якому мешкав письменник, у 1952 році відкрито літературно-меморіальний музей Івана Котляревського. Україна шанує свого письменника. Микола Лисенко написав оперу «Енеїда», музику до «Наталки Полтавки». Проводяться наукові конференції, видаються монографії і збірники статей про творчість Котляревського, екранізовано його твори. Образ поета оспівано Тарасом Шевченком, Миколою Вороним, Панасом Мирним, Оленою Пчілкою, Михайлом Старицьким, Іваном Франком, Лесею Українкою, Максимом Рильським, Володимиром Сосюрою та іншими. Іван Пільгук написав повість про Котляревського «Грозний ранок», Борис Левін — роман «Веселий мудрець», із якими радимо вам ознайомитися.

 Словникова робота. 1. Пригадайте визначення терміна *автобіографія*.

Автобіографія (грец. *autos* — сам, *bios* — життя, *grafo* — пишу) — літературний твір, в якому автор описує своє життя художніми образами.

2. У попередніх класах ви читали твори авторів, у яких змальовано історичні події в Україні, назвіть їх. 3. Які роздуми викликають у вас автобіографічні повісті Олександра Довженка і Михайла Стельмаха? 3 якими ще творами автобіографічного характеру ви ознайомились?

 Підсумуйте прочитане. 1. Якою була Полтава за часів Котляревського? 3 якої родини походить поет? 2. Де навчався автор майбутньої «Енеїди»? Які чинники формували його естетичні уподобання? 3. Яких переконань дотримувався письменник? Чому дослідники творчості митця відносять його до просвітників? 4. Чому він користувався великим авторитетом серед земляків? 5. Що вам відомо про історію видань «Енеїди»?

 Поміркуйте. 1. Знайдіть у біографічній статті усний портрет поета. Порівняйте його з живописним портретом, створеним художником Григорієм Коваленком. Зробіть висновки. 2. Які риси характеру Котляревського вам найбільше імпонують?

 Для допитливих. 1. Користуючись путівником-довідником «І. П. Котляревський. Полтавський літературно-меморіальний музей», проведіть у класі заочну екскурсію по будинку Івана Котляревського. 2. Прочитайте виразно одну з поезій, присвячених Котляревському. Схарактеризуйте духовний портрет митця, відтворений у віршах Шевченка, Старицького, Франка, Лесі Українки, Рильського, Сосюри (на вибір учня).

«Енеїда» — перша ластівка українського національного відродження» (Сергій Єфремов)

Літературний доробок Івана Котляревського складається з поеми «Енеїда», драматичних творів «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», од «Пісня князю Куракіну», «Саффо». Вони становлять собою неоціненний внесок у нашу культуру, заклавши основи національного відродження України.

У контексті європейських культур. Поема «Енеїда» (1798) Котляревського була реформаторським твором. Вона повернула розвиток української літератури в нове річище і проблематикою, і образністю, і використанням народної мови як літературної. За словами академіка Олександра Білецького, «Енеїда» Котляревського з'явилася в епоху, коли історичні обставини поставили під знак питання дальше майбутнє української мови, а також усієї української культури. Бути чи не бути українському народові, який утратив останні рештки автономії, перетворився в малій своїй частині в «малоросійське дворянство», а в більшій — у кріпаків і все сильніше відчував соціальний і національний гніт царського уряду? Бути! — відповіла на це запитання поема Котляревського».

Міжпредметні паралелі. «Енеїда» для української літератури важить так, як «Декамерон» Джованні Боккачо — для італійської, «Гаргантюа і Пантагрюель» Франсуа Рабле — для французької, «Тіль Уленшпігель» Шарля де Костера — для бельгійської, «Дон Кіхот» Сервантеса — для іспанської. Йдеться не лише про світову славетність кожного твору, а й про ті обставини та передумови, що викликали появу кожного з цих шедеврів світового мистецтва, і роль, яку вони відіграли в історії літератур свого народу.

«Енеїда» Котляревського постала у контексті європейських культур. Вона була бурлескно-травестійною переробкою однойменної героїчної поеми римського поета Марка Публія Вергілія, в якій зображено діяння троянського героя Енея. Офіційна римська історіографія виводила від нього походження імператорського роду Юліїв і римського народу. Особливо пропагували цей погляд при імператорові Октавіані, прозваному Августом, який вів загарбницькі війни у Середземномор'ї. Для утвердження ідеї божественного походження імператорської влади Августа і була написана Вергілієм епопея «Енеїда». В її основу Вергілій поклав «Одіссею» та «Іліаду» Гомера.

Багато поетів у світовій літературі бралися за перелицювання Вергілієвого сюжету, але саме під пером Котляревського цей твір став оригінальним, самобутнім, бо український поет не просто одягнув у національний костюм античних героїв, а й

відбив сам дух українського народу, людської гідності і національної гордості, без яких неможливе відродження культури та краю. Отже, Іван Котляревський узяв фабулу у Вергілія, а зміст його поеми є, по суті, український, глибоко національний, бо митець переносить дію на рідний ґрунт. Невипадково *Микола Сумцов* назвав поему Котляревського *енциклопедією української старожитності*. В образах античних героїв — Енея, Анхіза, Дідони, Юнони та інших — письменник змалював українські типи й характери. Портрети дійових осіб — це обличчя українців, як і їхні одяг, звичаї, обряди, їжа, напої, ігри, танці. Троянці у поемі співають козацьких пісень: *«Про Сагайдачного співали, / Либонь, співали і про Січ»*.

Водночас «Енеїда» Котляревського увібрала старовинний античний світ з його міфологією, але поданий у сучасній формі. Запозичення традиційного міфу про Енея відбувалося безболісно, оскільки на українському ґрунті цей міф знайшов адекватне вираження, що відбивається через казково-фольклорну поетику (пригадаймо хоча б хатку на курячій ніжці Сівілли), через традиційні взаємозв'язки античної літератури і давнього українського письменства.

Вергілієве міфічне світобачення виразно проступає в зображенні шляху Енея до мети — заснування держави. Як і в міфі, герой у художньому світі «Енеїди» Котляревського зустрічається з різними людьми, які в поєдинках поступаються йому, навіть гинуть. І все це відбувається не з волі особи, а з волі Долі, знаряддям якої виступає Еней. У ролі Долі виступає вища сила — боги, «історична закономірність», котра і підпорядковує собі людину, незважаючи на її інтереси й уподобання. Людина безсила проти Долі, їй призначено завершувати те, що велять боги. У Вергілія сцена прощання Енея з Дідonoю — одна з найтрагічніших. Мов град, посипались на Енея докори Дідони. Він палко кохає царицю, але стримує свої почуття. Герой говорить, що не з власної волі покидає її, що змушений підкоритися велінню Долі й обов'язку. Вергілій показує трагедію людини, залежної від історичних обставин. Котляревський цю сцену змальовує в гумористичному плані, відтворює прокльони в душі соковитих «промов» сільських тріскул, пародіюючи героїв Вергілія. Еней — це не лише моторний парубок, який пристав у прийми до молодиці, а й слухняний син своїх батьків, людина, що з великою повагою ставиться до повелінь богів і не може ослуhatися їх.

За всієї відмінності трактування героїв у поемах Вергілія та Котляревського, їх зближують деякі принципи образотворення. У Вергілія Еней *«опромінений сяйвом, до бога подібний: бо ж мати кучерям сина краси надавала, і юності відблиск в*

лицях йому зарожевів, і вагою сповнилися очі». Таким його бачить Дідона. Це людина-напівбог, мужній полководець троянців. Котляревський у портреті Енея вказує на «*русі кудрі*» і дає так само узагальнену характеристику: «*Прямий, як сосна, величавий, / Бувалий, здатний, третій, жвавий, / Такий, як був Нечеса-князь*» (йдеться про князя Потьомкіна, записаного до Січі під іменем «Грицько Нечеса»). Перед нами хоробрий полководець, гетьман. Котляревський іде за Вергілієм і тоді, коли згадує напівбожественне походження свого героя, але подає це в комічно-знижувальному плані. Словом, художній світ твору визначають бурлескний стиль, переодягання античних персонажів в український національний одяг, наділення їх типовими національними рисами характеру, іскрометний український гумор, що інколи переростає в сатиру.

Жанрова своєрідність поеми. За жанром «Енеїда» у Котляревського — епічна бурлескно-травестійна поема, оскільки в ній органічно поєднано змалювання подій і героїв у бурлескному, жартівливо-знижувальному плані з прийомami травестування, тобто переодягання античних героїв Вергілієвої «Енеїди» в українське вбрання, перенесення їх в епоху XVIII — початку XIX століть. При цьому митець змалював життя козаків-запорожців, українського панства, чиновників і простого народу, маючи на меті представити доти маловідомий у світі народ, його історію, ментальність, звичаї, побут, змагання за кращу долю. Тому автор наповнив художній світ поеми українськими реаліями, колоритними національними героями, *алюзіями* з історії України, зокрема періоду Руїни, знищення Запорозької Січі, яка асоціюється з трагедією Трої.

Алюзія (від лат. *allusio* — натяк) — *стилістична фігура, вислів, що натякає на загальновідомі історичні чи літературні факти.*

Під пером Котляревського «Енеїда» перетворилася в оригінальний твір українського письменства. Цього досягнуто майстерним використанням травестії для змалювання світу і героїв-богів, які, згідно з уявленнями давніх греків, носять золототкані мантиї, взуті в дорогі сандалії. Український поет переодягає їх у національний одяг: шаровари, жупани, шапки українських козаків, чиновницькі мундири, попівські ряси, офіцерське та солдатське обмундирування, старосвітські панські костюми. Зокрема, богиня кохання Венера, збираючись до Зевса, «*взяла очіпок грезетовий / І кунтуш з усами люстровий*», тобто одяг на ній такий, який носила українська пані тої доби: *грезетовий* — шовковий або шерстяний із дрібним візерунком, *люстрівий* — вовняний, *кунтуш* — каптан, верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг, в який убирала-

Іван Їжакевич, Василь Коновалюк. Подорож Венери до Зевса

ся козацька старшина і шляхта. На Ганні, меншій сестрі пані Дідони, святкове вбрання, що його носили дівчата Полтавщини: *«В червоній юпочці (вид свитки) баєвій, / В запасці гарній, фланалевій (фланель — м'яка шерстяна або бавовняна ворсиста тканина), / В стьожках, намисті і ковтках (сережках)»*. Митець наділяє своїх персонажів типовими рисами українців, відтворює художню панораму українського життя кінця XVIII — початку XIX століть.

Важливим художнім виразником жанру є сюжетно-композиційна організація «Енеїди» Котляревського. Наявні *дві сюжетні лінії*. Перша сюжетна лінія розвивається навколо троянців та Енея. Друга дещо умовна і пов'язана з життям богів, що перебувають на небесному Олімпі та оглядають світ, втручаються у долі і життя людей на землі. Це передусім Зевс — верховний бог, його брати Еол і Нептун, богині Юнона і Венера, які ворогують між собою. Для Юнони Венера — пасербиця, позашлюбна дочка її чоловіка Зевса. Юнона як жінка ненавидить падчерку ще й тому, що вона вродливіша за неї, адже з трьох богинь-красунь (Гера, Афіна, Венера) найвродливішою була визнана Венера: *«Паріс, Пріамове дитячко, путівочку (яблуко) Венері дав»*, на якому було написано *«найкращій»*. На цьому ґрунті виникають сюжетні перипетії, ініціатором яких є Юнона, яка переслідує Венериного сина Енея. Проте

його шлях до Італії підтримує Венера, яка впливає на вчинки богів, сприяючи подоланню троянцями численних перешкод, що їх вигадує люта Юнона.

Серед компонентів композиції виділяються ліричні відступи, описи, зокрема портрети героїв, пейзажні, мариністичні і батальні картини.

Особливо виразними є батальні описи, картини війни троянців з рутульцями. Поет милується героїзмом троянців-козаків, славною історією Запорозької Січі. Проте у творі відбилися антивоєнні погляди митця, осудження мілітарискої політики російського царизму, що вів загарбницькі війни із сусідніми народами. Дії Турна натякають на російського царя, для якого війна була засобом наживи: *«Не дуже хочете ви битись, / А тільки хочете нажитись»*. Як гуманіст, Котляревський малює кривавий образ війни, що приносить людям страждання і велике горе: *«Війна в кровавих ризах тут; / За нею рани, смерть, увіччя. / Безбожність і безчоловіччя / Хвіст мантиї її несуть»*. Водночас він вважає святим обов'язком кожного захист вітчизни від напасників.

Поема Вергілія була героїчною. Натомість «Енеїда» Котляревського має жанрові ознаки *героїко-комічної поеми*, яка, пародіюючи епічну поему Вергілія, будується на протиставленні між патетичним, урочистим і буденним, розповідним, «низьким» стилем, приземлюючи величних героїв. В українського поета героїчний подвиг здійснюють прості козаки Низ та Евріал. Таке поєднання «високого» і «низького» планів змалювання світу і персонажів утворює комічний ефект. «Благородні» постаті перетворюються на комічні, зображуються вади їх характерів (заздрість, зрадливість, сварливість, аморальні вчинки, хабарництво, пияцтво тощо). З цією метою поет використовує побутову колоритну лексику, фразеологічні звороти й вислови, порівняння (Еней прибіг увесь упрілий, *«мов з торгу в школу курохват»*), що приземлює високих героїв, які потрапляють у комедійні ситуації. Це й визначило принципи характеротворення персонажів. Автор, змальовуючи троянців-козаків, навмисно зіштовхує високе, героїчне, піднесене з комічним, низьким. Таке роздвоєне бачення героїв і світу відповідає жанровій природі бурлескно-травестійної, героїко-комічної поеми.

«Перелицював» Котляревський розмір вірша, ритмічний лад «Енеїди». Свій твір Вергілій написав неримованим гекзаметром (шестистопним дактилем), що відповідав поважній, повільній і плавній розповіді про далекі героїчні часи, жанровій природі поеми-епопеї. Український поет реформував ритмічну організацію свого твору, його рядки майже вдвічі

коротші за прототип, запровадив восьмискладовий вірш (чотиристопний ямб), який увиразнював і динамізував ритмічний малюнок строф. Їх розмовну енергійність підсилювали *пірихії* (стопи без наголосу), притаманні усному народному віршеві, на ритмічний лад якого орієнтувався автор «Енеїди». Використав митець одичну строфу (десятивірш), наповнивши її новим змістом.

Життєствердний сміх твору. Сміх в «Енеїді» Котляревського є важливим смисловим і жанротворчим фактором, що дає ключ до розуміння багатьох проблем твору. Історія дослідження сміху в поемі налічує понад сто років. Потрібно мати на увазі, що поема Котляревського виражала народний погляд на явища життя, була своєрідною оцінкою існуючих в Україні порядків, соціальних і побутових умов життя. За панування Російської імперії українці на батьківщині були позбавлені національних і політичних свобод, людських прав. Сміх українця сприяв самозбереженню його як особистості, як людини в поневоленій країні, був виявом національної гідності — сміхової культури народу.

Сергій Єфремов у 1909 році висловив думку, що в «Енеїді», як і в «Ревізорі» Миколи Гоголя, є *«одна чесна, благородна особа»*. Ця особа — *сміх*. У творі Котляревського сміх панує над усім, *«оповиває собою всі деталі, виводить на глум та публіку загальнолюдські гріхи, виявлені в таких добре відомих нам рідних українських фігурах, або хоч і чужих національно, та добре знайомих на Україні з обставин політичного життя»*. Отже, в художньому світі поеми *сміх* — *головний герой* і охоплює найрізноманітніші аспекти життя. Він наділений різноманітними якостями: іронією, дотепом, світлим гумором, сарказмом. Під його завісою ховається глибока туга, елегійний смуток за козацьким минулим.

Загалом в «Енеїді» Котляревського можна виділити *три групи персонажів*: 1) Еней і троянці, в образах яких змальовано козаків-запорожців; 2) олімпійські боги Зевс, Юнона, Венера, Нептун, Еол, Плутон та інші, в образах яких зображено великосвітське чиновне панство, феодально-поміщицьку верхівку; 3) земні герої, царі та їх родини, в образах яких відтворено українських поміщиків, їхні взаємини та побут.

Художній світ, герої, зокрема й троянці-козаки, змальовуються то в піднесеному, героїчному, то в приземленому плані, крізь призму сміху. Вони зображуються як герої та як розбишаки. Автор не ідеалізує своїх персонажів, показуючи їх непривабливими в побутових епізодах, але за допомогою життєствердного сміху утворює позитивне враження від них.

Анатолій Базилевич.
Ілюстрація до поеми
«Енеїда»

Спираючись на сміхову народну культуру, Котляревський творить «світ навиворіт», у якому високе, офіційно освячене змальовується в бурлескно-побутовому плані, зневажається. Древні греки уявляли собі олімпійських богів, які могли їсти тільки амброзію («їжу богів»), пити нектар («напій богів»). А тим часом у поемі українського митця верховний бог Зевс «*кружляв сивуху / І оселедцем заїдав*». У вивченому художньому світі поеми герої, позбавлені станових пересудів, живуть за законами «*карнавальної свободи*». Текст насичений на-

родними дотепами, веселістю, кпинами. Іронія як одна із властивостей народного бачення життя пронизує поему. Ось Дідона зустрічає троянців-козаків: «*Відкіль такі се гольтіпакки? / Чи рибу з Дону везете? / Чи, може, виходці-бурлаки? / Куди, прочани, ви йдете? / Який вас враг сюди направив? / І хто до города причвалив? / Яка ж ватага розбишак?*». В іронії смішний аспект очевидний. Котляревський у цій сцені використовує словесну форму іронії. Глузування і порівняння, прихована похвала і заперечення висловлюються словесно. Водночас передається радість від зустрічі з Енеєм, поблажливість, взаєморозуміння і самоіронія над своєю долею. Поет використовує *іронічну розповідь*. Іронічна інтонація спрямовується на заперечення недбальства, марнославства, лінощів, що викликають осміяння в оповідача.

Змальовуючи, як троянці вивчають латинську мову, поет вдається до *пародії*, зокрема в комічному плані змальовує схоластичне навчання в тогочасній школі, в якій цуралися народної мови, штучно насаджуючи латину: «*Еней від них не одступався, / Тройчаткою всіх приганяв; / І хто хоть трохи ліновався, / Тому субітки і давав. / За тиждень так латину взнали, / Що вже з Енеєм розмовляли / І говорили все на ус: / Енея звали Енеусом, / Уже не паном — домінусом, / Себе ж то звали — троянус*»).

Пародіюванню в «Енеїді» Котляревського підлягає опис знаменитого щита в Гомера та у Вергілія, який на прохання Венери виготовив бог Марс. Вергілій, описуючи щит, представляє майбутню історію Римської імперії. Опис щита в Котляревського пародіює геральдику, тобто особливу символіку знаків роду, станів, міст, держави. У поемі колоритним

є зображення геральдики українських дворян. Вона складається з казкових чи міфічних народних образів. Казкові персонажі є своєрідним пантеоном героїв, наділених кмітливістю (Івасик Телесик) чи богатырською силою (Котигорошко). Іван Царевич символізує досягнення успіху. В центрі «*на щиті, в самій середині, / Під чернь, з насічкою золотой, / Конала муха в павутинні, / Павук торкав її ногой*». Символіка мухи пов'язана з хаотичністю, беззмістовністю існування. На щиті постає алегорична картина: людина (муха), яка потрапляє в тенета долі (павутиння). Адже павук у міфології символізує образ Матері-Прялі — місячної богині, яка пряде павутину часу, а для кожної людини — її долю. Символом небезпеки і зла, що супроводжує Енея, є відчekanена на щиті Жеретія, тобто гадюка, яка лазить по деревах і несподівано кидається на людей. Це застереження Енеєві, котрого постійно підстерігає змія, з якою символізується Юнона.

Джерелом комізму стає стиль, комічні ситуації і характери. Потішний вислів, глузування, гостре слово властиві Котляревському як неповторний індивідуальності. За таку філософію розуму, за народний погляд на світ і себе, що яскраво виявився у дотехах, жартах, іронії, і цінували твір Котляревського усі покоління читачів.

Словникова робота. Запам'ятайте подані терміни. Знайдіть у тексті «Енеїди» Івана Котляревського характерні ознаки бурлеску й трагестії.

Бурлеск (*im. burlesco* — жартівливий) — різновид комічної поезії, для якого характерні зумисна невідповідність між змістом і формою, гротескність, карикатурність, контрастність зображення, коли про величне говориться у зниженому тоні, а про буденне — піднесено, урочисто.

Трагестія (*im. travestire* — перевдягати) — різновид бурлескної поезії як переробки серйозного твору в комічний, пародійний. Персонажів зображено в одязі, неприйнятному їх соціальному статусу, історичній епосі тощо. Характерними є вживання простонародних вульгаризмів, засобів гумору, сатири, іронічність розповіді.

Пародія (*грец. parodia* — пісня навиворіт, на смішний лад) — жанр фольклору та літератури, в якому висміюються характерні особливості стилю в гумористичному чи сатиричному плані, заперечуючи його ідейно-художню сутність. Виникла в добу античності: «Циклоп» Еврипіда був пародією на «Одіссею» Гомера. Згодом «Дон

Кіхот» Сервантеса — пародія на середньовічний лицарський роман. Особливо популярною була пародія в Україні, зокрема в добу бароко у творчості мандрівних дяків, а згодом у творчості Івана Котляревського, Володимира Самійленка, Остапа Вишні. У наш час до пародії вдаються молоді письменники Юрій Андрухович, Віктор Неборак, Олександр Ірванець та інші.

«Енеїда» як явище просвітницького реалізму

Поема Котляревського вийшла за рамки бурлеску і заклала основу для утвердження просвітницького реалізму в українському письменстві.

Відповідно до засад просвітницького реалізму Котляревський намагається бути правдивим, описуючи битву між рутульцями і троянцями, зображуючи пекло, показуючи звичаї, мораль та життя низів і верхів. Поеднує поета з іншими просвітниками і критика антигуманних феодальних порядків. Це простежується у багатьох епізодах з життя богів, вельмож, звичаїв при дворі царя Латина. Ця критика відбувається не тільки в моральному осуді тогочасної дійсності, а й у запереченні феодальної закостенілості, його соціальної нерівності, що породжує антигуманну мораль у людських стосунках: *«Ти знаєш — дурень не бере: / У нас хоть трохи хто тямущий, / Уміє жити по правді суцїй, / То той, хоть з батька, то зде»*.

Сівілла у цій сентенції про хабарництво, з погляду оповідача, є носієм типу свідомості, що сформувалася за часів самодержавства. Героїня втілює погляд, в якому соціальні стосунки визначаються не як природні, а як викривлені, сфальсифіковані. Для попаді Сівілли корисливість — це закон, що увійшов у життя, побут і визначає поведінку сильних світу цього. Тут поет майстерно використав прийом саморозвінчання героя.

Опис пекла в поемі колоритний і художньо переконливий. Тут звучить критика антигуманного світу, вибудованого за феодальними законами. Він подає цілі реєстри грішників, що спокутують порушення моральних норм на землі. Ці моральні норми розглядаються автором «Енеїди» як сукупність поведінки особи — представника роду людського, а не носія

Анатолій Базилевич.
«Тепер Еней убрався
в пекло»

«класових» ознак. Тому представники того самого стану є і в пеклі, і в раю. Відбувають покарання в пеклі порушники моральних норм — судді, чиновники всіх рангів, духівники, шевці, кравці, ковалі, ремісники та інші. Яскраві сценки підземного царства та пекельних мук і страждань грішників творять цілісну картину, що засвідчує занепад моральності в усіх прошарках суспільства — від низів до верхів, від панів до слуг. Деякі епізоди мають антикріпосницьке спрямування: *«Панів за те там мордовали / І жарили зо всіх боків, / Що людям льготи не давали / І ставили їх за скотів»*.

З позиції гуманіста поет змальовує *картину раю*, в якій народне світобачення переплітається з просвітницькими поглядами на добро і зло. До раю потрапили *«праведні душі»* тих людей, які жили на світі чесно і правдиво, творили добро, не чинили нікому зла, хоч у житті не раз потерпали від наруги. Це бідні, сироти, вдови, жебраки, ті, *«що проценту не лупили, що людям помагати любили, хто чим багат, то тим і рад»*, себто вихідці з народу. В душі просвітницького реалізму висміюючи людські вади, митець закликає до духовно-морального оздоровлення суспільства й людини.

З цих же позицій змальовуються *образи богів*, в яких читачі упізнавали *великосвітське чиновне панство, вельмож-феодалів* XVIII — початку XIX століть, застосовуючи широкий діапазон сміху як засобу змалювання, показуючи їх заздрісними, зажерливими, лицемірними інтриганам, що прагнуть *«плотських утих»*. На відміну від Вергілія, Котляревський небожителів як вершителів людської долі знеславляє, в поемі вони *«на сутяжників похожі і раді мордовати людей»*. В їх образах упізнаються продажні чиновники, крутії, хабарники. За допомогою козацького гумору поет створює проекцію на сучасну авторові дійсність в Україні і в Російській імперії. Зевс і небесний «синкліт» (у Стародавній Греції повний склад урядовців, вживається в іронічному значенні) перетворюються на земних володарів з «міністерствами», «департаментами», в яких панують пихатість, здирство, паразитизм. Юнона просить бога вітрів Еола, брата Зевса, за хабар зробити на морі бурю і потопити троянців і ненависного їй Енея. Ватажок троянців знає поведінку богів — брати хабарі, а тому обіцяє богові морів Нептуну, братові Зевса: *«Півкопи грошей в руку суну, аби на морі шторм утих»*. Володар морів, одержавши хабаря, порозганяв вітри і *«взяв мітелку і вимів море, як світелку»*.

Важливим художнім засобом творення характерів богів є мовлення персонажів, яке розкриває їхній убогий внутрішній світ, відбиває їхні звички, манеру поведінки, ставлення до життя і людини. Мова богів-героїв сповнена лайки, грубих слів

і виразів. Всемогутній Зевс поводить як вельможа, розбещений владою, жорстокий диктатор-самодур, породжений самодержавною імперією. Страх перед ним відчують і боги, і смертні. Модель поведінки верховних небожителів відбиває логіку вчинків імперської бюрократії та її представників в Україні, з їх самодурством, пихою, антигуманним ставленням до народу.

Яскравими фарбами творяться **образи земних героїв**, фігури українських поміщиків-феодалів — царів Латина, Ацеста, Турна, Дідони. Їхні характери змальовуються через деталізований побут і світ почуттів та думок персонажів, таких же нікчемних, як і життя вельмож, що минає в нескінченних бенкетах, розвагах, сварках, інтригах. Така конкретизація типових умов патріархального побуту козацької старшини, а згодом дворянства впливала з настанови просвітницького реалізму щодо художньої правдивості.

Котляревський майстерно моделює побут пані Дідони, викликає гумор, нагромаджуючи епітети, порівняння, назви страв, що вживали прибулі до неї троянці та Еней: *«Тут їли рознії потрави, / І все з полив'яних мисок... / І кубками пили слив'янку, / Мед, пиво, брагу, сирівець, / Горілку просту і калганку»*. Український побут, звичаї, обряди відтворено в епізоді перебування Енея в сицилійського царя Ацеста: спочатку цар *«Енею, як би брату, велику ласку показав, / І, зараз запросивши в хату, горілкою почастував»*. А опис бенкету — поминок по Анхізові, батькові Енея, — неперевершений у гумористичному зображенні українського світу. Такий же барвистий і щедрий був обід в іншого вельможі — царя Латина. Тут все забарвлено українським колоритом: напої, страви, одяг, поведінка кріпосників, навіть дари, передані Енеєві царем Латином через послів: *«Лубенського шмат короваю, / Корито опішнянських слив, / Горіхів київських смажених, / Полтавських пундиків пряжених / І гусячих п'ять кіп яєць»*. Цим автор підкреслює велике життєлюбство українців, близьких героям *Франсуа Рабле* («Гаргантюа і Пантагрюель»).

Котляревський зображує земних владик поміщиками, які підлеглих *«були охочі бить»*. Свій час вони заповнюють неробством, бездіяльністю, бенкетами, дріб'язковими сварками і плітками. Поет прагнув у кожній постаті земних вельмож підкреслити якусь індивідуальну рису, що по-своєму висвітлює характер героя. Так, оповідач в образі царя Латина підкреслює його скупість. В образі царя Турна зображено бундючного поміщика, вихідця з середовища військового дворянства, що засвідчує його поведінка і звички — *«по-воєнному звичаю»* п'є чай з горілкою, *«хлище»* пунш. Колишній солдафон — безкуль-

турний, гонористий забіяка, прагне жорстоко помститися Енеєві та Латинові. Проте його хоробрість показна: довго він не наважується на поєдинок з Енеєм, ховається за військом. Сподіваючись на підтримку Юнони, Турн нападає на Енея, але побачивши, що олімпійські боги покинули його напризволяще, лякається. Смертельно поранений, він кляне богів і принизливо вимолює в Енея прощення, просить зжалитись над ним. Сучасники поета в цьому образі впізнавали гульвісу-офіцера, прототипа Ноздрьова з «Мертвих душ» *Миколи Гоголя*.

Змалювання національного характеру українця. Новим у Котляревського порівняно зі старою літературою є те, що він відтворив національний характер українця. Відомо, що козаччина наклала на характер українця чіткий відбиток волелюбності й патріотизму, мужності й відваги. Водночас століття феодального поневолення породили зовсім інші якості національного характеру як серед привілейованих, так і серед посполитих. Сформувався тип пана-визискувача, паразита і тип слухняного кріпака, що кориться перед наругою. Зрозуміло, що обидві ці форми національного характеру зумовлені суспільно-політичними факторами.

Образами троянців-козаків Котляревський дав відповідь на питання, порушене російським письменником *Денисом Фонвізіним*: «У чому полягає суть національного характеру?» Катерина II відповіла: «В гострому і швидкому розумінні всього, у зразковій слухняності». Проте змальований автором «Енеїди» національний характер українця суперечить офіційному, самодержавному тлумаченню. Образами Енея та козаків-троянців поет пропагує не покору, пасивність, холопство, плазування перед владоможцями, а інші людські риси: волелюбність, бунтарство, готовність умерти за свої переконання, ненависть до рабства.

Відповідно до жанру бурлескно-травестійної поеми митець послідовно використовує засіб сміху, зображуючи Енея і троянців. Важливим характеротворчим прийомом у змалюванні образу Енея є портрет, до якого автор звертається в тексті чимало разів. То він нагадує свій античний прототип, постає «як сосна, величавий», то з'являється як жвавий, веселий «і гострий, як на бритві сталь». Застосовуючи поетику бурлеску, Котляревський показує Енея після відзначення поминок його батька Анхіза у сміховому вимірі: «Опухли очі, як в сови, / І весь обдувся, як барило, / Було на світі все не мило». Моторний парубок наділений гумористичним сприйняттям світу і людей, володіє багатим арсеналом колоритної лексики, яку при нагоді використовує, не боячись навіть самого «громовержця Зевса», якого «шпетить на всю губу»: «Гей ти, проклятий старига-

ню! / На землю з неба не зиркнеш, / Не чуєш, як тебе я ганю, / Зевес! — ні усом не моргнеш. / На очах більма поробились, / Що не допоможеш ти мені». Таку ж характеротворчу функцію відіграє іронічна самохарактеристика персонажа: «Я — кошовий, троянець — / Скитаюсь по миру, мов ланець».

Життєлюбство ватажка козаків під час відпочинку, смакування їжею та напоями передається за допомогою гіперболи: «Еней тоді купався в бразі». Проте таке гультяйство тимчасове, викликане побутовими реаліями подорожі до Риму. Оповідач представляє героя в іншій іпостасі: він «знає воєнне ремесло», прославився розумом і хоробрістю, поступово на очах у читачів перетворюється на лицаря, який «в війні і зріс, і постарів». Енея змальовано не тільки козаком-жартівником, а й хоробрим отаманом і дипломатом, дбайливим кошовим, що турбується про своїх воїнів, міркуючи, як виграти війну: «Еней один не роздягався, / Еней один за всіх не спав; / Він думав, мислив, умудрявся». Наприкінці твору хоробрість козацького ватажка в бою підкреслено гіперболою: «Махне мечем — врагов десятки / Лежать, повиставлявши п'ятки».

Відповідно до засад просвітницького реалізму автор акцентує на природній доброті Енея («к добру з натури склонний»), характеризуючи його як великодушного і «правдивого чоловіка», для котрого понад усе важать козацька честь, любов до вітчизни. Загалом Енея можна розглядати як збірний образ козаків, що відтворює національні риси українського характеру.

Такими ж колоритними постають **образи Низа й Евріала**, яких об'єднує святе почуття побратимства і патріотизму. Вони відважуються на небезпечний вчинок — пробратися у ворожий табір, коли всі п'яні воїни ворога сплять, і знищити його. Козаки навіть не замислюються над смертельною небезпекою, яка на них очікує. Евріал дуже любить свою матір, проте змушений залишити її, коли їде воювати. Він просить Іола підтримати самотню жінку в горі. Проте обов'язок перед вітчизною він ставить вище за особисті інтереси: «Де общее добро в упадку, / Забудь отця, забудь і матку, / Лети повинність ісправлять». Розповідач його характеризує козаком-лицарем, який керується девізом: «Умри на полі, як герой!».

За походженням, Низ — представник Запорозької Січі, «сиротина», який присвятив себе козацтву, а Евріал — син сердюка «опрічного», тобто козака з полку охорони гетьмана. Розповідач прославляє цих відважних воїнів, з симпатією змальовує портрет Евріала: «Сей Евріал був молоденький, / Так з годів дев'ятнадцять мав, / Де усу будуть, пушок м'якенький / Біленьку шкірку пробивав». Змальовуючи героїчний вчинок козаків, автор захоплюється їх дерзновенністю, силою муж-

ності, безстрашністю, побратимством і патріотизмом: *«Любов к отчизні де героїть, / Там сила вража не устоїть, / Там грудь сильніша од гармат»*.

Зображуючи образи Енея і троянців-козаків, Котляревський прагнув підкреслити неповторність українців як нації, що виявляється в багатьох параметрах: у волелюбності, широті душі, темпераментності, способі думання, силі почуттів, манері висловлювання, іронії та лукавстві розуму, природній схильності до гумору, у веселошах, розвагах тощо. Поет показав велику життєлюбність українців, їхні мужність, хоробрість і ніжну душу.

Значення поеми «Енеїда». Суспільно-мистецьке значення «Енеїди» Котляревського в історії нашої культури полягає в тому, що це перший твір нової української літератури, написаний живою народною мовою. «Енеїда» стала основою для утвердження нової української літературної мови. По-новаторськи переосмисливши античний твір, Котляревський створив поему високої мистецької ваги, що розпочала відлік нового українського письменства, спонукала змальовувати життя народу.

Твір пронизує гуманістичний пафос, віра митця в світле майбутнє народу, його державотворчу місію, гордість за свою вітчизну. Цим прихованим пафосом поема протистояла імперській політиці Росії, яка 1775 року зруйнувала Запорозьку Січ — останній оплот державницьких форм життя українців. Велике значення «Енеїди» Котляревського полягає в тому, що через систему художніх образів відбувалося національне й культурне самопізнання й самоусвідомлення українського народу. Це зрозуміли вже сучасники Котляревського — Степан Стеблін-Камінський, Євген Гребінка, Микола Гоголь, Микола Костомаров, Тарас Шевченко та інші, які дали високу оцінку «Енеїді» як неповторному мистецькому явищу.

Поема Котляревського відповідала принципам народності й національної самобутності. В ній художньо правдиво змаловано національний характер українця, загалом вірування, мораль, світосприймання, побут, обряди, звичаї, життя з погляду народу. Письменник також висловив своє розуміння історії України та її сучасного буття.

Народність твору полягає в тому, що в ньому зображено не тільки зовнішні атрибути життя українців, а й відбито їх багатий духовний світ, прагнення розбудувати нову Трою — Українську державу.

 Міжпредметні паралелі. Шведський учений Альфред Єнсен підкреслив, що світове письменство знає чимало трагедійних «енеїд», але тільки українська «Енеїда» Котляревського «має самотійну й оригінальну вартість», а тому

зажила безсмертним життям і користується популярністю і в наші часи. Секрет її довговічності — в іскрометному гуморі, у майстерному використанні лексичних багатств української мови, фразеологізмів, синонімії, метафор.

Олесь Гончар підкреслив, що звернення письменника «до живої народної мови — за тих конкретно-історичних обставин — було актом громадянської мужності, явищем винятково прогресивним». На його погляд, за зовні жартівливим тоном поеми тогочасний читач бачив її серйозне призначення, а художню розповідь митця назвав весняним розквітом народної мови: «Поет уперше узаконив живу, соковиту народну мову, повнокровний народний образ».

Завдяки Котляревському українська мова заявила про себе як рівноправна серед слов'янських народів, якою можна творити високомистецькі твори.

Словникова робота. 1. Пригадайте визначення терміна *поема*. З якими поемами ви ознайомились? Які сучасні поеми знаєте? 2. Запам'ятайте нові терміни. Знайдіть в «Енеїді» приклади іронії, з'ясуйте її художню роль.

Ір'онія — (грец. *eirōntia* — глузування, удавання) — троп, в основі якого лежить контраст видимого і прихованого смислу висловлювання, що створює ефект осміяння.

Фабула (лат. *fabula* — оповідь, байка) — першооснова твору, послідовний ланцюг в епічному або драматичному творі. Одна й та сама фабула може лягти в основу творів багатьох авторів.

3. На прикладі поеми Котляревського покажіть різницю між фабулою і сюжетом. 4. Пригадайте, що таке *синоніми* й *антоніми*. Доберіть синоніми й антоніми із тексту поеми «Енеїда», з'ясуйте їх естетичну функцію.

Підсумуйте прочитане. 1. На які традиції спирався Котляревський, змальовуючи життя українців XVIII — початку XIX століть? 2. Знайдіть ознаки просвітницького реалізму в поемі «Енеїда» Котляревського. 3. Чому «Енеїду» Котляревського називають енциклопедією української старожитності? Аргументуйте свої спостереження цитатами з поеми. Відповідаючи, використовуйте картину «Подорож Венери до Зевса» Івана Їжакевича та Василя Коновалюка (с. 117) та ілюстрацію Анатолія Базилевича (с. 120). 4. У чому полягає жанрова своєрідність поеми Котляревського?

Поміркуйте. 1. Що спонукало Котляревського до травестування поеми «Енеїда» Вергілія? 2. Чи погоджуєтесь ви із твердженням, що сміх — головний герой «Енеїди»? Підтвердіть або спростуйте такий погляд уривками з поеми. 3. З'ясуйте значення поеми «Енеїда».

Мистецька скарбниця. 1. Розгляньте ілюстрацію Анатолія Базилевича до поеми «Енеїда» (с. 120). Яка композиція малюнка? 2. Який епізод поеми відтворили художники? Дайте назву ілюстрації, дібравши відповідний рядок із поеми. 3. Як за допомогою пластичних і зорових образів творяться характери персонажів? 4. Як народні уявлення про пекло відтворив Анатолій Базилевич в ілюстрації «Тепер Еней убрався в пекло» (с. 122)? Прочитуйте відповідні рядки з поеми.

Аналізуємо текст. 1. У чому полягає художня своєрідність бурлеско-травестійного зображення світу Котляревським? 2. Якими художніми засобами змальовано грішників у поемі? Підтвердіть цитатами твердження: «У картинах пекла і раю відбито уявлення українців про добро і зло». 3. Які художні прийоми застосував Котляревський, створюючи образи богів? Наведіть приклади з тексту поеми. 4. Кого зображено в образах Латина, Агесты, Турна, Дідони? 5. Що таке національний характер? Які типи характерів змальовано в «Енеїді»? 6. Які національні риси українців відтворив Котляревський? 7. Визначіть віршовий розмір твору, з'ясуйте характер римування.

«Наталка Полтавка» — праматір українського народного театру» (Іван Карпенко-Карий)

Європейські просвітники *Дідро* і *Лессінг* вважали театр дієвим і важливим засобом підвищення моральності людини. Вони пропагували принцип зближення літератури з життям.

Котляревський був палким прихильником просвітницьких ідей, які знайшли своє відлуння в його творчості, зокрема в театральній діяльності. Тому відповідаючи запитам свого часу, письменник п'єсами «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» започаткував становлення нової української драматургії. Інсценізовані ще в 1819 році у Полтавському театрі, вони й досі бентежать душу глядача, викликають захоплення виразними художніми картинами національного життя й колоритністю дійових осіб.

Сюжетно-композиційна своєрідність п'єси. Сюжет «Наталки Полтавки» побудований на народній основі, наповнений соціально-побутовим змістом і *концентричний* за природою, тобто події розгортаються в причинно-наслідкових зв'язках. Сюжетну дію рухає конфлікт, в якому беруть участь дійові особи, інтереси яких перетинаються, вступають у суперечність, змінюються. У центрі твору доля однієї з полтавок, майстерно зображена митцем як втілення української дівчини, носія духовності народу з його волелюбством, прагненням до щастя і творення добра. Тому сюжет п'єси є *відцентровим*, тобто всі події розвиваються довкола головної героїні — Наталки Пол-

тавки. Проте з кожною новою сценою ширше і ширше розгортається картина суспільного буття, зв'язку героїв і суспільства, виникає панорама буття України та її народу. Сюжет розвивається за лінійним принципом: наявні такі його компоненти, як експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка.

Твір складається з двох дій; у першій дії є сім яв, вона композиційно обрамлена піснями: починається і завершується піснями; друга дія має одинадцять яв і так само обрамлена піснями.

Ява — це композиційна одиниця драматичного твору, частина дії, в якій бере участь визначене автором коло дійових осіб; з появою нової дійової особи або виходом зі сцени іншої особи починається нова ява.

У п'єсі Котляревського яви органічно поєднані між собою і логічно відтворюють дію та драматичний конфлікт. У композиції твору важливими є авторські *ремарки*, тобто пояснення драматурга щодо місця й часу дії, обстановки, вигляду персонажів, одягу, їх віку, поведінки, міміки, жестів, психологічного стану, інтонацій. На початку твору драматург вказує, які декорації мають бути на сцені: *«Село над річкою Ворсклою. Упродовж сцени вулиця, що веде до річки; тут між хатами і Терпелишина хата»*. У деяких ремарках зазначено міміку персонажа, дії: *співає, плаче, зітхає, жахається, замислюється, посміхнувся*, що доповнює образну характеристику героя, відтворюючи його настрій, поведінку, підкреслюються вчинки, рухи тощо.

Естетичну й характеротворчу функції у побудові «Наталки Полтавки» відіграють пісні. Драматург увів до п'єси дев'ятнадцять пісень. Їх можна поділити на *чотири групи*: 1) Народні пісні, опубліковані ще до появи п'єси («У сусіда хата біла», «Та йшов козак з Дону, та з Дону додому», «Ой під вишнею, під черешнею»). 2) Творчо опрацьовані народні пісні: відповідно до художнього задуму і конкретних ситуацій митець вилучав деякі куплети, піддавав текст стилістичній обробці, додавав нові строфи («Гомін, гомін по діброві»). 3) Перероблені літературні твори, як-от пісня «Всякому городу нрав і права», яка постала на основі відомої поезії Григорія Сковороди. 4) Власні твори, написані в дусі народних пісень («Віють вітри, віють буйні», «Ой мати, мати! Серце не вважає», «Ой я дівчина Полтавка», «Підеш, Петре, до тієї»). Як композиційні одиниці, вони допомагають глибше і переконливіше висвітлити характери дійових осіб, сприймаються як самохарактеристика героя («Ой я дівчина Полтавка»), як узагальнена картина тогочасного антигуманного світу («Всякому городу звичай, права»), розкривають настрої дійових осіб, їхні вдачу і

внутрішній світ, сприяють розгортанню сюжетної лінії та конфлікту.

Художньо майстерно драматург групує і розставляє у драматичному просторі твору дійових осіб: у п'єси їх шість. Він застосовує такий композиційний прийом, як любовний трикутник: Наталка — Петро — Тетерваковський, вводить посередників: для возного — Макогоненка, для Петра — Миколу, які сприяють прискоренню сценічної дії. Окремо виділяється образ Горпини Терпилихи. Окреслює героїв твору Котляревський за допомогою їхніх вчинків, у зіткненні з іншими персонажами.

До композиційних одиниць «Наталки Полтавки» слід віднести монологи, діалоги дійових осіб, в яких розкриваються їхні характери, а також пісні, які є *самохарактеристикою* героя. Якщо ж персонажі дають оцінки іншим дійовим особам, такий прийом називають *взаємохарактеристикою*. Так, на початку першої дії Макогоненко позитивно атестує Наталку: *«Золото — не дієка! Нагородив Бог Терпилиху дочкою. Крім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, — яке в неї добре серце, як вона поважає матір свою; шанує всіх старших себе; яка трудівниця»*. Автор використав традиційні композиційні прийоми творення образів: репліки на бік, оцінки резонера.

Суперечки про жанр «Наталки Полтавки». Котляревський відповідно до традиції, що побутувала в європейській та російській драматургії того часу, назвав свій твір *«опера малоросійська»*. Дослідники історії літератури і театру по-різному ставляться до авторського визначення жанру. Одні відносять її до народної опери, інші називають її комічною оперою, що не відповідає жанровій природі твору. Адже тогочасні комічні опери хоч і відбивали деякі явища життя, проте поверхово, без художніх узагальнень відтворювали дійових осіб, схематично протиставляли позитивних героїв негативним. Натомість Котляревський зобразив у реалістичному плані життєві події та характери, художньо майстерно відтворив національно-побутовий колорит, творчо використав фольклорний матеріал. Герої драматурга сприймаються глядачами як живі конкретні люди з села під Полтавою, наділені і позитивними якостями, і окремими вадами, radoщами і тривогами, мріями і сподіваннями. Вони змальовуються в складних життєвих ситуаціях, борються за своє щастя, виявляючи силу і волю. Деякі вчені означають твір як соціально-побутову драму або як музичну драму. Насправді «Наталка Полтавка» має різні ознаки драматичного твору: драми, комедії, п'єси, опери.

Відштовхуючись від канону комічної опери, драматург

показав героїв у побутовій обстановці, вивів на сцену демократичний типаж, любовний сюжет наповнив соціальними акцентами, майстерно чергуючи драматичні події та гумористичні сцени з вокальними партіями героїв, ліричні епізоди з побутовими. Тому «Наталка Полтавка» не стала комічною оперою. Історики літератури називають її *п'єсою*, що наближається до соціально-побутової драми, хоча паралельно на сцені функціонують драматичний твір — п'єса і оперний варіант — опера, музику до якої написав у 1890 році *Микола Лисенко*.

Мистецтво творення характерів. Котляревський заявив про себе як майстер творення реалістичних характерів, помисли і вчинки яких психологічно вмотивовані.

Літературний характер — це персонаж у літературному творі з його індивідуальними вчинками, переживаннями, складом думок і почуттів, який діє в конкретних обставинах і розкривається у процесі свого розвитку. У класицистів характер показували статичним, а не динамічним, як у реалістичному мистецтві. Котляревський прагнув відтворити характер у розвитку, тому його герої поєднують індивідуальні й загальнолюдські риси.

Образ Наталки Полтавки. Реалістично й художньо переконливо зображено головну героїню п'єси. Драматург застосовує різні засоби її характеротворення: зовнішні риси розкриваються

за допомогою ремарок, вказується, що Наталка з'являється в українському одязі, підкреслюється її врода, працьовитість, чесність. Важливу функцію у змалюванні образу дівчини відіграють пісенні арії й дуети, монологи й діалоги, самохарактеристики і взаємохарактеристики, висловлювання про Наталку матері, виборного, возного, Петра і Миколи, її вчинки, світ почуттів та мовлення. Підкреслює драматург розум представниці низів тогочасного суспільства, здатність Наталки критично оцінювати людей, особливо в розмові з хитрим «юристом» Тетерваковським, її енергійність, наполегливість у відстоюванні своїх прав. Моделюючи цей образ, автор прагнув представити високохудожній живий образ сільської дівчини. Він наділяє її

Наталка — Оксана
Петрусенко.
Київський театр опери
і балету. 1936

шляхетними рисами, високою моральною чистотою. Наталка сповідує гуманістичні засади життя, вірить у добро і справедливість.

Зворушує історія її кохання, вірність і відданість Петрові. Проте життя не було до неї прихильним: зі слів виборного (ява з першої дії) постає *передісторія* Наталки. Заможний міщанин Терпило жив у Полтаві на Мазурівці (на околиці міста), почав запроваджувати панські звичаї, водити товариство з чиновниками, влаштовувати бенкети, пропивши гроші, прогайнував своє добро. Росла дівчина в товаристві сироти Петра, якого Терпили прийняли «за годованця», старшого за неї на кілька років. Молоді покохали один одного. Дізнавшись, що Петро має намір одружитися з Наталкою, Терпило вигнав його з двору, завдавши нестерпного душевного болю дочці. Незабаром у бідності Терпило помер, а Наталка з матір'ю-вдовою перебралися до села і скромно жили з рукоділля дівчини. Поступово розкривається духовне багатство Наталки Полтавки: вірність, щире глибоке почуття, здатність боротися за своє щастя.

Драматург майстерно вибудовує інтригу, ставить героїню у складні умови, в яких вона має діяти і боротися за своє щастя, виявляти рішучість і твердість у переконаннях. Палко кохаючи Петра, вона мужньо переносить випробування долі, захищає свій вибір, відмовляє таким «пристойним женихам», як дяк та волосний писар, захищається від домагань Тетерваковського. Не маючи чотири роки звістки від Петра, Наталка піддається умовлянням матері, подає рушники возному. Дівчина не зрадила коханого, не відреклася від своїх щирих почуттів до Петра, але змушена так вчинити, бо дотримується народної моралі: шанувати старших, особливо — батьків. У ті часи це була типова модель поведінки української дівчини. Автор відтворює доброту простої дівчини, її погляди на кохання і родинне життя, свободу вибору жінки, яка відстоює в антигуманному суспільстві право на щастя.

Новаторство Котляревського виявилось у тому, що він підносить в образі простої дівчини благородність душі, розкриває переживання героїні, життя її серця, тобто застосовує елементи психологізму в моделюванні героїні. Зі сцени постає вразлива, тендітна, ніжна душею і духовно багата особистість. Драматизм становища дівчини, яку насильно віддають заміж за нелюба, особливо підкреслюється піснею, яку виконує Наталка: *«Прийди, милий, подивися, яку терплю муку! / Ти хоч в серці, но од тебе беруть мою руку, / Спіши, милий, спаси мене од лютой напасти! / За нелюбом коли буду, то мушу пропасти»*.

Проте героїня здатна на діяльну любов. З поверненням Петра вона стає рішучою і наполегливою в боротьбі за щастя. У

цих сценах Наталка змальовується як неординарна особистість. Захищаючи свою людську гідність, вона постає проти вікових усталених традицій, ламає вимушену згоду на одруження з Борисом Тетерваковським і перемагає.

Співаючи пісні, в яких ідеться про розлучення з коханим і насильне заміжжя, дівчина виливає світ своїх почуттів, тугу і мрію. Вона влучно й доречно використовує приказки і прислів'я: *«Знайся кінь з конем, а віл з волом»*; *«От живемо і маємося, як горох при дорозі: хто не хоче, то й скубне»*; *«Ніхто не віда, хто як обіда»*.

Загалом образ Наталки був першим високомистецьким образом жінки-селянки в українській літературі, ідеальним образом дівчини, яка втілила найкращі народні риси.

Образ Петра. З теплотою змалював драматург коханого Наталки. Петро на сцені з'являється у другій дії, проте уявлення про нього у глядача склалося з характеристики Наталки, Макогоненка, Терпилихи: безталанний сирота, пішов на заробітки, щоб мати змогу одружитися з Наталкою (таким було веління Терпила). Та його образ живе в серці дівчини, яка вірно чекає його вже чотири роки. У пісні «Вітер віє горою», яку співала вона, вказано і портретні деталі Петра: *«Лице біле, чорний ус»*. У творенні його образу важливу роль відіграє самохарактеристика. Петро каже Миколі: *«Бурлака на світі; тиняюсь од села до села», «нема у мене ні родичів, ні знайомих. Які будуть знайомі або родичі у сироти?»*. Так окреслюється соціальний статус героя — заробітчанин. Петро у своєму житті зазнав великих поневірянь, безталання, лиха доля немов переслідувала його, але й подарувала велике кохання до Наталки — єдиний скарб його щирої і ніжної душі. Багатий внутрішній світ парубка овіяний поезією і ліризмом. Свій ідеал щастя він мислить у родинному колі з коханою, у гармонії палких сердець, у праці та злагоді.

В образі Петра втілено прагнення народу до знань і культури. Наймитуючи у Харкові, він відвідував театр, розуміється на театральному мистецтві, даючи об'єктивну оцінку побаченим виставам. Із захопленням він каже, що театр — це *«таке диво, як побачиш раз, то і вдруге схочеться»*. Його рівень культури вищий за рівень Макогоненка і Тетерваковського, які вважають, що театр існує тільки для того, аби *«гроші видурювати»*.

Вимальовується образ Петра і через взаємохарактеристику, яку дають йому Терпилиха, виборний. Поступово відтворюється цілісна натура парубка, підкреслюються розум, релігійність Петра, духовне багатство, здатність на самопожертву в ім'я коханої дівчини. Автор прагнув в образі Петра представи-

ти ідеальний образ бідного, але порядного і великодушного сільського парубка. Змальовуючи Петра, драматург використовує засіб *індивідуалізації образу* за допомогою його мовлення. «О, злая доля! Чом ти не такая, як у других?..» Загалом його мовлення має народно-селянську основу, вживаються фольклорні образи і фразеологічні звороти, а також Петро використовує і слова сентиментально-книжного походження, слов'янізми («Бог благословив мої труди»), адже, мандруючи Україною у пошуках роботи, він спілкувався з багатьма людьми, збагачував свій словник. Мовлення героя свідчить про палку та емоційно вразливу натуру.

Зображуючи Петра, митець вдається до *поетики сентименталізму*, що виявляється у надмірній чутливості. Своїм благородним і повчальним прикладом парубок розчулив усіх, навіть Тетерваковського, який заплакав, вражений шляхетним вчинком свого супротивника. Цим зумовлюється і поведінка Петра в кульмінаційній сцені, його пасивність у відстоюванні свого щастя. Духом сентименталізму віє від поради Наталці скоритися своїй долі, хоча в душі його жевріє надія на порядність возного.

Котляревський зображує Петра як глибоко релігійну людину. Його мовлення наповнене висловами релігійного змісту: «Хай мене Бог накаже», «*благодареніє Богу*» тощо. В цьому так само позначилася поетика сентименталізму: у важких ситуаціях він покладається на волю Божу. Образом Петра Котляревський підкреслив глибоку духовність українського народу, його доброту, порядність, працелюбство, розважливість.

Образ Миколи. Колоритною і світлою натурою змалював Котляревський Миколу, далекого родича Терпилихи. У творенні його образу драматург застосовує романтичну поетику, порушуючи проблему гармонійності людини. Глядач побачив на початку другої дії душевно щирого і привабливого юнака. У монолозі, зверненому до уявного адресата, очевидно народу, він довірливо розповідає про себе: «Сирота — без роду, без племені, без талану (долі) і без приюту». Це бурлака, який намагався знайти роботу в місті, а тепер відважився мандрувати до козаків-чорноморців на Тамань, де сподівається на достойне життя. Поступово окреслюється незалежний і волелюбний характер Миколи, мужнього нащадка козаків. Пісня «Гомін, гомін, гомін по діброві» засвідчує його повагу до історичного минулого свого народу, гордість і захоплення героїчною епохою козацтва.

Драматург підкреслює безкорисливість і добродіяння Миколи, який успішно виконує роль посередника між Петром та Наталкою. Дізнавшись, що дівчина подала рушники виборно-

му, він енергійно й цілеспрямовано розвіює у Наталки сум і журбу, підбадьорює її, вселяє надію, заохочуючи закоханих боротися за своє щастя. Його передбачення збулося, і він щиро радіє: *«От такові-то наші полтавці. Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються»*. У п'єсі Микола виконує художню функцію резонера, тобто персонажа, що виражає авторську позицію, даючи оцінку Макогоненку, Тетерваковському та деяким подіям.

Образ Миколи індивідуалізується через його соковиту народну мову, яка характеризує життєстійкість, дотепність, веселу вдачу героя, який навіть у тяжких випробуваннях здатний на веселе і гостре слово, жарт і влучну характеристику, зокрема возного і виборного. Народний характер юнака був настільки художньо правдивим, що знайшов своє продовження у наступників драматурга: Гнат у драмі «Назар Стодоля» Тараса Шевченка, Іван Непокритий у п'єсі «Дай серцю волю, заведе у неволю» Марка Кропивницького.

Образ Терпилихи. Горпина Терпилиха втілює тип української жінки-вдови, оспіваний у народних піснях. Її образ розкривається психологічно переконливо: із колись заможної жінки-міщанки вона стала після смерті чоловіка змученою злиднями селянкою, але не кріпачкою, тому сповнена почуття самоповаги і людської гідності. Терпилиха дотримується народної моралі і патріархальних традицій, виховала свою дочку чесною, працьовитою, з *«добрим серцем»*. Влучно характеризує Горпина своє нинішнє гірке життя: *«На нас, бідних і безпомощних, як на те похиле дерево, і кози скачуть»*. Художньо виразно окреслюється образ Терпилихи в драматичній сцені з Наталкою (ява 4 першої дії), де Горпина докоряє дочці за відмову маєтним женихам. Глибоко переживаючи свою недолу, мати бажає своїй Наталці щастя, можливе, на її погляд, у шлюбі з заможним чоловіком, а собі — спокійної старості. Проте щастя дочка і мати розуміють по-різному. Терпилиха вимірює його передусім багатством, заплющуючи очі на людську нікчемність, зарозумілість, осоружність підстаркуватих претендентів на руку дочки.

Образ Горпини динамічний, її характер увиразнюється в любові до дочки-одиначки, зумовлюючи поведінку в різних ситуаціях. В Терпилисі драматург підкреслив чесність, працелюбство, врівноваженість і доброту. Мати терпляче переносить усі випробування долі, а пережите нею мало б бути пересторогою Наталці. Єдиний вихід зі скрутного становища любляча мати вбачає в тому, щоб нарешті Наталка подала рушники возному. У моральному плані цей образ є втіленням материнської любові, вірності звичаям, тому Горпина насторожено і непри-

вітно поставилась до повернення Петра після того, як обряд сватання вже відбувся. Проте її розчулює духовна чистота, безкорисливість і самозречення Петра в ім'я щастя Наталки, і серце її сповнюється добротою до того, кого тільки-но виганяла з хати. Схаменувшись від свого засліплення, вона по-іншому подивилася на коханого її дочки: *«Добрий Петро! Серце моє проти волі за його вступається!»* Врешті, вона благословляє Петра і Наталку, бо любить їх і бажає щастя. У такий спосіб драматург створив колоритний образ вольової, наполегливої, лукавої жінки, люблячої матері.

Образ Бориса Тетерваковського. Котляревський змалював сатирично-гумористичними фарбами типовий образ тогочасного судового урядовця — возного кінця XVII — початку XIX століть. У п'єсі Борис діє в амплу жениха-залицяльника, проте його образ окреслюється і в соціальному статусі: возний належить до категорії чиновного панства тих часів, тобто дворянства. Драматург зображує образ Тетерваковського в річищі просвітницького реалізму, дбаючи про його життєву правдоподібність і художню переконливість змодельованого характеру. Влучно характеризує його як урядовця Микола: *«Юриста завзятий і хапун такий, що і з рідного батька злупить!»* Мислення і мовлення героя відбиває тип поведінки в середовищі чиновників, які не цуралися хабарів, тяганини із позивачами. Отож зібравши певну суму грошей, Борис вирішив одружитися.

Образ возного — не одновимірний негативний персонаж, він наділений і позитивними рисами. Тетерваковського відтворено в поєднанні особистих і громадянських якостей. Як українець, він, справді, *«от рожденія... расположен к добрым ділам»*, але чиновницьке середовище навчило його брати хабарі, *«хитро, мудро, недорогоим коштом»* грабувати державну казну, вважаючи це *«природним явищем»*.

Борис Тетерваковський відзначається певним культурним та інтелектуальним рівнем, добре обізнаний з історією України, оскільки читав літописи і вивчав архіви. Адже в судах розглядав справи, в яких нащадки козацької старшини претендували на статус дворян, тому знає походження родів. Цікавився він літературними явищами свого часу, критично оцінив перекручення історії в опері Шаховського. Він схильний до філософських роздумів, як-от про те, що справжня любов подолає будь-які випробування. У першій дії пропагує деякі ідеї Сковороди. Не чужими були йому ідеали просвітництва: у розмові з Наталкою натякає на те, що любов всіх зрівнює, незалежно від станової приналежності закоханих.

Возного драматург змалював в комічно-гумористичному плані, індивідуалізував його образ за допомогою мовлення, яке

є важливим засобом сатиричної характеристики персонажа. Канцелярська мова Тетерваковського, нагадуючи стиль судових актів і ухвал, викликає сміх і в дійових осіб п'єси, і в глядачів. Борис у своїх висловлюваннях дивно поєднав канцеляризми, старослов'янізми, слова-паразити, слова-покручі, змішавши елементи української і російської мов. У мовленні возного виявляються такі риси чиновника, як пихатість, зарозумілість, душевна порожнеча.

Гумористично зображено возного, коли він за допомогою канцеляризмів хоче висловити свою любов до Наталки. Дівчина, шануючи освіченість Бориса, дивується його мові: *«Бог з вами, добродію! Я річі вашей в толк собі не візьму»*. Правда, це освідчення в коханні відбувається за випадкових обставин, адже спочатку Тетерваковський *«мав на прицілі»* посвататися до *«вдовствующої дяконихи»*. Та по дорозі зустрів красуню Наталку, а тому вирішив *«поставить на вид... сили любові моєї»*. Очевидно, що возний має намір одружитися з дівчиною не з розрахунку, а через щирі почуття. Наталка, за його словами, *«найкраща зо всього села»* і навколишніх околиць. Проте його любов до дівчини є приземленою, грубою, безсоромною. Своє подружнє життя з Наталкою залицяльник уявляє як повноправне володіння нею, схоже на кріпацьку залежність від пана.

Борисові Тетерваковському властиві критицизм, об'єктивність і відвертість в оцінці життєвих явищ і деяких суспільних вад. Своєю піснею *«Всякому городу нрав і права»*, що є переробкою твору Сковороди, він правдиво малює картину суспільних болячок феодальної системи. У такому антигуманному світі діє закон нерівності співжиття людей: сильний панує над слабшим, багатий — над бідним. На його погляд, світ будується на лицемірстві та брехні, здирстві й хабарництві, виправдовуючи такий стан тим, що немає людей *«без гріха»*.

За законами цього світу і живе чиновник Борис, що яскраво виявляється під час сватання до Наталки. Спочатку він намовляє виборного, людину авторитетну в селі, послужити йому сватом в *«сердечному ділі»* до Наталки, обіцяючи йому натомість безкоштовно скласти позов. Про законні підстави такої послуги не йдеться. Проте у фіналі п'єси Тетерваковський робить *«добре діло»*: заради великого кохання відмовляється від дівчини на користь Петра, вважаючи, що великодушний вчинок *«всякійї страсті в нас пересиливаєть»*. Він був зворушений добродіянням Петра, а тому й сам чинить добро. Образ возного постає як літературний тип, носій узагальнених рис тодішнього чиновника-кручкотворця. Мовлення, спосіб мислення, хабарництво комічно загострені, але не порушують правдоподібності образу.

Образ Макогоненка. В образі представника сільської влади — виборного — змальовано добродушну, задоволену життям і собою людину. У творенні образу Макогоненка важливу художню функцію відіграють взаємохарактеристики. Тетерваковський оцінює свого *«сердечного приятеля»* як хитру і вертку людину. В очах Миколи сільський голова заповзятливий і пронирилий чоловік: *«Хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається; де не посій, там і уродиться, і уже де чорт не зможе, то пошли Макогоненка — зараз докаже»*. Колоритність постаті виборного підкреслює його любов до гумору, він добродушно глузує з женихання підстаркуватого парубка Бориса, співаючи пісню *«Ой під вишнею, під черешнею»*. Проте це не завадило йому висватати Наталку, адже жених пообіцяв йому прислужитися. Загалом виборний дотримується моральних принципів життя, зневажає *«письменних п'явок»*, тобто чиновників-здириків, що *«кров із нас смочуть»*, прихильно ставиться до бідного люду. Позитивною рисою в образі Макогоненка є те, що він осуджує брехню. На пропозицію виборного, що сват може *«брехнути для обману приязні ради»*, виборний відмовляється лукавити: *«Для обману? Спасибі за се!.. Брехати і обманювати других — од Бога гріх, а од людей сором»*.

Драматург психологічно майстерно вмотивовує і показує вчинки й поведінку Макогоненка. Він кмітливо виконує роль свата, використовуючи і життєвий досвід, і крутість, і лицемірство. Прийшовши в хату Терпилихи, виборний вдає, що не знав раніше про нестатки та бідування матері й дочки, навіть лукаво співчуває їм, докоряє Горпині, яка, мовляв, не хоче доню віддати заміж. Водночас ніби дивується з того, що розважлива Наталка не подає рушники заможним женихам, пояснюючи її поведінку перебірливістю і вередливістю, хоча добре знає, що дівчина палко кохає Петра. Виборний кривить душею і вдавано бідкається над долею дівчини: *«Трудненько тепер бідній убогій дівці заміж вийти; без приданого, хоть будь вона мудріша од царя Соломона, а краща від прекрасного Іосифа, то може умерти сідою панною»*. Вдається він навіть до ошукування Наталки, очорнюючи Петра. Таким ніби «батьківським» співчуттям і «вболіванням» Макогоненко підбурює матір проти Наталки. Оцінивши ситуацію (дочка приборкана, а мати рішуча), він оголошує мету свого приходу: висватати Наталку за пана возного. Драматург поступово зриває маску показної доброзичливості з Макогоненка, і дівчина усвідомлює його підлість і хитрість «лиси». Проте хитрість і лицемірство не є домінуючими рисами його характеру. В одних сценах його образ викликає веселий сміх, в інших — осудливий і сатиричний. Особливо демаскується виборний у сцені повернення

Петра, коли Наталка рішуче бореться за своє щастя. Він виганяє Петра з села, погрожує жорстоко покарати Наталку та її матір: *«Зараз до волосного правління та і в колоду»*. Вибірний виявляє свою гоноровитість у поведженні з бідними бурлаками. Проте благородний вчинок Петра розчулює до сліз сп'янілого на заручинах Макогоненка, який знову позитивно оцінює Петра, зауважуючи, що *«такого чоловіка, як Петро, зроду не бачив»*. Людяність у ньому перемагає над корисливістю.

Мистецька скарбниця. Роль виборного майстерно виконував Марко Кропивницький. За спогадами відомого режисера й актора Івана Мар'яненка, на сцені Макогоненко постав як *«типовий український заможний селянин, що вибився у дрібного сільського урядовця; він розумний, з хитринкою, яка час від часу іскриться в його прикритих повіками очах. Але свою хитрість і лукавство він приховує під маскою добродушності, щиросердності й простакуватості, з кожним уміє повестись по-інакшому і вийти сухим із води. Тримається невимушено, поважно»*.

Історико-культурне значення п'єси. «Наталці Полтавці» судилася щаслива доля: ось уже близько двох століть вона не сходить зі сцен багатьох театрів світу. Її успіх зумовлений гуманістичною наснаженістю, вірою у духовне відродження простої людини. Творець першої української драми вважав, що драматичний твір має нести в собі високу моральну спрямованість, що перед театром і новою драматургією час поставив як національні, так і загальнолюдські питання, на які потрібно давати відповіді. Іван **Карпенко-Карий** збагнув цей намір Котляревського, розглядав «Наталку Полтавку» як феноменальний твір, написаний передусім для народного глядача, високий *«зразок народної поезії в драматичній формі»*. Котляревський першим у світовій драматургії змалював селянське життя, вивів позитивні образи з народу, заклав основи для розвитку соціально-побутової драми. Образ Наталки пробуджує в душах людей *«довічну правду духовної краси»*. Словом, гуманізм, народність і художньо правдиве моделювання життя народу забезпечили п'єсі Котляревського безсмертну славу. Вона відіграла важливу роль у формуванні як української, так і світової культури.

Значення творчості Івана Котляревського

Іван Котляревський був першим класиком нової української літератури. Водночас письменник — велична постать в європейській культурі. Митець-новатор звернувся до живих

джерел народної мови як засобу творення мистецтва слова, багатючих скарбів народної поезії, до змалювання життя простих людей, представив нову тематику, порушив актуальні національні й загальнолюдські питання часу. Його «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» стали епохальним явищем у духовному житті українського народу, знаменували собою новий історичний напрям розвитку української літератури, поклали початок її нового етапу.

Котляревський сформувався як мислитель і митець на гребені національного відродження і протесту проти втрати Україною «козацької республіки» — Запорозької Січі, проти знищення царизмом усіх ознак і форм її державності. Ці настрої відбила його «Енеїда», яка стала народною епопеєю, втіливши волелюбний і державотворчий потенціал народних мас. Перелицьовуючи поему Вергілія, поет у художніх картинах і образах відтворив український світ, відбив національну романтику, побачивши у національній минувшині життєрадісних, цілеспрямованих, гордих і мужніх людей. На цих образах фольклорної і ренесансної сили Котляревський порушив проблему відродження Трої-України, загалом української культури і мови. Поет відтворив картину національного буття, що викликала жвавий інтерес до історії та культури України, вірувань народу, звичаїв, повсякденного життя, а головне — до народної мови як основи художніх творів.

Письменник викликав значний інтерес до України, нашого народу в багатьох країнах Європи. У художньому світі Котляревського відтворені картини козацько-селянської демократії, образи енергійних, мужніх, ініціативних і свободолюбних нащадків козаків, які віками були незалежними. Славна і героїчна історія України сформувала свідомість і творчі засади митця, надала його творам життєствердного духу. Він вірив у свій народ, селянина як носія духовності, розвивав традиції народної поезії з її поетичним, світлим сприйняттям життя. Особливо це помітно в драматичних творах, в яких автор відстоював перевагу народних духовних цінностей над панськими, змальовуючи дещо ідилічний світ, де закохані знаходять своє щастя, а носії негативних рис розкаються у своїх провинах і перевиховуються. Драматург акцентував на моральних перевагах простих людей, підкреслюючи їх щирість, природну схильність до милосердя, добротворення. В цьому відбилися просвітницькі погляди драматурга.

Художнє пізнання Котляревським життя народу, показ його моральної краси сприяли переходу від традиційної книжної тематики до конкретно-історичного змалювання світу і народу, творенню на основі народної мови оригінальної художньої

образності, спонукали до урізноманітнення проблематики, до розвитку творчого потенціалу письменників. Ці естетичні відкриття Котляревського були дієвим чинником розвитку української літератури XIX століття.

Мистецька скарбниця. П'єса «Наталка Полтавка» Котляревського відіграла велику історичну роль у становленні української драматургії на засадах реалізму і народності. Вона була взірцем для Григорія Квітки-Основ'яненка («Сватання на Гончарівці»), Тараса Шевченка («Назар Стодола»), Марка Кропивницького («Дай серцю волю, заведе в неволю»). Народна п'єса Котляревського мала вплив на розвиток західноукраїнського театру: 1848 року в Коломиї було інсценізовано переробку «Наталки Полтавки» Іваном Озаркевичем під назвою «Дівка на виданню, або На милування нема силування». Образ Наталки на сцені втілювали видатні українські артистки Марія Заньковецька, Марія Садовська-Барілотті, Любов Ліницька, Ганна Борисоглібська, Ганна Затиркевич-Карпинська, Зоя Гайдай, Оксана Петрусенко, Євгенія Мірошниченко та інші.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте визначення поданих термінів.

Резонёр — (франц. *raisonner* — розмірковувати) — дійова особа драматичного твору, яка висловлює авторські погляди на зображувані події та героїв.

Опера (італ. *опера* — твір) — музично-театральний жанр, зміст якого втілюється у сценічних образах, поєднуючи сольний, ансамблевий чи хоровий спів, інструментальну музику.

2. Хто з героїв п'єси Котляревського є резонером? Підтвердіть свою думку репліками з твору. 3. Які ознаки опери спостерігаються в п'єсі «Наталка Полтавка»? 4. Що вам найбільше сподобалося з переглянутих класичних п'єс чи опер?

Підсумуйте прочитане. 1. Що покладено в основу п'єси «Наталка Полтавка»? Чи реалістично зображено життєві події і характери? 2. Розкажіть передісторію життя Наталки та її матері. 3. Визначте сюжетні елементи п'єси. 4. Що свідчить про народність п'єси Котляревського? 5. Яке значення мав цей твір для розвитку української драматургії і театру? Якою була сценічна історія «Наталки Полтавки»?

Поміркуйте. 1. Які моральні цінності утверджує народна п'єса Котляревського? 2. Як реалізовано в драмі Котляревського правило «трьох єдностей»? 3. У чому полягає жанрова своєрідність «Наталки Полтавки»?

Аналізуємо твір. 1. Запропонуйте свій план характеристики Наталки Полтавки. Зачитайте виразно самохарактеристику дівчини, зокрема її монологи та монологи-пісні, поміркуйте, які риси вдачі вони окреслюють. 2. Як виявляє Наталка розум, рішучість, любов і шану до матері у різних ситуаціях? 3. Простежте за мовленням Наталки, зачитайте її фразеологізми, крилаті слова, з'ясуйте їх функцію в змалюванні образу дівчини. 4. У чому виявляється духовна краса Наталки? Як захищає героїня свою людську гідність? 5. Схарактеризуйте образи Макогоненка і Тетерваковського.

Робота в парах. Зробіть порівняльну характеристику Петра і Миколи. В чому виявляється поетичність натури персонажів? Які засади народної моралі вони сповідують? Наведіть характерні висловлювання героїв. У чому привабливість характерів Петра і Миколи?

Робота у групах. Розподіліться на 5 груп і подискутуйте на запропоновані теми. Про колективні висновки доповідь один учень від кожної групи. 1. Якою була доля жінки-вдовиці в самодержавній Росії кінця XVIII — початку XIX століть? Які обставини сформували її характер? 2. Які висловлювання і вчинки Терпилихи засвідчують її материнську любов до дочки, а які — спотворене уявлення про честь і щастя? 3. Що в поведінці Горпини викликає осуд? 4. Чи можна виправдати намагання Терпилихи видати дочку заміж за нелюба? 5. Доброю чи злою ви вважаєте Горпину? У чому полягає повчальність її образу?

Творчі завдання. 1. Напишіть твір на одну із тем: «Духовна велич українця в «Енеїді» Івана Котляревського», «Чи спроможна людина творити свою долю (за п'єсою «Наталка Полтавка» Котляревського)?». 2. Напишіть рецензію на переглянутий спектакль «Наталка Полтавка».

Перевірте себе. 1. Розставте події з життя Котляревського у хронологічному порядку:

- участь у російсько-турецькій війні;
- директор і режисер Полтавського театру;
- вчитель у поміщицьких маєтках на Полтавщині;
- завідуючий будинку виховання дітей бідних дворян.

1 _ 2 _ 3 _ 4 _

2. Чий образ в «Енеїді» Вергілія трактується як трагічний, а в поемі Котляревського — як трагікомічний:

- Енея;
- Дідони;
- Анхіза;
- Венери.

3. Опис пекла в поемі Котляревського змальовується в частині:

- 3;
- 4;
- 5;
- 2.

4. Володарем «заклятого острова», який троянці оминули у своїй мандрівці в латинську землю, є:

- а) Цирцея; в) Діва-цар Камілла;
б) Тезіфона; г) Ацест.
5. У хатці на курячій ніжці живе така героїня поеми «Енеїда»:
а) Цирцея; в) Тезіфона;
б) Сівілла; г) Діва-цар Камілла.
6. «Енеїда» Івана Котляревського за жанром є поемою:
а) епічною, травестійно-бурлескною; в) ліричною;
б) драматичною; г) героїко-комічною.

7. Головним героєм поеми «Енеїда» є:
а) Еней; в) сміх;
б) троянці; г) олімпійські боги.

8. У приземленому плані в поемі «Енеїда» зображуються:
а) олімпійські боги;	в) троянці;
б) усі дійові особи;	г) вороги Енея.

9. У поетичних рядках «...годів із дев'ятнадцять мав, / Де усу būtų, / Пушок м'якенький / Біленьку шкірку пробивав; / То був одвага і завзятий, / Силач, козак лицарюватий...» змальовано:

- а) Латина; в) Евріала;
б) Низа; г) Енея.
10. У рядках із поеми «Пропали, як сірко в базарі! / Готовте шию до ярма! / По нашому хохлацькім строю / Не будеш цапом, ні козою, / А вже запевне, що волом: / І будеш в плузі походити...» зображено:
- а) богів-олімпійців: в) українців;
б) латинян; г) греків.

11. Із поетичних рядків «Ти знаєш — дурень не бере: / У нас хоть трохи хто тямущий, / Уміє жить по правді сущій, / Той хоть із батька, то здере» постає персонаж:
а) Венера;	в) Сівілла;
б) Еней;	г) Турн.

12. Вирішити суперечку поєдинком із супротивником пропонує герой «Енеїди»:
- а) Турн; в) Евріал;
б) Еней; г) Латин.

13. Наталка Полтавка виконує у п'єсі пісні:
а) «Віють вітри»;	г) «Ой, мати, мати...»;
б) «Видно шляхи полтавської»;	г) «Чого вода каламутна»;
в) «Сонце низенько»;	д) «Всякому городу нрав і права».

14. Вкажіть автора музики до опери «Наталка Полтавка»:
а) Михайло Вербицький;	в) Микола Лисенко;
б) Анатолій Кос-Анатольський;	г) Станіслав Людкевич.

15. Афоризм «Лучше живий хорунжий, як мертвий сотник» належить персонажу п'єси:

- г) Миколі.

16. Вислів із п'єси «Наталка — по всьому полтавка, Петро — полтавець, та й возний, здається, не з другої губернії» належить персонажу:

- г) Возному.

17. Характер конфлікту в «Наталці Полтавці» Котляревського є:

- г) ідейним.

18. Зав'язкою конфлікту в «Наталці Полтавці» є епізод:

- г) згода Наталки на прохання матері вийти заміж за Бориса Тетерваковського.

19. Кульмінацією п'єси «Наталка Полтавка» є епізод:

- г) коли Петро вирушає на заробітки.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Жулинський М. Духовна епоха в історії України. Іван Котляревський // Слово і час. — 1994. — № 9—10.

Зарівна Т. «Наталка Полтавка» Івана Котляревського на сцені національного театру імені Івана Франка // Український театр. — 2006. — № 1.

Неборак В. Перечитана «Енеїда». — Львів, 2001.

Шевчук Валерій. Іван Котляревський: Посібник для учнів. — К., 2005.

Григорій Квітка-Основ'яненко

(1778 — 1843)

*Невідомий художник.
Портрет Григорія
Квітки-Основ'яненка*

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

*(Тарас Шевченко,
«До Основ'яненка»)*

Григорій Квітка-Основ'яненко був чільним представником українського культурного і літературно-національного відродження першої половини XIX століття, письменником нового типу, адже звернувся до народної мови і перший в Європі відтворив народне життя, змалювавши позитивний образ селянина, багатство його духовного світу.

Художній хист письменника виявився в різних жанрах: у його великому доробку є фейлетони та епіграми, публіцистичні статті й історичні нариси, комедії, водевілі, драми, оповідання, повісті й романи.

Квітка-Основ'яненко став зачинателем нової української прози, створив перші талановиті зразки оповідань і повістей, накресливши магістральну дорогу її розвитку для українського письменства. Послідовники митця високо цінували його талант. Пантелеймон Куліш вважав, що автор безсмертної «Марусі» *«прикрасив би будь-яку літературу, за вірністю живописання з натури і глибиною сердечного почуття»*, звеличив *«внутрішній образ українського народу»*. Така художня практика прозаїка, безперечно, була новаторською.

«Оживлений любов'ю до України» (Ізмаїл Срезневський)

Григорій Федорович Квітка, який згодом до власного прізвища додав псевдонім Основ'яненко, народився 29 листопада 1778 року в слободі Основа під Харковом. Він належав до давнього роду козацької старшини: прадід Григорій Семенович Квітка був харківським полковником, його двоє синів обіймали високі старшинські посади, зокрема Іван, дід майбутнього письменника, був ізюмським полковником. У 1782 році Квітки здобули дворянство. Батько Григорія, харківський городничий, відомий на Слобожанщині своїми культурно-освітніми справами. Він приятелював з філософом Григорієм

Сковородою та кошовим отаманом Чорноморського козацького війська Антоном Головатим. Згодом його образ Квітка-Онов'яненко змалював у нарисі «Головатий». Федір Іванович відзначався освіченістю, розумом, гумором, простотою вдачі. Він цікавився українською історією, виховував у дітей любов до рідного краю. В домі Квіток панувала мистецька атмосфера, шана до рідної культури та літератури. Діти напам'ять знали твори Сковороди, які декламували на літературних вечорах. Згодом ставили п'єси, ролі в яких виконували старший брат Андрій, Григорій, сестри, юнаки та дівчата з інших поміщицьких родин.

Мати Квітки, Марія Василівна Шидловська, також походила із знатного козацького роду, була освіченою, гордою і незалежною жінкою, чудово їздила верхи, влучно стріляла. Загалом родина Квіток, за словами Пантелеймона Куліша, жила *«просто, по-старосвітськи, по-козачи»*, дотримувалась українських звичаїв, обрядів. Розмовляли в родині українською мовою, співали народних пісень. Тому Григорій з дитинства ріс в атмосфері любові до української мови і культури.

На поведінку й характер Григорія чималий вплив справила його хвороба в дитинстві — золотуха, внаслідок якої він втратив зір. Не бачачи світу, хлопець розвинув у собі чутливість до музичних вражень. Захоплення музикою залишилось на все життя: він чудово грав на клавесині та флейті, писав музику до духовних творів. Проте через деякий час, після прощі до Озерянського монастиря, зір до Григорія повернувся. Зцілення хлопця родина Квітки пов'язувала з Божим промислом. Григорій став релігійною людиною, навіть мав намір піти в монастир ченцем, з дванадцяти років навчався в школі при монастирі, в якому архимандритом був його дядько Наркіз Квітка. Вищої освіти Григорій не здобув, хоча завдяки любові до читання і театру, участі в культурному і громадському житті Харкова видрізнявся високою культурою й освіченістю. На формування його творчої особистості мала великий вплив література. Юнак захоплювався творами Сковороди, Котляревського, Вольтера, Дідро, Руссо, Мюссе, Мольєра, Дюма, Гюго, Бальзака та інших. Добрий приятель Григорія Квітки *Олександр Корсун* писав: *«Він сам собі дав освіту»*. Друзів дивувала його широка обізнаність з мистецьким життям доби.

За спогадами сучасників, це був енергійний, допитливий, з карими очима, сміливим поглядом юнак, який володів дотепним словом і був душею всіх славних починань у Харкові. Без нього не обходилися літературні й музичні вечори. Написаним ним музичні твори користувалися популярністю, серед них

пісня «Грицю, Грицю, до роботи», яка стала народною, «Кадриль», «Марш», присвячений Наталі Раєвській, в яку був закоханий. Григорій Квітка був втіленням людини-просвітника, який пропагував передові ідеї часу: рівності станів, гуманізму й освіти. Він організував «Товариство добродіяння», на кошти якого 1812 року відкрив Інститут шляхетних дівичь — перший жіночий навчальний заклад на Слобідській Україні, вклавши в цю справу майже увесь свій статок. Він же на громадських засадах, тобто безкоштовно до 1817 року керував його справами.

Григорій Федорович стояв біля джерел української журналістики: разом з університетськими викладачами, літераторами Євграфом Філомафітським та Розумником Гонорським видавав і редагував перші в Україні журнали «Украинский вестник» (1816 — 1819) та «Харьковский демокрит» (1816), на сторінках якого пропагувалися ідеї національного розвитку культури, а також він дебютував як письменник з першими художніми творами, сатиричними статтями, в яких викривав свавілля і самодурство поміщиків, порушував питання про важке становище кріпаків, їх безправність перед паном.

Громадська і літературна діяльність Квітки привернула до себе увагу молодих письменників Харкова. Спільність поглядів і дружба єднали його з українськими поетами-романтиками Амвросієм Метлинським, Олександром Корсунем, Ізмаїлом Срезневським, Миколою Костомаровим, для яких Квітка був взірцем діяча, що натхненно працює на шляху відродження української культури і словесності.

З дитинства Григорія Квітку захоплювали ярмаркові вистави, комічні характери дійових осіб, соковита і колоритна народна мова. У домашніх виставах в Основі він зіграв чимало ролей. Тому брав діяльну участь в організації театру в Харкові. З 1812 року виконував обов'язки директора цього театру. На прохання малоросійського генерал-губернатора Миколи Рєпніна Григорій Федорович опікувався Полтавським театром, що періодично виїжджав на гастролі до Харкова.

Важливою подією в особистому житті Григорія Квітки в 1821 році було одруження з класною дамою Харківського інституту шляхетних дівчат Анною Вульф, випускницею Петербургського Смольного інституту. Хоча родина Квітки була проти їхнього одруження, взаємне кохання пододало всі перешкоди. Григорій Квітка в Анні знайшов вірну дружину, споріднену душу, надійну подругу; об'єднували їх спільні естетичні смаки і погляди на мистецтво слова. Анна Григорівна і психологічно підтримувала чоловіка у його праці над творами, і сприяла його літературному зростанню, і допомагала йому в

листуванні з видавцями, вселяючи віру в талант письменника, який знайде щирих поціновувачів його творів.

Життя Григорія Квітки було сповнене багатьох пригод, несподіваних поворотів і випробувань долі. Ініціативний і діяльний, він у 1816 — 1828 роках обіймав посади то повітового, то губернського предводителя дворянства, а з 1825 року — голови цивільного суду. Григорій Федорович зіткнувся з жорстоким кріпосницьким світом, свавіллям дворян щодо кріпаків. Збереглися звіти Квітки про безчинства панства, складені на підставі свідчень селян, які приходили до нього зі скаргами й оповідали про своє горе. Водночас спостережені явища тогочасного суспільства, колоритні постаті чиновників, поміщиків і селян стали життєвою основою для написання Квіткою прозових та драматичних творів.

За добросовісну службу діяльність Григорій Квітка був нагороджений орденами святої Анни та святого Володимира.

Недоброзичливі нападки російських реакційних журналістів на п'єси і повісті Квітки-Оснoв'яненка глибоко вражали письменника. Однак життєві розчарування не похитнули віри митця в корисність його праці, важливість його літературної творчості українською мовою.

У розквіті творчих сил і планів у липні 1843 року Григорій Федорович захворів на запалення легенів. Помер 20 серпня 1843 року. Вчений *Ізмаїл Срезневський* підкреслював, що процес самопізнання Квітки як українського митця був однією із форм самопізнання українського народу як нації. У вітчизняну культуру письменник ввів світ нових ідей, конфліктів, сюжетів, образів, художньо відтворюючи життя українців з погляду самого народу.

У невтомних пошуках правди

Понад 25 років тривала *літературна творчість* Григорія Квітки, яку можна поділити на *три періоди*.

Перший період охоплює 1816 — 1826 роки і характеризується гумористично-сатиричними пошуками в змалюванні світу і персонажів. Продовжуючи традиції Котляревського, митець пише жартівливі вірші, епіграми, які назвав «шпигачками», фейлетони, анекдоти, невеличкі оповідки, в центрі яких зображено дотепний образ селянина-простака, з чийх уст живим струменем ллється українська мова.

Другий період творчості Квітки припадає на 1827—1832 роки, коли написано комедію «Приезжий из столицы, или Сума-тоха в уездном городе», діалогію «Шельменко-денщик» і

«Шельменко — волосний писар», п'єсу «Турецкая шаль», в яких посилилось сатиричне спрямування у змалюванні антигуманних порядків у самодержавній імперії. До цього ж періоду належить романтична повість «Ганнуся».

Палка любов до рідного народу спонукала митця писати твори народною мовою, прагнучи відкинути погляд на її «грубість», «непридатність» змалювати «розумне», «шляхетне», ніжні почуття людини. Такі голоси лунали з боку недругів українського письменства у тодішніх російських виданнях Москви та Петербурга. У 1832 році Квітка написав першу українську повість «Маруся», але не запропонував її оприлюднити, оскільки остерігався глузувань реакційних російських критиків, які заперечували право митців писати українською мовою і змальовувати демократичного героя з народу. Тому створив оповідання-притчу «Салдатський патрет», в основі якого покладено прислів'я: «Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайсь». Цим оповіданням Григорій Квітка мав намір висміяти тих критиків, які не розуміли духовних потреб нашого народу, не знали української мови, але негативно оцінювали українське письменство. Герой оповідання Терешко Швець потрапляє у смішне становище, бо критикує не тільки те, на чому добре розуміється, а й те, з чим не обізнаний. Російські недоброзичливі критики української літератури уподібнюються Терешкові, стають смішними. Інтонації

народного гумору, поетичний пейзаж літнього ранку в Україні, яскраві етнографічні спостереження, змальовані повнокровні народні характери забезпечили славу митцеві як майстру оповідання.

Найпліднішим був третій період творчості (1833—1843), характерний тим, що письменник написав п'ятнадцять оповідань і повістей українською мовою. Ці твори вражали читача яскравими характеристиками героїв з народу, теплою симпатією до них оповідача і принесли йому заслужене визнання, навіки вписавши ім'я Квітки-Оснот'яненка в нашу культурну скарбницю. У грудні 1833 року вийшов альманах «Утренняя звезда», в якому вперше було опубліковано уривки з повісті «Маруся»,

МАЛОРОССІЙСКІЯ
ПОВѢСТИ.

РАЗСКАЗЫВАЕМЫЯ
Грицькомъ Основ'яненкомъ.
КНИЖКА ВТОРАЯ.

МОСКВА,
въ Типографіи Алазаровыхъ
Института Восточныхъ языковъ.
1836.

Г. Квітка-Оснот'яненко.
«Малоросійські
повісті». Титульна
сторінка

підписані псевдонімом «Грицько Основ'яненко». Через рік побачила світ його збірка прози «Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком». Друга книжка українських оповідань та повістей з'явилася в Москві 1837 року. У Харкові було оприлюднено його п'єсу «Сватання на Гончарівці» (1836), яка до наших днів не сходить зі сцен театрів України.

Підсумуйте. 1. Що вас вразило в життєписі Григорія Квітки? Чим запам'яталися вам його дитинство і юність? 2. Які духовні ідеали родини мали вплив на формування творчої особистості письменника? 3. Розкажіть про громадську діяльність Григорія Квітки. 4. Схарактеризуйте етапи творчості письменника та його художні шукання. 5. Яку головну рису творчої діяльності прозаїка підкреслив Ізмаїл Срезневський?

Поміркуйте. 1. Чим повчальне життя Григорія Федоровича? 2. Чому Квітка-Основ'яненко вирішив писати українською мовою? 3. Відтворіть словесний портрет митця.

Художній світ української прози Григорія Квітки-Основ'яненка

Творчість Григорія Квітки-Основ'яненка характеризується поєднанням різних стилів, притаманних українському письменству першої половини XIX століття. У його творах наявні бурлескно-сатиричне викриття духовної порожнечі дворянства та міцний струмінь *просвітницького реалізму*, провідною ідеєю якого було вдосконалення антигуманного світу на засадах освіти, рівності станів («Салдатовський патрет», «Мертвецький великдень», «Конотопська відьма», «Пархімове снідання», «На пущення — як зав'язано», «Підбрехач», «Купований розум», «От тобі й скарб»). Водночас свої українські повісті Квітка-Основ'яненко творив у річищі *сентименталізму*, поетизуючи образи простих людей з народу, розкриваючи духовне багатство і красу звичайних сільських людей («Маруся», «Сердешна Оксана», «Добре роби, добре буде», «Щира любов», «Козир-дівка»). Це надало його творчості демократичного характеру, а його манері — народного розмовного колориту.

Оповідна манера прозаїка. Квітка-Основ'яненко акцентував на необхідності правдивого змалювання народного життя, буття українця тією мовою, якою вони мислили і розмовляли. У листі до видавця *Петра Плетньова* він писав, що живучи в Україні, привчившись до мови її жителів, «я навчився розуміти думки їхні і примусив їх своїми словами переказувати

публіці. Ось причини уваги, якої удостоєна «Маруся» та інші повісті». Такі художні засади зображення світу зумовили оповідь від імені простої людини.

Варто мати на увазі, що читач сприймає текст у викладі оповідача, а не автора. Тобто до читача безпосередньо звертається не Григорій Квітка, це здійснює створена його уявою особа — оповідач Грицько Основ'яненко.

Оповідач — вигадана автором особа, від імені якої в художньому творі оповідається про події та людей; викладава форма ведеться від першої особи — «я». Слід розрізняти розповідача, викладава форма якого розгортається від імені третьої особи — «він», «вона». Оповідач чи розповідач може не виявляти свою присутність у творі або, навпаки, бути явним, тобто часто втручатися в розповідь, показувати свою обізнаність, давати оцінки зображеним подіям. У сучасному літературознавстві використовується термін **наторатор** як синонім оповідача і розповідача.

У Квітки оповідач — Грицько Основ'яненко — постає буваю, спостережливою людиною, яка добре знає народне життя, його звичаї, обряди і своїм походженням близька до народних мас. Цей старожил із слободи Основа обізнаний з життям і побутом своїх земляків, живе їхніми інтересами, розділяє смаки, погляди, оцінюючи загалом світ з позицій народної моралі та уявлень про добро і зло, про духовність людини, свободу народу.

Мовлення оповідача забарвлене прислів'ями, приказками, примовками, фразеологічними зворотами, які увиразнюють характеристику персонажів. Особливо вони доречні в гумористичних творах, надаючи зображеному неповторного колориту: «Рада б мама за пана, так пан не бере», «Бачили чортові очі, що купували, їжте ж...», «Часом з квасом, порою з водою» та інші. Грицько Основ'яненко уміє веселити читача, створювати певний настрій, викликати сміх. З цією метою він вдається до слів і зворотів, які мають відтінок просторічності, чим досягається гумористична манера оповіді, відтворюється характер народного мовлення.

Грицько Основ'яненко не тільки передає риси зовнішності, вказує на соціальний стан людини, характер її занять, а й намагається змалювати внутрішній світ героїв.

Крізь призму народного сміху

У повісті «**Конотопська відьма**» події змальовує оповідач Грицько Основ'яненко, наділений тверезістю погляду на минуле України і веселістю, дотепністю людини з народу. Він

іронічно й сатирично сприймає суспільне життя XVIII століття в Україні, в якому в середовищі козацької старшини панує посередність, нецтво, ницість, егоїзм, лицемірство, темнота, віра в забобони. **Іван Франко** підкреслив, що в цьому творі Квітка представив *«незрівнянний майстерний малюнок козацьких порядків може з половини XVIII віку в новочаснім сатиричнім освітленні»*. Талант Квітки-Основ'яненка як гумориста і сатирика сформувався в річищі сатиричної народної традиції. Проте митець блискуче поглибив і розвинув її, використавши фольклорно-етнографічний матеріал, звернувшись до народної демонології¹, фантастики народних вірувань, зокрема переказів про відьом.

Повість, написана 1833 року, побачила світ у 1837 році у другій книзі «Малоросійських оповідань» письменника. Неперевершений оповідач Грицько Основ'яненко з іскрометним гумором і сатирою оповідає про самоврядування і побут козацької старшини періоду Гетьманщини — військово-адміністративного устрою Лівобережної України, яку царська адміністрація поділила на полки і сотні. Такий устрій проіснував понад сто років. У 1782 році його було замінено намісництвами, а згодом губернською формою адміністративного управління.

Задум повісті виник від захоплень частини населення окультним фольклором, обрядами, про що прозаїк сповіщав Плетньова. Тема відьомства знайшла своє відбиття в усній народній творчості, зокрема в казках, переказах, баладах. До цієї теми звертався Микола Гоголь. У часи Квітки ще мали місце жакливі випадки — випробування водою підозрюваних у відьомстві жінок. Проте митця більше цікавила інша тема — сатирично-гумористичне змалювання козацького життя, побуту, методів управління здеморалізованої старшини XVIII століття, яка визискує простих селян, використовуючи їх неосвіченість, забобони, вірування у відьом.

«Конотопська відьма» за жанром — це *фантастична, гумористично-сатирична повість*. У ній уміло поєднано фольклорну основу, народну фантастику з реальними побутовими фактами, багатими реалістичними спостереженнями над козацьким життям за Гетьманщини. Наскрізним, об'єднуючим центром твору є *постать оповідача*, цього народного філософа, який виступає проти суспільних вад, *«розумової зледачілості і страхітливої забобонності відсталого козацького панства»* (Іван Франко).

¹ Демонологія — в деяких релігіях віровчення про злих духів (демонів).

Сюжетно-композиційна організація повісті. Сюжет її розгортається навколо конотопської відьми Явдохи Зубихи, яка помстилася сотнику Забрюсі та писареві Пістряку за те, що її привселюдно відшмагали батогами. Вони «пошилися у дурні», опинившись одруженими з потворними дівками і втративши посади. Така несподівана й ефектна *розв'язка* засвідчує новелістичну природу цієї повісті. Протікання змальованих подій здійснюється у двох вимірах: реальному (обмеженість сотника, сваволя та інтриги писаря) та фантастичному (чаклування відьми Явдохи). Дотепний Грицько Основ'яненко застосовує прийоми умовності, представляє фантастичні епізоди в казковому плані, як-от політ над селом Забрюхи, зникнення дверей у його господі. В гумористичному плані зображено відьму Явдоху, наділену здатністю перевтілюватися в різні образи, говорити їхніми голосами тощо. Вона збурює громаду і разом з Пістряком, по суті, панує над мешканцями Конотопа. Оповідач у кінці твору наполягає на його художній правдивості, стверджуючи, що цю повість почув від покійного Панаса Месюри. Такий оповідний прийом — підкреслення правдоподібності подій — був характерним для тогочасних творів у багатьох літературах народів Європи.

У повісті простежуються *чотири сюжетні лінії*, пов'язані з образами Уласа Забрюхи, Прокопа Пістряка, Явдохи Зубихи, та дещо пунктирна лінія хорунжівни Олени.

У повісті розлога *експозиція*, у якій читач знайомиться з

конотопським сотником Микитою Забрюхою, котрий сватається до багатой хорунжівни з Безвершого хутора. Проте Микита від Олени дістає гарбуза: вона кохає студента Халявського. *Зав'язка* твору — писар Пістряк намагається підступно зіпхнути Забрюху з посади сотника, щоб собі зайняти його місце. *Кульмінація* — полювання на відьом, що «вкрали дощ». Аби виявити, яка з жінок — відьма, вирішили підозрілих молодичь топити у ставку. Котра з жінок тонула, та відводила від себе підозру. Грицько Основ'яненко застосовує гіперболу, оповідаючи про відьму Явдоху, яка не тонула. Конотопські козаки нав'язали на Зубиху двадцять пудів каміння, а вона не тоне.

Вілен Чеканюк. Коно-
топська відьма

Характерною є композиція цієї епічної повісті. Вона складається з 14 розділів, які починаються однотипними повторами: «Сумний і невеселий сидів собі на лавці, у новій світлиці... конотопський пан сотник» (розділ I, II, III, X), «Сумно й невесело було...» (розділ IV), «Смутний та невеселий, надувшись, як той індик...» (розділ V) та ін. Такий прийом, як ви вже знаєте з попередніх класів, називається *єдинопочатком*, або *анафорою*. За його допомогою оповідач у повісті передає своє іронічне ставлення і до героя, і до змальованих подій, розширює діапазон сміху, змальовуючи сватання Забрюхи до Олени, і його горе-командування сотнею, а також епізоди потоплення відьом. У такий спосіб єдинопочатки поєднують у композиційне ціле події, що відбуваються і на Безверхоми хуторі, і в Конотопі, оповідь про особисте життя і службову діяльність персонажів.

Важливу художню функцію в повісті Квітки-Основ'яненка відіграють описи вірувань мешканців Конотопа в те, що відьми можуть впливати на природу, насилати чи припиняти дощ, здійснюючи таке лихо, як засуха. В *епілозі* оповідач Грицько з Основи згідно з поглядами здорової народної моралі повідомляє, що відьма померла в муках. Таким чином, відьомство викрито й осуджено.

Образи Забрюхи та Пістряка. Змальовуючи життя і побут козацької старшини XVIII століття, народний оповідач вдається до гумористичних і сатиричних засобів змалювання героїв твору.

Сотник Забрюха — типовий представник козацької старшини, влада до якого прийшла не за військові заслуги, а дісталася в спадщину від батька. Ледащо і п'яниця Улас Микитович почав бундючно і зневажливо ставитись до простих козаків, вважаючи їх мало не кріпаками. Замість військового походу до Чернігова, сотник наказує їм: «Ну, хлопці! Сонечко заходить, розходьтесь вечеряти, а завтра чим світ з косами косити мені».

Спираючись на поетику класицизму, автор повісті наділяє сотника прозивним прізвищем, яке характеризує героя. Забрюха — це *неохайна, заляпана брудом людина*. Сатиричними та гротескними фарбами змальовується портрет пана сотника в експозиційній частині повісті: «Голова йому нечесана, чуб непідголений, ника невмита, очі заспані, уси розкудочені, сорочка розхристана; край нього на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка (кухоль) ще торішньої дулівки (наливка з груш дуль), що ще вчора наточила йому Пазька у пляшку, а він хоч і насипав, та й забув, так і ліг, та й заснує».

Оксана Лисенко. Забрюха і Пістряк

Це індивідуалізований портрет персонажа, що викриває внутрішній світ людини безвольної, тупої і грубої у стосунках з підлеглими. Карикатурна зовнішність, намальована в бурлескному стилі, представлена у домашніх умовах після невдалого сватання до Олени. Допомогає читачеві зрозуміти внутрішній світ і безкультурність сотника його мова: бурлескно-брутальна, неоковирна, а то й лайлива. До Пістряка він звертається так: *«Якого бо ти чорта там біля порога маячиш, як той цуцик на вірвовці?»*

У дусі просвітницького реалізму народний оповідач висміює неосвіченість конотопського сотника: *«Ти знаєш, — говорить він писарю Пістряку, — що я нічого письменого не розкую, хоч у школі вчився, і «вірую» почав було вчити, та покинув письмо»*. Проте й рахувати він уміє тільки до тридцяти. Зовсім безпорадним виявився пан сотник, коли писар запропонував йому порахувати сотню: *«Лічи сам і роби як знаєш, ти на те писар; а я усе опісля підпишу, бо я на те сотник, щоб не лічити, а тільки підписувати»*. Така безграмотність Забрюхи не раз ставила його в комічні ситуації.

Із козаками та мешканцями Конотопа Забрюха поводитися гордовито, самовпевнено: *«Іде собі, надувшись, і ні на кого не дивиться, тільки щоки надува, щоб усі знали, що він тут — здесь є старший»*. Письменник звертається до народної мудрості, характеризуючи пана сотника: *«А се звісно, і усюди так поводитьсь, що чим начальник дурніший, тим він гордіший»*. Тупоумство, примітивізм його особливо виявляються в епізоді

освідчення Олені в коханні: жених «мнякав-мнякав... та й за-мовк, та знай слину ковта, дивлячись на таку кралю». Грицько Основ'яненко осуджує безглузду традицію передавати владу спадкоємцю. Такі самодури, як Забрюха, наділені необмеженою владою, приносять чимало лиха. Забобонність і сліпа віра у відьомську всемогутність штовхають його на злочин. Заради одруження з хорунжівною Оленою Забрюха готовий і знищити дітей, якщо того забажає відьма. Цинічна мораль, тупість і егоїзм панів розкладає старшинське середовище. Тому такі, як Забрюха, сповнені корисливості, байдужості до потреб народу, не спроможні думати про Україну та її майбутнє. Отже, сатиричними і гротескними засобами у повісті викривається їхня анти-супільна і антинаціональна діяльність.

Яскравим, колоритним зображується у творі образ *писаря Пістряка*, такого ж обмеженого, як і сотник. Його прізвище (пістряк — *прищ*) промовисте, натякає на героя як суспільну болячку. Всі його помисли спрямовані на те, щоб своє службове становище використати для особистого збагачення. Він представляє той тип старшинської верхівки, яка прагнула використати будь-які засоби для досягнення своєї мети. А тому писар використовує неосвіченість і забобонність мешканців Конотопа.

Задля вигоди Прокіп Ригорович знаходить спільну мову навіть з відьмою Зубихою, управляючи, по суті, Конотопом. У такий спосіб він набуває демонічних рис, тобто уподібнюється образіві диявола в народних інтермедіях, казках, легендах. Прокіп Ригорович уміє прикинутися освіченим, вживаючи чимало канцеляризмів, старослов'янізмів, утверджуючи вдавану «вищість» над простими людьми. У цьому плані образ Пістряка продовжує галерею образів дяків-пиворізів вертепних драм, чиновників у творах Котляревського. Як і вони, писар ласий до чарки, частувань, жінок. Для нього не існує понять про честь і мораль. Він нехтує добродіянням, бо не бачить у ньому потреби.

П'яниця Пістряк змізернів так, що не здатний порахувати зарубок на лозині, хоча й вихваляється своєю «вченістю». Оповідач застосовує засіб самовикриття «освіченого дурня»: його герой розмовляє таким жаргоном чиновника, що слухачі його не можуть зрозуміти. Тому Пістряк потрапляє в комічні ситуації. Замисливши «зовсім з'їсти» Забрюху, він намовляє свого начальника замість військового походу зайнятись «акцією» топлення відьом. Хитрий писар вибирає як ніби запідозрених у відьомстві тих жінок, які йому чимось не догодили. Так, одна з них колись не позичила йому грошей, інша не віддала за нього свою дочку, випрова-

дивши його з хати з гарбузом. Це була остання ганебна «операція» цих козаків.

Ідейна спрямованість повісті. Письменник проводить крізь увесь твір думку, що зло завжди карається, ким би воно не скоювалося і яких форм не набувало. Він осуджує будь-який зв'язок з нечистою силою, а також кривду, зраду, брехню, нехтування громадськими обов'язками. Кожен з героїв учинив зло, а тому був покараний. Пан Забрьоха, *«щоб не удався в чаклунство, покинувши Бога милосердного, бо чортяка зараз через свою наймичку, Зубиху, поправся над ним добре, що і у вирій полетів, мов гусак, людям на сміх»*. Дісталось і Явдосі Зубисі — *«на неї увесь мир плюнув»*, помирала в страшних муках, і ховали її не по-людськи. За допомогою дидактичного повчання митець захищає високі християнські цінності, моральне вдосконалення особи.

Сатирично висміюючи моральну нікчемність козацької старшини, невміння її правити своїм краєм, автор повісті розумів зовнішню причину втрати Україною державної незалежності — колонізаторську політику Російської імперії. Проте він замислився і над внутрішніми причинами, які за допомогою художніх образів висвітлює у повісті. Головна художня *ідея твору* полягає в тому, що нащадки волелюбних козаків втратили відповідальність перед козацько-республіканською державою. Вони зледащили, деградували, ганяючись за багатством і дворянськими привілеями, які надавав українській старшині царський уряд, схиляючи їх до прислужництва напасників.

Григорій Квітка як нащадок козацького роду був великим патріотом України, шанував героїчну історію і вболівав за майбутню долю вітчизни. Ось чому митець гостро висміяв козацьку старшину, поведінка якої дисонувала героїчній добі. Він вдався до художньої аналогії: у минулому відшукав подібності і коріння вад у сучасному йому антигуманному світі. Іронічний оповідач застосовує прийом самобичування, осміяння пана сотника Микити Забрьохи, розвінчує *«велемудрого сотенного писаря»* Прокопа Пістряка. Комізм досягається за допомогою оповідного прийому контрасту та іронічних висловів, використання прислів'їв та приказок: *«Не піп, то й не микайся в ризи»*, сотник *«не мав дев'ятої клепки»*. Таку ж художню функцію у творі виконують оксиморони, творені на фольклорній основі: *«біленька, як чумацька сорочка»*.

Повість «Конотопська відьма» — новаторський твір в українській прозі першої половини XIX століття. Квітка-Основ'яненко показав небезпечні тенденції у діяльності козацької старшини доби Гетьманщини, що негативно позна-

чилися на долі народу: неосвіченість, аморальність, егоїзм, прагнення до наживи, нехтування громадянськими обов'язками. Він свідомо загострював сучасні проблеми через гумористичні і сатиричні аналогії. Грицько Основ'яненко, характеризуючи події та осіб, перериває повісткування несподіваними згадками про минуле, зверненнями до уявних слухачів, емоційними коментарями, вигуками, запитаннями, повчаннями. Так автор імітує мовлення людини з народу.

«Він написав «Марусю»!

У часи Григорія Квітки в середовищі дворян панувала хибна думка, ніби кріпаки наділені «грубою натурою», тому не можуть палко кохати і відчувати силу пристрасі. Український прозаїк вирішив заперечити такий погляд своєю повістю «Маруся». Вважаючи почуття критерієм виміру добра і зла, людини загалом, письменник з позицій гуманіста захищав цінність почуттів простої людини, яка вміє глибоко відчувати і переживати, виявляючи шляхетність своєї душі і моральну вищість.

 Міжпредметні паралелі. «Маруся» Григорія Квітки була написана в річищі сентиментальних творів французького письменника Жана Жака Руссо (роман «Юлія або Нова Елоїза»), російських митців Євгенія Баратинського (поема «Еда»), Миколи Карамзіна (повість «Бідна Ліза»).

Митець відстоював думку, що українська мова «має свою силу, свою красу, що твори, написані нею, годі переповісти іншою мовою, має свої звороти, гумор, іронію». Письменник довів, що по-українськи можна писати високомистецькі твори.

Майстерність сюжету повісті. В основу сюжету повісті «Маруся» покладено драматичне кохання молодих людей — Марусі й Василя, щастю яких перешкоджають соціальні умови. Конфлікт відбиває реальні життєві явища доби і набуває соціально-побутового змісту. Заможний селянин Наум Дрот, Марусин батько, відмовляється дати згоду на шлюб дочки з бідним міським хлопцем-сиротою, якому загрожує рекрутчина упродовж двадцяти п'яти років. Василь бачить один вихід: відкупитись від солдатчини, найнявши замість себе іншого, тому йде на заробітки. Сумуючи за коханим, Маруся ходить у бір до озера, біля якого зустрічалася з Василем, застуджується і помирає. Тим часом Василь поспішає із заробітків до милої, але потрапляє на її похорон.

Концентричний сюжет у повісті художньо правдиво відбиває соціальний статус героїв з народу, їхні буття, духовний світ. У ній художня виразність природно поєднується із зобра-

жальністю, умовність — із справжністю. Композиційною своєрідністю повісті є *обрамлення* її сюжету: початок і кінець тексту стає художньою рамкою, в якій оповідач висловлює повчальні сентенції, міркування, що допомагають збагнути ідею твору.

У *річищі* поетики сентименталізму. Повість «Маруся» Квітки-Основ'яненка — значне досягнення українського сентименталізму. У ній митець з любов'ю представив яскраві картини життя українського села. Герої повісті — селяни, люди з чутливою душею, піднесені і благородні у почуттях і вчинках. Як і в прозових творах європейських сентименталістів, у повісті Квітки-Основ'яненка використовується *прийом кохання з першого погляду, мотиви віщування серця та смерть з туги за милою*. Так само герої у повісті наділяються *душевною вразливістю*. Оповідач викладає історію любові Марусі та Василя так, щоб викликати у читачів розчулення, співчуття, навіть сльози. З цією метою він показує перешкоди, які стоять на їхньому шляху. Герої успішно їх долають, проте доля немилосердна до них.

Квітка-Основ'яненко розкриває психіку героїв, їх внутрішній світ, сильні почуття і переживання. Прозаїк першим в українській літературі створив *психологічну повість*. Сентименталізм «Марусі» сприяв збагаченню українського мистецтва слова *психологізмом*, що стане однією із визначальних рис національної літератури в наступні періоди. Письменник спирався на багаті ресурси народної поезії, показуючи кохання Марусі до Василя. «Любов — як сон: не заїси, не заспиш», — констатує повістяр цим прислів'ям гаму почуттів дівчини. Він вживає характерні для розмовної мови вислови, епітети, порівняння, метафори: «Маруся ні жива, ні мертва»; «почервоніла, як калина»; «язик, мов дерев'яний, а дух так і захватило»; «так би й летіла до Василя, як та голубка до голуба». Часом душевні сум'яття героїв змальовуються через зовнішні вияви, психологічний стан («Бідна Маруся, не хотівши і споминати про Василя, тільки об нім одним і думала, і хоч би тобі на часинку очицями звела»).

У поетику українського сентименталізму Квітка вніс докладні *етнографічні описи: одягу, побуту, культури взаємин, інтер'єру української хати*. Надзвичайно майстерно й точно відображено обряд сватання, пісні, які виконують подружки дівчини, дівочий танець і «горлицю» в описі весілля, емоційно змальовано картини похорону.

Сентиментальна ідеалізація героїв. Збагатив українську літературу автор повісті образами досконалих, ідеальних героїв. Такими персонажами є Маруся і Василь — позитивні

образи української молоді. Оповідач ідеалізує *Марусю*, захоплюючись красою дівчини. З цією метою він докладно змальовує колоритними фарбами її *портрет*, вдаючись до багатьох зовнішніх деталей: «*Висока, прямесенька, як стрілочка, чернявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожка, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані... Коли було заговорить, так неначе сопілочка заграє стиха*». Це іконописний портрет: йому не вистачає виразних індивідуальних рис.

Проте прозаїк зумів художньо переконливо створити прекрасний, трепетний, чарівний образ української дівчини. Це досягається тим, що оповідач Грицько Основ'яненко, зображуючи героїню, спирався на народнописанні образи, добирав відповідні художні засоби: пестливі слова, яскраві епітети, стали порівняння, ліризував свою оповідь. Водночас зображені картини життя дівчини підсилюють народні етичні, естетичні ідеали та уявлення про красу. Він змальовує добру і природну дівчину зі світлим світовідчуттям, яка свято дотримується християнських чеснот, має усталені народні погляди на мораль і поведінку.

Для народного оповідача Квітки досконалим було сільське життя і праця коло землі, яка формує у людини прямоту характеру, щиросердність, порядність, природну досконалість. Він акцентує на такій рисі характеру Марусі, як працьовитість: «*А що роботяща! і на батька, і на матір, і на себе пряде, шие, мие, варить і пече*». Підкреслимо, що митці Просвітництва не звертались до зображення праці. Український письменник одним із перших змальовує трударя, розкриває поетичні, духовно-моральні аспекти праці. У процесі роботи увиразнюється образ Марусі, її настрої і почуття. Праця вносить чистоту і добро в життя хліборобів. Таке зображення людини засвідчує демократизм митця.

Мистецтво характеротворення прозаїка виявляється в тому, що він розкриває поетичну душу дівчини. З цією метою застосовує *внутрішні монологи*, *прийом паралелізму*: природа відтінює силу почуттів закоханої Марусі. Після першої зустрічі з коханим окрилена, щаслива дівчина провела трепетну ніч у роздумах і мріях. А яким чарівним і прекрасним був ранок! Як вона раділа життю! Як ніжно і палко любила: «*Василечку! Якби ще тебе не побачила день, то б вмерла*». Так уміють пристрасно кохати сильні натури.

Оповідач у «Марусі» представляє розлогі пейзажні картини: вони виконують смислову й естетичну функції, увиразню-

ють світ переживань дівчини, яка вперше покохала. У річищі поетики сентименталізму за допомогою яскравих образів, метафор змальовано динамічну картину літньої ночі: «зіроньки засяяли», «вітерець заснув», «гілочки по садках ледве-ледве колишуться», «на лотоках водиця цідиться», «попрокидались птичі самочки», «схаменулась травонька, як скропила її небесна рісочка», «піднялись стеблинки», «увесь мир ізрадувався». Яскраво змальовані образи ночі і ранку сприймаються як гімн кохання і життю, символізують велич і красу людського почуття.

Учений **Микола Костомаров** помітив у психології Марусі вияв українського національного характеру, сформованого історичним буттям українців.

Василь сповідує християнські ідеали, прагне жити в гармонії з природою і громадою. Він по-сентиментальному ідеалізований. У художньому світі повісті Василь виконує естетичну функцію позитивного героя. Парубок наділяється витонченими почуттями, живе *життям серця*. Перша зустріч з Марусею справляє на нього сильне й незабутнє враження. Незвичайна чуттєвість парубка виявляє себе в його мовленні. Його діалоги з Марусею пересипані пестливими формами слів і звертаннями: «Моя зозуленько, моя кришечко, моя перепілочко!» Його монологи насичені цитатами зі Святого Письма, патетичними репліками, притаманними дійовим особам мелодрам. По-сентиментальному екзальтована його поведінка: благаючи Наума Дрота віддати за нього Марусю, він кидається навколішки, цілує його ноги, гірко плаче і вмовляє. У річищі сентиментальної поетики герой змальовується однолюбом: «його серце кого раз полюбить, з тим і вмирає». Винятково чуттєва вдача Василя виявляється на похоронах: кидаючи грудку землі на Марусину домовину, він затремтів і знепритомнів. Залишивши кладовище, вбитий горем юнак декілька днів блукав лісом, втрапив до монастиря, в якому прийняв чернецтво. Проте кохання до Марусі таке сильне, що і в монастирі від туги за нею помирає.

Автор «Марусі» вирізняв серед селян яскраві й величні характери, помічав їхні природний розум, сильні почуття. Вони поставали охоронцями звичаїв і традицій народу, носіями внутрішньої свободи і гідності. Тому в його творі селяни — позитивні герої, носії усталених поглядів та християнських ідеалів.

Міжпредметні паралелі. Високу оцінку образам твору *Квітки-Основ'яненка* дав тогочасний російський критик **Віссаріон Бєлінський**. Він писав, що образи Марусі, Василя,

Наума Дрота представляють типові образи українців, загалом «цвіт національного життя народу». Проте вважаю, що головним персонажем «Марусі» є поетичний образ України, «з її поетичною природою, з її поетичним життям простого народу, з її поетичними звичаями. Саме цей герой і становить усю привабливість, всю поетичну чарівність повісті».

Отже, Квітка-Основ'яненко висловив симпатію не до поміщицького середовища, а до людей праці, носіїв патріархальних чеснот. У річищі поетики сентименталізму повістяр намалював неповторну художню картину українського села, а в постатях героїв — духовну красу простих людей. Він захищав природність людських почуттів і протиставляв їх становим поглядам панства, яке паплюжило нижчі верстви. Повість «Маруся» — живе джерело народної духовності, гуманізму і краси. Вона була епохальним явищем в українській літературі, оскільки розширила тематичні, образні та естетичні обрії українського письменства, проклала шлях для наступних митців.

Значення творчості письменника

Творчість Григорія Квітки-Основ'яненка є важливим етапом у формуванні нової української літератури. Тодішні українські письменники прагнули відродити і захистити саму основу національного існування народу — мову, пісню, культуру. Ці ідеали відродження живили творчість, за словами *Франка*, «основоположника української сільської повісті» Григорія Квітки, який перший у Європі, «набагато років раніше від *Жорж Санд*» змалював позитивний образ селянина. Автор «Марусі» зумів теоретично обґрунтувати і зреалізувати в своїй художній діяльності нові засади української літератури. Великою заслугою прозаїка було утвердження в українському письменстві народності, гуманізму, демократизму, морального ідеалу громадського обов'язку перед своїм народом — творити мистецтво слова його мовою.

Григорій Квітка-Основ'яненко мав могутній вплив на розвиток української прози всього XIX століття. Шляхом творення народного оповідання та повісті пішли наступні покоління митців: Марко Вовчок, Олекса Стороженко, Ганна Барвінок, Пантелеймон Куліш, Юрій Федькович та інші. Прозаїк *Борис Грінченко* вважав, що автор безсмертної «Марусі» «підносить наш дух», приваблює читача утвердженням духовного багатства простої людини, щирим співчуттям до скривджених. Його твори і досі захоплюють читачів гумором, сатиричним осміянням зла й утвердженням добра.

Таблиця ознак літературних стилів у прозі Квітки-Основ'яненка

Просвітницький реалізм	Сентименталізм
демократизація мистецтва слова, звернення до української народної мови	змалювання позитивного образу селянина, поетизація його праці; розкриття зовнішньої і внутрішньої краси простої людини;
зображення реальних людей у побутовій обстановці, порушення суспільних проблем;	тонкий психологізм у зображенні героїв з народу, які живуть «життям серця»;
художня правдивість у відтворенні життя і людей;	ідеалізація героїв, патріархальних традицій родини; живописні портрети людей з народу;
повчальна спрямованість художнього твору, який, за Квіткою, має сприяти перевихованню людини, формуванню її громадянської позиції;	відтворення українського національного характеру; відбиття народних етичних та естетичних ідеалів;
розвінчання антигуманної моралі панівних верств суспільства;	кolorитні описи народних звичаїв, обрядів, одягу; відтворення поетичних картин природи, які увиразнюють почуття персонажів;
використання бурлеску, сатири як дієвих засобів заперечення сміхом зла.	застосування народнопісенних художніх засобів, багатючих мовних ресурсів української мови у творенні уявного світу; повчальні сентенції оповідача з народу.

 Словникова робота. Запам'ятайте літературознавчі терміни і наведіть приклади з художніх творів.

Естетичний ідеал (від грец. *idea* — ідея, поняття, першобраз, зображення) — художнє уявлення про досконале, прекрасне, змалюване в творі мистецтва; найвищий взірець краси, добра, істини, втілений в образі.

Ідеалізація (франц. *idéalisation* — наближення до ідеалу, прикрашення) — послідовне прикрашування дійсності в художньому творі, що виражається у творенні ідеалізованих образів.

Літературний напрям — сукупність творчих устремлінь значної групи письменників певного історичного періоду, які об'єднані спільними філософськими, естетичними поглядами, проблематикою творів, художньою манерою письма. В історії літератури існували такі напрями: ренесансний реалізм, бароко, класицизм, просвітительський реалізм, сентименталізм, романтизм, критичний реалізм, модернізм.

Оксиморон (від грец. *оxυmοrοn*, *οxυs* — дотепний, *moros* — безглуздий) — художній троп, в якому поєднуються протилежні за значенням поняття, від чого утворюється нова смислова якість предмета (*живий труп, гарячий сніг*).

Робота в парах. 1. Пригадайте значення поняття *портрет*. З'ясуйте естетичну роль портретів Марусі й Василя у повісті. 2. Складіть план порівняльної характеристики образів Забрюхи та Пістряка. Якими змальовано персонажів повісті на ілюстрації «Забрюха і Пістряк» Оксани Лисенко? В чому виявляється комізм ситуації? 3. Які етико-моральні цінності утверджує повістяр у творі? Доведіть конкретними прикладами з тексту, що «Маруся» — психологічна і водночас сентиментальна повість. 4. Які мотиви сюжету п'єси «Наталка Полтавка» Котляревського і повісті «Маруся» Квітки-Основ'яненка подібні, а які — ні?

Аналізуємо твір. 1. Що в повісті «Конотопська відьма» викликає у вас сміх? 2. Яку епоху змальовано у творі? 3. Окресліть тему та ідею повісті. 4. В чому полягає майстерність сюжетно-композиційної організації «Конотопської відьми»? 5. Висвітліть значення фантастики у змалюванні подій та героїв. 6. Наведіть приклади використання гумору, гротеску у змалюванні подій та персонажів. 7. Розгляньте ілюстрацію Вілена Чеканюка «Конотопська відьма». Кого змальовано на першому плані? Яким зображений сотник? Що викликає у вас сміх? Опишіть, яким ви уявляєте цього персонажа, читаючи повість. 8. Знайдіть приклади оксиморона в «Конотопській відьмі» і розкрийте їх художню функцію.

Поміркуйте. 1. Що вас приваблює в головних героях «Марусі»? 2. Які були причини звернення Квітки-Основ'яненка до змалювання селянських характерів?

Творчі завдання. Уявіть, що ви знімаєте кінофільм за повістю «Конотопська відьма». Опишіть усно, на чому ви б особливо акцентували увагу, кого з акторів запросили б на головні ролі, аргументуйте свій вибір.

Перевірте себе. 1. Вкажіть причину конфлікту між писарем та сотником у «Конотопській відьмі» Григорія Квітки-Основ'яненка: а) Явдоха Зубиха чарами посварила їх; б) сотник висміяв Пістряка перед козаками;

в) Забрюха посватав хорунжівну Олену, до якої женихався й сам Пістряк;

г) Микита Забрюха був незадоволений виконанням писарем своїх службових обов'язків.

2. «Голова йому нечесана, чуб непідголений, пика невмита, очі заспані, уси розкудовчені, сорочка розхристана» — це портретна характеристика:

а) Дем'яна Халявського;

в) Микити Забрюхи;

б) Прокопа Пістряка;

г) Талиміна Левурди.

3. Явдоха Зубиха просить у сотника за свої послуги:

а) грошей;

б) покарати її ворогів;

в) щоб її не чіпали, оскільки боїться Забрюхи;

г) щоб сотник забрав у людей худобу.

4. Під вінець з Дем'яном Халявським пішла:

а) Олена Хорунжівна;

в) Явдоха Зубиха;

б) Солоха;

г) Пазька.

5. За жанром «Конотопська відьма» — це повість:

а) історична;

в) сатирично-гумористична;

б) психологічна;

г) фантастична.

6. Повість «Конотопська відьма» розповідає:

а) Рудий Панько;

в) Дем'ян Халявський;

б) Явдоха Зубиха;

г) Грицько Основ'яненко.

7. Просвітницький реалізм «Конотопської відьми» виявляється:

а) у замилюванні автора козацькими порядками в Конотопі;

б) в етнографічно-побутових описах;

в) у сатиричному осміянні духовної нікчемності козацької старшини;

г) в осудженні неосвіченості, аморальності, нехтуванні громадськими обов'язками старшини.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Л і м б о р с ь к и й І. Український сентименталізм // Слово і час. — 1994. — № 2.

Т р о ф и м е н к о В. Літературно-естетичні погляди Г. Квітки-Основ'яненка в контексті європейського просвітництва // Слово і час. — 1997. — № 3.

Петро Гулак-Артемівський (1790 — 1865)

Чи є ж в світі мати друга,
Як та Україна?

(Петро Гулак-
Артемівський)

Петро Гулак-
Артемівський

Петро Гулак-Артемівський продовжив лінію Івана Котляревського у творенні української літератури народною мовою, розширюючи її естетичні обрії, збагачуючи ритміку й зображально-виражальні засоби у моделюванні художнього світу. У творчості органічно поєднав елементи класицизму й бурлеску. Працював у річищі просвітницького реалізму і романтизму. Поет розширив тематику, жанровий репертуар творів, був першим байкарем нового українського письменства, звернувся до жанру байки, послання, оди, романтичної балади, переспівів псалмів.

«Один з піонерів української літератури»
(Олександр Олесь)

Петро Петрович Гулак-Артемівський народився 27 січня 1790 року в містечку Городище Черкаського повіту Київської губернії (нині Черкаської обл.) в родині священика. Його батько походив зі старовинного козацького роду, предок якого Іван Гулак був генеральним обозним гетьмана Петра Дорошенка, проживав у селі Артемівському. Від цього і походить, як свідчив письменник, його подвійне прізвище.

Мистецька скарбниця. Вагомий внесок у розвиток української культури здійснила родина Петра Патрикіївича Гулака. Його внук Семен Степанович був оперним співаком, поетом і композитором, автором першої української опери «Запорожець за Дунаєм». Онуки Єгор Васильович і Клеоник Петрович були відомими скрипалями-віртуозами, прекрасними співаками і диригентами.

У родині Гулаків-Артемівських панувала тепла родинна атмосфера, шана до народних звичаїв, рідної пісні і мови. Початкову освіту Петро здобув у рідному домі і в одинадцятилітньому віці вступив до Київської академії, в якій навчалися його брати Василь і Степан. Хлопця приваблювали гуманітарні предмети, а тому він охоче вивчив декілька мов, зокрема старослов'янську, грецьку, латинську, французьку,

польську, російську, захоплювався творами польських письменників. Закінчивши академію 1814 року, Петро Петрович не став священиком, обрав світську кар'єру. Упродовж трьох років молодий юнак учителював у приватних українських і польських школах Бердичева, у родинях польських магнатів на Волині. У шляхетському середовищі він набув вишуканих манер, удосконалив свої знання з французької, польської мов і культур.

У 1817 році Гулак-Артемівський став вільним слухачем славистичного відділу Харківського університету. Вступаючи сюди, син священика мав далекоглядну мету здобути статус дворянина.

За спогадами сучасників, Петро Гулак був спритним та чарівним юнаком, який мав проникливі очі, чорне хвилясте волосся, приваблював своєю зовнішністю, уважністю до співбесідника, щирістю посмішки, витонченими манерами поведінки, а особливо — любов'ю до літератури і мистецтва. Проте він не цурався свого походження й української мови, якою залюбки спілкувався. В умовах зросійщення України він уболівав, аби не загинула милозвучна рідна мова «*в потоці великоруського слова*», бачив перспективи її розвитку.

У 1825 році Петра Петровича призначили деканом історико-словесного факультету, в 1841 — ректором університету. В 1849 році Гулак-Артемівський пішов у відставку, хоча деякий час працював ще у Харківському і Полтавському інститутах шляхетних дівчат. Колишні студенти залишили такий словесний портрет Петра Гулака-Артемівського цього періоду: професор нагадував їм тоді Пушкінського Мазепу з «*посрібленими кучерями*». Водночас це був життєлюб і дотепник.

Колишні студенти високо оцінювали педагогічну діяльність Гулака-Артемівського: він викладав історію і підтримував нові європейські культурні віяння, пропагував просвітницькі ідеї. Свою любов до рідної історії, культури, пісні, мови професор передав своїм вихованцям. Він захоплював слухачів мальовничими зворотами мови, вмінням викликати й оживити увагу аудиторії. Ретельність і старанність щодо виконання Гулаком службових обов'язків були відзначені царськими нагородами й орденами. Ще в студентські роки Гулак-Артемівський розпочинає літературну творчість. На формування письменника мали вплив французькі та польські класицисти, яких він перекладав, а також просвітники. У Харкові він увійшов до наукового, літературно-мистецького кола діячів культури, подружився з Григорієм Квіткою, Ізмаїлом Срезневським, видавцями журналу «Украинский вестник», в якому опублікував свої твори. За нагоди він читав свої вірші, байки і переклади творів викладачам і студентам.

Міжпредметні паралелі. Дебютував письменник у 1817 році в «Украинском вестнике» російськими перекладами оди Руссо, творів Расіна, Красіцького. Особливо захоплювався творчістю польського письменника Ігнація Красіцького, сюжети байок якого були поштовхом до написання власних творів («Пан та Собака», «Солопій та Хівря», «Тюхтій та Чванько»).

Поступово письменник перейнявся романтичними віяннями, винятковими характерами і започаткував баладний жанр в українській літературі.

Творчість Петра Гулака-Артемовського можна поділити на такі періоди: **перший** (1817—1827) — найплідніший період у творчості поета, коли він переклав твори грецьких класиків (Горація), французьких і польських класицистів (Расіна, Деліля, Вольтера, Красіцького); написав українською мовою поезії, байки, балади, прозові послання; здобув популярність після публікації байки «Пан та Собака». У **другий період** (1828—1849) митець здійснив бурлескні переробки од Горація, написав ліричні поезії. У **третій період** (1850—1865) Гулак-Артемовський переклав українською мовою псалми, написав жартівливі послання до друзів, гумористичні вірші, оди, ліричні поезії, пісні («Де ти бродиш, моя доле»). Перша збірка поезій побачила світ лише 1877 року, вже по смерті митця. Помер Петро Гулак-Артемовський 13 жовтня 1865 року в Харкові.

Художній світ балади «Рибалка»

Гулак-Артемовський уважно стежив за розвитком романтизму в російській та західноєвропейських літературах, які вплинули на формування романтизму в українській літературі. В цей період посилюється його інтерес до народних пісень, балад, дум тощо. Народність мистецтва стає критерієм творчості митця. Поет розумів народність літератури як тісний зв'язок її з фольклором. 1827 року на сторінках журналу «Вестник Европы» з'явилися балади «Твардовський» і «Рибалка».

Звернувся Петро Гулак-Артемовський до балади «Рибалка» Йоганна Вольфганга Гете, переспівавши її в дусі народних українських балад та пісень. У листі до видавця «Вестника Европы» поет зазначив, що балада — це його намір спробувати українською мовою «відтворити почуття ніжні, благородні, піднесені».

Опублікована балада Петра Гулака-Артемовського була яскравим свідченням романтичної поезії, розширювала жанровий репертуар української літератури початку XIX ст.

Міжпредметні паралелі. Фабула балади Гулака-Артемовського — мрійливий юнак, зачарований русалкою, кидається за нею у підводне царство — є однією із найпопулярніших у міфології європейських народів. Цю фабулу й використав Гете в баладі «Рибалка». Російську версію твору здійснив Василь Жуковський.

Гулак-Артемовський зберіг сюжетно-композиційну схему балади Гете, але опрацював її, спираючись на українські народні легенди, перекази й пісні про русалок. Поет застосовує характерні для українських пісень зменшувально-пестливі форми: *рибалка молоденький, серденько, рибонька* й інші, яких не знайдемо в німецькому оригіналі. Зустрічаємо у творі Гулака-Артемовського багато вигуків («що рибка смик, то серце тьох»; «аж гульк» та інші), характерних для народних казок, «Енеїди» Котляревського, Квітчиних оповідань з народного побуту. Вигуки надають баладі більшої жвавості, конкретності, народного реалізму.

Гулак-Артемовський передає неясні передчуття перед невідомістю, таємничістю природи, підготовлює появу дівчини-русалки: *«Ходи ж до нас, покинь ти удку пріч, — / Зо мною будеш жить, як брат живе з сестрою! / Зирни сюди!.. Чи се ж вода?.. / Се дзеркало, — глянь на свою уроду!.. / Ой, я не з тим прийшла сюда, / Щоб намовлять з води на парубка невзгоду!»*

Поетична атмосфера балади українського митця істотно відрізняється від балади Гете, який спирався на книжну поетичну традицію XVIII століття, а тому в його баладі переважає епічне начало, раціоналістично-стриманий виклад події, хоча й забарвлений фантастикою. Натомість український поет орієнтується на поетику народних русальних пісень, а тому його балада овіяна теплою ліричною тональністю, щирістю й задушевністю у висвітленні романтичної історії юнака-рибалки і дівчини-русалки. Особливо привабливим водяна царівна змальовує чарівний підводний світ. Її мовлення — це мелодійна й бентежна мова народної пісні, тож вона знаходить відгук у серці мрійливого Рибалки. Поет досягає виразної емоційності образів за допомогою зменшувально-пестливих форм, що вживаються у народних піснях: *сонечко, червоненький, веселенькі, зіронець, коханнячко, ніженьки* та інші. У баладі Гулака-Артемовського є означення, що уточнюють гнучкість образів, а також емоційно-оцінні епітети, що відбивають авторське ставлення до об'єкта змалювання: «Рибалка молоденький», «любенький», «гарненько». Такими ж формами митець передає душевний стан героїв, сприйняття ними світу: *«Ти ж бачиш сам, — не скажеш: ні, — / Як сонечко і місяць червоненький / Хлюпочуться у *нас в воді на дні / І із*

Василь Штернберг. Садиба Григорія Тарновського у Качанівці. 1837

води на світ виходять веселенькі! / Ти ж бачив сам, як в темну ніч / Блищать у нас зіроньки під водою».

У баладі Гулака-Артемовського образ замріяного юнака, закоханого у водяну красуню, та образ самої русалки опоетизовано, наділено романтичними характеристиками й рисами української дівчини, яка і співає, і «*косу зчісує, і брівками моргає*». Врешті, закоханий Рибалка, пориваючись у чарівний підводний світ до Русалки, їй «*парубоцьке віддає серденько*», гине у глибинах річки.

Освоєння жанру балади було для поета опануванням новою системою художніх засобів: через художню стихію балади здійснювався розрив з поетикою і стилістикою бурлеску. Гіперболізація, антитеза, містифіковане бачення світу, фантастика набувають нової стильової тональності.

Отже, Петро Гулак-Артемовський, спираючись на традиції Котляревського та світового письменства, вдаючись до багатих скарбів фольклору, своїми кращими творами розширив художні обрії української літератури. Він сміливо експериментував, черпаючи образи з життя і народної творчості, вважаючи українську мову з її невичерпними образними можливостями засобом творення нового мистецтва слова. Це підкреслив Микола Костомаров, стверджуючи, що письменник був «*знавцем найтонших подробиць народного побуту і звичаїв, блискуче і досконало володів народною мовою*», яка під його пером

засяяла новими гранями. Водночас поет збагатив систему віршування, представив різновиди віршованої байки, баладу, поезії, послання, перші спроби прозових текстів, викладених від першоособового оповідача, що були підготовчим етапом для розвитку художньої прози Григорія Квітки-Основ'яненка, Миколи Гоголя, появи в їхніх творах дотепного оповідача з народу.

Словникова робота. Пригадайте визначення термінів: *балада, монолог, діалог, ідея твору, ямб*. Розкрийте зміст цих понять. Складіть зв'язний текст з ними. Наведіть відповідні приклади з творів Гулака-Артемовського. Назвіть жанрові прикмети балади.

Підсумуйте прочитане. 1. Який епізод у житті Петра Гулака-Артемовського схвилював вас найдужче? 2. Складіть хронологічну таблицю дат життя і творчості поета. 3. З'ясуйте роль Гулака-Артемовського в розвитку української літератури.

Поміркуйте. 1. Чим пояснити популярність балад Петра Гулака-Артемовського серед читачів? 2. Уявіть: ви художник. Які ілюстрації запропонували б до творів Гулака-Артемовського? Опишіть це словесно, захищаючи таке образне розуміння балад митця.

Робота в парах: 1. Інсценізуйте баладу «Рибалка» Гулака-Артемовського, інтонаційно правдиво відтворіть діалог юнака і русалки. 2. Які ви знаєте народні балади про русалок? 3. Назвіть балади митців, які вивчали на уроках зарубіжної літератури. Що споріднює ці твори з баладою Гулака-Артемовського? 4. Яка роль фантастики у «Русалці»? 5. З'ясуйте функції народнопоетичних засобів у творенні образів мрійника-рибалки і русалки. 6. Доведіть, що «Рибалка» Гулака-Артемовського — романтична балада. 7. Визначіть віршовий розмір твору.

Творче завдання. 1. Розгляньте картину Василя Штернберга «Садиба Григорія Тарновського у Качанівці» (с. 171). Який настрій вона навіює? У чому виявляється романтичний колорит картини? 2. Як художник передає відчуття єдності людини і природи? З'ясуйте значення образів *рибалки, підлітка, лебедів, садиби* на цьому полотні. 3. Простежте гру світла, тіней, кольорів на картині. 4. Доберіть відтінки значень до слів *зелений, блакитний*, складіть із ними речення. 5. Які образи й рядки балади «Рибалка» Гулака-Артемовського співзвучні з образами Василя Штернберга? 6. Напишіть міні-твір «Романтичний світ балади «Рибалка» Гулака-Артемовського».

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

З е р о в М. Петро Гулак-Артемовський // Українське письменство. — К., 2003.

К у ц е н к о Л. Байка П. Гулака-Артемовського «Пан та Собака». Національне в соціальному змісті твору // Дивослово. — 2003. — № 8.

Література українського романтизму 20—50-х років XIX століття

Художня система українського романтизму

Поворотним періодом в історії нашого письменства була доба романтизму 20 — 50-х років XIX століття. Його назва походить від французького слова *romantique*, яким позначали щось таємниче, дивно-чарівне, нереальне, буремні поривання, які бентежили душу читачеві.

У центрі художньої системи романтизм поставив *особу*, до того ж яскраву, виняткову, яка поривається до незвіданих горизонтів. Романтизм змальовує не повсякденний побут, а повертає погляд в історичне минуле чи екзотичні, тобто незвичайні явища і місця. Іван Франко вважав, що свобода була написана на прапорах романтизму, *«однією з рис його було звільнення особистості від гніту»*, а джерелом романтичних прагнень були таємниці душі і серця, бентежні бажання, мрії про щось піднесене, величне.

Джерелами романтизму в Україні були національно-визвольний рух, національно-духовне відродження нації та культури. У письменстві відбулася зміна об'єкта зображення: романтиків цікавлять *виняткові характери, що діють у незвичайних обставинах, та внутрішній світ персонажів*. Вони підносять роль творчої індивідуальності митця. Саме романтизм плекав ідеали демократизму, свободи народу й людини, незвичайної і волелюбної особистості. Ідеал романтиків — духовно багата особистість, яка шукає гармонії своєї душі з людьми, природою і світом. Не знаходячи такої гармонії, персонаж стає трагічним. У цих пошуках герой-романтик своїми моральними якостями вирізняється зі свого середовища, стає вольовою, сильною людиною, здатною боротися з антигуманним світом.

Естетичне новаторство українських романтиків

З виникненням романтизму в українській літературі проходять важливі естетичні зміни. Письменники-романтики повніше за своїх попередників пов'язали мистецтво слова з життям народу і народною творчістю, міцно спираючись на неї. Вони розширили дослідницьке поле літератури, розробляючи нові теми, сміливо вдавалися до нових ідей, образів і символів, що виводили художню творчість на якісно вищий рівень.

Романтики оновили жанрову систему української літератури. Вони то поєднують, переосмислюють фольклорні образи і твори західноєвропейських митців, то переспівують чи на їх жанровій основі моделюють оригінальні картини українського світу. Митці творили нові жанри, поєднуючи ліро-епічні чи ліро-епіко-драматичні ознаки. Синтез епічного з ліричним началом у художньому творі — *естетичне відкриття* романтиків. Ліризм пронизує сюжетну канву балад, елегій, послань, оповідань, повістей, романів. Монологи стали напрочуд ліричними, відбиваючи поривання душі до прекрасного. Розвивалися романтична трагедія (Костомаров), драма (Шевченко).

Задля експресії митці різко протиставляють світло й тінь, ніч і день, будують свої твори на *романтичних антитезах, гіперболах*, деформують реальні окреслення предметів, порушуючи правдоподібність. У їхніх творах з'являються елементи фантастики, а то й гротеску. Текст забарвлюється незвичайною експресивністю, ліризмом.

Романтики поділяли реальність на *два непримиренні світи* — світ зовнішній, позбавлений гармонії й краси, і світ духу, внутрішнього життя людини, безмежно напруженого в своєму вищому бутті. Саме через цю *двосвітність* вони сприймали життя і моделювали художню картину світу.

Тематично-стильові течії в українському романтизмі

В українському романтизмі функціонували **чотири тематично-стильові течії**: *фольклорно-побутова, фольклорно-історична, громадянська і психологічно-особистісна*. Ці течії складають ядро українського романтизму і дають змогу глибше збагнути закономірності мистецтва слова.

Фольклорно-побутова течія. Не раціонально-логічне, як у класицистів, а чуттєво-інтуїтивне начало романтики цінували особливо високо, вважаючи, що саме воно пов'язує людину з природою у нерозривну єдність. Українські митці розглядали фольклор, народні повір'я, ворожіння, звичаї, обряди як частину природи і важливий чинник літератури. В результаті цього виникла тематично-стильова течія, що орієнтувалася на *фольклор*. З нього вони черпали не тільки натхнення для творчості, а й образи, поетику, навіть ритміко-інтонаційний лад, жанрові форми, передусім пісню, баладу.

Фольклорно-побутова течія будувала свою картину світу на *протиставленні двох світів*: буденного, реального та вигаданого, фантастичного. Часто межа між ними дуже умовна, адже життя існує і в потойбічному світі, звідки персонажі перебираються у світ реальний. Цю картину відбито в баладах «Маруся» *Левка Боровиковського*, «Козачі поминки»

Амвросія Метлинського, «Наталя» Миколи Костомарова, «За байраком байрак» Тараса Шевченка.

Фольклорно-історична течія. Українська народна словесність, інтерес до історії України зумовили специфіку функціонування фольклорно-історичної романтичної течії в літературі. Ця своєрідність полягає в тому, що українська минувшина у творах романтиків змальовується за допомогою фольклорних образів і прийомів моделювання дійсності.

Українські письменники-романтики, передаючи історичний колорит епохи, відкрили нові можливості і засоби освоєння і художнього змалювання історичного минулого, але крізь призму сучасності. Запроваджуваний ними *місцевий колорит* передбачав відтворення життя українського народу в конкретну епоху. Так народився *принцип історизму* — важливе *відкриття доби романтизму*.

У романтичних творах герої минулих епох проголошували ідеї, які мали стати зразком для наслідування. З цією метою поетизувалися спалахи людського героїзму, зображувалися образи відомих або призабутих історичних діячів як героїв народно-визвольної боротьби. Особливо пильну увагу романтики приділяли змалюванню доби козацтва, тих подвигів, що жили в народній пам'яті. Тому в центрі відтворених подій перебуває, як правило, козак — втілення волелюбного духу народу.

Громадянська тематично-стильова течія. Романтики прагнули розбудити притлумлене *почуття національної гордості й гідності*, аби українці згадали свою минулу велич і могутність України.

Свобода і воля — центральний мотив, що активно розробляється митцями першої половини XIX ст. У цій атмосфері формувалася *громадянська лірика*, яка захищала права особистості і народу. Особливо гостро переживали письменники відчуття власної відповідальності за долю країни. Вони вірили, що за допомогою слова поет-пророк може розв'язати докорінні проблеми морального й суспільного буття. Високий передбачливий смисл особистої, громадянської і поетичної місії митця — один із важливих мотивів громадянської течії українського романтизму. Романтична поетизація давнини поєднувалася з вірою у національно-культурне відродження України. Заклики до боротьби з напасниками народу звучать у творах Миколи Костомарова, Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка.

Психологічно-особистісна течія. Домінантою цієї течії було зосередження митців на внутрішньому світі людини, успадковане від сентименталістів. Українські романтики прагнули

до максимального самовираження і самоаналізу душі особи. У поезії виникає жанр монологу-сповіді. Психологізм був важливою формою розкриття внутрішнього світу ліричного «я» і водночас способом утвердження свободи, духовної незалежності людини.

Ліричний герой у творах романтиків залишається винятковим героєм. Тому його почуття й переживання психологічно яскраві, незвичайні. Часто характер персонажа розкривається в рефлексіях¹, коли пережиті ним почуття, думки, душевні стани згадуються й аналізуються наодинці, коли минуле немовби оживає знову, хвилює серце, будить пам'ять. Відбувається напружений процес шукання істини, добра і справедливості.

Школи в українському романтизмі

З огляду на історичні умови і своєрідність протікання літературного процесу в Україні доби романтизму постали такі школи:

1. *Харківська школа романтиків*. Її очолював Ізмаїл Срезневський, який видав шість випусків альманаху «Запорожская старина». У передмові до першого випуску збірника він маніфестував програму розвитку українського романтизму. Активними учасниками Харківської школи романтиків були Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Михайло Петренко, Яків Щоголів та інші.

Заслугою цієї школи було те, що її представники заклали, на погляд літературознавця *Сергія Єфремова*, «*підвалини під літературні традиції на Україні і вслід за Котляревським привчили освічену публіку до рідної мови як самовиразу нації*». Для звільнення людини в Україні їхні твори, написані «*мужицькою*» мовою, зробили більше, «*ніж усякі абстрактні теорії та декларації рівноправності*».

2. *Львівська школа романтиків* називалася «*Руська трійця*». Її організували у Львові Маркіян Пашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький. «*Руська трійця*» була важливим осередком національно-культурного і літературного відродження. Пашкевич, утверджуючи нові естетичні засади творчості, оприлюднив програму відродження української літератури на західноукраїнських землях у передмові до «*Русалки Дністрової*». Вона є своєрідним маніфестом галицьких романтиків. За словами *Івана Франка*, ця книга «*була свого*

¹ Р е ф л е к с і я — (лат. reflexio — відображення) — відтворення власних переживань, осмислення протікання свого душевного стану, самоаналіз духовного світу.

часу явищем наскрізь революційним», оскільки пропагувала волелюбні ідеали. Академік Олександр Білецький назвав «Русалку Дністрову» *«першою заявкою народу Західної України про свою національну гідність... Ця скромна книжка — подвиг, про який не забуде український народ»*. До гуртка «Руська трійця» входили Олександр Глинський, Іван Головацький, Юліан Величковський, Михайло Мінчакевич, Михайло Кульчицький та інші.

3. Київська школа романтиків. Її започаткував ректор Київського університету Михайло Максимович. На сторінках журналу «Киевлянин» він накреслив перспективи розвитку української літератури на вітчизняних теренах. В Києві український романтичний рух найпотужніше розвивався в силовому полі «Кирило-Мефодіївського братства». Університетська молодь, українські інтелектуали, зокрема Опанас Маркевич, Василь Білозерський, Пантелеймон Куліш, Амвросій Метлинський, Тарас Шевченко гуртуються навколо історика і письменника Миколи Костомарова, з яким обговорюють важливі філософські, естетичні, суспільні, національні, державотворчі проблеми. У грудні 1845 року утворилося Кирило-Мефодіївське братство — таємна політична організація української інтелігенції. Її учасники в галузі літератури й суспільно-політичної думки піднялися до найвищих вершин у тодішній Європі, збагатили українське письменство новою проблематикою, жанровими формами, художніми засобами моделювання світу.

4. Петербурзька школа романтиків. Романтичний рух набув нового піднесення в кінці 50-х років у Петербурзі. Тут опинилися Шевченко, Костомаров, Куліш, Білозерський. Вони згуртували навколо себе багато молодих українців, утворивши українську громаду. Романтики обговорювали не тільки політичні, а й культурно-мистецькі проблеми, питання освіти, видання книг для народу. З метою піднесення українства петербурзька школа романтиків 1861 року домоглася царського дозволу на видання українського журналу «Основа». Це був перший український часопис у Російській імперії. На його сторінках побачили світ твори Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Ганни Барвінок, Марка Вовчка, Олекси Стороженка, Степана Руданського, Леоніда Глібова, Анатолія Свидницького, Якова Кухаренка та інших.

Отже, митці доби романтизму відкривали для української літератури незвідані світи прекрасної мрії, прокладали нові шляхи художнього моделювання дійсності. Вони внесли в українське суспільство могутній духовний рух, що охопив усі сфери буття українського народу. Національне мистецтво сло-

ва збагатилося новою тематикою, жанровою системою, незвичайними героями.

Узагальнюємо вивчене

Таблиця тематично-стильових течій романтизму

Течії	Ознаки	Представники
Фольклорно-побутова	Фольклор є джерелом творчості: використовуються образи, жанрові форми (пісня, балада), поетика; протиставлення світу реального та фантастичного	Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Петро Гулак-Артемовський
Фольклорно-історична	Передається історичний колорит епохи крізь призму сучасності, зображення героїчних епох	Микола Костомаров, Микола Гоголь, Євген Гребінка
Громадянська	Свобода як центральний мотив, утвердження національного визволення та прав особистості	Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Тарас Шевченко
Психологічно-особистісна	Протиставлення внутрішнього світу особистості антигуманному світові, розкриття багатства почуттів людини	Віктор Забіла, Михайло Петренко, Яків Головацький

 Словникова робота: Запам'ятайте визначення романтизму, його визначальні риси.

Романтизм — художній метод і напрям у літературі й мистецтві першої половини XIX століття, пов'язаний зі змінами у свідомості митців, їхньою переконаністю в тому, що глибинне пізнання здійснюється серцем, а не розумом. Романтичні герої — яскраві особистості, здатні на прекрасні почуття, готові до самопожертви за високі ідеали. Визначальні риси методу: народність, історизм, прийняття буденності й звеличення людського духу, культ почуттів, захопленість фольклором, інтерес до фантастики.

 Підсумуйте прочитане. 1. Які причини зумовили появу романтизму в українському письменстві? 2. Чим романтизм відрізняється від класицизму і сентименталізму? 3. Що стало предметом зображення у творах романтиків? 4. Схарактеризуйте тематично-стильові течії в українському романтизмі. 5. Які школи функціонували в українському романтизмі?

Поміркуйте. 1. Доведіть чи спростуйте твердження Івана Франка, що свобода була написана на прапорах романтизму. Як це відбилось у творах українських романтиків? 2. Що зумовлювало особливі настрої романтичного героя? 3. Чим викликаний небачений інтерес митців до історичного минулого України? У 6 класі ви вивчали поеми Тараса Шевченка «Іван Підкова» і «Тарасова ніч». Доведіть романтичне спрямування цих творів, схарактеризувавши героїв, їхні думки і почуття, обставини, за яких вони діють.

Для допитливих

Розгляньте картину художника-романтика Ежена Делакруа «Свобода на барикадах» і прослухайте Дванадцятий (Револьюційний) етюд Фридеріка Шопена, написаний у 1830 році під впливом французької революції. Чому в цих творах поєднані бурхливі поривання і трагічне розчарування, рішучість і приреченість, свобода, поступ зі стражданням і смертю? Чи співзвучні ці настрої з творами українських романтиків? Аргументуйте своє твердження.

Ежен Делакруа. Свобода на барикадах. 1850

Євген Гребінка (1812—1848)

Аполлон Мокрицький.
Портрет Євгена Гребінки.
1833

Гребінка вилив всю свою поетичну душу і любов до України в чудових ліричних поезіях.

(Іван Франко)

Євген Гребінка — типовий представник доби романтизму. Його творчість позначена стильовим розмаїттям. Байки написані в річищі просвітницького реалізму, вірші, поема «Богдан», повісті «Чайковський», «Розповіді пірятинця», «Мачуха і панночка», «Ніжинський полковник Золотаренко» — романтизму, повісті «Кулик», «Лікар», «Записки студента» — реалізму. Великі заслуги Гребінки в організації літературного процесу, виданні альманаху «Ластівка»,

«Кобзаря» Тараса Шевченка та викупі поета з кріпацтва.

«Прощай, мій покою, пускаюсь у море»

У прозових творах Євген Павлович не раз описував чудову полтавську природу, місто Пирятин, мешканці якого славилися козацьким демократизмом. На ярмарках міста *«дзвінко гриміли волелюбні промови, брязкали шаблі і майоріли строкаті козацькі шапки та жупани»*. Недалеко від цього міста коло річки Оржиці був розташований хутір Убіжище дрібного поміщика Павла Івановича Гребінки — колишнього гусарського штаб-ротмістра. Пішовши у відставку, він оселився на хуторі, одружився з дочкою пірятинського козака Надією Іванівною Чайковською. 2 лютого 1812 року в них народився син Євген.

Ріс майбутній письменник в атмосфері козацьких бувальщин, переказів, романтичних легенд, які оповідала йому мати. Особливе світосприймання сформувала в допитливого Євгена рідна природа. Згодом таку гармонійну єдність людини зі світом Гребінка чудово описав у нарисі «Так собі до земляків». Серед природи він відчував себе творцем всесвіту. Краєвиди України, її героїчна історія були джерелом патріотизму Євгена Гребінки. Навчався Євген спочатку вдома, 1825 року вступив до Ніжинської гімназії вищих наук, де в той час здобував освіту й Микола Гоголь.

У гімназії панувала творча атмосфера: студенти цікавилися літературними новинками, жваво обговорювали їх, видавали рукописні журнали, в яких вміщували свої твори. В гімназії Євген Гребінка почав писати вірші, переклав українською мовою поему «Полтава» Олександра Пушкіна.

У 1831 році Євген Гребінка відбував військову службу. Проте полк було розформовано, тож Євген Павлович оселився в рідних Убіжищах. Він присвятив свій час літературній творчості, зокрема писав байки та ліричні твори. З'явилися друком перші твори — байки «Будяк да Конопляночка» і «Пшениця». Молодий поет зневажливо ставився до провінційного життя поміщиків — *«банальних людей»*, які жили дрібними інтригами, плітками й сварками. В його уяві формується романтична двосвітність: піднесений, мрійливий герой протиставляється людям з вузьким, обивательським світоглядом.

Тільки 1834 року Євгену Гребінці вдалося переїхати до Петербурга. Земляки з Ніжинської гімназії вищих наук посприяли йому влаштуватися чиновником Комісії духовних училищ міністерства освіти. Павло Гребінка мріяв побачити сина професором. Незабаром Євген Павлович здійснив це побажання: викладав російську мову і літературу в навчальних закладах Петербурга.

У північній столиці Росії Євген Гребінка розгорнув широку літературну діяльність. Він познайомився з багатьма літераторами, художниками, відвідував літературні салони й вечори.

Літературний салон — гурт митців, що збираються у приватному домі, де обговорюють літературні новини, читають твори, висловлюють свої судження про них.

У своєму помешканні Євген Павлович також організовував літературні салони, відвідувачами яких були знані письменники Олександр Пушкін, Петро Єршов, художники Карл Брюллов, Василь Штернберг, Іван Сошенко, Олександр Венеціанов, Тарас Шевченко.

Діяльну участь взяв Гребінка в улаштуванні долі молодого Тараса Шевченка, з яким познайомився в 1837 році, перейнявся його кріпацьким станом. Євген Павлович запрошував Тараса до себе, давав книги для читання, допомагав грошми, а також сприяв викупові Шевченка з кріпацтва. У його

Тарас Шевченко.
Портрет Євгена Гребінки.
1837

салоні виник задум видати Шевченкового «Кобзаря». Тому не дивно, що вірш «Перебендя» поет присвятив Гребінці.

Євген Гребінка умів згуртувати навколо себе письменників України. З цією метою він у 1841 році видав альманах «Ластівка», надрукувавши твори дванадцяти українських митців слова.

Значною подією у житті письменника був вихід збірки байок «Малоросійські приказки» в 1834 році. Книга мала великий успіх серед читачів, 1836 року побачила світ другим виданням. Тоді *Микола Костомаров* писав, що байки Гребінки «завжди читатимуться з насолодою: автор виступив тут не пародистом, не насмішником над українською народністю і словом, а українським байкарем».

Загалом літературна творчість Євгена Гребінки тривала понад два десятиліття. За цей час він багато перекладав українською і російською мовами, писав оповідання, повісті й романи, поезії і байки.

Помер Гребінка 15 грудня 1845 року в Петербурзі. Похований в Україні, селі Мар'янівці на Полтавщині, недалеко від рідного хутора.

Популярність романсу «Українська мелодія»

На фольклорній поетиці будується вірш «Українська мелодія», що став романсом.

Романс (франц. roman — романський) — різновид пісні про кохання. Характеризується витонченими засобами виразності, багатством образів, які тісно пов'язуються з ритмічністю, сплавом слова і музики. Ліричний сюжет розгортає внутрішні почуття індивідуалізованого ліричного героя, зображує суть людських стосунків, настроїв, почуттів. В Україні романс з'явився на початку XIX століття і набув популярності в жанрі вокального мистецтва. До його творення особливо прилучилися поети-романтики, зокрема Євген Гребінка. Згодом романси писали Степан Руданський, Михайло Старицький, Іван Франко, Леся Українка та інші.

Романс Гребінки будується як діалог — розмова матері та дочки. Змальовується поетичний образ української дівчини, яка мріє щасливо жити в парі з коханим чоловіком. Героїня наділяється романтичною пристрастю, максималізмом, виходячи із своїх уподобань, уявляє життя або з милим, або ні з ким: «*Ні, мамо, не можна нелюба любить! / Нещасная доля із нелюбом жить. / Ох, тяжко, ох, важко з ним річ розмовляти, / Хай лучче я буду весь вік діувати*». Натомість безпомічна стара мати має свій погляд на майбутнє дочки, боїться залишити її сиротою і просить вийти заміж: «*Як очі*

закрию, що буде з тобою? /Останешся, доню, одна, сиротою!
/ А в світі якеє життя сироті? / І горе, і нужду терпіти-
меш ти?» Врешті, дочка жертвує своїм щастям, виходить
заміж за нелюба: «О мамо, голубко, не плач, не ридай,
/ Готуй рушники і хустки вишивай. / Нехай за нелюбом я
щастя утрачу; / Ти будеш весела, одна я заплачу!». Проте
внаслідок такого самозречення доня загинула: «Ген там, на
могили, хрест Божий стоїть, / Під ним рано й вечір матуся
квильть: / «О Боже мій милий! Що я наробила! /Дочку, як
схотіла, із світу згубила!».

Вражає художня майстерність поета: кожен рядок романсу
утворює особливий словесно-образний малюнок, напов-
нюється тільки йому властивою тональністю, яка розкриває
внутрішній світ героїв. Увиразнює поетичну картину ритмічна
побудова твору. Він написаний *амфібрахієм*, тобто трискладо-
вою стопою з наголосом на другому складі. Суміжне римуван-
ня, чоловічі рими (з наголосом на останньому складі) утворю-
ють енергійну мелодику.

У річищі народнопісенної поетики оспівується кохання у
віршах «Заквітчалася дівчина», «Маруся». Ці твори так само
наповнені романтичним колоритом, позначені інтонаційним
багатством, елегійною тональністю. Вони овіяні серпанком
смутку, змальовуючи драматизм людської долі в антигуманно-
му світі. У першій поезії оспівується нерозділене кохання,
почуття розлуки, зради козаченька, який поїхав «на Дін» та й
забув про свою кохану дівчину. У другій героїня Маруся очікує
на того, єдиного, хто її покохає. Героїні Гребінки відчують
неможливість досягти гармонії в реальному житті. Тому їхні
душевні страждання драматичні, але водночас піднесені,
розкривають внутрішнє багатство особи.

Твори Гребінки відіграли позитивну роль на шляху утвер-
дження української літератури як європейської. Митець збагач-
тив її образними й зображальними можливостями, розширив
тематичні обрії, жанрове розмаїття.

Підсумуйте прочитане. 1. Під впливом яких обставин формува-
вся світогляд Гребінки? 2. Як зреалізував письменник свій літера-
турний хист? 3. Яку роль відіграв поет у долі Шевченка? 4. Схарактеризуйте Гребінку як організатора літературного життя
письменників. 5. Поясніть значення поняття *літературний
салон*. Яку роль у розвитку культури XIX століття відігравали
літературні салони?

Поміркуйте. 1. Чому романтики опоетизували образ човна?
2. За допомогою яких художніх засобів Гребінка розкрив бентеж-
ний світ романтичних героїв у своїй поезії? 3. Що вас вразило в по-
етичному образі дівчини у романсі «Українська мелодія»?

Міжпредметні паралелі. Порівняйте художній світ поезій «Човен» Євгена Гребінки, «Човник» Віктора Забіли, «Парус» Михайла Лермонтова. Як у цих поезіях виражається романтичне світосприймання? Знайдіть прийом художнього паралелізму в творах митців.

Словникова робота. Пригадайте з попередніх класів поняття *трискладові стопи*, визначіть віршовий розмір поезії «Човен» Євгена Гребінки. Знайдіть приклади *персоніфікації* у віршах поета. З'ясуйте роль *художнього паралелізму* у поетичних творах Гребінки.

Для допитливих. Проілюструйте вірш «Українська мелодія» Євгена Гребінки і усно захистіть таке своє бачення художнього світу твору.

Мистецька скарбниця. 1. Розгляньте портрети Євгена Гребінки — роботи художників Аполлона Мокрицького і Тараса Шевченка (с. 180, 181). Порівняйте обидва портрети. Які духовні риси поета відтворили митці пензля? 2. Поміркуйте, чому романс Євгена Гребінки «Очи чёрные» став народною піснею. В чому виявляється його романтичний колорит?

Микола Костомаров (1817—1885)

Гуляй, моя пісне, високо, високо,
Щоб хмарами сизий орел летючи
Тебе не нагнав...

(Микола Костомаров)

Своє життя Микола Костомаров присвятив Україні, для культури якої жив і творив. Його внесок у культурно-національне відродження надзвичайно великий. Він написав чимало наукових праць з історії України, фольклористики, етнографії. Відомий як полум'яний публіцист, відважно обстоював самостійність українського народу та його мови. Талановитий педагог, європейського рівня мислитель і державник, літературний критик і перекладач Байрона, Шекспіра. А ще — письменник-романтик, лірик і автор перших в українській літературі романтичних трагедій.

Петро Борель.

Портрет Миколи Костомарова. 1880

«І освітить наше небо сонечко свободи»

Микола Іванович Костомаров (псевдонім Ієремія Галка) народився 16 травня 1817 року в родині поміщика в селі Юрасівці Острозького повіту Слобідсько-Української (згодом — Воронежської) губернії. Його мати Тетяна Мельник була українкою-кріпачкою та вихованкою Івана Костомарова, який жорстоко ставився до кріпаків. Вони змовилися і вбили його 1828 року. Тож мати сама піклувалася, аби дати Миколі належну освіту, прищепити йому любов до України.

Микола Костомаров 1833 року закінчив Воронежську гімназію і вступив до Харківського університету, в якому студіював історію. Мав великі здібності до вивчення іноземних мов. Володів латинською, грецькою, англійською, французькою, італійською, майже усіма слов'янськими мовами. За спогадами однокурсників, Микола відзначався допитливістю, наполегливістю і цілеспрямованістю у

Садина Івана Костомарова в с. Юрасівці Воронежської губернії, де народився Микола Костомаров

здобутті знань. Мешкав на квартирі у Петра Гулака-Артемовського, під впливом якого зацікавився українською літературою. Водночас на нього справили велике враження збірники народних пісень Михайла Максимовича, «Запорожская старина» Ізмаїла Срезневського. Спілкувався з молодими літераторами Олександром Корсунем, Михайлом Петренком, Яковом Щоголівим та іншими митцями Харківської школи романтиків, що й спричинило бажання писати українською мовою.

У 1837 році Костомаров закінчив університет, 1844 року захистив дисертацію «Про історичне значення руської народної поезії» і здобув звання професора. У цій праці він стверджував, що народна словесність українців є стрижнем національної духовності й культури, а народ, очолюваний своїми провідниками, виступає рушійною силою життя нації.

У 1844—1845 роках Костомаров викладав історію у Рівненській гімназії. На Волині він збирав фольклор, вивчав етнографічний та історичний матеріал. В 1846 році був призначений професором історії Київського університету. У цей час розпочинається його щира дружба з Тарасом Шевченком.

Микола Костомаров разом з Миколою Гулаком та Василем Білозерським заснував у 1845 році антицаристське Кирило-Мефодіївське братство, був його натхненником та ідеологом. Він виклав суспільну та політичну програму товариства у «Книзі буття українського народу», в якій пропагуються християнські цінності та ідея рівності всіх слов'янських народів. За участь у братстві Костомарова заарештували 29 березня 1847 року, напередодні його вінчання з Аліною Крагельською. Їх шлюб затримався надовго — на 28 років. Миколу Івановича відправили до Петербурга і ув'язнили у Петропавловській фортеці. Суд був суворим: заслання до Саратова, де Микола Костомаров перебував до 1856 року.

З 1859 до 1862 року Микола Іванович викладав історію в Петербурзькому університеті. Він створив ґрунтовні праці з історії України XVI — XVIII століть: «Богдан Хмельницький», «Мазепа», «Гетьманство Виговського», «Павло Полуботок», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Російська історія» та інші. Вчений вважав, що історія українського народу відбиває волелюбний демократичний дух нації. Український національний характер, за Костомаровим, — це особливий характер, домінуючою рисою якого були і залишились свободолюбство, ненависть до тиранів і поневолення. За такі погляди російська реакційна преса вела агітацію проти вченого, називала його «сепаратистом». У розквіті творчих сил 1862 року професора звільнили з роботи, тож історик повністю віддався науковій праці.

Активну діяльність брав Костомаров у виданні журналу «Основа», на сторінках якого виступав з публіцистичними статтями, захищаючи українське письменство від нападів реакційних критиків Польщі та Росії.

Помер Микола Костомаров 19 квітня 1885 року в Петербурзі, де й похований.

«Співатиму, співатиму, доки гласу стане»

З ранніх років Микола Костомаров захоплювався українськими народними піснями, які слухав з уст матері. Згодом в автобіографії писав: *«Мене бентежила і дивувала невідомою красою української народної поезії. Українські пісні до того подобалися мені і хвилювали мою уяву, що я вивчив напам'ять збірник Максимовича»*. Під впливом народної поезії Костомаров почав писати вірші, черпаючи з фольклору образи, мотиви, поетику, а з козацьких літописів — героїв, сюжети. У Харкові він видав збірки поезій «Українські балади», «Вітка», романтичну трагедію «Сава Чалий», в альманасі «Сніп» оприлюднив трагедію «Переяславська ніч».

Відомий історик літератури Дмитро Чижевський влучно схарактеризував творчу особистість Костомарова, назвав його «романтичним мрійником», який хотів через поезію народу увійти до *«глибин народного духу, народного характеру, бо народ для нього — як і окрема людина — особистість, народ має свій певний ідеал, свій характер, своє душевне життя, які найправдивіше виявляються саме в поезії»*. Так утверджувався принцип народності, який втілювався в художніх творах письменника.

У народній пісні, поезії молодий поет бачив наймогутнішу силу, яка може відродити український народ. Зокрема, митець у вірші «Співець» прагнув розбудити Україну та її синів, болісно реагував на тяжкі умови розвитку культури та рідної мови. Волелюбний, бунтівливий характер має співець Митуса в однойменному вірші. В романтичній концепції Костомарова кобзар, митець — носій духовності, енергії народу. Він протистоїть натовпу. Така його позиція склалась унаслідок розчарувань у сучасній

Микола Костомаров,
«Українські балади».
Титульна сторінка

дійсності, коли нащадки героїчних козаків перебувають у неволі. Співця охоплюють туга, душевні муки, болісні роздуми над світом, в якому панує кривда.

Художнє мистецтво балади «Соловейко»

У романтичному плані осмислюється тема поета в баладі «Соловейко». Вірш має двопланову структуру: реальний світ переплітається з ірреальним. Костомаров застосовує *романтичну антитезу*, а саме: пісню солов'я, який «*біди оплакує людській*», не чує байдужий загаль, бо його спів призначається тільки для вибраних, людей з тонкою душею. Твір будується на поетиці фрагментарної композиції. Про минулі події читач дізнається з окремих деталей. Таку ж важливу естетичну функцію відіграє прийом художнього паралелізму. Змальовується романтичний пейзаж, невід'ємним атрибутом якого є чудовий спів солов'їв навесні та могила, біля якої на ялині співає соловейко. Митець порівнює образ соловейка з поетом, який у своїх віршах «*кохання й радість розділя / З серцями приязними*». З цією метою Костомаров використовує баладний прийом метаморфози: душа померлого митця немов перевтілюється в соловейка. Очевидно, колись співець у житті не був байдужим до горя людей, співчував їм. І ось тепер Поет-соловейко оплакує всіх, з його уст «*Жаль ллється в серце, як в квіти / Крапельки дощові*». Майстерності співу соловейка немає меж: «*От застогнав, і от замовк... / Терликував — вп'ять залився... / Не то співець в останній раз / Із миром розпростився! // І в небо думкою влетів, / Між зорями співає...*». Образ серця не випадковий у художньому просторі твору: він символізує душевність, людяність, героя.

Персоніфікований пейзаж гармонує зі світосприйманням дівчини, яка вечорами приходить до могили Поета. Вона розуміє спів соловейка: «*Співа співець — ніхто йому / З душі не кине квітку*». Тужлива пісня соловейка бентежила душу і серце дівчини, робила миті її життя незабутніми. Так утверджується тема краси вірності закоханих людей.

Костомаров збагатив українську поезію різноманітними жанрами. Передусім у його творчості чільне місце посідають *балади*, в яких він відтворює народні вірування, легенди, перекази. Митець захищає чесність, порядність, загальнолюдські моральні цінності й засуджує тих, хто їх порушує. На основі фольклорних веснянок поет першим витворив в українській ліриці *літературну веснянку*. Перу Костомарова належить епічна *поема* «На руїнах Пантікапеї», яку Франко назвав найпомітнішим і поетично продуманим твором, яким може пишатися письменство XIX століття. У поемі йдеться про руїни

стародавнього міста-держави Пантікапеї, яке існувало в IV столітті до н. д. на місці сучасної Керчі.

Отже, романтична лірика Костомарова утворює своєрідну художню єдність, органічно поєднавши фольклорні й історичні джерела, перекази, легенди з романтичним світобаченням. Його вірші відбивали переживання і настрої, почуття і думки, мрії і спогади ліричного героя — передової людини того часу.

Міжпредметні паралелі. Заслугою Миколи Костомарова як історика було обґрунтування концепції самостійності українського народу, рівноправного з іншими народами Європи. Ця концепція — наріжний камінь його світогляду. Вона знайшла своє втілення в ідеї відродження суспільного життя на засадах свободи, рівності, незалежності України, встановлення республіканського правління. На цих принципах Костомаров, як провідник національно-визвольного руху, побудував діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

Підсумуйте прочитане. 1. Розкажіть про роки навчання Миколи Костомарова і формування його характеру. 2. Висвітліть роль історика Костомарова у творенні Кирило-Мефодіївського братства. 3. Розкрийте участь письменника в журналі «Основа». 4. Якими жанрами митець збагатив українське письменство?

Поміркуйте. 1. Які ідеї «Книги буття народу» Миколи Костомарова суголосні нашому часові? 2. У чому виявляється народність його поезій? Підтвердіть свої міркування прикладами з творів Костомарова. 3. Доведіть романтичний характер художнього світу митця.

Аналізуємо твір. Виразно прочитайте поезію «Пісне моя», з'ясуйте роль романтичного пейзажу в змалюванні образу Музи, художні функції тропів твору. За допомогою яких засобів твориться поетичний образ України? Визначіть віршовий розмір та розкрийте роль рим у творенні цілісної картини світу.

Для допитливих. Прочитайте повість Віктора Петрова «Аліна й Костомаров». Які духовні ідеали утворює письменник образами твору?

Віктор Забіла (1808—1869)

Василь Штернберг.
Портрет Віктора Забіли.
1838

Дівчино мила!
Хто ж це співає?
Віктор Забіла,
В котрого серце
Билось і б'ється, —
Над його слізками
Доля сміється.

(Віктор Забіла)

В українську романтичну поезію Віктор Забіла увійшов як талановитий майстер змалювання внутрішнього світу людини, її любовних почуттів. Він творив у жанрах літературної пісні, романсу, елегії. Віктор Забіла належить до особистісно-психологічної стильової течії в українському романтизмі.

«Безталанний на світ народився»

Віктор Миколайович Забіла народився 1808 року (день народження невідомий) на хуторі Кукуріківщині (тепер — село Забілівщина Борзнянського району Чернігівської області) в сім'ї збіднілого поміщика, який походив із козацької старшини. Освіту здобув (1822 — 1825) у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька, в якій навчалося чимало культурних діячів України, серед них Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Микола Гоголь, Євген Гребінка, Леонід Глібов та інші. Дев'ять років був на військовій службі. 1834 року в чині підпоручника оселився в рідному маєтку. Це був середнього зросту, стрункої постави парубок зі смуглявим обличчям. Проникливі і задумливі карі очі підкреслювали його душевну шляхетність і вразливість, чорні вуса й кучерявий чуб відтінювали красу Забіли. Юнак мав щиру, палку і дещо сентиментально-романтичну вдачу, але любив і жарти, і гумор, і соковите дотепне слово. Бог обдарував його приємним голосом. Як згадував композитор Михайло Глинка, Віктор гарно співав і грав на бандурі. Словом, він був втіленням національного характеру українця, в якому поєдналися внутрішня і зовнішня краса.

Життя Віктора Забіли нагадує життя романтичних героїв Байрона і Пушкіна. По сусідству з його хутором розташувався хутір Мотронівка, в якому мешкала заможна поміщицька родина Білозерських. Юнак палко закохався у Любов Біло-

зерську (до речі, вона доводилася сестрою українській письменниці Ганні Барвінок, дружині Пантелеймона Куліша). Дівчина відповіла йому взаємністю. І характерами Люба з Віктором були подібні. Роман тривав два роки. Нарешті батьки дали згоду на одруження, відбулися заручини.

Проте щастю Віктора і Люби не судилося здійснитись. Недалеко від Білозерських купив маєток поміщик Боголюбцев. Побачивши красуню Любу, сорокарічний пан закохався в неї. Та двадцятилітня наречена Віктора і слухати не хотіла свого залицяльника. Врешті, втрутився батько і присилював дочку вийти заміж за багатого Боголюбцева.

Ці драматичні події поселили у серці Віктора довічну журбу. Вони й обумовили написання ліричної поезії «Соловей» («Не щєбечи, соловейку»), а згодом низки віршів інтимного плану. Поет-однолюб так і не одружився, писав свої вірші і музику до них. Він жив мистецькими інтересами, не звертав уваги на господарство, яке поступово занепадало. З селянами жив мирно. Їхні взаємини схарактеризував *Тарас Шевченко*: «Тут не було раба і володаря, а були рівноправні люди».

Віктор Забіла почав писати вірші в середині 30-х років. Дебютував поет 1841 року в альманасі «Ластівка», оприлюднивши три поезії: «Голуб», «Пісня» («Повз двір, де живе мила...»), «Повіяли вітри буйні». На початку 40-х років XIX століття невеличким тиражем побачила світ його збірка «Співи крізь сльози». Твори Забіли користувалися великою популярністю серед українців, читачі знайомилися з ними в рукописах і копіях. Вже після смерті їх було зібрано і видано Іваном Франком у збірці «Співи крізь сльози» (Львів, 1906).

Міцна дружба єднала Віктора Забілу з Шевченком. Характер стосунків поетів передає гумористичне послання Забіли «За що ти лаєшся, Тарасе...» (1844). Взимку 1847 року Шевченко відвідав його на родинному хуторі й намалював портрет поета, а також склав мелодію до вірша «Човен». Побратими часто обговорювали літературні новини, обмінювалися думками, співали народні пісні.

Після смерті Шевченка Віктор Михайлович супроводжував тіло поета з Петербурга до Канева, брав участь у похороні, доглядав Шевченкову могилу на Чернечій горі.

Знеможений душевними муками Віктор Забіла останні роки свого життя прожив у містечку Борзна біля своєї сестри Надії. Помер поет у листопаді 1869 року.

Романтична туга серця

Віктор Забіла прагнув до мистецького втілення піднесеного, ідеального начала, витонченої краси та естетизації кохання. Він вибудував свій ліричний роман (так умовно можна назвати його

збірку поезій «Співи крізь сльози») про нещасливе кохання до Любові Білозерської, муки серця люблячого юнака. На перешкоді до щастя з милою стали черстві душею люди, які розтоптали його почуття. Ліричний герой належить до збіднілого панства, він не зміг протистояти суперникові із маєтком, який відібрав у нього кохану. Любовна лірика Забіли сповнена біографічних ноток, психологічних зізнань, скарг. Це зумовлює камерну природу інтимних віршів, тобто призначено їх для читання перед невеликою кількістю осіб. У них звучить думка про те, що страждання — це доля людини, їх позбутися не можна. Життя уявляється митцю як споконвічна боротьба Правди з Кривдою.

До найкращих поезій Віктора Забіли належить вірш *«Гуде вітер вельми в полі»*, в якому естетизовано самозречене кохання, яке просвітлює душу людини, робить її величною і шляхетною.

Романтичний герой Забіли сповідує високі ідеали. Йому притаманна ідеалізація коханої, загалом обоження жінки. Він щиро зізнається у своїх почуттях і переживаннях: *«Не бачивши, її бачу, / Річ я її чую; / Де б не був, що б не робив, / За нею горюю»* («От і празника діждались»). У цій поезії образ сліз є виявом бурхливих почуттів і водночас символом страждання, очищення і зцілення душі ліричного героя, який у своїй тузі набуває шляхетних рис. У поглибленому самоаналізі, проникненні у внутрішній світ ліричного героя помітна гуманістична настанова Віктора Забіли звеличити людину.

У цьому річищі написана поезія *«Соловей»*. Поет-романтик життєві явища змальовує як символи, як ідеальний світ, пропускаючи все крізь призму свого суб'єктивного бачення. У вірші автор застосовує паралелізм і романтичну антитезу як засіб композиції. Спів солов'я відтінює світ переживань ліричного героя. Зачарований пташиною піснею, герой водночас відчуває невимовний душевний біль, тож звертається до птаха: *«Не щебечи, соловейку, / Під вікном близьенько; / Не щебечи, малюсенький, / На зорі раненько. / Як затюхаєш, як свиснеш, / Неначе заграєш; / Так і б'ється в грудях серце, / Душу роздираєш»*. Розгортаючи ліричний сюжет, Забіла зображує пісню солов'я як гімн красі, кохання, гармонійному буттю природи: *«Ти, щасливий, спарувався / І гніздечко маєш!»*. Тому вона відлунює у серці ліричного героя, викликає співпереживання, навіртає нещасливого закоханого до міркувань над своєю гіркою долею. Його ліричний монолог — оскарження лихої долі: *«А я, бідний, безталанний, / Без пари, без хати; / Недосталось мені в світі / Весело співати»*.

Романтичного героя Забіли охоплюють меланхолійні, тобто сумні, тужливі настрої, розчарування від нездійсненності

бажання жити в парі з коханою: *«Довго й чутки вже не маю / Про милу дівчину; / Цілий вік свій усе плачусь / На лиху годину»*. Він просить соловейка *«співати тим людям, / Котрі веселяться»*, а сам буде прислухатися до пісні-стогону пугача — символу смерті.

У художньому світі «ліричного роману» Віктора Забіли наскрізним є образ долі. Життєва драма людини, усі негаразди, крах надій і сподівань, на думку митця, зумовлені протистоянням долі, яка уподібнюється ворожому світові. Ліричний герой оповідає, що люта доля немов водить його замкнути-м колом, губить, принижує, карає.

Герой Забіли приймає виклик долі, тому сюжетна колізія розгортається не на життя, а на смерть. І хоча її фатальної сили ліричний герой не може подолати, проте стоїчно прагне перебороти злу долю, змінити хід подій.

Поет відтворив драматизм незгоди романтичної особистості зі світом. Характерними для його романтизму були мотиви сирітства, самотності, загадковості героя, уподібнення його долі до плавання човника в бурхливому морі. Автор відобразив розчарованість героя антигуманним світом, його небуденність, прагнення до духовних вершин.

 Підсумуйте прочитане. 1. Розгляньте портрет Віктора Забіли пензля Василя Штернберга. Які духовні риси поета підкреслив художник? 2. Що найбільше схвилювало вас у життєписі Забіли? 3. Висвітліть основні віхи життя митця. 4. Що єднало Забілу з Глинкою, Штернбергом та Шевченком?

 Поміркуйте. 1. Які риси романтизму притаманні авторові збірки «Співи крізь сльози»? 2. Чи можна цю збірку назвати «ліричним романом»? Свою відповідь аргументуйте. 3. Чому цикл «Співи крізь сльози» відкривала поезія «Соловей»? Чи можна цю поезію назвати програмовою? Визначте її художні особливості. 4. З якою метою Забіла звертався до мотивів туги, відчаю, самотності, неподіленого кохання? 5. В чому полягає багатозначність образу долі в ліриці поета?

 Для допитливих. 1. Прочитайте виразно вірш «Гуде вітер вельми в полі». 2. З'ясуйте художню функцію паралелізму в композиції вірша та народнопісенних образів. 3. Які ознаки засвідчують, що ліричний герой — романтик? 4. Яка роль персоніфікації у творенні уявного світу героя? 5. Які ідеали утворює поезія? 6. Визначіть віршовий розмір твору і схарактеризуйте роль ритму в змалюванні почуттів ліричного героя.

 Міжпредметні паралелі. Ось уже два століття чарують серце українця пісні на слова поезій «Не щєбечи, соловейку», «Гуде вітер вельми в полі», покладені на музику великим композитором Михайлом Глинкою.

Михайло Петренко (1817—1862)

Далеко од родини
І на чужій, немилій стороні
Броджу понурим я за краєм України
І думаю про вас, слов'янськії пісні.

(Михайло Петренко)

Михайло Петренко як поет-романтик посідає чільне місце в українській літературі доби її становлення. Він збагатив жанровий репертуар української лірики веснянкою, елегією, віршами-думками, медитаціями, піснями, романсами, ліро-епічною поемою «Іван Кучерявий». Його твори позначені глибоким знанням людської душі, психіки особи. Великої ваги надавав поет патріотичній тематиці, прославивши рідний край.

«За краєм України думаю про вас, слов'янськії пісні»

Михайло Миколайович Петренко народився 1817 року (день невідомий) в місті Слов'янську (тепер Донецька область) у незаможній дворянській родині. Його батьки мали четверо кріпаків та два будинки. Про життя родини поет оповів у елегії «Батьківська могила». Не витримавши матеріальної скрути, батько покинув сім'ю і поїхав у чужий край, де у скорботі помер.

Михайло Петренко навчався у Харківській гімназії, а з 1836 по 1841 роки — на юридичному факультеті Харківського університету. Він перебував у світі романтичних захоплень фольклором, літературою, збирав народні пісні, гарно співав, цікавився історією України, музикою і театром. Належав до Харківської школи романтиків. Петренко з Квіткою-Основ'яненком і поетом-піснярем Степаном Писаревським організовували концерти, літературні вечори, вистави. Любов до музики успадкували його син Микола та онук Борис, які стали талановитими музикантами.

Дебютував Михайло Петренко у 1841 році в альманасі «Сніп», в якому оприлюднив поезії «Недоля», «Вечірній дзвін», «Брови», «Туди мої очі, туди моя думка...». Романтичний ліричний герой віршів Петренка захоплював сучасників щирістю та глибиною почуттів, умінням зосередитись на внутрішньому світі, духовних цінностях.

Після закінчення університету юрист Михайло Петренко працював чиновником у Харківській палаті карного суду, з 1844 року — на різних посадах губернської палати карного розшуку.

У 1843 році в альманасі «Молодик» побачили світ поезії Петренка «Вечір» і «Батьківська могила», згодом — добірка творів «Думи та співи». Розгром Кирило-Мефодіївського товариства драматично позначився на долі поета. 1849 року Михайла Петренка було переведено на низькооплачувану посаду Лебединського (тепер Сумська область) повітового адвоката в комерційному суді. 32-річний поет саме одружився з дворянкою Ганною Миргородовою. Цього ж року у них народився син Микола, через два роки — донька Людмила. Архівні матеріали свідчать, що влада і далі всіляко переслідувала Михайла Петренка, підозрюючи його у зв'язках з діячами Кирило-Мефодіївського товариства.

Важливою сторінкою в житті Михайла Петренка була його зустріч в Лебедині з Тарасом Шевченком. Поети знали один одного ще з 40-х років. Подобалася Кобзареві поезія Петренка «Небо», яку він переписав до свого альбому. Зближували їх ідеї Кирило-Мефодіївського товариства та літературні інтереси. До Лебедина Шевченко прибув 6 червня 1859 року, гостював у хаті Петренка. Читали один одному свої твори, співали народні пісні. На жаль, не вся творча спадщина Михайла Петренка дійшла до нащадків. Не збереглося й портретів митця.

Помер поет 25 грудня 1862 року.

Замріяний у небо

Михайло Петренко свідомо розширював романтичні засади творчості. Він поетизував ліричного героя, висвітлював його глибоке душевне життя, фіксував настрої і переживання, змальовуючи мінливий багатоманітний і складний внутрішній світ. Уявлення митця про романтичну двосвітність яскраво відбилась у переплетінні казково-ідеального і реально-буттєвого начал у житті. Петренком змальовано два світи — реальний та вимріяний, які утворюють світ єдиний, проте роздвоєний, наповнений внутрішніми суперечностями, неспокоєм, прагненням героя до незвіданого. Михайло Петренко створив героя, сповненого роздумів, сумнівів, осмислення своїх внутрішніх переживань. Відтворенням порухів душевного стану він споріднюється з романтичними героями англійського поета Байрона, польського — Міцкевича, німецького — Гейне.

До шедеврів лірики Петренка належить *триптих «Небо»*. Ліричний герой споглядає надвечірнє крайнебо, яке викликає у його душі прагнення осмислити суть життя, а бентежність і замріяність плекають у його душі нездійсненні бажання. Романтична душа героя бажає уподібнитись соколові й полетіти в захмарну дальину омріяного простору, де немає ані кривди, ані горя, що панують на землі: «Дивлюся на небо та й думку

гадаю: / Чому я не сокіл, чому не літаю? / Чому мені, Боже, ти криллів не дав? / Я б землю покинув і в небо злітав... ». Риторичні запитання, звертання, фольклорні образи сокола, долі, горя вибудовують романтичний світ, у якому «земне» протистоїть «небесному», набуваючи символічного смислу. «Земне» — це антигуманний світ, горе, неправда людського співжиття в її соціальному та особистому аспектах. «Небесне» — ідеальний, вимріяний ліричним «я» світ гармонії та краси. Отже, ця антитеза увиразнює несумісність ідеалу і дійсності. Вони стають критеріями самопізнання романтичної особистості, своєрідними висхідними точками для орієнтації у всесвіті.

Розгортання ліричного сюжету обертається навколо образу долі: *«Бо долі ще змалку здаюся не любий, / Я наймит у неї, хлопцюга приبلудний; / Чужий я у долі, чужий у людей: / Хіба ж хто кохає нерідних дітей?»* Проте ліричний герой стоїчно переносить несправедливість, що панує на землі. Він протиставляє недолі, земній байдужості вищі цінності, високі поривання своєї душі, спасенний шлях на небесах — символ духовності: *«Далекеє небо — моя сторона. / І на світі гірше; як стане ще гірше, / Я очі на небо, — мені веселіше! / Я в думках забуду, що я сирота, / І думка далеко, високо літа...»*.

Герой живе одночасно у двох світах — реальному та ідеальному, буденному та піднесено-фантастичному. Він усвідомлює, що гірка повсякденність набуває ознак спотвореного

Євграф Лазарев. Шлях на Яготин. 1807

буття, за яким приховується справжній світ ідеальних обрисів. Пейзажні картини неба у цій *медитації* увиразнюють ліризм зображеного і водночас підкреслюють внутрішню зосередженість, самозаглибленість особи у свої переживання. Цьому сприяє і віршовий розмір — чотиристопний амфібрахій, і парне римування.

Характер романтичного ліричного героя розкривається у другій поезії триптиха «Небо» — *«По небу блакитнім очима блукаю»*. Етико-моральний ідеал герой знаходить на небі в зоряному просторі вічних і нетлінних духовних цінностей. Йому *«легко в небі душею топитись / І ніччю при зірках сльозами залитись, / Коли ніч та місяць твої сльози бачуть»*. По-романтичному герой Петренка сповнений страждань, але водночас бачить інший світ — небесну безмежну свободу. У такому бутті романтик самостверджується, відчуває горду перемогу над земним світом, що приніс йому біль та горе.

Поет оспівує *«музику сфер»* — це характерний мотив для європейських романтиків доби. Ліричний герой відчуває загадковий поклик неба, яке магічно кличе його душу до себе: *«І сам я не знаю, якась-то сила, / Так легка для мене і серденьку мила, / К далекому небу і серцем, й очами / Мене прикувала, мов тими цепами»*. Він перебуває в полоні небесної магічної музики і гармонії, бо його *«серденьку тихо, / Його не тривожить ні думка, ні лихо, / А кохає небесна музика, / І легко колише вона його стиха»*. Небесна сфера полонить ліричного персонажа. Проте казковий, вимріяний, небесний образ світу контрастує із земним і за своїми обрисами є символічним. На цьому тлі окреслюється глибока драма ліричного героя: йому немає місця ні на землі, ні у всесвіті, оскільки *«людська доля»* відцуралась від нього. Його «я» роздвоюється. З одного боку, герой відчуває своє «небесне» походження і вище покликання як творця, а з другого — його фатально переслідує земна буденщина, недоля. Йому залишається одне: втішатися небесною свободою, адже його серце *«кохає небесна музика»*. Звабливий поклик неба не відпускає замріяного юнака від себе: *«Бо знаю, як небо очима покину, / Душею у горі, тумані загину»*.

У третій частині циклу «Небо» — *«Схилившись на руку, дивлюся я...»* ліричний герой, милуючись красою вечірнього крайнеба, розмовляє з ним, немов з живою істотою. Проте, сягаючи небесних сфер, його душа тяжіє до земних начал. Це й спонукає замислитись над сенсом життя. Мовлення героя схвильоване, насичене антитезами, що увиразнюють образний світ, а за допомогою риторичних запитань поет відбиває складну гаму переживань: *«Що ти там говориш в вишині? / Чи перші*

радості, чи тяжке горе / Ти шлеш самотньому мені? / Чого твоя журлива мова / Моїй душі недовідома?» Душа героя не збагне «журливої мови» небес. Отже, внутрішньо тяжіючи до небесного, ліричний герой прив'язаний до земного. Мета таких прагнень — розпізнати таємну мову всесвіту, який відбиває тернистий земний шлях людини: *«Ти, може, мовиш те, що так як хмари / Покрили, крайнебо, краси твої, / Так потемніють дні мої / Без радості і від людської кари?»* Душа ліричного персонажа хоч і прагне в «небесну даль», гармонійний омріяний світ, проте живе і земним життям, переносить його труднощі, життєві негаразди, що їх своєрідно «прочитує» герой Петренка на небесній сфері: *«І те, що мій сирітський слід / Залетється на світі сльозами, / А доля зляя, і хмари бід / На бідну голову посиплються громами?»* Герой через призму ірреального простору бачить реальні виміри життя і своє місце в ньому.

У «Долі» Петренко один із перших в українському романтизмі зобразив космічне світосприймання, таємничий поклик неба, який виникає у людини від споглядань його сфери. Тому в триптиху органічно звучать філософські роздуми над сенсом життя людини та прадавні вірування наших предків у долю, божественне походження сонця, неба, місяця, зір, які бентежать душу.

Михайло Петренко збагатив українську поезію особистісно-психологічною лірикою. У тяжких умовах миколаївської реакції, що настала після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, йому довелося торувати свій мистецький шлях. Його ліричний герой страждає від ницості життя, але духовно підноситься над ним, і в цьому знаходить щастя. Врешті, поривається у блакить, протестує проти бездуховності, зазнає душевної боротьби у зіткненні і переплетінні між собою різних почуттів. Герой Петренка визнає свою особисту волю, своє «я», яке є самодостатнім. Змалювання такого героя зумовило в ліриці Петренка яскраву динаміку пристрастей, інтенсивність емоційних переживань особи.

Мистецька скарбниця. Поезія-романс «Дивлюсь я на небо» Михайла Петренка стала народною піснею. Музику до неї написала Людмила Александрова, аранжування здійснив Владислав Заремба. Поезія «Туди мої очі, туди моя думка» стала популярним романсом під назвою «Взяв би я бандуру...», принісши йому невмирущу славу.

Словникова робота. 1. Пригадайте літературознавчий термін *антитеза*. Знайдіть приклади романтичної антитези у поезіях Михайла Петренка і з'ясуйте їх художню роль. 2. Запам'ятайте термін *триптих*.

Триптих — (грец. triptychos — складений утрое, потрійний) — композиція, складена з трьох самостійних творів, пов'язаних ідейним змістом та мотивом: «Панич і дівчина» Миколи Костомарова, «Сльози-перли» Лесі Українки, «Древлянський триптих» Ліни Костенко.

3. Назвіть відомі вам вірші-триптихи.

Підсумуйте прочитане. 1. Що вас збентежило в життєвій долі Михайла Петренка? 2. Які твори побачили світ за життя поета? 3. Чому царський уряд переслідував поета? 4. Яке значення мала для Петренка дружба з Шевченком?

Поміркуйте. 1. Які прикмети свідчать, що лірика Петренка — романтична? 2. Яке значення романтичної антитези у розгортанні ліричного сюжету триптиха «Небо»? 3. У чому полягає морально-етичний ідеал поета?

Аналізуємо твір. 1. Прочитайте виразно першу частину триптиха «Небо» — «Дивлюся на небо та й думку гадаю». Визначте провідну думку поезії. 2. Яку художню роль відіграють повтори в розвитку ліричного сюжету? 3. В яких двох світах перебуває поет? 4. З'ясуйте роль фольклорних образів у змалюванні художнього світу твору.

Творче завдання. 1. Доберіть або намалюйте ілюстрацію до поезії «Небо» Михайла Петренка. Які риси приваблюють вас в образі ліричного героя? 2. До якого жанру належить картина Євграфа Лазарева «Шлях на Яготин» (с. 196)? Що ви можете сказати про епоху, змальовану на полотні? Про що свідчить вітрильник з рибалками? Що символізує кибитка, яка піднімається вгору? Чому картина має таку назву? Доберіть синоніми до слова *шлях*. Що символізує цей образ? Доберіть епітети до слова *небо*. Які барви переважають на полотні? Якими мотивами вірш «Небо» Михайла Петренка співзвучний з картиною? Наведіть поетичні рядки, що підтверджують вашу думку. 3. Напишіть міні-твір «У чому полягає чарівність української природи (за поезіями Віктора Забіли та Михайла Петренка)».

Розвиток нової української літератури на західноукраїнських землях (30—50-і роки XIX століття)

Явися, «Русалко Дністрова»,
І знову засяє нам день,
Як свято, як вічна обнова,
Нехай оживе рідна мова
У лунах столітніх пісень!

(Олесь Луній)

У першій половині XIX століття на західноукраїнських землях літературний процес розвивався у складних історичних умовах. Адже ці землі — Галичина, Буковина і Закарпаття — перебували під владою Австро-Угорщини, яка проводила реакційну національну політику щодо українців.

У перші десятиліття в письменстві Західної України панував шкільний класицизм, який творили представники духовенства, семінаристи. Найпопулярнішими жанрами були оди до релігійних свят, ювілеїв, панегірики на адресу австрійських «освічених монархів» та інших вельможних осіб. Видаючи ці твори, автори робили спеціальні підзаголовки: писано «в руській мові», тобто старою книжною, староукраїнською мовою. Такі оди писали професор філософії Львівського університету *Петро Лодій*, священник *Йосиф Левицький*. Літературна ситуація кардинально змінилася, коли 1829 року в Львівській духовній семінарії з'явився *Маркіян Шашкевич*, сповнений надій, енергії та ентузіазму. Він захопився новими західноєвропейськими віяннями — ідеями відродження рідної мови, літератури, культури.

Іван Вагилевич

Гурток «Руська трійця»

У семінарії Шашкевич обговорював питання відродження мови, культури з «русинами», студентами факультету Яковом Головацьким, Іваном Вагилевичем. Так утворився гурток «*Руська трійця*», навколо якого об'єдналися друзі, однодумці: Онуфрій Гординський, Іван Бірецький, Іван Білінський, Михайло Мінчакевич, Григорій Ількевич, Микола Верещинський, Микола Устиянович та інші.

Маркіян Шашкевич заохочував гуртківців писати власні твори народною мовою і впорядкував рукописну збірку *«Син Русі»*, що засвідчила великі патріотичні настрої авторів, молодечу енергію, віру в майбутнє, у відродження рідного слова і вітчизни. *Творці збірки поставили перед собою благородну мету: самовідданою працею на ниві українського письменства пробудити народ до творення, національного відродження.*

У 1834 році гуртківці під орудою Яків Головацький *«Руської трійці»* упорядкували другу збірку *«Зоря»*. Свою книгу вони уподібнювали ранній зорі, що символізує національне, духовно-культурне відродження народу західноукраїнських земель. А тому за епіграф було взято слова: *«Світи, зоре, на все поле, закінь місяць зійде»*. Порухив клопотання про видання альманаху Шашкевич. Проте друкувати цю книгу народною мовою заборонили, гуртківці зазнали переслідувань від австрійської влади.

Але після невдачі молоді патріоти не згубили ентузіазму. Вони були одержимі творенням народною мовою літератури в наддністрянському краї.

Альманах «Русалка Дністровая»

І ось в угорському місті Будимі побачила світ 1837 року *«Русалка Дністровая»*, книга, якій судилося відкрити нову епоху в національно-культурному житті Західної України. Це була перша книжка народною мовою на теренах Західної України, написана українським алфавітом. Відкриває її епіграф *«Не з сумних очей, а з пильних рук надія квітне»*. Це слова Яна Коллара, одного із чільних представників чеського й слов'янського національного відродження. Епіграф виконував декілька функцій: по-перше, закликав українську інтелігенцію до активної праці на народній ниві, до творення української культури; по-друге, зверненням до Коллара галицькі діячі національного відродження підкреслювали, що і вони солідарні з ідеями слов'янського відродження та єднання і докладають сили, щоб його здійснити і в Україні.

Передмова Шашкевича засвідчує, що він усвідомлював *«Русалку Дністровую»* як вияв українського духу і самоствердження народу. У своїх деклараціях він стояв на романтичних позиціях, закликав українців усвідомити свою самотність і творити нову українську літературу. Шашкевич українську

РУСАЛКА ДНѢСТРОВАЯ.

Ruthenische Volks-Lieder.

У БУДИМЬ
Письмом Короля. Воеводы Пештванского
1837.

Обкладинка альманаху
«Русалка Дністровая»

культуру розглядав як цілісний етнокультурний феномен, що засвідчує розуміння ним історичної нероздільності українського народу, який перебував тоді під Австрійською і Російською імперіями. В тодішніх суперечках про український народ діячі «Руської трійці» заявили: *«Нарід руський (український) — один з головних слов'янських народів»*.

Альманах «Русалка Дністровая» складається з чотирьох розділів: «Пісні народні», «Складання», «Переводи», «Старина».

Надзвичайно цікавий розділ «Складання», до якого увійшли десять художніх творів засновників гуртка. Сім належать Маркіяну Шашкевичу: «Згадка», «Погоня», «Розпука», «Веснівка», «Туга за милою», «Сумрак вечірній», «Оле-

на». Яків Головацький опублікував поезію «Два віночки», Іван Вагилевич — балади «Мадей», «Жулин і Калина». Це були самобутні твори, пройняті романтичними ідеалами. Саме вони заклали основи нової української літератури в Західній Україні. *Їм судилося змінити естетичну стратегію в розвитку письменства: орієнтуватись на народ як носія духовності*. Новою була їх тематика. Ліричні захоплення, поривання душі до вищого ідеалу і дії, подвигу, життя серця, громадянський пафос, плідне використання народних, міфологічних та історичних сюжетів і мотивів, протест проти *«національного й соціального гніту народу»* (Франко), нові жанрові форми — все це принесли з собою оригінальні твори Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького.

Цю самобутність діячі «Руської трійці» пов'язували з майбутнім пробудженням і розквітом національної самосвідомості українства. Вони були виразниками національно-культурного відродження, носіями нових романтичних ідей народності, національної своєрідності літератури — ідей, що є центральними в їх романтичній концепції.

У передмові до розділу «Старовина» Маркіян Шашкевич закликав сучасників вдивлятися в обличчя століть, в історію України. Зокрема, виклав програму праці інтелігенції для розбудови національної культури та її відродження. На його

думку, вивчення історії, фольклору, етнографії, рідної мови сприятиме національному відродженню і патріотичному вихованню молоді.

Альманах «Русалка Дністровая» став явищем загально-українським. Закликаючи до літературного відродження, діячі «Руської трійці» водночас проголосили єдність українського народу, розчленованого й колонізованого сусідніми державами, неподільність його духовності та культури. Вони захищали одвічні духовні цінності людини — гуманізм, свободу і дружбу.

Пашкевич, упорядковуючи «Русалку Дністровую», мав намір показати історичну давність українського народу, пригадати *«руську славу, руську владу»*, тобто державність, згодом втрачену за лихих обставин історії. Звичайно, такі ідеї відродження українського народу та його культури, протест проти соціального і духовного його поневолення *«переполошили усі власті церковні і світські»* (Іван Франко). Альманах було заборонено. Тільки двісті примірників дійшли до читачів. Революція 1848 року зняла заборону на книгу.

 Міжпредметні паралелі. Навіть за таких несприятливих умов «Русалка Дністровая» мала позитивні відгуки у світовій пресі. В одній із віденських газет 1837 року сказано, що «Русалка Дністровая» «написана правдивою руською мовою і заслуговує на увагу всіх любителів слов'янського письменства». Михайло Максимович назвав альманах пахучою квіткою, яка «дихає і пахне народністю». Російський філолог Олександр Пупін зазначив: «Русалка Дністровая» своєю появою засвідчила існування народності, що вважалася похованою».

Захоплювався «Русалкою Дністровою» Тарас Шевченко. Олесь Гончар відзначив громадянський подвиг діячів «Руської трійці»: *«Пашкевич та його сподвижники — це ті, хто дав своїм сучасникам урок патріотизму, національної гідності, урок того, як людина свідомо бере на себе максимальні життєві навантаження і в мужній невсипущій праці для народу, у вірній служінні йому знаходить для себе втіху, відряду, й надію, і найвищий життєвий сенс»*.

Загалом національно-культурне відродження на Західній Україні характеризується появою кола митців, які усвідомили важливість творення нової літератури народною мовою. Їхні художні шукання свідчать про розмаїття пошуків, поєднання стильових течій, серед яких романтизм посідав панівне місце.

Підсумуйте прочитане. 1. Яким було становище українців в Австро-Угорщині? 2. Якою мовою в перші десятиліття XIX століття творили літературу письменники Галичини? 3. Висвітліть мету та діяльність гуртка «Руська трійця». Які збірники підготували його учасники? 4. Як оцінили діячі культури значення альманаху «Русалка Дністровая»? 5. Назвіть художні твори авторів «Русалки Дністрової», які змінили естетичну стратегію розвитку української літератури в Галичині.

Поміркуйте. 1. Яке значення мала діяльність «Руської трійці» для пробудження національно-культурного відродження в Західній Україні? 2. Схарактеризуйте романтичну спрямованість «Русалки Дністрової». 3. У чому виявились державотворчі ідеї діячів «Руської трійці»? 4. Чому цензура заборонила друк альманаху «Русалка Дністровая»?

Узагальнюємо вивчене

Опорна таблиця: ознаки романтизму

Джерела	Національно-визвольний рух, інтерес до історії, фольклору, ідеалізм
Герой	Виняткова особистість, яка діє в незвичайних обставинах, прагне свободи, гармонії з природою
Природа художнього конфлікту	Два світи: реальний/фантастичний, неприйняття буденності, протистояння героя та суспільства, боротьба за свободу
Ідейний зміст	Утвердження високих ідеалів, оспівування людської особистості
Естетичні принципи	Зображення внутрішнього світу особистості, романтична антитеза, історичний та місцевий колорит

Маркіян Шашкевич (1811—1843)

Дайте руки, юні други,
Серце к серцю най припаде,
Най щезають тяжкі туги,
Ум охота най засяде.
Разом, разом, хто сил має,
Гонить з Русі мраки тьмаві;
Зависть най нас не спиняє, —
Разом к світлу, други жваві!

(Маркіян Шашкевич)

Маркіян Шашкевич — чільний представник національно-культурного відродження на західно-українських землях. Він творив нову поезію, палку й тривожну, по-мистецьки талановито розкрив багатий духовний світ людини з народу. Це наблизило нову літературу до народу, який у творах поета заговорив своєю мовою і розповів сам про себе.

Роман Коваль. Портрет
Маркіяна Шашкевича

«Велике життя, та вкорочений вік» (Роман Лубківський)

Маркіян Семенович Шашкевич народився 6 листопада 1811 року в селі Підлисся (тепер Золочівський район Львівської області) в родині священика. Батькова садиба немов купалася у барвах чудового саду. Село оточували соснові ліси, дубові гаї. А за селом сягала неба Біла гора. В елегії «Підлисся» він згадував: «У садочку соловійчик / Щебетав пісеньки, / Розвивав ми пісеньками / Літа молоденькі».

Початкову освіту Маркіян здобув у дяківській школі в селі Білий Камінь. 1821 року закінчив окружну школу в місті Золочів. Продовжив навчання у Львівській двокласній гімназії, а потім у шестикласній гімназії в Бережанах. Навчання велось німецькою та латинською мовами. Суворо каралися учні, які вживали українські слова. Це були важкі часи для Галичини: панщина, бідність, безправність простих людей в Австрійській монархії викликали селянські заворушення і протести. Маркіяна бентежили журливі народні пісні. У Бережанах він почув пісню про народного месника «Ходить Довбуш молоденький» і зрозумів, що його народ плекає ідеали свободи і справедливості. В душі гімназиста поступово визрівав протест проти національної асиміляції українців.

Садина-музей Маркіяна Шашкевича в селі Підлисся

У 1829 році Маркіян Шашкевич відвідував лекції на філософському факультеті Львівського університету й одночасно навчався в греко-католицькій духовній семінарії у Львові, де здобували освіту діти священників, чиновників, учителів. Їм безплатно надавали житло, одяг і харчування. Приміщення семінарії, в якій мешкав і навчався Шашкевич, було холодним, вологим і похмурим. Часто спалахували епідемії, семінаристи масово помирали, а Маркіян з студентських років захворів на сухоти.

Добре почувався спраглий знань Маркіян на лекціях в університеті. Тут викладалося широке коло предметів: загальна історія, філософія, старожитність, красні мистецтва, естетика. На факультеті панував дух просвітництва.

Проте життєві випробування почали переслідувати юнака. 21 лютого 1830 року його відрахували із семінарії. Причина була формальна: запізно повернувся з міста, виявив недисциплінованість. Проректор недолюбливав розумного і волелюбного юнака, тому жорстоко покарав його. Не допомогло щире прохання батька, який просив церковного сановника дати можливість його синові продовжувати навчання. Отець Семен у розпачі гніву відмовився від сина. Вразливий Маркіян пережив глибоке потрясіння, відчув справжній драматизм свого становища, тугу і розпач вилив у елегії «Син любимому отцю».

Прихистив у себе покараного дядько Захар Авдиківський. Він влаштував Маркіяна переписувачем книг у Львівській бібліотеці (тепер — імені Василя Стефаника). У цей час він

самостійно вивчив старослов'янську мову, студіював російську, польську, чеську, сербську мови, відвідував лекції в університеті, які сприяли формуванню творчої особистості поета.

1833 року Маркіяна Шашкевича було поновлено на навчання в семінарії. У цьому ж році він започаткував гурток «Руська трійця». Маркіян виділявся у цьому товаристві організаторським талантом, патріотизмом, пропагандистською вдачею. У спогадах Яків Головацький описав портрет Шашкевича: *«Маркіян був чоловік середнього зросту, але меткий, волосся ясно-русе, очі сині, тужнів, лице худощаве виражало якусь ту-гу і болість. Сам був м'якого, добро-го серця, в товаристві дотепний і забавний, показував себе веселим і шаловливим. Лише коли розговорився про Русь-Україну, народність, за рідну мову, рідну словесність, тоді показалася вся сильна душа його, котра в тім слабовитім тілі жила, очі блиснули живістю і якимсь святим натхненням. Портрет письменника не дійшов до нас. Згодом художники намалюва-ли його з портрета сина Володимира, який був дуже схожий на батька.*

1835 року в семінарії на урочистостях з нагоди дня народження цісаря Франца І семінарист Шашкевич виголосив українською мовою оду «Голос галичан», а згодом опублікував її. Цією одою автор бажав довести духовенству, що українську мову можна використовувати у всіх сферах суспільства.

У Західній Україні недруги українського народу почали публічно виступати про заміну українського алфавіту латинським. Початок так званій «азбучній війні» поклала стаття Йосифа Лозинського «Про впровадження польського алфавіту в руське письменство». Діячі «Руської трійці» вирішили дати відсіч прихильнику польського алфавіту, і Маркіян Семенович написав полемічну працю «Азбука і абеткадло». Студенти зібрали необхідну грошову суму для видання її в 1836 році окремою брошурою. Шашкевич аргументовано спростував твердження Лозинського, доводячи придатність рідної мови для розвитку мистецтва слова.

Церква духовної семінарії у Львові, де навчалися діячі «Руської трійці»

У цій праці Шашкевич окреслив романтичну *концепцію розвитку національної літератури*: «Література будь-якого народу є відображенням його життя, його способу мислення, його душі; отже, повинна вона зародитись, вирости з власного народу і зацвісти на тій же самій ниві... Література є постійною потребою усього народу. Основна мета її і завдання — ширити освіту серед власного народу аж до окремих його представників». На цій основі твориться самобутня література, яка буде захоплювати інші народи як неповторний культурно-національний феномен. Вона буде цікавою європейському читачеві настільки, наскільки правдиво буде змальовано життя українського народу, наскільки неповторна її образна система, її художній світ, сама душа народу.

Ідея відродження української нації та її культури була для Шашкевича сенсом життя, і він служив їй усіма своїми помислами і діями. У тодішніх західноукраїнських школах навчання українських дітей велося польською, німецькою, старослов'янською мовами, жодних підручників чи книжок рідною мовою не було. А тому, прагнучи полегшити селянській дитині шлях до освіти, він створює перший у Галичині шкільний підручник українською мовою «*Читанка для діточок*» (1836). Слово «*читанка*» — неологізм Шашкевича, який увійшов в обіг. Довгі роки за цим підручником навчалися учні початкової школи в Галичині.

Неоціненна заслуга Маркіяна Шашкевича перед українським народом — видання альманаху «*Русалка Дністровая*», який справив сильне враження в краї та у слов'янському світі. Проте церковники та світська влада цю книгу заборонили. Начальник Львівської поліції дорікав на допиті Шашкевичу: «Як ви посміли воскресити народ, якого вже давно не існує?» У відповідь Маркіян прочитав свій вірш: «*Руська мати нас родила, / Руська мати нас повила, / Руська мати нас любила: / Чому ж мова ей не мила? / Чом ся не встидати маєм? / Чом чужую полюбаєм?...*»

У 1833 році Шашкевич одружився з дочкою священника Юлією Крушинською. Ця вродлива жінка перенесла з чоловіком випробування долі: хворобу Маркіяна, смерть першої дитини, нестатки, переслідування... Їхній син Володимир так само став поетом.

У селах Галичини Шашкевич виконував обов'язки священника. Жив убого, проте мужньо долав злидні і хворобу.

Літературна діяльність Маркіяна Шашкевича припадає на 1833 — 1843 роки. За цей час він написав понад тридцять віршів, новелу «Олена», казку «Дронюк», цикл поезій у прозі «Псалми Русланові». Шашкевич відомий як перекладач з польської,

чеської і сербської мов. Він був першовідкривачем романтизму на західноукраїнських землях і мав яскраве обличчя як письменник. Він — автор медитативно-філософських *сонетів, елегій, балад, пісень, романсів, псалмів, послань*.

У житті Маркіян Семенович керувався християнськими чеснотами, був вірним ідеї національного відродження. Давня хвороба жорстоко переслідувала поета, і 7 червня 1843 року Маркіян Шашкевич помер. Через п'ятдесят років після смерті його останки перенесли з Новосілок до Львова на Личаківське кладовище. На оспіваній митцем Білій горі, поблизу Підлисся, встановлено 25-метровий монументальний хрест, що символізує терпіння, хресну дорогу поета-пророка і його народу.

«Нові пісні, пісні нечувані і думки незвісні»

Як лірик-романтик Маркіян Шашкевич надзвичайно цікавий і самобутній. Виняткову роль у національному й духовному пробудженні нації він відводив митцеві. Бандурист в однойменній поезії «*нові несе пісні, пісні нечувані і думки незвісні*» уподібнюється і сивочолому жерцю, і пророку, будучи в одній особі і філософом, і вченим, і провісником майбутнього.

Як митець Шашкевич формувався під впливом українсько-го фольклору. Він охоче звертався до пісень і балад, бачив у них велику силу і волелюбний дух народу, який потрібно розбудити. Романтична настанова вела митця до яскравих індивідуалістичних образів, а романтична ідеалізація — до поетичних символів, найчастіше вживаних у народній поезії.

Літературні веснянки. Вплив народнопісенної поетики особливо помітний на жанрі літературної веснянки, позначеної новаторством. В основі Шашкевичевих веснянок лежить ідея весняного пробудження природи і людської долі, яку розвивають мотиви, що протиставляються один одному. Внаслідок цього твір набуває громадянського звучання. У 1835 році Шашкевич написав «*Веснівку*» — поетичну мініатюру, в якій відбив сподівання народу на своє відродження. Цей твір *алегоричний*, змістовно виразний: силам оновлення, красі протиставляються темні сили неволі. Образний світ поезії увиразнюють народні інтонації, ніжні звертання ліричних персонажів («*Нене рідная!*», «*Доню, голубко! Гарная любко*»), пестливі форми: *ненька, раненько, личко, головонька, листоньки*. Діалог маленької квітки з весною визначає композицію вірша. Поет використав художній засіб *персоніфікації*. Немов дівчина, «*цвітка дрібная*» звертається до ранньої весни, «*милій неньки*» з проханням обдарувати її долею, щоб вона «*зацвіла, весь луг скрасила*», щоб уподібнилась «*сонцю ясному*»,

Пам'ятник Маркіянові
Шашкевичу у Львові.
Скульптор
Дмитро Крапич

«зорі красній», пригорнула до себе увесь світ. В образі долі-квітки митець вбачав молоде покоління, якому доведеться в утвердженні ідеалів національного відродження на своєму шляху відчувати, як «вихор свисне, / Мороз потисне», зазнати переслідувань з боку «темних сил». У «Веснівці» звучать драматичні нотки: негода, морози, злі сили винищать квіти-мрії, не дадуть надії розквітнути. Загалом твір є символічним сподіванням Шашкевича на культурно-національне відродження в західноукраїнських землях.

Таким чином, роль Маркіяна Шашкевича в національно-культурному відродженні Західної України надзвичайно велика. Він був тим, хто визначив закономірності поступу українства, формування національної самосвідомості, тим живим мотором, що, за словами літературознавця

Сергія Єфремова, прилучив Галичину до всеукраїнського національного руху. Шашкевич був митцем, який творив для всього народу його рідною мовою, що відкривало широкі можливості для консолідації української нації, об'єднання України. Національний дух українців, на переконання поета, живе у народній поезії, звичаях, обрядах, мові, культурі, історії, українській «старовині». Саме на народній основі й потрібно творити нову літературу як носія моральних досягнень національного духу й вічної краси. Це було основою романтичної концепції мистецтва.

Підсумуйте прочитане. 1. Чим приваблює вас Маркіян Шашкевич як людина і поет? Якими принципами він керувався в житті? 2. Складіть хронологічну таблицю життя і творчості поета. 3. Якими жанрами збагатив поет українську лірику? 4. Розкрийте алегоричний зміст «Веснівки». 5. Які елегії написав Шашкевич?

Поміркуйте. 1. Що мав на меті Маркіян Шашкевич, видаючи альманах «Русалка Дністрова»? 2. У чому виявляється вплив народнопоетичних засобів на художню творчість поета?

Для допитливих. 1. Підготуйте усну доповідь у класі: «Яким постає образ Маркіяна Шашкевича в романі Романа Іваничука «Вода з каменю». 2. Ознайомтесь із збірником «Вінок Маркіяну Шашкевичу: Поезії, статті» (К., 1987) і схарактеризуйте образ поета в художніх творах XIX та XX століть (за вибором).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Гончар О. Зачарований небом. Романтичний світ Михайла Петренка // Слово і час. — 1997. — № 11 — 12.

Задорожна Л. Євген Гребінка: Літературна постать. — К., 2000.

Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. Твори: У 2 т. — Т.1. — К., 1990.

Ткачук М. Лірика Маркіяна Шашкевича. — Тернопіль, 1999.

Ткачук М. Євген Гребінка в контексті українського романтизму // Вивчаємо українську мову та літературу. — Харків, 2008. — № 1.

Хропко П. Нетлінні барви української романтичної поезії // І прадіди в струнах живуть: Збірник. — К., 1991.

Перевірте себе.

1. Джерелами українського романтизму були:

- а) визнання античного мистецтва взірцем, а творів античності — художньою нормою;
- б) національно-духовне відродження нації та культури;
- в) віра в розум та освіту, які перетворюють світ;
- г) захоплення усною народною творчістю, історією України;
- г) національно-визвольні сподівання.

2. Романтизм розвивався під гаслами:

- а) культу розуму;
- б) демократизму, свободи народу й людини;
- в) правила «трьох єдностей»;
- г) змалювання виняткових характерів, що діють у незвичайних обставинах;
- г) відтворення історичного колориту.

3. Естетичними відкриттями українських романтиків стали:

- а) побудова творів на антитезах, гіперболах, застосування фантастики;
- б) побудова художнього твору як штучного, логічно завершеного цілого;
- в) сувора ієрархія жанрів;
- г) оновлення жанрової системи української літератури;
- г) наповнення твору яскравими почуттями, суб'єктивними оцінками життєвих явищ.

4. Художня картина романтиків будується на:

- а) суперечностях між особистістю та умовами монархічної системи;
- б) засадах двосвітності, протиставленні антигуманного світу духовно багатому світові людини;
- в) подіях і героях, запозичених з античної міфології;
- г) подіях героїчної історії України.

5. Фольклорно-побутова стильова течія в українському романтизмі характеризується:

- а) орієнтацією на античну міфологію;

Микола Гоголь

(1809—1852)

І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.

(Тарас Шевченко, «Гоголю»)

Олександр Іванов. Портрет
Миколи Гоголя. 1841

Микола Гоголь — видатний український письменник, який писав російською мовою. Він належить культурі й українського, і російського народів. За життя Гоголя і пізніше його «Вечори на хуторі біля Диканьки» та інші твори наші вітчизняні письменники розглядали як талановите мистецьке явище українського літературного процесу (Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Олена Пчілка). Тарас Шевченко провідною рисою творчості Гоголя вважав «сміх», своєї — «плач» над руїною України, проте стверджував їхню духовну спільність у запереченні зла. В 1850 році із заслання Шевченко писав князні Варварі Рєпніній: *«До Гоголя потрібно ставитись побожно, як до людини, обдарованої глибоким розумом і найніжнішою любов'ю до людей. Гоголь — справжній знавець людського серця! Наймудріший філософ! І найпіднесеніший поет повинен благоволити перед ним, як перед людинолюбцем!»* Гоголь завжди підкреслював свою причетність до українського народу і його культури.

«Наш безсмертний Гоголь» (Тарас Шевченко)

Микола Васильович Гоголь народився 20 березня 1809 року в містечку Великі Сорочинці (тепер Миргородський район Полтавської області) в родині українського письменника Василя Опанасовича Гоголя-Яновського. Василь Гоголь був сином поміщика, який у 1792 році одержав дворянську грамоту, де його прізвище було доповнено предківським — Яновський. Прізвище Гоголь походить від назви диких птахів родини качиних. Це прізвище фігурує на сторінках козацьких літописів та «Історії Русів». У другій половині XVII сторіччя жив і діяв козацький полковник Остап Гоголь, що став прототипом

Ніжинська гімназія вищих наук. 30-і роки XIX ст.

однойменного героя в повісті «Тарас Бульба». Василь Опанасович закінчив Полтавську семінарію і служив на пошті. В 1805 році після одруження з Марією Іванівною Косаревською він пішов у відставку і постійно проживав у своєму маєтку в селі Василівці. Для свого часу Василь Гоголь був освіченою людиною, закоханою у театр і літературу. Написав водевіль і комедію («Простак», «Собака-вівця»).

З дитинства Микола Гоголь зростав у атмосфері української історії та культури, добре володів українською мовою. З підліткового віку Микола долучався до домашніх вистав у маєтку Дмитра Трощинського, родича своєї матері. Цей поміщик організував домашній театр, яким керував Василь Гоголь.

Для Миколи українець Дмитро Трощинський був своєрідним взірцем людини, яка домоглася визнання в Російській імперії. Він вирішив так само завоювати імперію, духовно підвестись над нею.

У 1818 — 1819 роках Микола навчався в Полтавському повітовому училищі. 1821 року вступив до Ніжинської гімназії вищих наук. Гоголь відзначався серйозним ставленням до навчання, показав себе вдумливим і спостережливим юнаком. Сучасники виділяють такі його риси, як дотепність, уміння «розгадати людину» і гостро, по-характерницьки відтворити її образ.

У гімназії Микола Васильович написав перші твори українською мовою. Він завів «Книгу всякої всячини», в якій нотував свої спостереження над поведінкою людей, народні прикмети, описи природи, влучні вислови з «Енеїди» Котляревського, вів український словничок з російськими відповідниками. Атестат йому вручили в 1829 році.

Молодий Гоголь замислився над тим, яку життєву дорогу обрати. Він пристрасно бажає побачити Петербург, де прагне здійснити блискучу кар'єру. Проте, приїхавши взимку до північної столиці, в листі до матері пише: *«Петербург мені видався зовсім не таким, як я думав, а його уявляв далеко привабливішим, величнішим, а чутки, що їх поширювали інші про нього, теж брехня»*. Як відзначив **Євген Маланюк**, жорстока реальність розвіяла два міфи юного Гоголя, виплекані в Ніжинській гімназії: міф про Петербург і міф про Росію. Молодий Гоголь, *«повний творчих бажань, а притім дуже амбітний, спраглий слави і далеких обрїїв молодик, створює собі уявою спокусливо-чарівну «легенду Петербурга» як ідеал, як квінтесенцію всіх чудес і марень»*. І ось ця легенда розвіялась: він побачив чуже, непривітне «болотяне місто», над яким висіло сіре й похмуре небо. Так само розсіявся міф «Росії-царства», *«імперії необмежених обрїїв і можливостей»*. Насправді тут панувало жорстоке життя, боротьба за виживання.

Довелося Гоголю влаштуватися переписувачем паперів у департаменті господарств. Ця посада маленького чиновника послужила йому для створення знаменитої повісті «Шинель». У ній письменник змалював образ «маленької людини», розкривши до глибин незахищеність її від бюрократичної системи, людської байдужості та жорстокості.

Покинувши службу, Гоголь пише збірку повістей *«Вечори на хуторі біля Диканьки»*. У травні 1828 року в листі Микола Гоголь просить матір, тонкого знавця народних обрядів, звичаїв, пісень, надсилати йому детальні описи українського вбрання, зокрема *«повного вбрання сільського дячка — від верхньої одежі до самих чобіт, а також одежі, яку носять наші селянські дівки до останньої стрічки»*. Як бачимо, Гоголь не пориває з культурою свого народу, прославляє його велич, духовне багатство, мрії про вільне й щасливе життя.

Перша частина «Вечорів на хуторі біля Диканьки» вийшла друком у 1831 році. Вона складалася з таких повістей: «Сорочинський ярмарок», «Вечір проти Івана Купала», «Втрачена грамота», «Майська ніч, або Утоплена». Друга частина побачила світ у 1832 році. До неї увійшли повісті «Ніч перед Різдом», «Страшна помста», «Іван Федорович Шпонька та його тітонька», «Зачароване місце». Поява цих творів принесла Гоголю славу, викликала нові задуми і надії, віру у свій талант.

 Мистецька скарбниця. Таким Гоголя у цей час побачив відомий художник Олександр Венеціанов (с. 216). Гордо піднята голова зображується у напівпрофіль. На обличчі доброта і веселе лукавство. Очі, уважні й трохи глузливі, ніби промовляють: *«Нам відомо те, чого ви не знаєте»*.

На губах доброзичлива посмішка. Одягнений елегантно, адже відвідує літературні салони, в тому числі й відомого російського поета Василя Жуковського. Гоголь на портреті постає не простодушним провінціалом, а людиною, яка збагнула не пізнані іншими істини.

Міжпредметні паралелі. У цей час Гоголь знайомиться з відомими російськими письменниками Олександром Пушкіним, Антоном Дельвігом, редактором «Літературної газети» Орестом Сомовим. Пушкін захоплювався повістями Гоголя, їх справжньою народністю, іскрометним гумором, багатством фантазії і мови. Гоголь студіює історію, яку викладає у Петербурзькому університеті.

Влітку 1833 року Гоголь у листах до Михайла Максимовича закликає вченого їхати до Києва, бо й сам збирається викладати історію в Київському університеті: «Тепер я взявся за історію нашої єдиної, рідної України. Ніщо так не заспокоює, як історія. Мої думки починають литися тихіше й стрункіше. Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато такого, чого до мене не говорили».

Олександр Венеціанов.
Портрет Миколи
Гоголя. 1834

У цьому ж листі письменник зізнається, що має намір вивчати українські народні пісні: «Моя радість, життя моє! Пісні! Як я вас люблю» (відомо, що Микола Гоголь зібрав понад тисячу українських народних пісень!). У цих сподіваннях він керується обов'язком перед Україною, бажанням відкрити минуле «заради всього нашого, заради нашої Малоросії, заради батьківських могил».

У 1835 році опубліковано дві збірки митця: «Миргород» і «Арабески¹». До першої збірки увійшли повісті «Старосвітські поміщики», «Тарас Бульба», «Вій», «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном

¹ Арабеска (італ. arabesco — арабський, в арабському стилі) — європейська назва орнаменту, характерного для мистецтва мусульманських країн, побудованого за принципом безкінечного розвитку повторюваних груп геометричних, рослинних мотивів; у переносному значенні — жанр мистецького твору, написаний за принципом повторюваності мотивів.

Никифоровичем». Деякі з них написані в річищі романтичної поетики («Тарас Бульба», «Вій»). А поруч — сумна оповідь про двох Іванів, людей, які перетворюються в марнославців і «небокопильників». Оповідач «Старосвітських поміщиків» усвідомлює, що персонажі повісті — це нащадки козацької старшини, яких Катерина II нагородила дворянськими званнями. І ось вони животіють, за словами письменника Євгена Маланюка, *«вже поза межами історії, десть поміж кухнею і спальнею — дотлівають останні рештки козацької й гетьманської еліти»*.

В «Арабесках» були статті про історію і мистецтво. У статті «Про малоросійські пісні» Гоголь відзначив, що пісні для України — *«все: і поезія, й історія, й батьківська могила. Хто не пройнявся ними глибоко, той нічого не дізнається про минуле буття цієї прекрасної землі»*.

Гоголь вирішив, що його мистецтво слова має справляти духовний вплив на Росію, просвітлювати, морально відроджувати її. У цьому річищі в 1835 році Микола Васильович написав комедію «Ревізор», у якій своєрідно побудований конфлікт. Жоден образ не уособлює ідеалу митця. Але він наявний. *Позитивний герой твору — сміх*. Ідеал Гоголя втілено в непримиренному запереченні самодержавних правопорядків. У «Ревізорі» криється конфлікт між Гоголем і миколаївським устроєм, який митець заперечує. Після вистави цар Микола сказав: *«Ну і н'еска. Всім дісталося, а мені — більше за всіх»*. Реакційна преса звинуватила Гоголя в тому, що він — ворог Росії, бо очорнив її. Наклепи і *«всезагальне невігластво»* стурбували письменника.

Мистецька скарбниця. Характер самопочуття Миколи Гоголя 1836 року відбила акварель Івана Жерена.

Обличчя Гоголя суворе й бліде. Його обурює кампанія цькування п'єси «Ревізор» у пресі. Здивовано піднялась ліва брова, образливо складені губи. Очі зухвало сміливі, але кола біля них засвідчують страждання. Художник вибрав вдалу позу Гоголя. До глядачів письменник зображений спиною, проте голову енергійно повернув у їхній бік. Цей жест суворого прощання підкреслює відчуженість,

Іван Жерен.
Микола Гоголь. 1836

прірву між митцем і миколаївською Росією, яка відкрилась йому на перших виставах «Ревізора».

Микола Гоголь захворів від такої атмосфери і в червні 1836 року виїхав за кордон на лікування. Митець утікав від миколаївської Росії.

Не пориває Микола Васильович зв'язків з Україною, бере безпосередню участь у літературному процесі, видає альманах «Украинский сборник» (1838), де оприлюднює твори українських письменників.

У Римі Гоголь продовжує роботу над «Мертвими душами», розпочатими в Петербурзі. Він замислив написати грандіозний твір, який би сприяв моральному оновленню кріпосної Росії. Він сповідує відомий з античності девіз: «Добро перемагає зло». Митець упевнений, що зло, яке заповонило сучасне життя пороками, можна подолати, покарати сміхом. У травні 1842 року вийшов перший том «Мертвих душ».

Ось яким у цей час побачив Гоголя *Сергій Аксаков*: «Зовнішність Гоголя так змінилась, що його можна не впізнати: не було сліду колишнього добре виголеного і підстриженого франта в модному фрак! Чудове біляве волосся лежало в нього на плечах; красиві вуса, еспаньолка довершувала переміну; всі риси обличчя набули зовсім іншого значення, особливо сині очі, коли він говорив, випромінювали добро, веселість і любов до всього; коли ж він мовчав чи замислювався, то зразу ж виникало серйозне прагнення до чогось високого... Фігура Гоголя в сюртуку набула шляхетності. Його жарти, які важко передати, були оригінальні й дотепні, тому неспинний сміх охоплював усіх, хто його слухав, сам же він завжди жартував не посміхаючись». Від пізнання зла його сміх переростає у біль душі.

У 1839 році Гоголь поселяється у Відні. В листі письменнику Степанові Шевирьову він писав 25 серпня: «Переді мною виясняються і проходять часи козацтва, і якщо я нічого не зроблю з цього, буду великим дурнем. Чи то малоросійські пісні, які тепер у мене напихваті, навіяли різні образи, а чи на душу мою саме собою найшло ясновидіння минулого, тільки я відчуваю багато чого такого, що нині рідко трапляється». Завжди образ України, що приходив до нього, сприяв творчому натхненню.

Шукаючи душевного спокою, Гоголь звертається до релігії. Так виникла книга «Вибрані місця із листування з друзями» (1847) — талановитий твір, який і сьогодні вражає мудрістю і прозірливістю письменника. Він передбачив бага-

то «страхить і жахів Росії», котрі вразили її в ХХ столітті. Правда, деякі ідеї у творі обурили російського критика Віссаріона Бєлінського, який різко критикував працю Гоголя і закликав його позбутися своїх помилок. Письменник болісно пережив такі суворі оцінки його книги, але був переконаний у своїй правоті: *«Моя справа говорити живими образами, а не роздумами. Я маю показати обличчя життя, а не трактувати його... Потрібно нагадувати людині, що вона зовсім не матеріальна тварина, але високий громадянин небесного громадянства»*.

Борючись із різноманітним злом, яке розвінчував у своїх творах, Гоголь втопився. У «Мертвих душах» постав образ «вєлетєнської нудьги». В його очах у Російській імперії журбою уже загорілась земля: *«черствішим і черствішим стає життя; все дрібніє і дрібніє... Боже! Порожньо і страшно стає в твоєму світі!»* Фізичні сили залишили його. 21 лютого 1852 року він помер. Похований у Москві.

Життя Миколи Гоголя — взірєць служіння високому мистецтву, подвиг самопожертви в ім'я людини, краси і добра. Такий шлях письменник вибрав свідомо заздалегідь. Захоплений могутньою силою свого таланту, що відкрився йому так яскраво, Гоголь на Новий 1834 рік записав: *«Біля моїх ніг шумить моє минуле, наді мною крізь туман світліє нерозгадане майбутнє. Молюсь тобі, життя душі моєї, мій геній. О, не ховайся від мене, не спи наді мною в цю хвилину і не відходь від мене протягом наступного року. Яке ж будеш ти, моє майбутнє? О, будь блискучим, будь діяльним, самовідданим праці і спокою!.. Життя кипить у мені — труди мої будуть натхненними...»* Так промовляв великий Українець до нас, нащадків, нагадуючи про велике покликання перед життям людини.

 Мистецька скарбниця. Гоголь сприяв високому піднесенню українського мистецтва. Драматурги вдавались до переробок його творів для українського театру. Михайло Старицький за сюжетами творів письменника написав п'єси «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок», «Різдвяна ніч», «Утоплена». Микола Лисенко створив опери «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба». На Київській кіностудії імені Олександра Довженка поставлено художні фільми «Вій», «Вечір проти Івана Купала», «Втрачена грамота», «Миргород і його мешканці». В Україні пам'ятники Гоголю встановлено в Полтаві, Києві, Харкові, Ніжині, Миргороді, Великих Сорочинцях, Диканьці.

Продовження традицій попередників в українській літературі. Вихід українських повістей Миколи Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Миргород» засвідчив прихід у літературу митця великого таланту, митця-гуманіста. Вони органічно продовжили художні досягнення Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського. Навіть епіграфи до повісті «Сорочинський ярмарок» взято з їхніх творів, зокрема з «Енеїди».

Спостерігається перегук з «Енеїдою» Котляревського у повісті «Втрачена грамота», в якій описується подорож діда в пекло, дорога крізь колючий чагарник. Життєдайним струменем зі сторінок творів Гоголя ллються мелодії українських пісень «Ой ти, місяцю, місяченьку», «Не хилися, явороньку», «Зелений барвіночку» та інші. Пісня «Ой на горі тай жінці жнуть» була улюбленою піснею Гоголя. Вони ліризують оповідь, стають засобом характеристики героїв, їх поетичної душі, зокрема Галі й Левка у «Майській ночі». Характеротворчу функцію відіграють приказки, прислів'я, фразеологічні звороти, що лунають з уст змальованих українців. Як підкреслив літературознавець *Григорій Сивокін*, творчість Гоголя, «глибоко вкорінена в українській літературній традиції, стала фактом історії української літератури».

Отже, Гоголь продовжив традицію своїх попередників. Як і вони, письменник щедро використовував український фольклор, здобутки давньої української літератури у своїх новаторських шуканнях. Прозаїк опоетизував просту людину. Героями його творів стали морально здорові, чесні, шляхетні, життєрадісні люди. Вони ненавидять станову і майнову нерівність, борються зі злом, забобонами, відсталістю «батьків». Прагнучи до щастя, перемагають будь-які перешкоди, підкорюючи навіть «нечисту силу». Повісті сприймалися як відгомін легенд, казок, бувальщин, як народна поезія українців. Духом народного світобачення пройнята філософія усіх повістей. Як і його попередники в українській літературі, Гоголь насичує свої твори народнопоетичними образами і мотивами. Традиція відбилась на палітрі художньо-зображальних засобів — метафор, епітетів, порівнянь, гіпербол, емоційній тональності оповіді, лірично яскравому мовленні українця. Відомо, що Гоголь, пишучи свої твори, думав по-українськи й перекладав свої твори російською мовою. Тому стиль письменника рясніє українськими. Дотепний гумор визначив стильові особливості його творів, у яких органічно поєднується комічно-простомовне з ліричним струменем. Цьому сприяла оповідна манера повістей.

Особливості оповідної манери повістей

У передмові до «Вечорів...» Микола Гоголь створює яскравий образ оповідача — пасічника Рудого Панька.

Цей оповідач окреслюється перед читачем як виразний народно-психологічний характер. Він сміливий і гордий, безпосередній і простодушний, обдарований спостережливістю і дотепним, іронічним словом. За своїм походженням він — бувалий козак, пасічник, людина з народу, яка добре знає його життя, побут, звичаї й обряди, народну творчість, загалом душу простої людини, не сприймає панської манірності. А тому іронізує над панством, за яке «*немає гіршого нічого у світі*». З жартівливими примовками, гумором і повчальними сентенціями звертається він до уявних читачів. Такий тип народно-гоповідача використовувався в літературі першої половини XIX століття для наслідування усно-оповідної манери викладу. Оповідач розказує історію як проста людина, що може відволіктися на другорядні подробиці, звернутися до слухача або емоційно прокоментувати ті чи інші деталі. З відкритою іронією Рудий Панько говорить про чванливість, зарозумілість панства. Дід-жартівник Панько захоплює слухачів своїми незвичайними історіями, які набувають свого художнього значення. Він не бере участі в подіях, про які веде мову, проте його образ поєднує між собою різні повісті та їх оповідачів. Панько веде розмову з Хомою Григоровичем, Степаном Івановичем Курочкою з Гадяча, згадує панича з Полтави і надає їм слово. Така викладава форма зумовила демократизм повістей Гоголя. В передмові до першої частини «Вечорів...» митець підкреслив народність своїх творів. Вихід повістей у світ він порівняв з появою простої людини в покоях «великого пана». На нього гримують: «*Куди, куди, чого? Геть, мужик, геть*». Демократизм творів посилив образ оповідача з народу, широке викорис-

Ілля Богдесько.
Оповідач — пасічник
Рудий Панько

Михайло Карпенко.
Портрет Рудого Панька

тання розмовного «просторіччя», вживання української лексики. Словом, Гоголь по-своєму оновив мовленнєву уснопетичну традицію, яка передбачає безпосередню розмову, присутність слухача. Такий прийом моделює живе спілкування, надає колоритності мовленню. Його оповідна поетика — це діалогічність, майстерне використання живого народного мовлення з усіма інтонаціями й багатущою художньою палітрою, на якій тримається фольклорна творчість. Народний оповідач повістей Гоголя наділений своїм світорозумінням, баченням історії та міфології народу.

Романтична картина світу повістей Гоголя

Художній світ повістей Гоголя романтичний, овіяний світлими мріями казки, легенди, переказу. Його оповідач малює такі картини, де панують правда і справедливість, любов і щастя. Як і в казках, позитивні герої зображуються духовно красивими, сильними, справедливими. А борються вони зі злом і часто перемагають його. Таємничість, фантастика, що перетворюється в комічний гротеск, органічно вплітаються в тканину творів, визначають романтичну природу їх. Словом, письменник звернувся до життя і побуту волелюбного українського козацтва, його минулої слави. На відміну від своїх попередників, він не вдавався ні до грубо-комічного змалювання життя, ні до сентиментальної ідеалізації. Його герої — вільні люди, козаки. Вони не знають кріпаччини і бережуть пам'ять про свою волю. Справжня народність повістей, їх іскрометний гумор, незвичність художнього світу дивували тодішнього читача.

У повісті «Ніч перед Різдвом» події розвиваються на тлі народного свята, з його обрядами, веселощами, іграми. Гоголь змалював індивідуалізовані характери. Такий коваль і народний художник Вакула, «парубок хоч куди», що має власну гідність. «Триумфом його мистецтва» була картина, на якій Вакула намалював сцену Страшного суду. Проте перед дівчиною Оксаною, яку палко кохає, він стає сором'язливим і неслиливим. Оповідач наділяє парубка хитрощами, народною кміт-

Володимир Маковський.
«Ніч перед Різдвом».
Вакула та Оксана

ливістю, завдяки яким він зумів на чортові потрапити в Петербург. Дипломатичність він виявляє і з козацькою старшиною, і з царицею. Таки одержав від неї черевички для Оксани. Відтак перед ним відступає навіть чорт. Усі труднощі переборов коваль на шляху до щастя. Йому стояли на заваді мати Солоха, упертий козак Чуб, чорт, проте найважче було привернути свавільне серце Оксани. «Поглянь, які я тобі приніс черевички, — сказав Вакула, — ті самі, що носить цариця». Хоч, звісно, покохала Оксана парубка не за подарунок, а за його чесноти.

Романтичний колорит повісті «Вечір проти Івана Купала»

Художній світ «Вечорів на хуторі біля Диканьки» наповнений елементами української народної фантастики, легендами, переказами. У цьому світі паралельно з людьми діють відьми, русалки, ворожбити, чорти. Змальовані вони так, що читач не помічає в їхніх образах чогось містичного, потойбічного, таємничого. Вони живуть як звичайні люди, тільки наділені іншою силою, яка приносить людям зло, перевіряє їх моральну стійкість. Демонологічні образи мають реально-побутові риси. Вони не стільки страшні, скільки смішні, забарвлені народним гумором, іронією, кпинами.

Романтизмом овіяна повість «*Вечір проти Івана Купала*». У вступі твору надається слово Хомі Григоровичу, який докладно викладає історію, свідком котрої був його дід. Незважаючи на таке *обрамлення*, дійові особи цієї неймовірної пригоди постають як знайомі оповідачу, події нібито відбуваються в його рідному селі й звучать немов з уст очевидця. Таким чином нагадують переказ. Адже з уст в уста передавалася ця бувальщина, аж поки її не оприлюднив Рудий Панько.

Драматична, наповнена похмурою фантазією народна легенда про квітку папороті майстерно оправлена в *художню рамку*. Проте оповідь подано в побутово-реалістичному плані. Хома Григорович пригадає обставини, за яких слухав цю захопливу історію від свого покійного діда. Зимовий вечір у селянській хатині з вузькими покритими інешм віконцями. Мати сидить за гребенем і пряде, колишучи ногою колиску і наспівуючи пісню. Жевріючий вогник каганця, хурчання веретена і розповідь дідуса про минуле. Найбільше захоплювали Хому дивовижні пригоди, «*від яких завжди дрож проходив по тілу і волосся ворухилося*». Після прослуханих бувальщин хлопчик вважав свитку в головах за «*диявола, що звернувся в клубок*». При цьому мудрий оповідач докоряє: «*Отаке невірство розійшлося по світу! Та на що, — от не люби мене, Боже і Пречиста Діво! Ви, може, навіть не повірите: раз якось зга-*

Костянтин Трутовський.
«Вечір проти Івана Купала».
Пидорка і Петрусь

дав про відьом — що ж! Знайшовся урвиголова, відьмам не вірять!» Після цього вступу Хома Григорович починає оповідати фантастичну історію, чувану ним від свого діда, про страшні справи нечистої сили, а читач сприймає її як плід народної творчості, опрацьований автором і вставлений у рамку романтичної повісті.

У тексті твору бувальщина переплітається з вигадкою. Події відбуваються на хуторі, що складався з десяти хатинок серед поля, де жили селяни-козаки.

Сюжет повісті розвивається в логічній послідовності. В його основу покладено давнє повір'я про силу квітки папороті, що розквітає тільки в Купальську ніч. Він увиразнюється мотивом продажу душі людини чортові за гроші. Змальовано глибокі страждання двох закоханих — сироти-наймита Петра Безрідного та Пидорки Коржихи, дочки заможного козака. Багатий Терентій Корж стоїть на шляху до щастя молодій парі, адже Петро — бідняк, який *«тільки й мав, що діряву сіру свитку»*. Подано живописний портрет Пидорки: *«Повні щоки в козаки були свіжі й яскраві, як мак найніжнішої рожевої барви, коли, вмившись Божою росою, палає він, розправляє листочки і чепуриться перед сонцем вранці; що брови, мов чорні шнурочки; що ротик... мовби на те й створений був, щоб виводити солов'їні пісні, що волосся її, чорне, як крило ворона, і м'яке, як молодий льон, падало дрібними кучерями на шитий золотом кунтуш»*. Гоголівським шляхом портретування пішов Григорій Квітка-Основ'яненко, змальовуючи іконописний портрет Марусі в однойменній повісті.

Батько силує Пидорку вийти заміж за багатого, але нелюбого ляха. Вона журиться від такої напасті. Її поетичний монолог-скарга на долю витканий з фольклорних образів: *«Івасю мій любий! Біжи до Петруся, як стріла з лука, розкажи йому все: любила б його карі очі, цілувала б його біле личко, та не велить доля. Не один рушник облила гіркими сльозами. Тоскно мені. Тяжко на серці... Скажи йому, що й весілля готують, тільки не буде музик на нашому весіллі; будуть дяки співати, замість кобз та сопілок... Темна, темна буде моя хата! З кленового дерева, і, замість димаря, хрест стоятиме на дашку!»*. Таким же щирим і ліричним є монолог Петра, овіяний народ-

нописенними образами й зворотами. Мовлення закоханих розкриває їхню поетичну натуру.

Змальовуючи образ Басаврюка, за словами оповідача, *«диявола в людській подобі»*, Гоголь виходив із народних уявлень про чорта, який може обернутися в що завгодно. Басаврюк з'являвся на хуторі невідомо звідки. Його поведінка була для хуторян дивною. Намовляв козаків пиячити, веселитися, гроші розсилав, горілкою частував, обдаровував дівчат намістами, сережками, стрічками. Жителі хутора стали догадуватися: нечиста це сила. Коли ж хто відмовляється від подарунків, Басаврюк тоді *«як нахмуристь... свої щетинисті брови і кине з-під лоба такий погляд, що, здається, збіг би Бог зна куди»*. Оповідач майстерно вводить фантастичні епізоди, розкриваючи діяння *«бісівського чоловіка»*.

Дізнавшись про сватання до Пидорки багатого жениха, Петрусь з розпачу пішов до шинку. І ось тут, коли людина втратила надію, в його справу вмішується нечиста сила в особі Басаврюка, який штовхає його на злочин. *«Годі журитися тобі, козаче! — гримнуло щось басом над ним. — Знаю, чого треба тобі: от чого!»* — Тут брязнув він з бісівською посмішкою шкіряним гаманом, який висів у нього біля пояса. *«Адже ж і діла тільки одного вимагатиму за цілу гору таких цяцьок»*. Блискучі червінці осліпили Петра, забув про свою чисту душу. *«Дияволе! — закричав Петро. — Давай його, на все готовий! — вдарили по руках»*. Оповідач майстерно нагнітає епізоди драматичної історії, в якій фантастичні картини надзвичайно мальовничі, жанрові, овіяні таємничістю. Цю таємничість підкреслює місце дії — ліс, глухе болото, на якому панує темна сила. Оповідач передає психічний стан Петра у ніч проти Купала. Його охопила нетерплячка в очікуванні півночі, коли він має здобути золото. Вражає багатство фантазії автора в описі обряду в Купальську ніч, який здійснюють бісівські сили. Тут і хатка на курячих ногах, і відьма, яка перетворюється з собаки на кішку, а тоді — в стару бабу *«з обличчям зморщеним, як печене яблуко»*. Таки зірвав цвіт папороті Петро, але Басаврюк та відьма використали грішника у своїх цілях: віднайшли золото, за яке парубкові потрібно здійснити вбивство невинного малолітнього брата Пидорки. У лісі нещасливець втрачає владу над своїми вчинками. Тому просте, звичайне життя замінюється на жахливі видіння, він втрачає пам'ять і волю до життя.

Трагедія Петра не в наївній вірі в добродіяння чорта, а в його згубній жадібності, засліпленості багатством. Він скоїв гріхопадіння, яке завершується катастрофою. Здійснивши тяжкий злочин, Петрусь розбагатів і таки одружився з Пидоркою. Проте на чужому горі не можна здобути щастя. Висока мораль народу

Михайло Карпенко.
«Вечір проти Івана Купала».
Гроші не принесли щастя

осуджує злочинні вчинки. Врешті, Петро гине, а Пидорка йде в монастир.

Від драматичних епізодів і похмурої фантастики народних переказів оповідач Гоголя знову повертає увагу читача до повсякденного побуту, до гумору. Він жартівливо розкажує про те, як сп'янілому церковному старості привиділось, ніби чарка кланялась йому в пояс. А тим часом отець Афанасій *«ходив по всьому селі з святою водою і гнав чорта кропилом по всіх вулицях»*. Дідова тітка скаржилася, що чорт вечорами стукає в дах і шкрябає в стіну, мстить їй за те, що вона закрила

шинок. Хома Григорович підсміюється над довірливими слухачами, підкреслюючи фантастичність оповіді. Зокрема, безглуздою є згадка про підсмаженого барана, який ожив і танцював підпилим старшинам у тітчиному шинку. Такий скептицизм оповідача прагнув сформуванню критичне ставлення у читача, для якого вищим критерієм життя є народна мораль.

У українських повістях все химерно переплітається. Картина однієї повісті доповнюється картиною іншої. Часто вони контрастують, але розвивають низку тем. Розгортається тема безпорадності людини перед Долею. Часто фатум випробовує її все життя. В іншому випадку козак відчувається безпомічним перед жінкою, яка накликає на нього нещастя і руїну. Заважає йому і марнославство, звичайнісінька дурість. У повістях змальовано згубне втручання сил зла в людське життя. Чорт заманює персонажів у свої тенета, на які дрібнодухі спокушуються і часто самі вже скоюють зло. Проте спілкування з дияволом, продаж йому душі приносять героям не сподіване щастя, а смерть.

Прославлення героїзму українського народу

Повість «Тарас Бульба» — один із найвидатніших творів Миколи Гоголя. Прозаїк органічно поєднав історичну правду з художнім домислом, змалював характерні типи українців та волелюбну душу рідного народу, що боровся за свою незалежність. З уроків зарубіжної літератури у 7 класі ви знаєте, що предметом зображення у повісті стала героїчна козацька епопея XVI — XVII століть — одна з величних епох у світовій історії.

Олександр Герасимов. Тарас Бульба

Відтворюючи Запорозьку Січ, Гоголь змалював незвичайних людей, які діють у виняткових обставинах.

Герой повісті — вільне козацтво, проте основним ядром, що витворює цілісність сюжету, є Тарас та його сини. Доля сім'ї Бульби тісно переплетена з долями всього запорозького козацтва. На їх образах повістяр показує сутність Запорозької Січі, її високе покликання захищати народ від постійних нападів ворогів.

Повість «Тарас Бульба» — видатне явище української літератури доби романтизму. У ній Гоголь органічно поєднав історичне й фольклорне начала. Романтичний гоголівський історизм виявився в тому, що минулу героїчну епоху представлено крізь призму сучасності. Митець закликав сучасників освоїти уроки тієї доби у боротьбі за незалежну Україну.

Гоголівський «Тарас Бульба» живить українську літературну традицію в художньому осмисленні історії України та її народу. Для митців взірцем є гоголівський історизм, уміння письменника показати сильні й слабкі аспекти національного характеру та руху історії. Його художні засади формували історичну проблематику в творчості Миколи Костомарова, Євгена Гребінки, Пантелеймона Куліша, Олекси Стороженка, Михайла Старицького та інших прозаїків XIX та XX століть.

 Словникова робота. Пригадайте значення термінів: *повість, історичний колорит, антитеза, міф*. Складіть усний текст з цими словами, спираючись на твори Гоголя, виступіть у класі.

Підсумуйте прочитане. 1. В якій атмосфері формувався світогляд Миколи Гоголя? 2. Який вплив на становлення особистості митця мала Ніжинська гімназія? 3. Чому молодий Гоголь розчарувався в міфі про Петербург і Росію? 4. Як сприйняли російські чиновники комедію «Ревізор»? 5. З якою метою письменник написав «Мертві душі»? 6. Які традиції Гоголя продовжили наступні покоління українських письменників?

Поміркуйте. 1. Що засвідчує факт використання Гоголем у повісті «Сорочинський ярмарок» епіграфів із творів Котляревського, Гулака-Артемовського, Василя Гоголя та інших українських письменників? 2. З'ясуйте значення образу оповідача Рудого Панька в українських повістях прозаїка. 3. Що вам сподобалося в повістях «Майська ніч, або Утоплена», «Ніч перед Різдом»? 4. Яке значення картин природи в змальованні поетичного образу України? 5. Пригадайте, який подвиг здійснив Тарас Бульба.

Аналізуємо твір. 1. З якою метою використав оповідач художню рамку в повісті «Вечір проти Івана Купала»? Яким було життя селян під час постійних набігів на Україну чужинців? 2. Що покладено в основу сюжету повісті Гоголя? Визначіть основні сюжетні вузли. 3. Назвіть фольклорні твори, в яких змальовується дія «нечистої сили». Що спільного між персонажами цих творів та Басаврюком із повісті Гоголя? 4. Як оповідач ставиться до Басаврюка? 5. Яку роль відіграв чорт у житті Петра? В чому полягає трагедія парубка?

Робота у групах. Складіть порівняльну характеристику образів Остапа та Андрія з повісті «Тарас Бульба». Зачитайте її та обговоріть класом.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Г о р б а ч Н. Микола Гоголь. Життя і духовна драма генія. — Львів, 2004.

С т р о м е ц ь к и й О. Гоголь. Монографія. — Львів, 1994.

Ш е в ч у к В а л. Втрачене сонце України, або Микола Гоголь як український письменник // М и к о л а Г о г о л ь. Програмні твори. Хрестоматія. — Ч. 1. — К., 2000.

Перевірте себе. 1. В основу сюжету оповідання «Ніч проти Івана Купала» покладено:

- народну пісню про кохання героїв;
- давнє повір'я українців про силу квітки папороті;
- мотив продажу душі людини чортові;
- байку Езопа про захлапність людини.

2. В образі Басаврюка змальовано:

- багатого козака, що прибув до села;

- б) приїжджого козака з міста;
- в) заможного польського шляхтича;
- г) диявола, що полює за душами людей.

3. Картина лісу в повісті «Ніч проти Івана Купала» нагадує краєвиди лісу:

- а) в народних казках;
- б) в поемі «Гайдамаки» Шевченка;
- в) в поемі «Енеїда» Котляревського;
- г) в повісті «Маруся» Квітки-Основ'яненка.

4. Гоголь поетично оспівав українську ніч у повісті:

- а) «Вечір проти Івана Купала»;
- б) «Тарас Бульба»;
- в) «Майська ніч, або Утоплена»;
- г) «Ніч перед Різдвом».

5. Романтичний колорит повісті «Вечір проти Івана Купала» Гоголя полягає у:

- а) реально-побутових рисах змалювання села;
- б) народній фантастиці, легендах;
- в) правдивих деталях змалювання зимового вечора в хаті;
- г) незвичайних ситуаціях, у які потрапляє Петро.

6. Трагедія Петра полягає в тому, що:

- а) Терентій Корж став на шляху до щастя парубка з коханою Пидоркою;
- б) він послухався Басаврюка;
- в) він скоїв гріхопадіння, вбивши невинного Івася;
- г) він запродав душу дияволу.

Тарас Шевченко (1814—1861)

Тарас Шевченко.
Автопортрет. 1840—1841

Тарас гранітний дивиться суворо:
— А ви гартуйте ваші голоси!..
Бо пам'ятайте, що на цій планеті,
відколи сотворив її пан Бог,
ще не було епохи для поетів,
але були поети для епох!

(Ліна Костенко,
«Кобзарю, знаєш...»)

Геніальний поет, самобутній прозаїк, талановитий художник та гравер Тарас Шевченко став духовним батьком усіх українців, де б вони не жили, живим уособленням українського національного характеру й способу мислення, культурним представником України у світі.

Шевченко своїм словом і власним життям виховав мільйони борців за національну незалежність, спрямував потік історії колонізованого народу до визвольної мети. Він мало дбав про себе, бо всі його помисли були про сучасне йому лихо України, причини її поневолення й шляхи до звільнення. Тривога поета за майбутнє України й пристрасне жадання щасливого життя для всього народу спричинили його незвичайну прозорливість, завдяки якій його визнано національним пророком.

Академік Іван Дзюба писав: «Ми захоплюємося ідейним авангардизмом свого великого поета, його високим громадянським образом, політичною і моральною принциповістю... Однак чи завжди і чи сповна можемо собі уявити, що за цим стояло, скільки це коштувало боротьби, болю, мужності, прозріння думки, сили волі, природної чистоти й доброти? Для цього треба добре знати не лише самого Шевченка, а й ту добу, атмосферу життя, його сучасників. Не лише однодумців і друзів, а й суперечників, опонентів та ворогів... весь широкий спектр поглядів, інтересів та настроїв, що у своїй сукупності і становили ту історичну реальність, у якій він був собою».

**«Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди
за собою»**

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 року в селі Моринці Звенигородського повіту Київської губернії (нині — Черкаської області). Батьківщина майбутнього поета

Тарас Шевченко. Хата батьків у с. Кирилівці

є одним з найкрасивіших куточків України, з мальовничими пагорбами та ярами, зарослими буйним лісом, з численними озерами й ставками. Згодом Шевченки переїхали до Кирилівки (Керелівки) в куплену Григорієм у селянина Тетерюка небагату хату, де й минуло дитинство майбутнього поета, який завжди вважав своєю батьківщиною саме це село. Тут народилися й молодші сестри Тараса — Ярина, Марія і брат Йосип. Пізніше, 1843 року, Шевченко намалював свою хату й умістив ліричний спогад про своє дитинство на рідній садибі в повісті «Княгиня» (1853).

Допитливий хлопчик блукав околицями села, шукаючи краю світу, де залізні стовпи підпирають небо, ловив рибу. Чимало нових вражень давали йому подорожі з батьком на чумацькому возі з валкою панської пшениці — через Гуляйполе (Златопіль), Новомиргород, Єлисаветград (тепер Кіровоград) до Одеси. Першим знайомством з книжкою малий Тарас теж зобов'язаний батькові, який мав звичай щонеділі читати в хаті «Четъ-Мінеі» — помісячні добірки житій святих. Восени 1822 року батько віддав сина в науку до сільського дяка. Навчання провадилося по церковнослов'янській Граматці, Часословцю та Псалтирю.

Влітку 1823 року померла Тарасова мати — ще досить молодю, 40-річною. Тому батько, щоб дати раду п'ятьом сиротам, одружився із вдовою Оксаною Терещенко, яка теж бідувала зі своїми трьома дітьми. Мачуха внесла в хату Григорія сварки, а провини власних дітей перекладала на чоловікових. Навесні 1825 року захворів та помер батько Тараса, і хлопцеві довелося перебиратися до дяківської хати-школи за школяра-попихача, тобто школяра, який відробляв свою науку, наймуючи у вчителя (саме ці знегоди дали, очевидно, матеріал для образу сироти-наймита Яреми Галайди в поемі «Гайдамаки»).

З дитинства майбутній поет і художник виніс свідомість свого підневільного стану, грамотність і добре знання богослужбової літератури, світле переживання першої закоханості в односельчанку Оксану Коваленко, залюбленість у народні пісні, яскраві враження від сільських свят і обрядів, нестримний потяг до малювання, захоплення почутими від кобзарів та лірників псалмами, думами й піснями, а також переказами про минуле діда Івана Швеця, учасника Коліївщини.

У 1828 році успадкував Моринці, Кирилівку та сусідні села із 3880 кріпацькими душами Павло Енгельгардт, офіцер, ад'ютант віленського генерал-губернатора. Тараса взяли за кухарчука в панську пекарню, а потім — за козачка в панські покої. У березні 1829 року кріпацький обоз вирушив через Київ (тоді Тарас вперше побачив це місто) до родового маєтку на Смоленщину, а звідти — до Вільна, місця служби пана, куди прибув у вересні. У списку дворових, складеному управителем вільшанського маєтку, проти прізвища Шевченка стояло: *«Годен на комнатного живописця»*. Зваживши на настійливі прохання козачка, який нишком усе ж малював, пан, зрештою, вирішив зробити з Тараса власного художника. Припускають, що молодий Шевченко відвідував майстерню Яна Рустема, професора живопису Віленського університету. В лютому 1831 року Павло Енгельгардт прибув до Петербурга.

Навесні 1832 року Шевченка було законтрактовано в учні до цехового майстра «кімнатного живопису» Василя Ширяєва. Юнак швидко оволодівав у його артілі азами професії і став, за твердженням Ширяєва, першим рисувальником при оздобленні театральних приміщень.

Важливою подією у житті молодого кріпака стало знайомство з художником Іваном Сошенком і з українським письменником Євгеном Гребінкою, котрі перейнялися сумним становищем юнака. На початку 1837 року Сошенко представив Шевченка секретарю Академії мистецтв Василю Григор'овичу, познайомив його з учнем уславленого художника Карла Брюллова Аполлоном Мокрицьким, який дуже клопотався перед своїм метром за обдарованого кріпака, зацікавив Брюллова Шевченковими віршами, і той заповзявся визволити талановитого юнака. Він залучив до цієї справи російського поета Василя Жуковського, художника Олексія Венеціанова. Брюллов написав портрет Жуковського, щоб зібрати гроші на викуп Шевченка.

Венеціанов домігся від Енгельгардта згоди відпустити Шевченка, хоч і за нечувано високу ціну — дві тисячі п'ятсот карбованців. Потрібна сума була сплачена Енгельгардту 22 квітня 1838 року. 25 квітня Василь Жуковський вручив Шевченкові відпускну.

У травні 1838 року, завдяки клопотанню Карла Брюллова, Шевченко вступає до Академії мистецтв вільним учнем до класу Брюллова. Навчання в Академії загалом тривало шість років. Шевченка ж було прийнято одразу до четвертого класу — гіпсових фігур. Він захоплено й наполегливо вивчав анатомію та фізіологію, малюнок, мистецтвознавчі та історичні праці, читав твори художньої літератури.

Мистецька скарбниця. У 1839 році Шевченко здобув срібну медаль за малюнок з натури, наступного — другу за картину з натури «Хлопчик-жебрак, що дає хліб собаці» (1840), ще через рік — третю за картину «Циганка-ворожка». У ті роки він малював портрети на замовлення, ілюстрував ряд видань, створив картину «Катерина» (1842) та серію з шести гравюр-офортів «Живописная Украина» (1844) — на основі малюнків, частина з яких виконана з натури під час першої подорожі в Україну, успішно експонував картини на виставках. На цей час Шевченко був уже сформований митець, який перейняв майстерність від свого великого вчителя Карла Брюллова, особливо в мистецтві колористики, а також завдяки знайомству зі світовими шедеврами живопису в Ермітажі та приватних зібраннях. Проте Шевченко уже випрацював власний стиль і тематику — національну й демократичну.

У ці роки владно опановує його думками поетична стихія. Він входить у літературно-мистецькі кола, знайомиться зі співаком та композитором Семеном Гулаком-Артемовським, відвідує вечори у композитора Михайла Глинки, допомагає Євгену Гребінці укладати альманах «Ластівка». У такій атмосфері формувалися романтичні уподобання Шевченка.

З найраніших творів поета збереглася лише балада «Причинна» (1837). 1838 року Шевченко написав чотири «думки», в яких герої-сироти — то козак на чужині, то розлучена з милим дівчина — виливають свої жалі. Коли до Петербурга дісталася сумна звістка про смерть у Полтаві 29 жовтня Івана Котляревського, молодий поет відгукнувся елегією «На вічну пам'ять Котляревському». Результатом ностальгії за Україною та активного читання історичної літератури стала поема «Тарасова ніч» (1838) про героїчний епізод національно-визвольної боротьби українського козацтва під проводом Тараса Павлюка (Трясила).

Під Тарасовим пером народжуються нові твори: балада «Тополя», вірш «Перебендя», історична поема «Іван Підкова» (1839), нові розділи поеми «Гайдамаки», послання «До Основ'яненка» і, нарешті, програмний вірш «Думи мої, думи мої» (1840), написаний, коли вже з'явилася можливість видати власну поетичну збірку завдяки допомозі Євгена

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА

САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФИИ Е. ФОНШЕРА.

«Кобзарь». Перше видання. 1840

Гребінки і грошовій підтримці поміщика Петра Мартоса. «Кобзарь» 1840 року містив вісім творів. Друг поета художник Василь Штернберг прикрасив книжечку офортом — зображенням старого сліпого кобзаря із хлопчиком-поводирем. «Кобзарь» швидко розлетівся по Україні — через книгарні, децю розіслав українським літераторам і власним знайомим автор, а найбільше — у сотнях списків.

Шевченко мріяв про поїздку в Україну. Нарешті, в травні 1843 року Шевченко виїхав з Петербурга в товаристві Євгена Гребінки та його сестри Людмили. Враження від цієї подорожі відбито в повісті «Музикант» (1855). Приятелі прибули до Чернігова, потім — до Ніжина, де Шевченко зустрівся з викладачем повітового училища і своїм старшим другом Іваном Сошенком. Наприкінці травня він уже був у Качанівці поблизу Яготина, у маєтку відомого мецената Григорія Тарновського, який вітав у себе в попередні роки і Миколу Гоголя, і Михайла Глинку, і Семена Гулака-Артемовського, і Миколу Костомарова, і Михайла Максимовича. Однак меценат був і типовим кріпосником, тож у повісті «Музикант» Шевченко згадував «огну́сностях, совершающихся в селе Качановке».

З Києва поет у червні 1843 року поїхав додому, в рідну Кирилівку, побачився з дідом Іваном Швецем (Шевченком, Грушівським), з братами й сестрами, але й наслухався чимало про гірке кріпацьке життя. Проте час було їхати на другий бік Дніпра, на хутір Убіжище, де на нього чекав Євген Гребінка. У селі Мосівка на святі у поміщиці Тетяни Волховської поета

познайомили з кількома особами, які стали його добрими друзями — Яковом де Бальменом, автором кількох повістей, поетами Олександром Афанасьєвим, який писав під псевдонімом Чужбинський, Віктором Забілою, а також Олексієм Капністом, сином відомого письменника Василя Капніста. Саме Олексій привіз Шевченка до маєтку князя Миколи Репніна, колишнього генерал-губернатора Малоросії. В цьому колі минуло літо 1843 року. На початку вересня Шевченко здійснив давно вимріяну подорож на місце Запорозької Січі.

Тарас Шевченко.
Автопортрет. 1843

Повернувшись у лютому 1844 року до Петербурга, Шевченко розпочав навчання в рисувальних класах Академії мистецтв, працював над гравюрами для альбому «Живописна Україна». У квітні 1844 року вийшли шість офортів: «У Києві», «Видубицький монастир», «Судна рада», «Старости», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року». У такий спосіб художник почав здійснювати давно задуманий намір представити світові Україну в її найгарніших краєвидах, народних звичаях, найвизначніших моментах історії.

Навесні 1845 року сталася важлива подія у Шевченковому житті: завершився термін навчання Шевченка в Академії мистецтв. Рада Академії надала йому звання некласного художника. Можна було залишити Петербург і виїхати в Україну, як він сподівався, назавжди.

У Києві поет був уже 22 квітня 1845 року. Оселившись на Печерську, Шевченко почав клопотатися у справі розповсюдження своєї «Живописної України» та постійної праці при університеті. Він увійшов до кола співробітників Археографічної комісії, яка працювала при університеті, познайомився з професором Михайлом Максимовичем. Поет дістав від комісії неофіційне завдання збирати дані й робити описи археологічних пам'яток та записувати народні пісні.

Доручення Археографічної комісії збіглося з його власним наміром змальовувати історично усталені місця України для наступного випуску альбому «Живописна Україна». Як же було не відвідати урочище Холодний Яр та Мотронинський монастир на Чигиринщині, звідки спалахнула Коліївщина 1768 року? І невдовзі у Миргороді Тарас Григорович почав писати загадкову поему-містерію «Великий льох». Почалася

незвичайна осінь у житті поета — час найвищого злету його пророчого натхнення. Ось її головні здобутки: 10 жовтня 1845 року завершено поему «Єретик»; 16 жовтня — поему «Сліпий» (пізніша назва «Невольник»); 21 жовтня — поему-містерію «Великий льох»; 13 листопада — поему «Наймичка»; 18 листопада — поему «Кавказ»; 22 листопада — посвяту відомому чеському славісту Павлу Йозефу Шафарикові — вступ до поеми «Єретик»; 14 грудня — поему «І мертвим, і живим...»; 17 грудня — вірш «Холодний Яр»; 19 грудня — цикл «Давидові псалми»; 21 грудня — маленький шедевр «Минають дні, минають ночі...»; 22 грудня — поетичний підсумок «трьох літ» — поезію «Три літа». У Переяславі Шевченко, тяжко хворий, 25 грудня написав «Як умру, то поховайте...» («Заповіт») — уславлений твір, що став національним гімном.

Наприкінці квітня 1846 року поет знову в Києві, оселяється в будиночку Івана Житницького (нині — Будинок-музей Шевченка у Шевченковому провулку коло майдану Незалежності). Саме в цей час відбувається його знайомство з письменником та істориком, професором Київського університету Миколою Костомаровим. Незадовго до цього Костомаров разом із Миколою Гулаком, Василем Білозерським, Олександром Навроцьким, студентами Опанасом Марковичем, Іваном Посадою створили Кирило-Мефодіївське братство — таємну антикріпосницьку християнсько-просвітницьку організацію із власним статутом, програмою, символікою.

Шевченко бував на зібраннях, провадив запальні розмови, читав і давав переписувати свої політичні твори. У грудні 1845 року його офіційно зараховано на службу до Археографічної комісії. Наприкінці вересня 1846 року Шевченко виїхав на Волинь і Поділля записувати фольклор, збирати відомості про кургани й урочища, описувати старовинні споруди, малювати види Почаївської лаври. Оглянувши Кам'янець-Подільський, Шевченко через Житомир, Бердичів, Кодню, Острог, Кременець прибув до Почаєва. Він змалював вигляд собору, Лаври, околиць, записав кілька пісень. Бачив і поле героїчної битви війська Богдана Хмельницького під Берестечком; пізніше він присвятить цій трагедії поезію «Ой чого ти почорніло, зеленее поле» (1848).

До Києва Шевченко повернувся наприкінці жовтня 1846 року. Восени цього року особливо пожвавилися зустрічі кирило-мефодіївців. На одній такій вечірці у відомого мецената Василя Тарновського Шевченко читав своє послання «І мертвим, і живим...», чим буквально приголомшив присутніх.

І ніхто з друзів не відчув, що всіх їх спіткає страшне лихо, яке цілковито зруйнує життя. Син жандарма, студент Олексій

Петров увійшов у довіру до Гулака і написав до Петербурга донос, де представив науково-просвітнє товариство антиурядовою таємною організацією, члени якої мандрують Малоросією, провадячи пропаганду своїх ідей. III Відділ імператорської канцелярії розпочав слідство у справі «Слов'янського товариства». У березні було проведено арешти. 5 квітня 1847 року на переправі через Дніпро заарештували Шевченка, котрий повертався до Києва з Чернігівщини, й відібрали при цьому рукопис збірки «Три літа», який автор відтоді побачить лише на допитах (тільки 1907 року Шевченкові твори полум'яного періоду «трьох літ» будуть вилучені з архіву Департаменту поліції й передані до Музею української старовини в Чернігові, де зібрано велику шевченківську колекцію).

З 17 квітня 1847 року Тарас Григорович перебував за ґратами каземату III Відділу в Петербурзі. На допитах поет тримався мужньо, відповідав з гідністю. Поет розумів, що його чекає кара за політичні поезії, котрі так обурили слідчих; однак не міг не писати. На берегах дозволеної йому для читання книжки він записав дванадцять поезій, виніс смужки паперу із в'язниці в чоботях і привіз на заслання. Повертаючись 1858 року з заслання, він перепише їх до «Більшої книжки», давши циклові заголовки «В казематі».

В останніх числах травня слідство закінчилося і суд виніс вирок Шевченкові: заслати безстроково рядовим до першого Окремого Оренбурзького корпусу. Цар Микола I ще й власноручно дописав: *«под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать»*.

Він прибув 22 червня 1847 року до Орської фортеці (її місцеві киргизи прозвали «Яман-кала» — місто-погань), розміщеної на невеличкому пагорбі коло річечки Орі, оточеної безмежним степом. Виснажлива муштра, бідний солдатський харч, постійні приниження, ностальгія — все це підривало доти міцне здоров'я. Віршувати доводилося нишком, записуючи рядки на окремих аркушиках, які поет ховав за халявою чобота.

11 травня 1848 року розпочалася Аральська описова експедиція для дослідження берегів Аральського моря. Шевченка взяли в роту супроводу, але негласно — художником для «знімання видів» Аралу. Попри труднощі походу, плавання, побуту, Шевченко почувався в експедиції, яка закінчилася в листопаді наступного, 1849 року, незрівнянно вільніше, аніж в Орській фортеці. Під час двох літніх плавань і зимівлі 1848—1849 років у фортах Раїм та Косарал він дуже багато малював і віршував. Цьому сприяла вільна атмосфера спільної праці команди фахівців, досвідчених мандрівників, географів, моряків. Шевченко в цей період створив чимало віршів та

Тарас Шевченко. Кара шпіцрутенами (із серії «Блудний син»). 1856

кілька поем («Царі», «Титарівна», «Марина», «Між скалами неначе злодій», «Сотник», «Якби тобі довелося»), 200 малюнків та начерків, а також як художник виробив свій особливий, витончений реалістичний стиль. Недаремно казахи вважають Шевченка своїм першим художником і ще й понині дають своїм дітям ім'я Тараз.

Творче життя Шевченка було раптово перервано арештом 23 квітня 1850 року внаслідок доносу про порушення заборони писати й малювати. Відтак його було відправлено під найсуворіший нагляд до Орської фортеці. 5 вересня прийшло розпорядження перевести

Шевченка до батальйону в Новопетровське укріплення над Каспійським морем, на півострові Мангишлак, строго стежачи, щоб він не смів писати (навіть листи!) й малювати.

У квітні 1853 року до укріплення прибув новий, більш лояльний комендант — майор Іраклій Усков із дружиною та сином Дмитриком. І Шевченко, який дуже любив дітей, потягся до цієї родини.

Головним змістом його життя у 1852 — 1858 роках була праця над російськими повістями «Княгиня», «Музыкант», «Несчастный», «Капитанша», «Близнецы», «Художник», «Прогулка с удовольствием и не без морали» та іншими, які Шевченко сподівався опублікувати. Чому він звернувся до прози, та ще й російською мовою? Причин було, ймовірно, декілька. Це й заборона писати рідною мовою, і постійне прагнення сказати правду про життя. Однак опублікувати їх не пощастило. Вони вперше побачили світ лише наприкінці 80-х років XIX століття і відтоді суттєво збагатили уявлення громадськості про життєвий шлях Шевченка і його особистість.

Микола I помер 18 лютого 1855 року в неславі, зазнавши поразки в Кримській війні. На престол зійшов Олександр II, який наступного року видав маніфест про амністію політичним «злочинцям». Друзі поета взялися до клопотань про долю поета. Відчуття близької волі відродило в Шевченкові потяг до поезії. 3 червня 1857 року Шевченко одержав листа з Петербурга від Михайла Лазаревського про те, що цар підписав його відставку. Він почав збиратися в дорогу: впакував частину речей, зшив зошит для щоденника. У ньому в багатьох деталях відбилося те

граничне напруження, якого коштувало Шевченкові це тривале очікування. Нарешті 2 серпня 1857 року щасливий поет відплив рибальським човном до Астрахані. Закінчилося неймовірно тяжке десятилітнє заслання.

20 вересня Шевченко прибув до Нижнього Новгорода і збирався вирушити до Москви. Проте несподівано поліцеймейстер повідомив Шевченкові, що він ще не остаточно звільнений з військової служби й повинен повернутися до Оренбурга, щоб там очікувати остаточної відставки. Друзі порадили Шевченкові удати хворого, а місцевий лікар засвідчив хворобу. «Зупинка» в Нижньому затяглася майже на півроку. Поет жадібно поглинав культурні новини, багато читав, малював, відвідував місцевий театр. Він із цікавістю прочитав працю Костомарова про Богдана Хмельницького. Справжнє захоплення викликали у нього надіслані Кулішем «Народні оповідання» Марка Вовчка, а також фольклорно-етнографічний двотомник Куліша «Записки о Южной Руси» і його історичний роман «Чорна рада».

Нові враження, книжки, знайомства надихали Шевченка на творчість. У грудні 1857 року він написав поему «Неофіти», сповнену натяків на сучасну авторові ситуацію в Російській імперії з її нещадним переслідуванням живого слова й думки, з найменшим виявом протесту. Ще відвертішим був наступний твір, до якого було написано лише вступ — «Юродивий». Він узявся переписувати з «Малої книжки» твори своєї «невольничої музи»; а далі — й нові твори. Так постала «Більша книжка».

Наприкінці 1857 року до Нижнього Новгорода з гастролями приїхав з Москви друг Шевченка, уславлений актор Михайло Щепкін (йому присвячено поему «Неофіти»).

5 березня 1858 року Шевченкові офіційно дозволили приїхати до столиці. У Петербурзі він спершу мешкав у свого друга Михайла Лазаревського, а згодом одержав помешкання в будинку Академії мистецтв (нині там меморіальна майстерня Шевченка).

Нарешті можна було здійснити вистраждану мрію — приїхати в Україну, знайти місце для оселі, а може, й наречену. Шевченко приїхав до свого друга лікаря Козачковського у давно вимріяний Переяслав, а через два дні вирушив у маєток Максимовичів біля села Прохорівка поблизу Канева. Протягом десяти днів він малював (виконав портрети господаря та його дружини), слухав і записував пісні, розмовляв із селянами, насолоджувався Дніпровими краєвидами, розпочав писати поему «Марія». Поїхав поет і до рідної Кирилівки. Тут уже господарював новий власник Валерій Фліорковський. А в батьківській хаті жив старший брат Шевченка Микита з

Тарас Шевченко.
Автопортрет у шапці
та кожусі. 1860

сім'єю. Відвідав Тарас Григорович сестру Ярину, удову з дочкою, побував у церкві, побачився з давніми приятелями і вирушив до Корсуня, де його двоюрідний брат Варфоломій Шевченко був управителем маєтків князя Лопухіна.

У родині Варфоломія жила наймичка Харитина Довгополенко. Шевченкові, який мріяв про одруження з дбайливою дівчиною, Харитя впала в око. Разом із братом Шевченко взявся за пошуки місця для майбутньої хати, — такого, «щоб Дніпро був під самим порогом». Таку землю знайшли коло села Пекарі, проте придбати ділянку Шевченкові завадив арешт 13 липня за доносом

місцевого шляхтича. Поліцейське розслідування відбувалося в Черкасах і завершилося в Києві, куди його під вартою привезли 30 липня.

Двотижнєве перебування в Києві було насичене зустрічами й подіями. Другого ж дня знайомий поета священник Юхим Ботвиновський, узявши поета на поруки, оселив його в себе. Поки тривало розслідування справи про релігійне «блюзнірство» Шевченка, чимало киян прагнуло побачити поета: до нього приходили студенти і викладачі університету. Він зустрівся з Іваном Сошенком, познайомився з майбутнім своїм біографом Михайлом Чалим, записував народні пісні, працював над поемою «Марія». Тим часом справу Шевченка було закрито і йому дозволено виїхати до Петербурга. Побачення поета з рідним краєм завершилося гірким розчаруванням: і кріпацьке лихо, й бідування сестри Ярини, й «тяжкі руки» поліційної держави, і особисті невдачі вимальовували невтішну перспективу на майбутнє.

З вересня 1859 року Шевченко живе в Петербурзі, перебуває у вирі літературних і громадських справ. Активну участь поет бере в основ'янських понеділках, відвідує зібрання української громади в інженера Федора Черненка та у Василя Білозерського, де дискутується головне питання: підготовка до заснування українського щомісячного журналу «Основа». Перший номер журналу побачив світ у січні 1861 року.

На початку 1860 року вийшов друком «Кобзар» чималим тиражем — у 6050 примірників. Книжка відкривалася портретом автора, намальованим Михайлом Микешиним. «Кобзар»

був зустрінутий читачем захоплено: позитивні відгуки з'явилися у багатьох журналах, у періодичних виданнях Чехії та Польщі.

Академія мистецтв відзначила наполегливе заняття Шевченка гравюрою, обравши його на зборах 4 вересня 1860 року академіком. Тарас Григорович вважав, що мистецтво гравюри має високе призначення — нести красу і духовність у широкі суспільні кола.

Атмосфера очікування кардинальних реформ сприяла розгортанню культурно-освітньої діяльності української інтелігенції. Розпочалася робота з організації недільних шкіл для міського простолюду. Шевченко уклав і власним коштом видав тиражем у 10 тисяч примірників «Букварь южнорусский» (1861), розіслав до знайомих культурних діячів у різні міста України. Підручник написано українською мовою, до нього для читання було включено уривки переспіваних поетом «Давидових псалмів», а також «Думу про пирятинського попа-вича Олексія» та «Думу про Марусю попівну Богуславку», народні прислів'я. Плани написати ще кілька підручників Шевченко реалізувати не встиг.

У поета з'явилася нова надія на подружнє щастя — Ликера Полусмак, сирота й наймичка у родині Карташевських, кріпачка доброго приятеля Шевченка Миколи Макарова. Даремно навколишні натякали Шевченкові на лиху вдачу Ликери: захоплений нею і власною мрією поет не бажав нічого знати. Він намалював її опоетизований портрет, присвятив пристрасний вірш («Ликері»), оселив у найнятій кімнаті, залучив учителя грамоти, закидав дарунками. Але розбещена дівчина виявилась негідною такого високого почуття, й обурений Шевченко порвав із нею. Цей розрив став його останньою спробою владнати особисте життя, драмою, що відкрила йому очі на перспективу самотньої старості, породила поезії, які вражають трагізмом — «Минули літа молодії», «Якби з ким сісти хліба з'їсти».

Здоров'я поета почало помітно занепадати, хвороба серця прогресувала, перекинулася на легені. Він ще боровся, поринав у громадські справи, обурювався суспільним злом і прагнув до оновлення життя, — але життя догоряло.

Остання поезія «Чи не покинуть нам, небого...» має дату 14 — 15 лютого 1861 року. Залишилося десять днів до 9 березня — дня народження митця й одинадцять — до смерті. Друзі вітали його з днем народження, полтавська громада надіслала телеграму «Утни, батьку, орле сизий!», а він дякував, перемагаючи біль у грудях. Долаючи недугу, Тарас Григорович усе ж рано встав, одягся і став спускатися сходами униз у свою май-

Пам'ятник Тарасові
Шевченку в Каневі.
Скульптор Матвій
Манізер

стерню. Не дійшов. Серце спинилося — й упав. Це сталося вдосвіта 10 березня 1861 року.

12 березня в Петербурзі в академічній церкві відспівали покійного. Тоді друзі поета й студенти понесли відкриту труну на плечах на Смоленське кладовище. У численних промовах над труною відбулося не тільки тяжке горе втрати, а й усвідомлення значення Шевченка для України, переконаність у тому, що на нього чекає безсмертя. Громада постановила виконати його поетичний заповіт: *«Як умру, то поховайте / Мене на Вкраїні»*. 26 квітня домовину поета повезли через Москву в

Україну, де її урочисто зустрічали панахидами й жалобними хорами. 6 травня траурна процесія прибула в Бровари, згодом, після прощальної панахиди у церкві Святого Різдва на Подолі у Києві, пароплавром переправлена до Канева. 21 травня після панахиди у канівському соборі, при великому зібранні народу, повезли домовину лісовим шляхом, який дівчата встеляли квітами, на Чернечу гору. 22 травня відбувся похорон, і кілька днів по тому селяни й київські студенти насипали високу могилу. Ця подія викликала занепокоєння у місцевого панства й поліцаїв, які пильно стежили за настроями довколишнього люду. В народі ходила легенда, що Тарас не вмер, а лише заснув, і що в його могилі заховано ножі для майбутнього визволення України.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте поданий термін.

Автопортрет — портрет художника, скульптора, виконаний ним самим.

2. Опишіть словесно автопортрети Тараса Шевченка, звертаючи увагу на відтворений духовний світ митця. 3. Прочитайте словесний портрет поета зі спогадів сучасників: «Шевченко був середній на зріст чоловік, кремезний, міцного, майже залізного здоров'я. На перший погляд обличчя його здавалося звичайним, але очі світилися таким розумним і променистим світлом, що мимоволі я звернув на нього увагу». Чи збігаються ваші уявлення про Шевченка на автопортретах (с. 230, 235, 240) з його образом у різні періоди життя, змальованим словесними засобами? Розгляньте «Автопортрет» 1860 року, створений під впливом Рембрандта. Як передається внутрішня експресія образу? В чому виявились глибини страдницької та бентежної поетової душі?

Підсумуйте прочитане. 1. Які враження виніс майбутній поет і художник із свого кріпацького дитинства? 2. Які риси вирізняли його з-поміж однолітків? 3. Розкажіть про життя хлопця-кріпака в пана Енгельгардта. 4. Як відбулося на його світосприйманні короткочасне перебування у Вільно? 4. Кому Шевченко зобов'язаний своїм викупом із кріпацтва? 5. Висвітліть життєві випробування, що випали на долю поета 6. Складіть хронологічну таблицю життя і творчості Шевченка.

Поміркуйте. 1. Які роздуми викликає у вас життєпис Шевченка? 2. Що формувало мужній характер майбутнього митця? 3. Чому визволення з кріпацтва не відбулося в його поезії? 4. Чим пояснити той факт, що помітний своїми успіхами учень великого Брюллова й уже відомий портретист не спокусився кар'єрою петербурзького художника, а обрав нелегку долю українського поета? 5. У чому виявився вплив Шевченка на світогляд кирило-мефодіївських братчиків?

Робота в парах. Розкажіть товаришеві по партії про подорожі Шевченка в Україну. Ваш співрозмовник підсумує, чому Шевченко поривався в Україну і які мав життєві плани. Спільно на контурній карті окресліть маршрут поета.

Творче завдання. Розгляньте репродукції картин Шевченка, на яких змальовано життя солдатів у казармі. Що вас вражає на цих картинах? Складіть усно твір-мініатюру за картиною Тараса Шевченка «Кара шпіцрутенами».

Для допитливих. Іван Франко навесні 1914 року з нагоди святкувань сторіччя від дня народження Тараса Шевченка написав:

«Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій. Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду... Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя. Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори. Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко».

1. У чому полягає, за Франком, велич і значення Шевченка для українців? 2. Ким Шевченко є для наших сучасників і зокрема для вас?

Рання творчість Тараса Шевченка

Зміст і характер творчості Шевченка тісно пов'язані з подіями його життя, а також тими, що стосувалися становища його народу, долі батьківщини. Традиційно творчість поета поділяємо на чотири періоди: 1) 1837—1843 роки — *ранній період*; 2) 1843—1847 роки — *період «трьох літ»*; 3) 1847—1857 роки — *період заслання*; 4) 1857—1861 роки — *період останніх років життя*.

Молодий Шевченко вступив у літературу в період розквіту українського романтизму, спираючись на глибоке національне культурне коріння, зокрема фольклорні багатства. Попередня лірика мала свою жанрову систему, розквітли літературна елегія, вірш-роздум. Такими були пісні Григорія Сковороди, пісні «світські», змістом яких були нарікання на долю. Ці мотиви продовжили українські романтики, передусім представники особистісно-психологічної стильової течії, які значну увагу приділяли моделюванню внутрішніх почуттів і переживань ліричних героїв. Глибокі почуття, сердечність, співпереживання людському горю, замилювання красою української землі притаманні світосприйняттю Шевченка. Ці психологічні риси виявилися в його ліричних віршах, баладах, поемах, а також і в російських повістях.

З попередніх класів ви знаєте, що *лірика* — один з трьох основних родів художньої літератури (інші два — епос та драма).

Ліричний твір — переважно поетичний, героєм якого виступає ліричний герой, що здебільшого представляє особу автора, але не тотожний йому. Змістом поезій є переживання ліричним героєм і вічних тем, і реалій довколишньої дійсності, та, здебільшого, власних душевних почуттів і роздумів.

Перший «Кобзар» Шевченка 1840 року, що містив *вісім творів* («Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка (Нащо мені чорні брови...)», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч»), відкривався програмною елегією «Думи мої, думи мої...», що була своєрідним заспівом до збірки. *Іван Франко* захоплено писав про появу першого «Кобзаря» 1840 року: «Ця маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої холодної води, заяснила невідомою досі в українським письменстві ясністю, простою і поетичною грацією вислову. Були се немов народні пісні, та, проте, щось зовсім від них відмінне, наскрізь індивідуальне». Перша збірка Шевченка спрямувала українську літерату-

Іван Іжакевич. Перебендя. 1938

ру в нове річище, довела інтелектуальну та мистецьку спроможність української мови, відтворивши широкий спектр ідей та почуттів людини. Вона започаткувала історіософське осмислення історичної долі України, її прямування в майбутнє.

«Думи мої, думи мої...». Минулого року ви вже вивчали цей вірш, а тому знаєте, що це — поетичний маніфест молодого автора, котрий представляє культурній громадськості свою першу поетичну збірку, а з нею — свій голос як національного, україномовного поета, чия творчість адресована демократичному читачеві — молодій Україні. У вірші домінує мотив власного поетичного слова, вперше означеного як «думи» — мотив, який метафорично розкривається через два ряди образів — образ дітей і образ квітів, стосовно яких сам поет відчуває себе і батьком, і поетом, який бере на себе великі обов'язки перед народом. Тут уперше в українській поезії широко змальовується образ *ліричного героя* — носія авторської свідомості.

1838 року поет написав чотири ліричні поезії, назвавши кожен з них «Думка» («Тече вода в синє море», «Вітре буйний, вітре буйний», «Тяжко-важко в світі жити», «Нащо мені чорні брови»), мотиви яких суголосні поетовій долі, самотності, розлуці з коханою, пошукам щастя на чужині.

Жанр думки — це різновид елегії, що написана у фольклорному стилі й становить монолог *ліричного персонажа*, тобто у ній лірична оповідь ведеться від персонажа (дівчини, козака, сироти).

«Думка (Нащо мені чорні брови...)». За композицією твір становить собою ліричний монолог покинутої дівчини, котра

тужить за коханням і, виливаючи своє горе, проклинає винуватця. У поезії, написаній 14-складовим віршем, розвинуто мотив марності краси й молодості, яких ні з ким поділити. Ліричний сюжет розвиває переживання героїні, які передаються риторичними запитаннями («*Нащо літа молодії, / Веселі дівочи?*», «*Нащо ж мені краса моя, / Коли нема долі?*»), стверджувально-заперечними синтаксичними реченнями («*Нема кому розпитати, / Чого плачуть очі; / Нема кому розказати, / Чого серце хоче*», «*Ніхто його не питає, / Не знає, не чує*»), антитезою («*свої люде — як чужії*»), численними повторами — смисловим, синтаксичним, лексичним, звуковим. Найважливіші смислові повтори називаються *синонімічними варіаціями*, коли різними словами виражають той самий ліричний настрій і ту саму думку. Таке нагромадження варіацій служить увиразненню образу, а з ним — і художнього впливу на читача.

 Міжпредметні паралелі. Наспівність поезій Шевченка сприяла музичності тексту: мелодії створили композитори Владислав Заремба, Микола Лисенко, Микола Маркевич та інші. Особливо вдалимими були мелодії Миколи Лисенка, який майстерно поєднав виражальні засоби класичної та народної музики.

«**На вічну пам'ять Котляревському**» (1838). Смерть Івана Котляревського, автора уславлених «Енеїди» й «Наталки-Полтавки», найбільшого на той час поета України, змусила молодого Шевченка замислитися над призначенням власної поезії й високо піднести славу померлого поета в елегії-епітафії «**На вічну пам'ять Котляревському**» (1838). Твір є зразком жанрового новаторства раннього Шевченка, який вже тоді відкинув традиційні жанрові канони і поєднав в одному творі ознаки кількох жанрів: елегії, з інтонацією хвальної оди (де розвинуто образну паралель: спів соловейка — голос поета), літературної епітафії, що написана у формі ліричного монологу, зверненого до Котляревського. Шевченко дає високу оцінку поетові, пророкує його безсмертя у пам'яті нащадків: «*Все сумує — тільки слава / Сонцем засіяла; / Не вмер кобзар, бо навіки / Його привітала. / Будеш, батьку, панувати, / Поки живуть люди; / Поки сонце з неба сяє, / Тебе не забудуть!*»

Заключною частиною елегії є монолог — вплив почуттів ліричного героя. Автор вшановує Івана Котляревського як хранителя історичної пам'яті народу, співця народної героїки. Тогочасний читач «Енеїди» асоціював руйнування Трої із руйнуванням Запорозької Січі за наказом Катерини II, а мандри ватаги Енея — з пошуками нової Січі й ширше — з історичним шляхом України взагалі. В цій, одній зі своїх найраніших поезій, Тарас Шевченко висловив думки і жалі над історичною

трагедією України, розуміння призначення поетичного слова. Народові, позбавленому права на рідну мову, історію, культуру, митець нагадав рідною мовою про героїчне минуле — *«славу козацьку»*. Утверджуючи тяглість історії народу, молодий поет уже тоді шукав опори в його героїчному минулому, яке сприймав як заперечення його нинішньої покірливості, заперуку його визволення. Тут уперше з'явився й характерний складник образу України — її степовий пейзаж з могилою, де поховані героїчні захисники рідного краю, з могилою, що розмовляє з вітром — символом волі, з морем, яке під тим же вітром грає. Це своєрідний політизований пейзаж, який надалі стане знаковим для Шевченкового образу України. Серед авторів музичних інтерпретацій твору — Микола Лисенко, Яків Степовий, Гнат Хоткевич.

«До Основ'яненка» (1839). Порушена в попередніх поезіях тема призначення поетичного слова як вмістилища національної пам'яті лягла в основу поезії *«До Основ'яненка»*. Чому саме до нього звернувся з посланням молодий поет? На той час Григорій Квітка-Основ'яненко був відомий в Україні як перший прозаїк нової української літератури. Шевченка захоплював щирий демократизм автора й тонке спостережливе побутописання соковитою народнорозмовною мовою, а також інтерес цього нащадка козацької старшини до рідної історії. Безпосереднім стимулом до створення послання *«До Основ'яненка»* став нарис письменника *«Головатий»* (1839), де образ Антона Головатого як козацького проводиря, відроджувача козащини шляхом перенесення Січі на Кубань, був надто романтизований.

Романтик Шевченко щиро вважав його героїчним рятівником козацтва й у поезії *«До Основ'яненка»* присвятив кошовому рядки: *«Наш завзятий Головатий / Не вмере, не загине! / От де, люде, наша слава, / Слава України!»* (у виданні *«Кобзаря»* 1860 року перший з цих рядків був, за порадою Куліша, замінений: *«Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине!»*).

За жанром поезія *«До Основ'яненка»* — дружнє послання. Основою послання стало захоплення Шевченка творами Квітки-Основ'яненка й схилення поета перед авторитетом старшого письменника.

У композиції послання Шевченка бачимо спільний з елегією *«На вічну пам'ять Котляревському»* принцип побудови. Спершу йде розгорнений пейзаж, сповнений символічного, в дусі романтичної поетики змісту: природа сумує за своїми дітьми-запорозжцями. Це не статичний опис пейзажу, а діалог олюднених природних стихій: персоніфікуються очерети, Дніпро, могили, вітер, море. Всі вони — вічні свідки колись буйного життя, що вирувало *«на степу козачим»*, — обміню-

ються тужливим подивом: *«Де наші панують? Де панують, бенкетують? Де ви забарились?»* І лише безмежне море знає, що вони *«не вернуться, / Навіки пропали!»* З морем стає до розмови ліричний герой, промовляючи монолог, де підносить історичну пам'ять народу, його славу.

Тут вперше з'являється й персоніфікований образ бідної, сироти-України, що плаче понад Дніпром і з якої сміється ворог. Проте самому поетові чужі й плач, і покора, він застерігає: *«Смійся, лютий враже! / Та не дуже, бо все гине — / Слава не поляже; Не поляже, а розкаже, / Що діялось в світі, / Чия правда, чия кривда / І чиї ми діти»*. Оці останні три рядки передають сутність художнього історизму поета, його мету — нагадати українцям, «чиї вони діти», що саме відбулося в світі і на чиему боці історична справедливість.

Пристрасний монолог ліричного героя завершується двома чотиривіршами, де уславлюється героїзм козацтва й утверджується цінність історичної пам'яті народу (*«Наша дума, наша пісня... / Як Господа слово»*). Після цього змінюється лірична тональність: з'являється образ адресата й ліричний монолог будується як звертання: *«Чи так, батьку-отамане? / Чи правду співаю?»* Тобто текст стає власне посланням. Шевченко вибудовує уявний діалог з Квіткою-Основ'яненком, нарікаючи на свою самотність між «ворогами», які *«насміються на псалом той, / Що виллю сльозами»*, на те, що йому не стає сил для співу, для боротьби з агресивно неприхильним оточенням, а тому місію нагадати людям трагічну історію України він покладає на старшого й авторитетнішого співця. Себе ж він бачить лише слухачем, єдиною розрадою якого стануть твори Квітки, що нагадають йому Україну — перед тим, як він *«ляже в чужу землю / В чужій домовині»*. По суті, бачимо тут власну поетичну програму поета з двома основними тематичними полями — історичним і побутово-психологічним. Причому твір уперше набув політичного змісту завдяки протиставленню українців (*«ми»*) «ворогові, що сміється» саме в теперішньому часі.

Твір написано 14-складовим віршовим розміром, але фольклорним коломийковим його вважати немає підстав. Чотирнадцатискладник був поширений не лише в Західній, а й у Східній Україні в піснях різного змісту, часто з повільними мелодіями. Шевченко, орієнтуючись, ймовірно, на пісні свого регіону, значно олітератував їхній 14-складовий розмір. Він умів, на відміну від своїх попередників, наприклад, Петра Гулака-Артемовського, Левка Боровиковського, уникнути суцільного перетворення вірша на хореїчні рядки, що мали б одноманітне звучання.

Мистецька скарбниця. Послання «До Основ'яненка» стало широковідомим. Завдяки наспівності першої частини послання її поклав на музику композитор Яків Степовий, особливої популярності набула кантата Миколи Лисенка «Б'ють пороги».

Словникова робота. 1. Запам'ятайте значення цих термінів.

Епітафія (від *гр.* *epitáphios* — надгробне слово) — короткий вірш, надмогильний напис; текст у віршах або прозою, де висловлено жаль за померлим і похвалу йому; бувають епітафії і сатиричного змісту. В давньому українському письменстві жанр епітафії був поширений у період бароко. В XIX столітті до нього звертався Юрій Федькович, створивши цикл епітафій, у XX столітті — Василь Симоненко («Мандрівка по цвинтарю»), Микола Сом («Сто епітафій») та інші.

Послання — це поетичний твір у формі листа до певного адресата чи багатьох людей. Для нього обов'язкова наявність адресата, форма ліричного монологу-звертання, а також вживання певних слів-знаків, обопільно зрозумілих авторові й адресатові. Зміст поетичного послання загалом міг бути найрізноманітнішим — у формі звертання до певної людини могли бути викладені: теоретичний трактат, філософська медитація, освідчення в коханні, чемне запрошення, сатиричний портрет, фейлетон і дружнє послання — жанр, поширений у романтичній поезії.

2. З чиїми творами-епітафіями ви знайомі? Хто із зарубіжних поетів вдавався до цього жанру? 3. Пригадайте, з якими творами-посланнями ви ознайомились. Наведіть приклади віршів-послань у творчості українських митців.

Підсумуйте прочитане. 1. Назвіть періоди творчості Шевченка. 2. Які твори увійшли до «Кобзаря» 1840 року? 3. На чії традиції спирався молодий поет у своїх художніх шуканнях? 4. Назвіть жанри лірики, що їх розробляє в цей період поет і дайте приклади кожного жанру. 5. Яку функцію виконує мотив протиставлення себе-поета — сліпим кобзарям у поезії «Думи мої, думи мої», хоча перша збірка Шевченка має назву «Кобзар»?

Поміркуйте. 1. Чим відрізняється рід лірики від епосу і драми? 2. Що зумовило розгортання мотиву сироти в ранній ліриці поета? 3. Розгляньте картину Івана Іжакевича «Перебендя». Який мотив зближує її з однойменним віршем та поезією «Думи мої, думи мої...»? 4. Схарактеризуйте спільне і відмінне в жанрі думки Шевченка з фольклорним її прототипом. 5. З якою метою написав митець елегію-епітафію «На вічну пам'ять Котляревському»? 6. В чому виявились романтичні мотиви послання «До Основ'яненка»?

Аналізуємо твір. Який основний мотив вірша «Думка (Нащо мені чорні брови...)»? Від чийого імені ведеться лірична оповідь? Які народнопісенні образи визначають художній світ твору? В чому виражається скарга дівчини-сироти? Назвіть постійні епітети, метафори, антитезу та з'ясуйте їх естетичну функцію у творі. Визначіть віршовий розмір та особливості рим, поясніть їх роль у структурі думки. Дайте характеристику жанру *думка* і приклади Шевченкових думок.

Робота в парях. 1. Як розв'язує Шевченко тему покликання митця в елегії «На вічну пам'ять Котляревському»? 2. Чому поет називає Котляревського «батьком»? 3. Розкрийте смислове значення паралелізму в розгортанні ліричного сюжету твору. 4. Що символізує образ «руїни Трої» у контексті твору? 5. З'ясуйте художню роль обрамлень першої і другої частин твору. 6. Як у тексті переплітаються фольклорні та індивідуальні авторські образи? 7. В чому полягає жанрова своєрідність твору?

Міжпредметні паралелі. 1. Послухайте кантату Миколи Лисенка «Б'ють пороги» і порівняйте з образним світом початку поезії «До Основ'яненка». 2. Якими засобами митці змалювали романтичну картину минулого України? 3. Які почуття викликають ці твори у вас?

Романтичний світ балад Шевченка

Вам уже відомо, що жанр балади належить до ліро-епічних творів. Характерними жанровими ознаками балади є наявність у ній фантастичних, історико-героїчних, соціально- побутових прикмет. Як правило, її сюжет розгортається на тлі романтичних пейзажів, зображуються виняткові герої та їхні пристрасті. Важливим джерелом української романтичної балади була усна народна творчість, з якої романтики черпали мотиви, сюжети, героїв.

Ви пригадуєте, що *балади* — це ліро-епічні пісні з драматично напруженим динамічним сюжетом, гострим конфліктом і здебільшого трагічною розв'язкою. В них нерідко діють фантастичні істоти. Баладі притаманна лірична манера розповіді й діалогічна форма викладу, повчальна авторська настанова. Шевченко добре знав і фольклорну, й літературну баладну традиції. Остання в європейських і українській літературах розвивала *три тематичні лінії*, переважно на фольклорній основі — міфологічну, психологічну й соціально-історичну. Ранні Шевченкові балади «Причинна» й «Тополя» представляють саме фольклорно-міфологічну тематику, а в «Утоплений» переважає психологічна на соціальній основі.

«**Причинна**» (1837). Назва означає людину, якій щось «причинено», пороблено. Героїня балади — дівчина-красуня, яку

милосердна ворожка зробила сновидою, щоб вона менше страждала від розлуки з коханим. Та під час нічних блукань сновиду залоскотали русалки. А прибулий вранці козак (це поширений романтичний мотив трагічного запізнення), заставши її неживою, в розпачі покінчив із життям. Тут відчутно й фабульну схему «Ромео й Джульєтти» Шекспіра (улюбленого Шевченкового автора; Шевченко навіть створив гравюру-ілюстрацію до «Короля Ліра»). Самогубство обох закоханих у Шевченка вмотивоване соціально: двічі в тексті повторюється натяк на провину сільської громади: «*За що вони розлучили / Мене із тобою?*» — вигукує герой. «*Нема кому запитати, / За що їх убито?*» — вторує йому розповідач. Йшлося про докорінну суспільну несправедливість, яку молодий поет сформулював висловом: «*Бо люде чужії її засміють*». Цей образ чужого нерозуміння й погорди раз у раз повторюється в його ранніх творах.

Чути у фіналі балади й іронію, своєрідне інакомовлення, коли прихований смисл висловлювання протилежний його буквальному змісту. Іронія надалі стане у Шевченка могутнім засобом виявлення власного ставлення до багатьох явищ, передусім суспільної моралі: «*Поховали громадою / Як слід, по закону*», — церква забороняла ховати самогубців в освяченій землі цвинтаря. Отже, закоханих поховали «*край дороги, в житті*». Розповідач гірко іронізує над «справедливістю» такого закону: адже вони — жертви суспільних негараздів, людської темноти — їх, по суті, убито! Окрім перших ноток соціального критицизму, уже в цій баладі бачимо виходи на майбутню історичну тематику — це другий потужний проблемно-тематичний струмінь Шевченкової поезії: «*Чорніє гай над водою, / Де ляхи ходили, / Засиніли понад Дніпром / Високі могили...*» Усе це пам'ятки історії України, свідки кривавих битв за її волю.

Найближчою попередницею «Причинної» була балада Левка Боровиковського «Молодиця». Героїня балади, молода жінка, тужить за милим, що пішов у «*чужу сторонку*», відчай дедалі глибше охоплює її. Не витримавши, вона кидається в річковий крутіж. Твір відкривається й завершується традиційним для романтичної балади пейзажем бурі, своєрідною настроєвою увертюрою до дії (так починається, наприклад, балада Вальтера Скотта «Замок Смальгольм»). Баладу Шевченка відкриває неперевершений з мистецького погляду романтичний пейзаж. Образ бурі в природі відтінює неспокій і дисгармонію у людському житті: «*Реве та стогне Дніпр широкий, / Сердитий вітер завива, / Додолу верби гне високі, / Горами хвилю підійма*».

Важливе значення для романтичної балади має спосіб представлення героя або героїні. В Шевченка розповідач виступає в ролі свідка, але бачить — разом з читачем — загадкову білу постать у нічному мороці й «не знає», кого саме: *«Може, вийшла русалонька / Матері шукати, / А може, жде козаченька, / Щоб залоскотати»*. Ця таємниця й ці здогади — звичайний романтичний прийом загадкового початку. Далі розповідь стороннього спостерігача продовжує сама героїня. Автор застосовує невластне-пряме мовлення героїні, передаючи її думки й почуття, тобто розповідає тими ж словами, якими властиво говорити й думати нещасній, змученій розлукою з коханим і насміхом чужих людей дівчині-сироті: *«Не вернеться чорнобривий / І не привітає, / Не розплете довгу косу, / Хустку не зав'яже (весільний звичай), / Не на ліжку, в домовину / Сиротою ляже!»*. До такого ж способу викладу із погляду героїні вдається розповідач у ліричних відступах (*«Кого ж сиротина, / Кого запитає, / І хто їй розкаже, / І хто тебе знає, / Де милий ночує...»*). Прийом розповіді з погляду персонажа засвідчує психологізм балади.

Передусім, образ героїні по-романтичному глибокий і психологізований: звична ситуація розлуки збагачується розкриттям переживань дівчини, її намірів, припущень, страхів, навіть ревнивої люті на невідому суперницю. Точки зору в оповіді чергуються: відтворюється мовлення розповідача — героїні — знову розповідача — знову героїні — розповідача — русалок (в їхній пісні й полілогах) — русалок (у партії розповідача: *«Схаменулись нехрещені, / Дивляться — мелькає, / Щось лізе вверх по стовбуру / До самого краю»*) — розповідача — дівчини (*«Стала... в серці коле!»*) — свідка — козака — дівчат — розповідача. Така оптика бачення і голосів персонажів творить їх взаємне віддзеркалення й висвітлення, обумовлюючи багатий психологічний зміст цих образів.

Інша особливість Шевченкової розповіді — її ліричність, емоційність у вираженні ставлення розповідача до зображуваного, що виявляється як у риторичних запитаннях, звертаннях, вигуках, так і в розгорнутих позасюжетних відступах, де автор лірично коментує зображене. Такі відступи притаманні романтичним поемам

Опанас Сластіон.
«Причинна». 1929

Джорджа Байрона, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова. Проте в Шевченкових ліричних відступах з'являється індивідуальний та значною мірою автобіографічний образ ліричного героя.

Фантастичні образи в Шевченкових баладах не є самодостатніми: вони створюють романтичний ореол і допомагають розв'язати сюжет. Хоча русалки стали традиційними баладними персонажами, у Шевченка вони своєрідні. Ще *Іван Франко* у статті про шевченківську «Тополю» наголосив на світлому, людинолюбному характері його фантастики, на тому, що поет уникав темних, страшних породжень людської уяви (наприклад, упирів, якими рясніли й народні перекази, й балади європейських романтиків). Русалки у Шевченка — нещасливі самогубці або погублені матерями-покритками нехрещені немовлята. У пісні русалок із «Причинної» («Ух! Ух! Солом'яний дух, дух! / ...Посвіти нам!») наявні елементи фольклорних жанрів — ритуальної гри й заклинання місяця.

Мистецька скарбниця. Фрагменти твору покладені на музику Віктором Косенком, Миколою Лисенком, Федором Надененком та іншими. Особливої популярності набула мелодія вступу «Рече та стогне Дніпр широкий», написана Данилом Крижанівським.

«Лілея» (1846). Балади «Лілея» та «Русалка» Шевченко написав влітку в Києві. Ці дві балади за стилем відчутно відрізняються від ранніх балад — «Причинної», «Утопленої», «Тополі». В композиції обох балад переважає монолог-оповідь героїні з невеликими включеннями мови розповідача. Така побудова сюжету служить заглибленню в психологію героїнь, переведенню дії в оповідний час, коли все зображується самим персонажем у власному сприйнятті, а тому дуже емоційно.

Монолог чистої й невинної Лілеї сповнений безмежного подиву й нерозуміння того, що з нею вчинено — і паном-батьком, і людьми. Натомість обізнаний з життєвою прозою читач легко розкодує життєву ситуацію героїні й причини ставлення до неї сільської громади, яка зазвичай відторгала від себе панське байстря. Так, саме завдяки передачі сприйняття героїнею власної трагедії образ Лілеї — дочки панської полюбовниці, сироти, несправедливо осміяної, зневаженої і, зрештою, погубленої односельцями — розкривається в безмежній чистоті, наївності, незахищеності. Цим рисам цілком відповідає перетворення дівчини на лілею — квітку чистоти й цноти, квітку Богоматері. Так, за Шевченком, Бог докоряє жорстоким людям, нечулість яких породжена постійним гнітом рабства й несправедливості, щоденною боротьбою за виживання. Розповідач, на відміну від ранніх

балад, не втручається в монолог героїні, ніяк не коментує зображене, яке промовляє само за себе. Схвилюваний скорботний монолог Лілеї пройнятий гірким подивом перед несправедливістю й жорстокістю людей та незбагненністю Божої волі.

Отже, романтичні балади Шевченка відкривали неповторний світ людських почуттів і переживань, героїв з незвичайними характерами і вчинками. Для жанру балади поета притаманні драматизм дії, наявність елементів фантастики, прийом метаморфози — перетворення дівчини на тополя чи лілею, а також ліро-епічна викладова форма.

Мистецька скарбниця. Психологічно-емоційний зміст драми «Лілея» мистецьки переданий музикою однойменного балету Костянтина Данькевича. Відома також однойменна симфонічна поема Григорія Майбороди.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте визначення поданих термінів.

Ліро-епічні твори — це твори, в яких поєднано епос та лірику, причому визначальним є епічний сюжет з притаманним йому конфліктом і системою персонажів, а ліричність виявляється через вираження авторського ставлення до зображуваного: у ліричних вигуках, запитаннях, коментарях до дії.

Метаморфоза (грец. metamorphosis — перетворення) — художній прийом, троп, перетворення одної істоти в іншу істоту чи рослину, що відбиває міфологічне світосприймання давніх предків. У народних піснях дівчина перетворюється на калину, тополя, вербу, хлопець стає явором. Письменники часто звертаються до прийомів метаморфози персонажів з метою посилення емоційної та смислової виразності: «Отак тая чорноброва / Плакала, співала... / І на диво серед поля / Тополею стала» (Тарас Шевченко).

2. Що таке ліро-епос? 3. Чому не варто твердити про рівноправність у цьому жанрі лірики й епосу? 4. Наведіть приклади з народних пісень і творів письменників, в яких наявний художній прийом метаморфози.

Підсумуйте прочитане. 1. Що таке балада і які її жанрові ознаки? Назвіть зразки фольклорної та літературної балад. 2. Які тематичні лінії розвивали європейська та українська балади? 3. Розкрийте значення картин природи в художньому світі балад Шевченка. 4. В чому полягає психологізм у змалюванні героїв балад?

Творче завдання. Висвітліть значення ліричних відступів у баладах Шевченка. Підберіть цитати з балади «Причинна» до однойменної картини Опанаса Сластіона (с. 252), опишіть картину, використовуючи Шевченкові рядки.

 Поміркуйте. 1. Чим різняться за тематикою і формою ранні й пізні Шевченкові балади? 2. Як у баладах поета відбулося уявлення романтиків про двосвітність? 3. Чи погоджуєтеся ви з думкою Миколи Гоголя, що в основі балади лежать «*таємничі поетичні легенди, неясні явища, що хвилюють і лякають уяву*»? Аргументуйте свою відповідь. 4. Чому Шевченко вдається до народної фантастики у своїх баладах? Чим його фантастика відрізняється від фантастики в баладах Василя Жуковського, Готфріда Августа Бюргера, Фрідріха Шиллера?

 Аналізуємо твір. 1. Які почуття викликає у вас балада «Причинна»? 2. Пригадайте, що таке *антитеза*. Простежте, як за допомогою антитези передається самотність дівчини. 3. Розкрийте значення романтичних пейзажів у відтворенні почуттів героїні. Які з цих описів вам найбільше сподобались? 4. В чому полягає романтичне трактування долі у творі Шевченка? 5. Прочитайте виразно уривок «*Така її доля...*» та послухайте пісню на ці слова Шевченка. Що схвилювало вас у цих мистецьких творах? 6. Яке значення має змалювання надприродного світу в баладі? 7. В чому полягає, за поетом, драматизм людського життя?

 Робота в групах. Дайте відповідь на запитання і підготуйте аналіз балади «Лілея» Шевченка.

1. Порівняйте основу народної балади про метаморфозу дівчини в лілею, а козака — в розмарин із сюжетом балади «Лілея». 2. Хто є оповідачем у творі поета? В чому полягає ліризм балади? 3. За цією оповіддю висвітліть основні моменти розгортання сюжету: а) дитячі роки з матір'ю-покриткою; б) життя дівчини після смерті матері в панському будинку; в) пан залишив свою дочку напризволяще, а люди познущались і вигнали її на вулицю; г) її смерть під тином і воскресіння весною, перетворення на квітку лілею. 4. Простежте роль засобів виразності в моделюванні образу Лілеї і соціальних чинників її поневірянь. 5. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що лілея в романтичному світі балади символізує духовну і моральну чистоту людини? 6. Схарактеризуйте художні засоби та їх естетичну роль у творенні уявного світу.

 Мистецька скарбниця. 1. Доберіть репродукції картин романтичних пейзажів українських художників XIX століття чи ілюстрації до балад Шевченка. 2. Висловіть свої міркування про особливості зорового і літературного образу як різних видів мистецтва.

Історична тематика в ранній творчості Шевченка

Історична доля України — тема, що хвилювала поета протягом усього життя, тому що саме через трагічні події минулого можна було зрозуміти сучасне становище країни. Він був дуже добре обізнаний як з народними історичними піснями, думами й переказами, так і з тогочасною історіографією, яка виникла на хвилі національного відродження і здебільшого романтизу-

вала козаччину, уславлюючи всіх її учасників як героїв та мучеників боротьби за волю України. Ця тема присутня не лише в творах суто історичної тематики, а й у більшості поезій цього часу. Одну за одною пише поет історичні поеми — «Тарасова ніч» (1838), «Іван Підкова» (1839), тоді ж розпочинає свою уславлену поему «Гайдамаки».

Народна епопея боротьби за волю

Пому «Гайдамаки» (1839 — 1841) Шевченко присвятив великій події національно-визвольної та антифеодальної боротьби українського народу проти польсько-шляхетських гнобителів, відомої під назвою Коліївщини, яка розгорнулася влітку 1768 року. Поет задумав створити твір, який охопив би життя всієї України, страждання її народу і його велич у боротьбі за свободу від напасників. Це один із монументальних творів української літератури доби романтизму, в якому панорамно змальовано грандіозну картину історичних подій, зображено

Василь Касіян. Кобзар Волох. 1964

чимало героїв, які окреслюються то в епічній розповіді, то в драматичних сценах, то в ліричних відступах, у батальних епізодах, сповнених неймовірного трагізму. Так постала *поема-епопея* за жанром, яка стала видатним явищем в українському письменстві.

Джерела поеми. Коліївщина — наймасовіше повстання в довгому ланцюгу попередніх і наступних гайдамацьких (слово «гайда» в тюркських мовах означає «тікай») повстань на тлі тривалої війни невеликих загонів гайдамаків із визискувачами.

У «Передмові» до твору Шевченко зазначив: *«Про те, що діялось на Україні 1768 року, розкажучу так, як чув од старих людей»*. Звенигородщина була осередком повстання, і в часи Шевченка пам'ять про нього була ще свіжою, а гайдамацькі пісні — популярними. Головним джерелом сюжету були народні перекази: передусім розповіді поетового діда, Івана Андрійовича Шевченка-Грушівського, який парубком брав участь у повстанні й не раз оповідав про нього родині, сусідам та односельцям. Отож ці оповіді Тарас Шевченко всотував ще змалку, як він згадує в «Епілозі» до поеми.

З історичних джерел поет посилається у коментарях на «Історію Польського королівства» Бандтке, «Энциклопедический лексикон» Плюшара, «Історію русів», «Историю Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського. Ознайомився він з «Историей Малороссии» Миколи Маркевича. Спирався і на літературні джерела, зокрема на історичну повість польського романтика Міхала Чайковського «Вернигора», де використано свідчення польських мемуаристів. Особливо зацікавили поета коментарі до повісті Міхала Чайковського, деякі з них він переклав і майже дослівно подав у власних «Приписах» до поеми. Проте Шевченко запозичив і деякі «історичні» подробиці, які згодом виявилися продуктом вимислу польського письменника, як-от епізод розправи Гонти над своїми синами.

Проте Шевченко був цілком самостійний у трактуванні складних історичних подій. Розкриваючи причини і мотиви повстання, поет через своїх героїв-гайдамаків передає власне ставлення до цих подій. Це і розмова козаків у розділі «Свято в Чигирині», і гайдамацькі пісні кобзаря Волоха, і деталі подій, почуті від діда й з оповідей селян, і власна оцінка позиція стосовно таких героїв, як Ярема, Оксана, Гонта.

Особливості сюжету поеми. Новаторством Шевченка було те, що історія перестала бути лише тлом, на якому розвивається романтична сюжетна лінія кохання головних героїв. Історія стає основним предметом зображення. У такий спосіб гайдамаччина розгортається в широке історичне полотно, вписане у перебіг історії Польщі й світової історії взагалі.

Іван Їжакевич. Ілюстрація до поеми «Гайдамаки»

У поемі *дві сюжетні лінії*: історія особистого життя Яреми, тобто романтична (любовна) лінія Яреми та Оксани, і розвиток селянського повстання проти польської шляхти. Ці сюжетні лінії переплітаються. У поемі романтична лінія не обірвана, а цілком викінчена, завершена весіллям. Вона підпорядкована епічній лінії — так само, як особисте в героїв поеми підкорене загальній меті перемоги повстання. Караючи гнобителів, Ярема водночас мстить їй за Оксану. Доля цих героїв, які є лише частинкою маси повстанців, спільна з долею гайдамаків. Розсіюються по Україні розбиті й зражені повстанці, а з ними зникає у безвісті й любляча пара. Сюжетна лінія Яреми й Оксани — це своєрідна історія всередині подій, їхня оцінка з погляду безпосередніх учасників. Важливу композиційну роль відіграє *епілог*: у ньому представлено розв'язку обох сюжетних ліній.

Мистецтво зображення героїв. Система персонажів поеми складається, передусім, з двох збірних образів — гайдамаків і «ляхів», які протистоять один одному. Своєрідним містком між ними виступає корчмар Лейба, однаково ненависний і тим, і другим; він і сам ненавидить і тих, і других. Головний герой поеми збірний — це *гайдамаки*, зображені переважно як цілість. Поет раз у раз виокремлює з їхньої маси то одного

(Гонту, Залізняка, Ярему, півпарубка, запорожця, кобзаря Волоха), то цілий прошарок (козацьке панство: «старшини — перший, другий, третій»). Тоді автор знову поєднує гайдамаків у монолітну, злютовану єдиним поривом цілісність. Благочинний і титар, перебуваючи поза гайдамацтвом, еднаються з ним психологічно — патріотизмом, відданістю вірі та громаді, мужністю. Важливим засобом творення художньої картини і героїв є *романтична гіпербола*: «Жінки навіть з рогачами / Пішли в гайдамаки».

Керівники гайдамаків — *Залізняк* і *Гонта* — постають як яскраві особистості, нагадують образи героїв народних дум і Тараса Бульбу Миколи Гоголя. Герої твору гіперболізовано романтичні, але різною мірою: Ярема автобіографічно ближчий авторові, а завдяки цьому — й читачеві; Гонта романтизований найбільше як особистість великого масштабу з нелюдською силою волі й саможертвовною відданістю справі. Це найтрагічніша постать твору. Якщо у Чайковського вбивство дітей є лише виявом розбійницької сутності Гонти, то в Шевченка Іван Гонта — героїчне втілення саможертвовної відданості «святій правді-волі», як пізніше про нього писав поет у поезіях «Холодний Яр» та «Гоголю».

Антагоністичним до гайдамаків виступає збірний *образ гнобителів* — «ляхів скажених», конфедератів, шляхти, єзуїта-базиліянина, який спровокував Гонту на вбивство своїх малих синів-католиків. Конфедерати діють лише в розділі «Титар», цілковито виявляючи власне єство грабіжників і катів, якими вони й залишилися в народній пам'яті. Жоден з конфедератів не зображений як окрема постать. Вони — безлика маса, узагальнений об'єкт народної помсти.

Образ ліричного героя утворює автобіографічну паралель з образом Яреми: так багатократно підсилюються художня переконливість та емоційна наснага образу героя поеми. Окрім того, ліричний герой бере участь у створенні часової перспективи: у вступі він переносить героїв поеми з епічного часу сюжету в свій ліричний час (ліричний герой у своїй хатині зустрічається з витворами його уяви, його «дітьми»-гайдамаками). У цьому фрагменті поеми знімається дистанція між авторським планом сучасного і художнім світом минулого: герої та поет перебувають в одній часовій площині — у ліричному світі автора-поета: «Гайдамаки встали, / Помолились, одяглися, / Кругом мене стали. / Сумно, сумно, як сироти, / Мовчки похилились».

Звідси вони вирушають в Україну, в довгу дорогу до свого читача. Таким чином, змістом вступу є майбутня доля поеми, а також доля українського слова й української культури

взагалі. Ця тема вводиться в текст вступу завдяки такому образу ліричного героя, в якому вгадується постать автора, який можна назвати його *полемічною маскою*. Цю маску поет використовує в полеміці з неприхильним чи ворожим адресатом — відверто шовіністськими колами читачів, критиків, які стояли на офіційних імперських позиціях заперечення української мови й літератури, неприйняття демократичного героя *«у постолох»*, *«старців»*, *«громади у сіряках»*. У полеміці образ ліричного героя набув рис умисної простакуватості (*«Тма, мна знаю, а оксію / Не втну таки й досі...»*): фольклорна маска простака-скомороха, блазня протистоїть фальшивій мудрості *«письменних»* критиків, які *«сонце навіть гудять»*. Водночас це відверта маніфестація своєї соціальної позиції народного (*«мужицького»*) поета. Йі Максим Рильський назвав *«декларацією прав поета й громадянина»*. Прийом полемічної маски знайде широке застосування також у *«комедії»* *«Сон»*, яку ви аналізуватимете на наступних уроках.

Розповідач малює загальну панораму подій наче з пташиного польоту: він у художньому світі всезнаючий, а тому знаходиться усередині епічної дії. Він супроводжує героїв у всіх перипетіях сюжету, розгортає перед читачем у теперішньому часі епізоди та сцени. Як спостерігач, він не відділений від зображеного ні часовою, ані просторовою дистанцією, адже перебуває у вирі подій, хоча й на їх узбіччі, бо не є персонажем, дійовою особою. Проте він усе бачить й активно співпереживає, виражаючи свої почуття ліричними вигуками, запитаннями тощо. Розповідач часто звертається до читача, спонукає до співучасті, власною схвильованістю викликає в нього співпереживання (*«Ох, аж душно!»*, *«Страшно глянуть!»* та інші).

Цікавою є *композиція поеми*. Розділи епопеї по-різному співвідносяться з подійним часом сюжету. Найдокладніше і найповніше змальовано першу добу подій, яку описано в трьох розділах: ранок — у розділі *«Галайда»*, вечір — у розділах *«Конфедерати»* й *«Титар»*. Друга доба подій (ніч) зображена у розділі *«Свято в Чигирині»*, що розпочинає головну сюжетну лінію — гайдамаччини. Цей же день, свято Маковія, розповідач у загальних рисах зображує на початку розділу *«Треті півні»*. Третю добу подій (і першу — повстання) описано в розділах *«Треті півні»* (ніч перед повстанням і сигнал до його початку — спів третіх півнів, близько другої години ночі) і частково у розділі *«Червоний бенкет»* — бій у Черкасах. Два з половиною розділи присвячено подіям четвертої доби — нічній мандрівці гайдамаків (розділ *«Червоний бенкет»*), продовженню мандрівки гайдамаків і бою зі шляхтою вдень у лісі

(«Гупалівщина») та вечірньому бою у Лисянці («Бенкет у Лисянці»), коли було визволено Оксану.

Початок кожного розділу (крім розділу «Конфедерати», експозицію до якого подано раніше) містить обов'язкову вказівку на час і місце дії — повідомлення розповідача або пейзаж, а кінець кожного розділу нерідко вказує на місце дії наступного епізоду. У такий спосіб поет пов'язує епізоди, готує наступний епізод і цим відмовляється від притаманного байронічній поемі принципу «вершинності» — повної відокремленості, несподіваності й навіть неясності при зображенні нового епізоду. Аналіз композиції сюжету «Гайдамаків» засвідчує, що твір є продуманим і високоорганізованим. За допомогою такої сюжетно-композиційної побудови поеми митець намалював цілісну картину народної боротьби за волю, дав відповідь на головну проблему поеми-епопеї: народ має вибороти свою свободу, а звідси — який шлях має обрати волелюбна особистість, вибудовуючи й особисте щастя. Такий смисл має романтична сюжетна лінія Яреми та Оксани.

Оскільки основні події повстання вкладаються у три доби власне подійного часу, постає питання: яким же чином поетові вдалося створити враження такого розмаху всенародної боротьби, що охопила *«всю Україну»*? Відповідь слід шукати в особливостях взаємодії художнього часу й простору, властивих романтизму. Мікрочас подій (три доби) охоплює макростір — *«всю Україну»*. Таке співвідношення великого простору й малого часу домінує у змалюванні повстання. Так створюється *романтична гіперболізація* масштабу подій, що є виразною *жанровою ознакою* романтичної поеми-епопеї.

Цей романтичний принцип побудови художнього світу (макростір у мікрочасі) поширюється й на образ головного героя Яреми. Цей образ побудований на протиставленні того, що було вчора, тому, що є сьогодні: масштаб подій такий, що не дивує неймовірність факту, як покірний наймит Ярема протягом лише двох днів повстання стає вже, за словами Оксани, славним на *«всю Україну»*.

Романтична гіперболізація подій перебуває у згоді з такою ж гіперболізацією характерів. Одночасно характер Яреми змалювується ліричними тонами, зокрема в епізоді на узліссі діброви, куди герой прийшов на побачення з Оксаною. Він співає ніжну пісню: *«У гаю, гаю / Вітру немає; / Місяць високо, Зірньки сяють. / Вийди, серденько, — / Я виглядаю; Хоч на годину, / Моя рибчино!»* Тільки духовно багата душа спроможна на таке трепетне почуття кохання, яке гармонує з красою природи. І це співає покірний, на перший погляд, наймит! А якими поетичними й палкими словами зустрічає він Оксану:

«Серце моє, зоре моя, / Де це ти зоріла?» / «Одпочинь, моя ти зоре!» / «Годі, пташко!..»

Образність Шевченка, злитість і єдність буйних образів бою і бенкету, посіву й пролітої крові, кари й вечері, смерті й гулянки — веде свій рід від міфологічного уявлення про єдність природи й людини, а також від поетики фольклору, де предмети і явища природи співпереживають героям. Приклад внутрішньої, психологічної єдності героя й природи — своєрідний діалог Яреми з Дніпром: *«Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! / Багато ти, батьку, у море носив / Козацької крові...» / А Дніпр мов підслухав: широкий та синій, / Підняв гори-хвилі; а в очеретах / Рече, стогне, завиває, / Лози нагинає».*

«Гайдамаки» — перша романтична поема-епопея в українській поезії і єдиний твір цього жанру в творчості Шевченка. Вона порушила кардинальні проблеми історичної долі України, змагань її народу за волю, а тому набула великої популярності у читача. Твір і донині вражає нас не лише грандіозністю подій і пристрастей, а й проникливістю та людяністю автора і виваженістю, гармонійною довершеністю художньої системи цієї романтичної епопеї.

Мистецька скарбниця. Поема «Гайдамаки» багато разів інтерпретувалась в образотворчому й музичному мистецтві, була інсценізована уславленим режисером Лесем Курбасом. Відомий скульптор і режисер Іван Кавалерідзе зробив за її сюжетом фільми «Злива», «Коліївщина». Поему ілюстрували художники Михайло Башілов, Михайло Микешин, Іван Іжакевич, Василь Касіян, Опанас Сластіон, Костянтин Трутовський. Музику до неї написали композитори Модест Мусоргський, Олександр Серов, Микола Лисенко, Кирило Стеценко, Федір Надененко та інші; опери створили Олександр Білаш, Юрій Мейтус.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте подані терміни.

Поема-епопея — епічний або ліро-епічний монументальний за формою поетичний твір, в якому порушуються загальнонародні проблеми, глибоко і широко осмислюються питання історії, буття народу і особи, загалом людства. В античну епоху виникли епопеї про видатні історичні події та славетних героїв: «Іліада» й «Одіссея» Гомера, «Енеїда» Вергілія. В цих поемах-епопеях важлива роль відводилась всезнаючому розповідачу, паралельним сюжетним лініям, описам. Поеми-епопеї набули свого розквіту в добу романтизму: «Паломництво Чайльд-Гарольда» Байрона, «Пан Тадеуш» Міцкевича та інші.

Епілог (грец. epilogos — післяслово) — один із складників композиції твору, в якому розповідається про події, що відбулися після розв'язки, і подальшу долю героїв.

2. У 8 класі ви читали епопеї Гомера і Вергілія. Які паралелі ви можете провести між цими творами і «Гайдамаками» Шевченка?
3. Які жанрові прикмети епопеї властиві поемі «Гайдамаки»?
4. В яких прочитаних вами творах наявний епілог? 4. Як би ви продовжили епілог Шевченкової поеми?

 Підсумуйте прочитане. 1. Пригадайте, що таке Коліївщина, які були причини її виникнення. 2. Прокоментуйте «Передмову» до твору, розміщену автором «по мові». Розкрийте смисл образу жита-пшениці в контексті головної ідеї твору. 3. Назвіть джерела, які прислужилися Шевченкові для написання «Гайдамаків». 4. Визначіть тему та ідею поеми. 5. Окресліть розгортання сюжетних ліній у творі та кульмінацію у кожній з них. 6. У чому своєрідність композиції поеми Шевченка? Яка роль у ній пейзажних картин, описів, ліричного героя? 7. Чим викликана складна часо-просторова організація художнього світу епопеї?

 Поміркуйте. 1. В чому полягає романтична гіперболізація в «Гайдамаках»? 2. З якою метою зіставляються Коліївщина з Варфоломійською ніччю? 3. Чим пояснити різкі контрасти, криваві сцени в художньому світі поеми? Як ставиться до них поет? Як ставитеся ви? 4. Чому Шевченко, змальовуючи образ Гонти, відходить від історичної правди? 5. Як у поемі виражено ідею єдності народів? Відповідаючи, використовуйте цитати з тексту. 6. Схарактеризуйте гуманістичний пафос поеми Шевченка.

 Робота в групах. Поділіться на три групи. Складіть план характеристики образів Яреми, Гонти, Залізняка, доберіть цитати, підготуйте усний виступ від імені головних персонажів з коментарями інших дійових осіб, озвучте його у класі.

 Для допитливих. Уявіть собі: вам доручили екранізувати поему «Гайдамаки» Шевченка. На чому ви найбільше б акцентували увагу? Яких акторів ви взяли б на роль Яреми, Оксани, Гонти, Залізняка? Яку б супровідну музику ви дібрали? Яка б пісня була лейтмотивом вашого кінофільму?

 Мистецька скарбниця. 1. Розгляньте акварельний малюнок «Кобзар Волох» Василя Касіяна (с. 256). Яке враження справляють на вас змальовані гайдамаки, Залізняк зі своїм сином, Ярема та кобзар Волох? Прокоментуйте пісню кобзаря «Літа орел, літа сизий». За допомогою яких словесних образів кобзар оспівує народного ватажка Максима Залізняка? 2. Опишіть ілюстрацію Івана Іжакевича до поеми «Гайдамаки» (с. 258), використовуючи відповідні цитати з тексту. Висловіть свої враження про зображення на полотні.

Творче завдання. Напишіть твір на одну з тем: «Чим мене приваблює романтичний світ балад Тараса Шевченка?»; «Тема служіння поета народові в ранній ліриці Тараса Шевченка»; «Гонта історичний і Гонта Шевченків: пафос образу героя»; «Змалювання героїчної боротьби народу за волю в поемі «Гайдамаки» Тараса Шевченка»; «Мої роздуми над «Кобзарем» Тараса Шевченка».

Національна проблематика творчості Шевченка періоду «трьох літ»

У травні 1843 року Шевченко вперше після чотирнадцяти років відсутності повернувся в Україну, побачився з рідними, багато подорожував Полтавщиною, працював як художник-портретист у панських маєтках, познайомився з інтелігентною молоддю, надивився на гірке життя селян. Саме тоді розпочався світоглядний злам у поета: критика кріпосницько-самодержавного ладу, осмислення історії України й пошуків причин її занепаду, трагедії бездержавності. Першими ластівками нових настроїв була поезія «Розрита могила» (1843), а також поема «Тризна», написана в родині Рєпніних-Волконських у листопаді 1843 року в Яготині й опублікована окремим виданням 1844 року. У цій поемі, в монолозі Безталанного, Шевченко починає творити образ поневоленої та зневаженої України. Тема її руйнування й колоніалізації розвинута поетом у вірші «Розрита могила», де мотив нещастя України, розколу її дітей на добрих, відданих та на злих, перевертнів, зрадників, що допомагають чужій імперії «матір катувати», вперше розкривається повно, глибоко. Вона стане наскрізною, ключовою темою історіософсько-політичної поезії Шевченка.

«Чигрине, Чигрине...» (1844). У цій поезії історична тема поневолення України сприймалася митцем як особисте горе. Враження від запустілої колишньої резиденції Богдана Хмельницького — гори над річкою Тясмином із залишками козацької фортеці — викликало в уяві поета жакливу картину руйнівної дії часу: з бігом літ висохне Дніпро, розсиплуться могили, а від гетьманської столиці не залишиться ані сліду, ані пам'яті. Виникло запитання: невже Україна зникне з лиця землі й пропаде марно пролита кров у боротьбі за її волю: «*Що ж на ниві уродилось??!* Уродила рута... рута... Волі нашої отрута» (рута — фольклорний символ забуття, розлуки). Сучасний занепад колонізованої імперією України асоціюється з болотяним гниттям. Навіть надію на краще втрачено, бо і її розвіяв вітер часу, рознесла морська хвиля. І тут виникає інший, порівняно з «Перебендею», образ автора: це вже ані

Тарас Шевченко. Дари в Чигирині 1649 року. 1844

кобзар, ані бард. Це — народний оборонець, єдиний, хто не спить, хто бачить істину, прагне справедливості, хто здатний оплакати руїни й своїм натхненням Божим словом спроможний пробудити заснулу Україну. Поетичне слово, породжене палючими гіркими думами, здатне зорати «переліг» оспалості народу і стати тим зерном-сльозами, що, посіяні поетом, зійдуть «обоюдними» (двогострими) ножами. А ці ножі розпа-нахають хворе гниле серце покірного суспільства й наллють у нього «чистої й святої» козацької крові, тобто повернуть козацький дух мужності й нескореності.

У цей період поет створив рукописну збірку «Три літа» (1845), яку відкривав вірш «Чигрині, Чигрині...» як знаковий, символічний і виключно важливий за змістом. Її смисл увиразнює епіграф — молитва Ієремії-пророка. Збірка містить групу творів, переважно поем *історіософсько-політичного змісту*, написаних у 1843 — 1845 роках. Це поеми «Сон (Комедія)» (1844), «Кавказ» (1845), послання «І мертвим, і живим...» (1845), поема-містерія «Великий льох» (1845). Від суто історичний поем ці твори відрізняються тим, що їх змістом не є зображення певної історичної події: в них представлено осмислення й переживання автором усієї історичної трагедії України, пошуки її причин та винуватців, а також шляхів визволення України й відновлення історичної справедливості.

Тому більшість історіософсько-політичних поем є *ліричними поемами*. Вони побудовані на *ліричному сюжеті*, який становить розгортання думки-переживання з приводу певних реальних чи умовно-фантастичних подій. У ліричному сюжеті ці події асоціативно зіставляються, контрастують, розвиваються в процесі поетичного переживання світу. Отже, новаторство Шевченка виявилось у створенні жанрового різновиду ліричної історіософсько-політичної поеми.

Прометеїзм поеми «Кавказ»

Безпосереднім стимулом до написання ліричної поеми «Кавказ» (1845), твору ораторсько-полемічного, інвективи за жанром, була звістка про загибель друга поета Якова де Бальмена на Кавказі, де Росія вела загарбницьку війну, яка тривала понад півстоліття. Другові й присвячено поему.

Своєрідністю *композиції* поеми є *обрамлення*. Образ Якова де Бальмена з'являється у вступній посвяті та в заключному поетичному посланні-епітафії. Епіграф до поеми узятий із книги улюбленого поетом біблійного пророка Ієремії, що жив у VI—V століттях до нашої доби, в похмурі часи війни з Вавилоном і вавилонського полону. Гіркий плач Єремії над руїною Єрусалима був співзвучний поглядові Шевченка на руїну поневоленої Російською імперією України, на криваве загарбання Кавказу. Цей епіграф установлює тональність твору й викладає суть авторського ставлення до зображуваного: «Хто дасть голові моїй воду й очам моїм джерело сліз, бо плачу я день і ніч над забитими...».

Ілля Рєпін. Ілюстрація до поеми «Кавказ». 1908

Композиційно текст поеми складається із вступу, центральної частини й заключного послання-епітафії. В кожній з цих частин автор засобом зміни ритму (поліритмії) позначає перехід до нової теми. Вступ і центральна частина відкриваються лейтмотивним двовіршем «За горами гори, хмарою повиті, / Засіяні горем, кровію політі», в якому концентровано висловлено суть подій: триває криваве імперське загарбання вільних кавказьких народів.

Ліричний сюжет вступу складають два тематичні фрагменти: у центрі першого — символічний об-

раз титана Прометея, покараного Зевсом за любов до темного людського роду й за благодіяння йому. Прометей викрав з Олімпу вогонь і віддав його людям, навчив їх ремесел, письма й читання, астрономії і медицини. За це Зевс наказав богам кувальства Гефестові прикувати Прометея до скелі на Кавказі. Щодня прилітав Зевсів орел і терзав йому печінку. Вона вночі гоїлася, а наступного дня розпочиналися ті самі муки. І лише через багато років найбільший герой Греції Геракл (Геркулес) звільнив Прометея.

Міжпредметні паралелі. Образ Прометея став у світовій літературі символом боротьби з тиранією за справедливість, втіленням саможертвності задля добра людей. В добу античності трагедію «Прометей закутий» написав Софокл, оповідання про Прометея подав у поемі «Теогонія» Гесіод. Тема Прометея знайшла своє втілення у творах Вольтера, Гете, Байрона, Шеллі, Лесі Українки, Андрія Малишка.

Шевченко, навчаючись в Академії мистецтв, глибоко простудіював грецьку та римську міфологію. Поет підніс образ Прометея, доповнивши його символікою безсмертя людської душі й нескореності народу. У рядках *«Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля, / І неситий не виоре / На дні моря поле»* поет об'єднав у єдиному пориві до волі свій народ із волелюбними кавказькими народами («неситий» — звичайний для Шевченка *евфемізм* на означення світового зла, в якому злило метафізичне зло зі злом деспотизму).

Другий фрагмент вступу — звернення до Бога, яке починається з докору Господові за те, що допускає зло, вбивства й неправду. Це старе філософсько-теологічне питання виправдання Бога, який не спиняє зла. *«Тут бачимо, — пише академік Іван Дзюба, — як людська думка, пристрасть і совість мучаться серед протистояння двох неможливостей: неможливості змиритися з реальністю Божого світу і неможливості вийти з цієї реальності поза Богом, без Його «духу живо-го».* Це питання усе життя боліло Шевченкові, й відповіді на нього він так і не знайшов. Тому й тут поет швидко переходить од тяжкого докору Богові до висловлення віри в Божу справедливість, котра тільки й спроможна спинити *«кроваві ріки»*.

Центральна частина поеми знову розпочинається лейтмотивом, наявним у вступі. Але тут цей лейтмотив уже впроваджує читача в конкретику подій. На початку цієї частини розгортається метафора загарбницької війни як кривавого царського полювання, цькування хортами, гончими, псарями (військом) *«сердешної волі»* (горців). Фрагмент завершується іронічним

уславленням усіх призвідців кривавого полювання. Тим більшим контрастом звучить повторення вигуку «Слава!» вже в іншій тональності — трагічного уславлення нескорених горців, «лицарів великих», зі словами незламної віри у перемогу правди й «волі святої». Цю підтримку поет висловив, уже бачачи, що коло звужується, аули гинуть; але все його єство повстало проти цього нищення.

Подальша полемічна частина поеми композиційно побудована на протиставленні братнього «ти» горців — імперському «ми»: Російська імперія з небаченою самовпевненістю й духовною сліпотою несла імперську, антигуманну «цивілізацію» «диким» кавказьким (і кримським, і середньоазіатським, і прибалтійським тощо) народам, руйнуючи їхню тисячолітню цивілізацію й не маючи власної, відповідної.

Тисячу років жили на Кавказі чеченці, черкеси, адигейці, аварці, лезгини та багато інших народів, окультуривши кожен клаптик хоч трохи придатної для саду, поля чи пасовиська землі. Свідки твердять, що через тридцять років після «підкорення» Кавказу й винищення значної частини місцевого населення дика природа вже поглинула всі ці набутки культури аборигенів, яких зберегти не спромоглися силоміць перевезені сюди російські переселенці. Шевченко пункт за пунктом викриває основні положення, якими хизувалася офіційна імперська пропаганда, й робить це особливо дошкульним прийомом саркастичного вислову.

Розглянемо, як побудований такий саркастичний вислів. Він має три частини: перша — переказ чи цитування «чужої мови» — мови офіційної російської пропаганди («*Ми християне; храми, школи, / Усе добро, сам Бог у нас!*»). Друга частина — іронічна розшифровка попереднього твердження: за формою ці рядки й далі належать офіціозу, а за змістом — це пародійне самовикриття й саморозвінчання справжнього смислу попередньої похвалби («*Нам тільки сакля очі коле: / Чого вона стоїть у вас, / Не нами дана; чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, / Як тій собаці! Чом ви нам / Платить за сонце не повинні!*»). Третя частина саркастичного вислову — знову лицемірна офіціозна похвальба, в якій після попередніх саркастичних рядків уже виявляється різко знижений зміст («*Та й тільки ж то! Ми не погане, / Ми настоящі християне, / Ми малим симі!*»). Прямою інвективною-обвинуваченням автор викриває офіційні твердження про «*благоденствіє*» народів імперії, показує лицемірство церковних догматів і практики, злочинність деяких «святих», нестримне загарбництво, торгівлю людьми — кріпосництво, здирництво, в'язниці й «*кнути узловаті*» — замість християнського братолюбства. Ця імперська ре-

альність — знуцання над словом і жертовністю Ісуса Христа, хто для поета був найдосконалішим втіленням Боголюдини.

Третя, заключна частина поеми — епітафія-звернення до загиблого друга Якова де Бальмена, письменника й художника, чиє життя неволею віддано не за Україну, «а за її ката» — самодержця. Мотив буття з Україною й після смерті («Живою душею в Україні витай, / Літай з козаками понад берегами, / Розриті могили в степу назирайте») єднає ці рядки як із попередньою поезією «Розрита могила», так і з незабаром написаним «Заповітом».

Створення ліричної поеми «Кавказ» було громадянським вчинком величезної мужності. Поема Шевченка далеко перевершила й актуальністю, й універсальністю, й громадянською сміливістю поетичні виступи Олександра Полежаєва, Олександра Бестужева-Марлінського й Михайла Лермонтова з осудом царської експансії на Кавказі. Знявши голос на захист малих кавказьких народів, Шевченко з не баченою доти силою і сарказмом оскаржив агресивність християнської цивілізації як такої (бо вона гарбала світ під лицемірними гаслами євангельського християнства, насправді докорінно спотворивши його людинолюбну сутність). За словами Івана Дзуби, поема Шевченка — «це жадання перемоги добра над злом, це ствердження свободи як призначення людини і людства, це звага обстоювати правду перед Богом... Шевченків Бог — Бог усіх, хто хоче правди». Текст поеми поширювався у списках по країні, був розібраний на афоризми, якими активно оперувала таємна антицарська пропаганда. Твір дістав і геніальну музичну інтерпретацію — кантату Станіслава Людкевича «Кавказ».

Словникова робота. 1. Запам'ятайте визначення і наведіть приклади сарказму з поеми «Кавказ» Шевченка. 2. Доберіть евфемізми з творів Шевченка.

Евфемізм (грец. *euphēmismós* — добре говорю) — благозвучне слово чи вислів, вжитий замість непристойних, небажаних або заборонених, переважно для пом'якшення мовлення: «не фантазуйте» замість «не брешіть».

Сарказм (грец. *sarkasmos* — терзання) — різновид комічного: зла і дошкульна іронія, що містить знищувальну оцінку, відвертий вияв обурення, ненависті до зображуваних явищ чи осіб: «По закону апостола / Ви любите брата! / Суслови, лицеміри, / Господом прокляті!» (Шевченко).

Підсумуйте прочитане. 1. Розкажіть, як культурна атмосфера в родині Репніних сприяла творчим пошукам Шевченка. 2. Яка тематика об'єднує вірш «Розрита могила» і поему «Тризна»? 3. Що лягло в основу поезії «Чигрине, Чигрине...»? Розкажіть, як

у вірші переплітаються громадянські й особистісні мотиви. 4. Які твори в рукописній збірці «Три літа» об'єднуються історіософським змістом? 5. Назвіть жанрові різновиди поем у збірці. 6. Кому присвячено поему «Кавказ»? 7. Що вам відомо про тему Прометея у світовій та українській літературах? 8. Як відбувалося приєднання Кавказу до Російської імперії? 9. Проаналізуйте застосування Шевченком декларацій тогочасного офіціозу для розвінчання псевдопатріотичних царських звернень до народу. 10. З'ясуйте значення афоризмів у поемі, послуговуючись відповідними цитатами. Який художній засіб використав Шевченко в таких рядках: «*Од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!*»?

Поміркуйте. 1. Яке значення має символічний образ Прометея в художньому світі поеми? Відповідаючи, використайте ілюстрацію Іллі Рєпіна (с. 266). 2. Як пов'язані між собою Прометей і прометеїзм? 3. У контексті розгортання ліричного сюжету розкрийте смисл мотиву марної жертви Христа. 4. Чому поет вдається до сатиричних засобів у зображенні колоніальної війни на Кавказі? 5. Доведіть, що поема належить до жанрового різновиду ліричної поеми.

Аналізуємо твір. 1. Що вам відомо про Чигирин як столицю Козацької держави? 2. Розгляньте та опишіть гравюру Тараса Шевченка «Дари в Чигирині 1649 року (с. 265)». Яких держав посли чекають на аудієнцію Богдана Хмельницького? Що це засвідчувало? 3. Чому споглядання Чигирини в середині XIX століття викликає гірке розчарування в ліричного героя у вірші «Чигирине, Чигирине...»? 4. З якою метою поет ставить риторичні запитання: «*За що боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами? / За що скородили списками / Московські ребра??*» 5. Чому на зруйнованому полі державності України «уродила рута... рута... / Воли нашої отрута»? Розкрийте значення цих образів. 6. Якою змальовує ліричний герой Україну у другій частині вірша-роздуму? Прочитуйте відповідні рядки з тексту. 7. Кого має на увазі поет, говорячи: «*Спи, гетьмане, поки встане / Правда на сім світі*»? Яку правду повинні знати люди? З огляду на бездержавність України як оцінив поет Переяславську угоду 1654 року Хмельницького з Московією? Які наслідки він побачив, споглядаючи Чигирин? 8. Яке значення вкладає автор у такі рядки: «*Може, верну знову / Мою правду безталанну, / Моє тихе слово. / Може, викую я з його / До старого плуга / Новий леміш і чересло*»? В чому виражаються оптимістичні нотки вірша?

Історіософська картина України

У жовтні того ж 1845 року написано драматизовану поему «**Великий льох**». Авторське визначення жанру поеми — містерія; так називалися середньовічні західноєвропейські релігійні вистави XIV—XVI століть на біблійні сюжети. Романтизм виробив свій різновид жанру: *романтичну містерію*.

Її риси — гротесковість, контраст тональностей, символічність, таємничість, містика, філософічність, пов'язана з універсальними загальнолюдськими проблемами (життя й смерті, смислу життя, морально-етичними одвічними питаннями тощо).

Міжпредметні паралелі. Найвідоміші з романтичних містерій — «Кайн» та «Візія суду» Байрона, «Дяди» Міцкевича. Популярною вона була в російській літературі: «Життя і смерть» Олександра Тимофєєва, «Іжорський» Вільгельма Кюхельбекера. Очевидно, значний вплив на задум Шевченка справила й романтична поема Євгена Гребінки російською мовою «Богдан», особливо її містерійний вступ зі свідченнями жертв і очевидців шляхетських злочинств — хору тіней багатьох жертв, тіней гетьманів — Павлюка, Остряниці й Наливайка, тіні молодої дівчини, а також наділених голосом неживих свідків — старого дуба й каменя.

Важливим джерелом поеми були народні перекази, які Шевченко, без сумніву, чув од місцевих селян, коли приїздив до Суботова у 1843 та 1845 роках. За останньої подорожі він змалював руїни гетьманського будинку та Іллінську церкву, де поховано останки Богдана Хмельницького («Богданова церква в Суботові», «Богданові руїни в Суботові»). Серед народу побутовували й були записані перекази селян про «великий» і «малий» льохи. Один із льохів, за переказами, від будинку гетьмана вів до річки Тясмин. У тих льохах, окрім козацького скарбу, зброї тощо, *«там десь і права позамикані»*. Люди переказували ще й таке: коли москалі й *«казна»* *«рознищать усе, то аж тоді, може, наш брат очумається»*. Ці слова дещо прояснюють початок першої частини містерії — «Три душі»: це повідомлення про Божий намір: *«Бо так сказав Петрові Бог: / «Тоді у рай їх повпускаєш, / Як все москаль позабирає, / Як розкопа великий льох»*. Йшлося про те, що через таку безмежну кривду в народі пробудиться козацький дух волелюбності, героїзму та саможертвності, і народ змете поневолювачів.

Проблематика твору — історіософське осмислення історії України в її основних кризових моментах, які стали послідовними етапами її занепаду. Поет висвітлює причини її перетворення в колонію самодержавної Російської імперії, а відтак і про шлях визволення й відродження України. В основі змістового ядра поеми — образ «великого льоху». Це складний символ, в якому за образом реального льоху-схованки відкривається його глибинний смисл: це національна святиня саме як скарб духовний, це ідея народної волі й державної незалеж-

ності та її героїчне здійснення всією громадою. *Ідея поеми* — це «безсмертна сила народу (*«не вмирає душа наша, не вмирає воля»*), яка вселяє в поета тверду віру, що «встане Україна і розвіє тьму неволі», подолає царизм і його прислужників» (Олександр Білецький).

У творі поєднується реально-історичний пласт з фантастичним, навіть містичним. Сюжет має три часових плани — минулий, сучасний, майбутній. Сучасним є зовнішній подійний пласт: перед очима читача-глядача містерії відбуваються діалоги душ-пташок, ворон, лірників і заключний епізод розкопування льоху під будинком Богдана Хмельницького, викладений розповідачем. Там знайдено лише останки невідомих в'язнів, жертв чи учасників колишньої боротьби.

Минуле — це три зламні й трагічні для України події: перша — Переяславська рада 1654 року, яку поет визнав помилкою Богдана Хмельницького. Друга катастрофа — поразка Мазепи у відчайдушній спробі вирватися з чіпких пазурів Петра I, жахлива розправа фельдмаршала Меншикова над Батурином, гетьманською столицею. Третя — зруйнування Катериною II основ гетьманської держави: розгром Запорозької Січі, ліквідація гетьманства, відрив від нації її власної еліти шляхом перетворення в малоросійське дворянство, а також закріпачення селян. Про ці події оповідають три свідки, а точніше, душі загиблих тоді дівчат, покараних Богом за національну зраду, хоча й мимовільну. В очах народу і Шевченка будь-яке, навіть неусвідомлене потурання ворогові України — смертельний гріх. У прямому розумінні смертельний, бо одразу карається смертю й посмертним неприкаяним блуканням. Так була покарана дитина-немовля, що несвідомо усміхнулась на золотий блиск Катерининої галери. За народними віруваннями, душі, приречені залишатись на землі, мають вигляд білих пташок. Це вірування поет використав у нічній сцені коло пам'ятника Петру I в поемі «Сон».

Подальший історичний пласт і давнього минулого, і подій, які щойно відбулися (аж до згадки про щойно збудовану залізницю і про барона Корфа, який провадив це будівництво, про газету «Северная пчела», про царські укази, інспіровані злими силами тощо) поданий не від особи розповідача, а через розмову — *полілог* (багатоголосся) ворон. У фольклорі ворони — демонізовані персонажі, вісники нещастя. У репліках ворон стисло викладено багато тяжких провин російського деспотизму перед власним російським, а також польським та українським народами. Ворони тут — демонізовані істоти, уособлення зла в історії трьох народів, призвідці жахливих злочинів. Поет малює їх птахами, навіть звуконаслідуванням

передає каркання («*Крав Богдан крам...*»). Однак їхнє пекельне єство виражене і в похваланнях страшними злочинами, і в погрозі російської ворони запроторити одного з двох новонароджених близнят — майбутнього Гонтю, який має визволити Україну, — «в самый ад».

План майбутнього — це передусім містерійна таємниця народження майбутнього Гонти-месії, якого демони-ворони бояться й прагнуть знищити, «поки сліпі люди». Тут Шевченко увів прадавній міфологічний мотив народження братів-двійнят, постатей протиставних, бо втілюють несполучні й непримиренні сутності — добро й зло, позитивну й негативну енергії. «Обох братів, ще й близнят, — пише сучасний дослідник **Юрій Барабаш**, — зовуть Іванами, що навряд чи можна витлумачити інакше, ніж знак розщеплення єдиного національного організму, роздвоєння, яке криє в собі величезну руйнівну силу. Цей розбрат ще не оприявнився, він поки що не має чітких ознак і контурів, адже близнята щойно народилися, але він невідворотний, фатальний, наперед визначений екзистенційною природою долі України».

У третій сцені — «Три лірники» — діють персонажі, що традиційно шануються як носії історичної пам'яті народу. У Шевченка вони змальовані іронічно — і зовнішньо («*Один сліпий, другий кривий, / А третій горбатий*»), і внутрішньо — як недолугі духовно ущербні люди, досить далекі від усвідомлення сучасної трагедії України й здатні дбати лише про хліб насущний. Співи «про Богдана» — для них лише ремесло, за яке перепадає якась копійчина, а часом — і канчук станового. Їхні абсурдні міркування з приводу тригонометричного знака свідчать про їхню темноту. В той же час автор закладає в ці репліки викривальний соціальний зміст.

У заключному фрагменті містерії — епілозі «**Стоїть в селі Суботові...**», який становить монолог автора, — поєднано плани сучасного і майбутнього. Це інвектива (обвинувачення й докір), звернута до Богдана Хмельницького, за його трагічну історичну помилку — Переяславську угоду 1654 року. Поет малює безвідрадне сучасне становище України під імперським гнітом. Тут особливо дошкульно й боляче звучить біблійний мотив національного сорому й приниження. Проте віра поета у нездоланність народного духу виливається у ствердження неминучості майбутнього воскресіння України.

 Словникова робота. 1. Запам'ятайте нові літературознавчі поняття.

Містерія (грец. *mysterium* — таємниця, таїнство) — західно-європейська та українська релігійна драма, в осно-

ву якої покладено біблійні сюжети про народження, смерть та воскресіння Христа. Використовувались також євангелійні епізоди про покликання апостолів, зцілення хворих, тайну вечерю та інші. Особливістю її композиції був принцип троїстості: трое пастухів, царів. В Україні популярністю користувались драми-містерії «Слово про збурення пекла», «Царство натури людської» та інші. У XIX столітті виник її жанровий різновид — *романтична містерія* — ліро-епічний твір з діалогічною формою викладу, в якому фантастичний план поєднувався з реальним.

2. Що таке романтична містерія як жанр? Назвіть приклади цього жанру із світової літератури.

Підсумуйте прочитане. 1. Перелічіть твори Шевченка періоду «трьох літ», в яких наявні мотиви національно-визвольної боротьби народу. 2. Які народні перекази лягли в основу поеми-містерії «Великий льох»? Розкрийте смислове значення образу льоху. 3. В чому полягає своєрідність композиції поеми «Великий льох»? Яке значення епілогу і прологу в розкритті ідейного задуму автора? 4. В якому часі скоювався гріх першої душі? Як це характеризує Хмельницького і його добровільну згоду надіти на Україну московські кайдани? 5. За якого часу здійснила гріх друга душа, добровільно ставши на бік Петра І? 6. Коли вчинила гріх третя душа? Що сталося тоді з козацькою державою? 7. З'ясуйте символіку образів трьох ворон. Якими художніми засобами вони характеризуються? 8. Що символізують образи трьох лірників?

Поміркуйте. 1. Чи можна вважати центральною подією поеми народження українського національного вождя, який поведе народ на визволення України? Чому поет розділив майбутні функції народжених Іванів: «Один буде, як той Гонта, / Катів катувати! / Другий буде... Катам помагати»? 2. Яке смислове навантаження несе образ ісправника? 3. Прокоментуйте слова розповідача: «Як би йому Богдан оце / У руки попався, / У москалі заголив би». 4. Чому в епілозі «Стоїть в селі Суботові» Тарас Шевченко знову звертається до образу Богдана Хмельницького? 5. В чому виявилась віра поета в те, що з-під руїни «встане Україна»?

Сатира на «темне царство» російського самодержавства

8 липня 1844 року Шевченко завершив свій новий твір — «Сон (Комедія)». Авторське визначення жанру поеми — «комедія» — вказує на комічний, сатиричний характер твору. Проте комізм тут поєднаний з трагізмом. Поема відзначається панорамністю у змалюванні «*темного царства*» (Іван Франко) Російської імперії та її царя Миколи І з вельможним панством, бюрократичним чиновництвом. Її *тема* — змалювання невимовних страждань народу, країни небачених розкошів панства

і злиднів трудівників, зображення моральної деградації панівної верстви і самого царя, його жорстоких розправ з борцями за волю, показ реакційної ролі тодішньої церкви, армії, хабарництва чиновників, відтворення драматичної долі України під колоніальним чоботом російських царів.

Ідея поеми — сатиричне осудження і викриття російського самодержавства, звеличення борців за волю з кривавою деспотією, пристрасне заперечення національного і соціального гноблення народів.

На думку Івана Франка, «Сон» — «се велике оскарження *«темного царства» за всі теперішні й минувші кривди України*», піднесене з погляду українства. За жанром це лірико-сатирична поема. У ній органічно поєднані вражаючі картини панування зла в імперії, загострені у сприйнятті ліричного розповідача аж до гротеску, з емоційними ліричними відступами, які зцементовують художній світ твору в дивовижну мистецьку цілісність.

Міжпредметні паралелі. Дослідниками не раз висловлювалася здогад про зв'язок підзаголовка поеми з назвою геніального твору Данте Аліг'єрі «Божественна комедія». Шевченко добре знав і любив цей твір, не раз цитував його напам'ять. Як і Данте, у своїй поемі Шевченко концентровано показав усі кола імперського пекла. Як і в Данте, в Шевченковій поемі чергуються реальне й фантастичне, сатиричне й трагічне, бурлескне й серйозне. Та й епіграф з Євангелія від Іоанна про дух істини, якого світ не приймає, бо не бачить і не знає його, свідчить про серйозне надзавдання твору.

Композиція поеми «Сон» така: вступ, три частини — картини закріпаченої України, сибірської каторги, столиці Російської держави — Санкт-Петербурга; завершення. Розглянемо їх по чергові. Вступ розпочинається роздумом ліричного героя про різні варіанти суспільного зла, сповненим натяків на сучасну ситуацію, зокрема на загарбницькі війни Миколи I з його *«неситим оком»* та невпинним визискуванням суспільства, прикритим показною релігійністю (*«все храми мурує»*). Вступ служить і меті управдоподібнення фантастичного панорамного сюжету — польоту ліричного героя за совою над неозорими обширами Російської імперії, що *«можливо»* тільки уві сні (сова в українській міфології — провісник нещастя). «Чудернацькість» же цього сну, в свою чергу, виправдовується образом оповідача сну — безтурботного, не обтяженого родиною простака, чий образ поданий у гірко-іронічній тональності: *«Я свою п'ю, / А не кров людськую!»*; *«А в мене діти не кричать / І жінка не лає, / Тихо, як у рай»* і т.д. Це своєрідна

його маска. За самоіронією чується справжній жаль через власну самотність. Отже, під карнавальною машкарою пияка приховується поет — ліричний герой або ліричний розповідач. Він повідомляє у вступі до поеми про обставини, за яких йому наснився дивовижний сон. Завершення ж сну (і всього твору), коли ліричний герой знову виступає в масці (машкарі) п'яниці, утворює обрамлення усіх трьох картин.

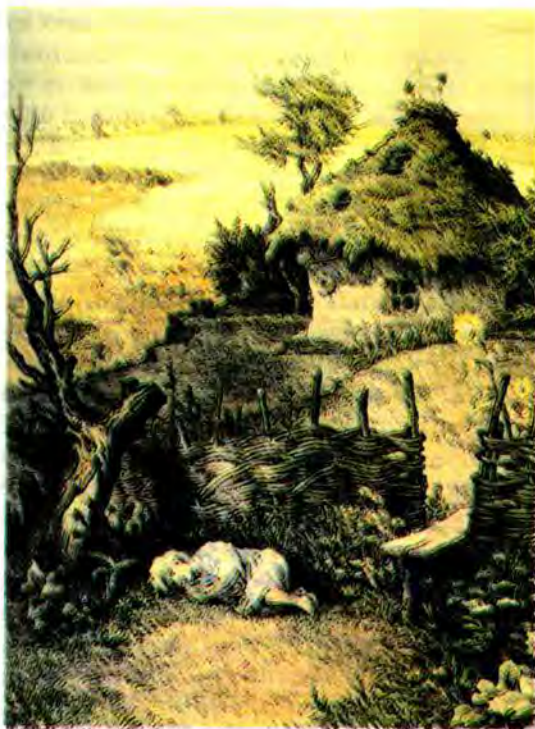
У вступі з особливою силою виражений докір більшості співвітчизників за пасивну покірливість сваволі держави, за, кажучи сучасною мовою, комплекс жертви: *«А братія мовчить собі...»* Цей докір у різних варіаціях висловлювався й раніше — в *«Гайдамаках»* (*«Кат панує, / А їх не згадають»*); у *«Чигрині, Чигрині...»* (*«Заснула Вкраїна...»*), але у поемі *«Сон»* — з особливою силою. Він стане наскрізним мотивом історіософсько-політичної поезії Шевченка.

Мотив польоту уві сні за провідником — совою — традиційний літературний прийом, художня умовність. Тільки наївний читач сприймає усе зображене як реальне: *мистецька (й літературна) умовність полягає в усвідомленні читачем несправжності зображеного письменником художнього світу, де все може виглядати, як насправді, але в дійсності відсутнє.*

Художня правда — це те, що буває, але зовсім не обов'язково існує. Згадаймо добре відомі Шевченкові-читачу сни — це переважно страшні сни: сон Катерини в *«Страшній помсті»* Миколи Гоголя, Марусі в однойменній баладі Левка Боровиковського, Тетяни в *«Євгенії Онегіні»* Пушкіна. У Шевченка сон дає змогу широко оглянути панораму Російської імперії. Це політ з певною метою: не маючи більше сил бачити в рідному краї людське горе, ліричний герой полишає в леті за совою свою стражденну Україну й шукає землю, де ще *«не знать і сліду / Людської страшної нози»*, країну, *«не политу слізьми, кров'ю»*, шукає раю на широких просторах імперії.

Відповідно до такого наміру автор обирає знакові місця Російської імперії: свою батьківщину — Україну, далекий Сибір, а насамкінець — серце імперії, Санкт-Петербург. У перших двох епізодах — українському й сибірському — ліричний оповідач зображує й коментує побачене; у петербурзькому епізоді автор знову одягає маску простака.

В епізоді прощання з Україною показано — у контрасті з ліричним описом її краси — найважчі для країни форми її гноблення й визиску: кріпосницький гніт; подушне, яке незаконно беруть із вдови, хоча його мали сплачувати лише дорослі чоловіки, внесені в спеціальні списки — реєстри; рекрутчина,

Василь Касіян. Ілюстрація до поеми «Сон». 1934

здійснювана заможною частиною громади незаконно, коли до війська віддавали синів беззахисних членів громади; розбещеність панів, що породжувала покриток і дітей-безбатченків. Причому ці малюнки — не просто предметні, а й узагальнені, метафоризовані, пропущені крізь сприйняття ліричного героя. Вони зображують не якусь одноразову подію, а те, що відбувається повсякчас. Це форма ліричного монологу трагічної тональності, зверненого оповідачем до власної душі, що властиво ліричним творам. Епізод завершується лютим прокльоном такому ладові. Прагнучи помсти, поет залучає міфологічний образ змії-дракона, здатного, як і в давні часи, вкрити землю трупами тих, хто чинить лихо. Прикметно, що у фрагменті від рядків «Чи Бог бачить із-за хмари / Наші сльози, горе?» до слів «Катам панувати» відчутно ті думки автора, що проймають художній світ поеми «Кавказ».

Ліричний герой намагається втекти від людського горя в далекий холодний Сибір. У цьому просторі він чує підземний гул кайданів на царських рудниках. Перед ним — страшне видиво видобування золота заради того, щоб «пельку залити несито-

му» — самодержцю. Каторжників, серед них і політичних в'язнів, царизм використовував для тяжкої праці в золотих копальнях. Знесилені й замучені люди виглядають мерцями, які встали на Страшний суд. Політичним і карним злочинцям тут однакова доля. Шевченко малює величний образ засланого на каторгу борця із самодержавством, що плекає в серці *«доглядані, смілі, викохані діти»* — волелюбні думи. Цим він уподібнений до Ісуса Христа — провісника Слова правди й *«Царя всесвітнього»*, перед яким Шевченко все життя схилявся як перед Боголюдиною. На паралель з образом Христа вказує зображення *«Царя волі»* між двома розбійниками, як між двома розбійниками був розіп'ятий Ісус: *«А меж ними, запеклими, / В кайдани убраний / Цар всесвітній! Цар волі, цар, / Штемпом увінчаний!»*

Політ над імперією триває, герой переживає нові жахи, які він сприймає як митарства, проводячи аналогію з апокрифічним ходінням Богородиці по муках: *«Чи ще митарство? чи вже буде? / Буде, буде, бо холодно, / Мороз розум будить»*. Він бачить, що вся імперія перетворена на одну велику казарму.

І ось нарешті столиця імперії. В очах оповідача це прокляте місто *«на багнищі»*, прикрите *«тяжким туманом»*, свого роду пекло (на противагу прекрасному *«святому Києву»* з інших Шевченкових поезій, розташованому на високих горах, ближче до Бога). Ліричний герой, спустившись на цей терен, знову постає *простоком-провінціалом*, а судячи зі спостереження, що тут *«пани пузаті, / І ні однісінької хати»*, й селянина (пригадаймо коваля Вакулу в столиці — з *«Ночі перед Різдом»* Миколи Гоголя). Причому він здатен при потребі *«ставати незримим»*, всюдисущим оповідачем. Картина Петербурга є композицією окремих сценок: на вулицях під час *«параду»* (не військового, а ілюмінації з приводу якогось царського свята); увечері в царському палаці; уночі коло пам'ятника Петру І; зранку в столиці та в царському палаці.

Героя смішить і водночас обурює ентузіазм черні з приводу царського свята, яке згодом перетворюється на всеімперський мордобій. Тут продовжується тема *«перевертнів»* (що вперше виникла в *«Розритій могилі»*) — українців, які пішли на службу імперії, допомагаючи їй визискувати народ, з образом наскрізь продажного, цинічного чиновника — *«землячка з чиновими (олов'яними) гудзиками»*, а далі — цілої чиновницької братії.

Прийоми сатиричного осміяння, бурлеску і гротеску, використані Шевченком під час створення образів царя й цариці, виявилися настільки дошкульними, а гротескова сцена всеімперського мордобоя — такою правдиво викривальною,

що саме за ці рядки цар Микола I написав на вироку поетові власною рукою: *«Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать»*.

Глибокого трагізму сповнена сцена коло Мідного вершника — пам'ятника Петру I, виконаного в помпезному класицистичному стилі. Голос замученого царем гетьмана Полуботка оскаржує злочини Петра I. Скаргу підтримує хор тисяч невинно загублених у невських болотах козацьких душ, уособлених у поемі в образі хмари білих пташок (так само — трьома білими пташками — виглядають три дівочі душі у містерії «Великий льох»). Сам же монументальний образ Петра I, що втілює ідею імперської величі й непереможності, розвінчується Шевченком завдяки очудненню й бурлескному зниженню цього образу: *«А на коні сидить охляп, / У світі — не світі, / І без шапки. / Якимсь листом / Голова повита»*. Голос простака непомітно переходить в інвективу — пряме викриття й обвинувачення голосом поета: *«Це той первий, що розпинав / Нашу Україну, / А вторая доконала / Вдову-сиротину. / Кати! кати! Людоїди!»*

Епізод ранкового Петербурга позбавлений будь-якої фантастики, він приземлено реалістичний, бо написаний письменником, який прожив там чимало років. На світанкових вулицях поспішають на працю злидарі, муштруються солдати, повертаються додому заспані повії, нарешті, сипнула у сенат чиновна братія, між якою — чимало дітей України, що зрадили рідну матір і нині втрачені для неї.

Ніде, отже, на величезних просторах Російської імперії немає щасливих людей — навіть у святково ілюмінованому Петербурзі, навіть у розкішному царському палаці, який спершу видався раєм: *«І зробився / Я знову незримий / Та й пропхався у палати. / Боже мій єдиний! / Так от де рай!»*. Однак і тут владарює насильство над меншими, на ньому тримається величезна піраміда царської влади.

У поемі створено фантазмагоричний образ самодержавної Російської імперії, країни нещасної, де муки підданих марні, бо й можновладці, *«облившися»* золотом, створили собі теж не рай, а золоте пекло. Це є царство абсурду, осквернена земля, примарна реальність, яка не має жодного права на існування.

Казимир Агніт-Следзевський. «Дивлюсь, цар підходить до найстаршого...». 1938

Підсумуйте прочитане. 1. Схарактеризуйте тему та ідею поеми. 2. В чому полягає жанрова своєрідність «Сну»? Яке значення в художньому світі твору має образ ліричного героя? Розкрийте особливості композиції у моделюванні картин дійсності самодержавної Росії.

Поміркуйте. 1. Яку роль у поемі відведено гротескній сцені, названій Іваном Франком «генеральним мордобитієм»? Розгляньте картину Казимира Агніта-Следзевського «Дивлюсь, цар підходить до найстаршого...» (с. 279) і з'ясуйте своєрідність сатиричного змалювання образів із поеми «Сон» обома митцями. 2. Пригадайте з історії, кого за царизму висилали до Сибіру. Чому в народі Сибір асоціювався з каторгою, мукою, царським деспотизмом? Яке ідейно-художнє значення картини сибірської каторги в поемі? Чому Сибір названо в тексті домовиною? Поясніть зміст метафори «загули кайдани під землею». 3. Як у ліричному звертанні «А де ж твої думи...» Шевченко утверджує неминучість майбутньої перемоги свободи, братерства, спадкоємність волелюбних ідей?

Аналізуємо твір. 1. Прослухайте за фонохрестоматією уривок з поеми «Сон» (виконує артист Петро Бойко), в якому змальовується картина закріпаченого села. 2. З якою метою Шевченко представив ліричну замальовку ранку в Україні? 3. Яке ставлення пануючої верстви і царя до народу відтворює поет? 4. Намалюйте (усно) картину, що постає зі слів автора: «Латану свитину з каліки знімають, / З шкурою знімають, бо нічим обуть / Княжат недорослих». Яку роль відіграють тут епітет «латану» і метафора «з шкурою знімають»? 5. Які ще типові картини закріпаченого села зображує Шевченко?

Мистецька скарбниця. Розгляньте ілюстрацію Василя Касіяна «Сон» (с. 277). Яка композиція малюнка? Які настрої і почуття викликає у вас ця ілюстрація? Які художні деталі підсилюють драматизм ситуації?

Творче завдання. Складіть твір-мініатюру «Образ України в поемі «Сон» або «Комедія буття Російської імперії».

Беликий заповіт українцям

Написана у грудні 1845 року лірична поема-послання «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» могутньо вплинула на ідеологію Кирило-Мефодіївського братства. Кілька списків, знайдених у братчиків, опинилися у слідчій справі Третього відділу імператорської канцелярії й разом з іншими позацензурними творами зі збірки «Три літа» стали причиною жорстокого вироку Шевченкові.

Твір пов'язаний із псалмами на теми Божої кари (їх саме у цей час переспівував поет), пророцтвами про близький кінець світу і, найбільшою мірою, біблійними посланнями, адресова-

ними церковним общинам. Спільні з посланнями апостолів риси твору Шевченка такі: епіграф з тексту першого послання Іоанна, розгорнута назва, адресованість твору національному загалові, ораторський стиль, багатогранний образ автора, який обертається до читача-слухача різними обличчями. У тексті відчутні й відгуки української полемічної літератури (послань Івана Вишенського, «Треносу» Мелетія Смотрицького), української бурлескної літератури та жартівливого послання, інколи з елементами сатири. Поет адресує своє послання освіченому панству, що підкреслює епіграф й увесь текст, і водночас всьому народові: заголовок та два останні рядки, звернені до минулих, сучасних і майбутніх поколінь українців.

Головний конфлікт часу увиразнюється прийомом опозиції (протиставлення) *люди / пани*. Він реалізується в поемі шляхом зіткнення двох образних рядів. З одного боку, *«люд, потомлений»* підневільною працею, спадкоємець *«тяжкої слави»* своїх батьків і дідів — *«вольних козаків»*, *«мучеників»*, яких розпинали за волю і які поховані у високих могилах, з другого — їм протистоять пани-кріпосники, що *«людей запрягають в тяжкі ярма»*, *«орють лихо, лихом засівають»*, *«деруть шкуру»*, *«кайданами міняються, правдою торгують»*, / *Господа зневажають»*. Так само можновладці вчать своїх дітей — нове шляхетське покоління, — ніби *«вони на те тільки, щоб панувать»*. Кріпосники втрачають людську подобу, *«сквернять багном»* свій *«образ Божий»*, розпинають *«гірше ляха»* свою матір Україну. Конфлікт сягає глибоко в історію: обидва стани мали *«славних прадідів великих»*, які поклали свої голови за волю України; а *«правнуки погані»* — нащадки гетьманської старшини, малоросійські кріпосники, перетворили таких же козачих правнуків на підневільних кріпаків, *«незрящих гречкосіїв»*. І серед дідів були як лицарі волі, так і зажерливі грабіжники, які привласнили все, окрім хіба що Дніпра із його святими горами. І доля батьків була різною: одних розпинали й поклали в могили, та їхні *«вольні трупи»* окрали інші батьки — зрадники України, *«раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття»*. Проте і селяни, й панство є синами *«нещасної України»*, отже, братами, а водночас ворогами. Їх образи характеризуються опозиціями: люди / нелюди, діти юродиві; немудрі, незрячі, невчене око / премудрі; люди заковані / пани *«кайданами міняються»*; *«окрадені трупи»* козацькі / у панів — *«дідами крадене добро»*. Проти-лежне й ставлення селян і поміщиків до землі, напоєної козацькою кров'ю, — пани дбали лише про її родючість, *«аби добра була для городу»*; а для народу це свята, чиста, широка, вольна земля, на якій пани — *«смердячий гній»*.

Для змалювання художнього світу поет застосовує антитези: своя хата / чуже поле; своя / чужа *«правда, і сила, і воля»*. Він твердо вірить, що тільки у вільній, незалежній Україні можливі соціальна справедливість і національна культура.

Переконалий у дієвості поетичного слова, Шевченко намагається змусити земляків чесно оцінити себе й усвідомити своє національне, соціальне й культурне призначення як справді української еліти, зобов'язаної дбати про добро всієї нації. Він прагне усовістити їх і спонукає змінити власну соціальну практику. Саме образ автора виступає сполучною ланкою між непримиренними соціальними силами, знімаючи опозицію на вищому рівні художнього змісту.

Цей образ неоднозначний: автор обертається до читача обличчям то страдника (*«Тільки я, мов окаяний, / І день і ніч плачу / На розпутьях велелюдних...»*), то пророка (*«Схаменіться! будьте люди, / Бо лихо вам буде...»*), то проповідника (*«Учітесь, читайте / І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь...»*), то сатирика-полеміста (*«Якби ви вчилися так, як треба...»*), а загалом — поета-громадянина, патріота. Кожна з іпостасей образу автора творить емоційний ореол скорботи, прокляття, інвективи, апокаліптичної погрози, іронії та сарказму, любові й надії.

У тексті поеми *«І мертвим, і живим...»* композиційно вирізняються п'ять частин, у кожній з яких ліричний сюжет збагачується новою темою.

Епіграф розкриває головну ідею твору: *«Коли хто говорить: люблю Бога, а брата свого ненавидить — брехня це»* (Соборное посланіє Іоанна. Глава 4, стих 20).

Починається твір експозицією, через зіставлення поетичних мотивів концентровано подається зерно ліричного сюжету. За жанровою структурою поема нагадує псалом, зокрема 81-й псалом, переспіваний Шевченком незадовго до цього, в грудні 1845 року (*«Давидові псалми»*).

Найбільшою є центральна частина поеми: у ній представлено звинувачення й пересторога, виражені за допомогою антитези та бурлескної лексики, іронії, сарказму: *«кричите... і хилитесь... і знову шкуру дерете... і претеся знову»*. Образність фрагмента з темою перестороги майже цілком побудована на старокнижній традиції зображення біблійного апокаліптичного суду: *«Настане суд, заговорять / І Дніпро, і гори! / І потече сторіками / Кров у синє море / Дітей ваших...»* (невдовзі цей мотив з'явиться і в *«Заповіті»*). Відтак автор спрямовує ліричний сюжет в сатирико-полемічну тональність: *«Якби ви вчилися так, як треба, / То й мудрість би була своя...»*, *«Добре, брате, / Що ж ти такеє?»* / *«Нехай скаже / Німець. Ми*

не знаєм». / Отак-то ви навчаєтесь / У чужому краю! / Німець скаже: «Ви могли». / «Могли, могли!» / Золотого Тамерлана / Онучата голі. / Німець скаже: «Ви слав'яне». / «Слав'яне! Слав'яне!» / Славних прадідів великих / Правнуки погані!». Ця частина побудована як пародійно-полемічний діалогізований монолог: тут автор спершу умовно цитує мудрого навчителя-німця (німцями, за Гоголем, в Україні тоді називали будь-якого іноземця), пародіює ймовірну відповідь псевдовчених земляків та саркастично коментує її. Іронічно звучать їхні пародійно переосмислені поетом пишномовні фрази, де безпідставно й безвідповідально романтизується історія України, яка насправді є національною трагедією («У нас воля виростала, / Дніпром умивалась, / У голови гори слала, / Степом укривалась!» / Кров'ю вона умивалась, / А спала на купах, / На козацьких вольних трупах, / Окрадених трупах!... / Прочитай-те знову / Тую славу. Та читайте / Од слова до слова, / Не минайте ані титли, / Ніже тії коми... / та й спитайте / Тоді себе: що ми?.. / Чий сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?...».

Наступний полемічний монолог автор будує, відповідаючи на пародійно цитовану репліку істориків-романтиків, зокрема: «Може, чванитесь, що братство / Віру заступило... / — Правда!.. правда, наїдались... / А чванитесь, що ми Польщу / Колись завалили!.. / Правда ваша: Польща впала, / Та й вас роздавила!» Кожна пара цих реплік і відповідей становить саркастичний вислів, який має два смислові плани — інакомовний та його розшифровку, чим створюється сатиричний ефект.

Четверта частина (від слів «Доборолась Україна / До самого краю. / Гірше ляха свої діти / Її розпинають...») поєднує всі ліричні теми послання: вона містить проповідницький монолог автора, в якому є елемент полеміки. Ця полеміка провадиться за допомогою так званої інкрустованої чужої мови, включеної у репліку негативного персонажа — офіційних публіцистів, з їхньою демагогічною фразеологією: «просвітити сучасними огнями», «повісти за віком». Причому в своїх пишномовних тирадах вони не торкаються суті соціального зла — самодержавства й кріпацтва. Далі монолог, звернений до земляків («Не дуріте самі себе...»), переходить у план самозаглиблення, де говорить поетове «я» устами ліричного героя: «Я ридаю, як згадаю / Діла незабутні / Дідів наших. Тяжкі діла! / Якби їх забути, / Я оддав би веселого / Віку половину». Підсумувавши сказане («Отака-то наша слава, / Слава України»), поет звертається до сучасників: «Отак і ви прочитайте...».

У п'ятій частині Шевченко пристрасно висловлює надію на відродження України. Тут сконцентовано ідею твору: «Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата — / Нехай

мати усміхнеться, / Заплакана мати...» Могутня потуга поетової любові до України спромоглася узгодити непримиренні соціальні сили й дала змогу закінчити послання гармонійним акордом надії.

Послання «І мертвим, і живим...» було сприйнято українською громадськістю як програма суспільної діяльності, як своєрідний другий заповіт поета — його заклик до відродження рідної культури, освіти шляхом усунення соціального визиску та об'єднання прогресивних сил нації заради її незалежності й вільного розвитку. Послання спричинилося до зламу в світогляді української інтелігенції і стало могутнім чинником становлення національного самоусвідомлення українського народу.

Словникова робота: 1. Запам'ятайте значення поданого терміна.

Образ автора — своєрідний персоніфікований художній образ людини у творі, який виступає не тільки автором-творцем, а й повноправним персонажем, ліричним героєм, набуваючи при цьому рис художнього образу. У романтичних творах образ автора наділяється винятковістю, моральними та світоглядними характеристиками, виражаючи ідейно-естетичну позицію письменника, виступає у ролі пророка, месії, вигнанця, громадянина, трибуна.

2. В яких творах виразно змальовується образ автора? 3. Які автобіографічні поезії ви вивчали в попередніх класах?

Підсумуйте прочитане. 1. Що спільного і відмінного в жанровій природі Шевченкового послання з його попередниками? 2. Хто виступає адресатами послання «І мертвим, і живим...»? 3. Яка роль опозиційних пар у розгортанні конфлікту твору? 4. За допомогою яких художніх засобів змальовується сатиричний образ панівної верстви українського суспільства? 5. В чому полягає повчальна спрямованість твору? 6. Схарактеризуйте своєрідність композиції поеми. 7. Яким постає образ автора у художньому світі послання?

Поміркуйте. 1. В чому сенс апокаліптичної картини народної помсти? Це заклик до повстання чи застереження визискувачам? 2. Прокоментуйте рядки: «В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля». 3. Чому Шевченко звертається до мертвих, живих сучасників і майбутніх поколінь українців? 4. Чи вірить поет в те, що «діти юродиві» стануть братами «найменшому брату»? Чи не виявляється в цьому утопічність ідеї рівності станів українського суспільства? 5. Чи стала, на вашу думку, незалежна Україна «свою хатою», надійною домівкою для мільйонів її громадян? Свою відповідь аргументуйте.

Тема жіночої долі

У творчості Тараса Шевченка важливе місце посідає повсякденне життя села й долі жінок-кріпачок як найбільш стражденної частини народу. Образи жінок щемливо змальовані митцем у багатьох ліричних творах. Проникливим психологізмом вирізняється написана на засланні серія жіночих віршів-монологів, таких, як «Ой одна я, одна», «Ой пішла я у яр за водою...», «Ой люлі, люлі, моя дитино...» й десятків інших. Одночасно Шевченко пише побутові поеми, розширюючи виднокіл зображення народного життя.

Символ занапащеної України

«Катерина» — романтична поема, написана у Петербурзі наприкінці 1838 — на початку 1839 років. *За жанром це ліро-епічна поема*, що була поширеною в той час у творчості європейських романтиків. Від епопеї, описової поеми романтична ліро-епічна поема відрізняється потужною ліричністю, суб'єктивністю, підкреслено схвильованим вираженням авторського співпереживання зображеному, тобто ліричною манерою розповіді.

Міжпредметні паралелі. Своїми жанровими ознаками «Катерина» Шевченка споріднена з ліро-епічними поемами Джона Байрона («Гяур», «Абідоська наречена», «Корсар»), Адама Міцкевича («Конрад Валленрод», «Гражина»), Олександра Пушкіна («Кавказький полонений», «Бахчисарайський фонтан»). Водночас тематика «Катерини» перегукується з художнім світом сентиментально-побутових повістей Квітки-Основ'яненка, зокрема з «Сердешною Оксаною». Шевченко добре знав повість «Відна Ліза» Миколи Карамзіна, поему «Едда» Євгенія Баратинського.

Зображення хресного шляху вигнаної з дому Катерини не має літературних попередників, його джерело — саме життя. Подійна основа сюжету — історія ошуканого кохання — у Шевченка ускладнена соціальним і національним моментом: ошуканець є подвійно чужою для селян людиною — як пан-офіцер і росіянин-москаль. Його аморальність мотивується звичайним панським егоїзмом та розбещеністю, а також зверхнім ставленням російського великодержавника до колонізованого ним народу. Чужими й немилосердними є і його підлеглі, солдати-москалі. Шевченко показав, за словами Івана Франка, «деморалізаційний вплив московської солдатчини на український сільський люд».

Тарас Шевченко. Катерина. 1842

У поемі зображено два суспільні табори, що протистоять один одному як сила творча — силі руйнівній. Народ зберігає власну самототожність і відтворює себе як етнос шляхом сімейного життя, додержуючись певних моральних приписів, звичаїв, які захищають від руйнування родину й моральність загалом, відторгаючи від себе тих, хто загрожує його існуванню: *«Нехай, кажуть, гине ледача дитина, / Коли не зуміла себе шанувать»*. Героїня поеми — сільська дівчина Катерина, щира, довірлива, безпосередня у почуттях, наділена від природи добротою. Знехтувавши моральним законом і волею батьків, які жили за цим законом, вона покохала москаля-офіцера Івана, в очах народу — напасника, колонізатора, й опинилася поза сільським середовищем; а відкинута паном-коханцем, залишилася і поза його станом, самотня й чужа обом таборах.

Сцена вигнання Катерини з дому глибоко трагічна: рідні люди, котрі люблять одне одного, змушені розлучитися, бо звичай і невблаганна воля сільської громади дужчі за їхню родинну любов. Ця трагічна колізія, розпач усіх трьох вражає

висловлені у монолозі-голосінні матері, короткій репліці вбитого горем батька. Катерина розуміє неминучість цього присуду. Глибоко хвилюючою є сцена її розставання з рідною хатою й селом; важлива художня деталь — та дрібчка рідної землі з-під вишні у садочку, торбинку з якою вона прикріплює до натільного хрестика як найсвятіше, а також її монолог — передчуття власної загибелі. Вона розчавлена загальною зневагою, її єдина надія і єдина ниточка, що прив'язує до життя, — коханий Іван. А коли й він відмовляється від неї та сина, Катерина поринає у безвихідний відчай і гине.

Епізод зустрічі Катерини з офіцером, його зради, її прозріння, безумства й загибелі змальовано по-романтичному згущеними барвами. Поряд із цим поведінка офіцера передана досить реалістично — аж до відтворення російської мови його коротких презирливих реплік у майстерно побудованому діалозі. У цій лаконічній сцені кожна деталь символізує глибоку моральну прірву між персонажами.

Основу сюжету поеми складає *хронотоп*, часово-просторовий (постійний образ шляху), причому шляху стражденного, хресного. Сюжет становить ланцюжок сцен, поєднаних авторськими розповідями й ліричними відступами. Отже, поема ліро-епічна: у ній розповідь про події переплітається з ліричними відступами. Отже, розповідач — невід'ємний образ ліро-епічної поеми: він присутній як очевидець подій, глибоко співчуває гіркій долі героїні, виражаючи власні почуття.

Своєрідною є композиція твору: розповідач стисло викладає всю історію кохання героїні, народження сина та її повне вір'яння. Ведучи розповідь у третій особі, розповідач непомітно переходить на позицію героїні й веде розповідь очима Катерини, її «голосом», її невласно-прямою мовою: *«За милого, як співати, / Любо й потужити. / Обіцявся чорнобровий, / Коли не загине, / Обіцявся вернутися. / Тойді Катерина / Буде собі московкою, / Забудеться горе»*.

Важливу композиційну функцію відіграють описи, пейзажі. Зокрема, третій розділ поеми відкривається нічним пейзажем, який дає привід розповідачеві посумувати над її долею: *«Бодай же вас, чорні брови, / Нікому не мати...»*. Лаконічний діалог Катерини з чумаками передає трагізм приниження молодой матері, підсилений ще і її двозначним становищем: на вигляд — молодиці, що вертається з прощі, отже, очищеної від гріхів, а у власному самоусвідомленні — грішної покритки.

Четвертий розділ відкривається пейзажним описом хуртовини, замерзлого ставу. Цей став — місце, де й відбудеться трагедія, а той же вітер замете і слід загиблої героїні. Драматизм

ситуації увиразнюється в заключному ліричному монолозі, що слугує рамкою цього епізоду. Поет оплакує долю Катеринино сина-байстрюти, позбавленого навіть материнної могили; його очікують сирітство й людська зневага.

Виразну композиційну функцію відіграє *епілог* поеми: випадкова зустріч батька-пана з сином-жебракком. Батько назавжди зрікається його. Кожна деталь, містка й значуща, виростає до символу.

Поетика цього раннього твору Шевченка прикметна досконалим поєднанням суто фольклорних рис із літературно-романтичними, а також тонкою реалістичною спостережливістю в деталях та їх стислим добором і лаконічністю. Поет досягає вражаючої виразності завдяки фольклорно-пісенним епітетам, метафорам, метоніміям, порівнянням, стилістичним зворотам — психологічному й синтаксичному паралелізмам, риторичним запитанням і відповідям, вигукам, звертанням — до героїні й до читачок. Мова героїні й автора рясніє розмовними зворотами й фразеологізмами; її інтонація то суто розмовна, то патетична. Урізноманітнюють виклад чергування авторської розповіді з монологами, діалогами, описами, ліричними роздумами, котрим притаманна широка гама почуттів — від співчутливо-філософської до гнівно-саркастичної.

Поема «Катерина» стала знаковою, бо змалювала центральний жіночий образ творчості Шевченка, причому образ найпопулярніший. У плині пізнішого читацького сприйняття образи та мотиви поеми почали прочитуватися в суспільно-політичному сенсі — як символічне уособлення колонізаційної політики Російської імперії щодо України, ошуканої Переяславською угодою 1654 року.

Мистецька скарбниця. Сучасними перегуками з поемою в українській літературі ХХ століття є кіноповість Олександра Довженка «Поема про море», поеми Миколи Вінграновського «Золоті ворота», Василя Голобородька «Катерина» та його ж поезія «Україна на сцені», вірші «Катерина» Леоніда Кисельова та «Шевченкова Катерина» Івана Драча — з мотивом знеславленої сучасної Катерини. Микола Бажан написав за текстом поеми однойменний кіносценарій. Образотворчі інтерпретації — картини Федора Кричевського, Івана Іжакевича, Василя Касіяна, Федора Коновалюка.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте значення нового терміна.

Хронотоп (грец. *chronos* — час, *topos* — місце) — зображення часу і простору в художньому творі в їх єдності, взаємозв'язках і взаємовиявленнях. Хронотоп змальовує просторово-часову картину світу й організовує композицію твору, відтворюючи її умовний образ.

2. Чим характеризується моделювання часо-просторових координат світу в поемі «Катерина» Шевченка? 3. Схарактеризуйте пейзажно-просторові картини світу в творі.

Підсумуйте прочитане. 1. Визначте жанр, тему та ідею твору «Катерина». 2. Чому поема здобула неабияку популярність у народі? 3. Схарактеризуйте мистецтво сюжетотворення в поемі. 4. За допомогою яких художніх прийомів розкривається характер Катерини? Як ставиться автор до своєї героїні? В чому це виявляється? 5. Що спонукало батьків вигнати дочку з хати? 6. Розкажіть про композиційні особливості поеми. 7. Яку оцінку поеми «Катерина» дав Іван Франко? 8. Назвіть відомі вам твори на сюжет занапащення аристократом простолюдники.

Поміркуйте. 1. Чому Шевченко співчуває і Катерині, і її батькам? 2. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що доля занапащеної Катерини символізує долю занапащеної України? Свою відповідь аргументуйте. 3. Назвіть ознаки романтичної ліро-епічної поеми. Доведіть, що «Катерина» має ці ознаки. 4. В чому полягає роздвоєність багатой душі, чуттєвості героїні та її вчинків? 5. Яка роль розповідача в організації художнього світу твору?

Робота в групах. Об'єднайтеся у п'ять груп, підготуйте усні виступи від кожної групи за такими завданнями: 1. Проаналізуйте психологічну еволюцію Катерини в однойменній поемі. 2. Розгляньте картину Шевченка «Катерина». Що зближує обидва твори, а що — відрізняє? 3. Доберіть з тексту поеми приклади різних тропів, з'ясуйте їх функції. 4. Чому поема «Катерина» прочитувалася тогочасним читачем не лише в соціальному, а й у політичному плані? 5. Поміркуйте, які елементи художньої структури поеми можна вважати реалістичними, які — сентиментальними, а які — романтичними.

Мистецька скарбниця. Розгляньте репродукцію картини «Катерина» Тараса Шевченка (с. 286). Яке враження справляє вона на вас? Які художні деталі творять тло картини? Яке художнє навантаження несе образ чумака під дубом? Зверніть увагу на художню виразність жестів персонажів. Які кольори переважають на полотні; що вони символізують?

Гуманістична самопожертва матері в ім'я дитини

Найдовершенішою з побутових поем вважають поему «Наймичка» (1845), якій Іван Франко присвятив статтю «Наймичка» Тараса Шевченка». З'ясовуючи проблематику твору, Іван Франко писав, що тема жінки — «одна з основних ідей Шевченка». Основою суспільності, на думку Шевченка, є сім'я, що тримається на засадах народної моралі і не здеморалізована сторонніми силами. «Сімейне життя, патріархальне і сумирне — то найбільша святість...» Російська присутність в Україні негативно впливала на життя українців.

Михайло Башилов. Наймичка

Головна героїня поеми — наймичка Ганна, зведена військовим селянська красуня. Щоб зберегти дитині життя, підкинула його, вже кількамісячного, багатим бездітним хуторянам — Трохиму й Насті. Цим вчинком зробила вже немолодих людей справді щасливими, бо їхнім найбільшим горем була бездітність, із перспективою самотньої старості й посмертної забутості. В поемі зображено життя Ганни, старих та її сина — аж до його одруження і перших років щасливого подружнього життя.

Конфлікт твору лежить у сфері морального вибору: це драма Ганни, котра заради щастя сина відмовилася не лише від особистого життя, а й від високого статусу матері. Вона криється зі своїм материнством, цілковито присвятивши себе синові та його родині. Образи ж Трохима й Насті служать лише тлом для історії Ганни.

Історія Ганни є ніби протиположністю до історії Катерини. Уже при зіставленні долі Катерини й наймички постає проблема морального вибору, який роблять героїні. Якщо Катерину розчавлює зрада коханого й зневага односельців, то Ганна турбується передусім про долю сина, а не власну. **Іван Франко** характеризував її так: «Наймичка — натура безмірно глибока, чуття у неї не тільки живе, але сильне та високе, любов до дитини така могутня, що перемагає все інше, заслонює перед нею весь світ, заставляє забути про себе саму, віддати все своє життя не для хвилиної покути, але для довгої жертви на користь своєї дитини».

Як досягає поет високої мистецької простоти? Передусім, читача тримає у постійній напрузі драматична тональність

твору. Драматичне напруження породжується з контрасту ідилічної теми родинного щастя, яку втілюють щасливі родинні пари — Трохим і Настя, пізніше — Марко й Катерина, — із драматизмом щоденної і таємної материнської самопожертви Ганни, її тяжким переживанням приниженості свого становища, неможливості легального материнства. Причому, на відміну від більшості поем, де емоційна розповідь супроводжується ліричним коментарем, запитаннями, вигуками, ліричними відступами, — тут розповідач прихований. Його співчуття виявлене в інтонації розповіді, зрідка лише прориваючись вигуками, емоційно виразними повторами й лексикою.

Ось, наприклад, коротенький фрагмент п'ятого розділу поеми «Наймичка» — розповідь про те, як Ганна ходила на прощу до Києва у той час, коли в селі відбувалося весілля її сина Марка, що для батьків буває найбільшим торжеством, вінцем їхніх життєвих зусиль. Ганна ж відмовилася навіть від ролі посаженої матері, боячись скомпрометувати сина перед багатими родичами. Спершу йде суто авторська розповідь: «А наймичка шкандибає, / Поспішає в Київ». Далі розповідач веде мову з погляду наймички, тобто описує події, ніби бачачи їх очима героїні й спільною з нею народнорозмовною мовою: «Прийшла в Київ — не спочила, / У міщанки стала, / Найнялася носить воду, / Бо грошей не стало / На молебствіє Варварі. / Носила-носила, / Кін із вісім заробила / Й Маркові купила / Святу шапочку в печерах / У Йвана святого, / Щоб голова не боліла / В Марка молодого...»

Композиція поеми «Наймичка» виявляє характерні риси жанрового різновиду романтичної ліро-епічної поеми. Вона відкривається неясним, загадковим «Прологом», у якому дія відбувається у суто романтичних обставинах — на могилі серед поля, в тумані, якому невідома «*молодиця молодая*» звиряється своїм горем.

У той же час мова героїні — не літературно-романтична, а пісенно-розмовна: спершу це своєрідний покайний монолог, який далі замінюється піснею про вдову-дітозгубницю. Пісня розкриває ту альтернативу, що грізно постала перед молодою матір'ю-покриткою, і якої вона не прийняла.

«Пролог» служить настроєвою увертюрою, створюючи сумовитий настрій очікування розгадки. Дальша дія складається з ланцюжка вершинних, найбільш значущих епізодів, кожному з яких присвячено окремий розділок, яких є вісім. Це розповідь у стилі казкового зачину («Був собі дід та баба...») про долю бездітної люблячої пари. Розповідач-спостерігач змальовує сцену знаходження подружжям підки-

нутого немовляти, сповнену радісних надій: «*От і талан, от і доля, / І не одинокі!*»; прихід наймички та її працю в господі.

Цікавою є хронотопна організація сюжету. Між третім та четвертим розділами — часовий інтервал років у вісімнадцять. Стисло повідомляється тільки про смерть Насті, прийомної матері Марка. У п'ятому розділі — два епізоди: підготовка до весілля та проща Ганни до Києва. На початку шостого розділу повідомляється про три щорічні подорожі наймички до Києва, про початок четвертої та про її повернення й гостинці онукам і невістці Катрі. Дія помітно уповільнюється: виявляється, що Ганна повернулася вже недужою, передчуваючи власну смерть. Сьомий розділ присвячено розповіді про її недугу й тривогу про Марка, який, чумаючи, затримався в дорозі. Тут особливо виразно виявлено родинну любов і невістки, й Трохима до Ганни. І нарешті, у восьмому, останньому, розділі показане неспішне щасливе повернення Марка і — контрастом до його настрою — сцену зізнання Ганни та її смерть.

Як бачимо, виклад у творі надзвичайно лаконічний. Кожна деталь несе значне смислове навантаження. Не може не зворушити читача цей образ тихої щоденної самопожертви. Тут варто нагадати слова Івана Франка: «*Змалювання такої постаті з такою вірністю і правдою, з такою чарівною простотою і натуральністю, без ходульності і фальшивого пафосу .., як се зробив Шевченко, належить до найбільших тріумфів правдивої штуки¹ і мусить уважатися за найкращий доказ великої геніальності Шевченка*».

Мистецька скарбниця. На сюжет поеми композитор Михайло Вериківський написав оперу «Наймичка». За мотивами однойменної повісті та поеми на кіностудії імені Олександра Довженка створено кінофільм-оперу «Наймичка». Окремі фрагменти твору поклали на музику Анатолій Кос-Анатольський, Кирило Стеценко та інші.

Підсумуйте прочитане. 1. Яку тему порушено в poemі «Наймичка»? 2. Яка проблема вибору стояла перед наймичкою в Шевченковій poemі? Як ви ставитесь до її вибору? В чому полягає самопожертва Ганни? 3. За допомогою яких художніх прийомів поет досяг напруженості в розгортанні сюжету? 4. Яке значення композиції у моделюванні материнського подвигу Ганни? 5. В чому виявляється романтична палітра твору?

Поміркуйте. 1. Виберіть із тексту поеми «Наймичка» рядки зі словом «мати» або «матір» та поясніть їхній смисл у даних кон-

¹ Ш т у к а — тут: мистецтво.

текстах. 2. Що означають рядки «І внучатам із клуночка Гостинці виймала»? 3. Розгляньте репродукцію картини Михайла Башилова «Наймичка» (с. 290). Які враження вона викликає? Чому на передньому плані зображено Ганну, яка заломила руки? Про що свідчать її жести і поза? Як художник передав драматизм переживань матері? Якими постають образи хуторян? Опишіть тло, на якому зображуються події.

 Творче завдання. Складіть порівняльний план образів Катерини та Ганни і підготуйте усну розповідь у класі.

Драматична доля жінки «у наших раї на землі»

Під час зимівлі Аральської експедиції в укріпленні Раїм навесні 1849 року Шевченко написав ліричну ідилію «Зацвіла в долині...», де змальоване наївне й по-дитячому чисте побачення закоханої пари. Текст завершувався коментарем розповідача, котрий містить докірливі рядки: «Якого ж ми раю / У Бога благаєм? / Рай у серце лізе, / А ми в церку лізем, / Заплющивши очі, — / Такого не хочем». Щиру любов і щасливе подружнє життя поет вважав найвищою цінністю — єдиним доступним людині раєм на землі.

Ніби продовжуючи ці розмисли, Шевченко невдовзі пише вірш «У наших раї на землі», де звеличує материнство: «У наших раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати

Тарас Шевченко. Селянська родина. 1843

*молодая / З своїм дитяточком малим». Люди жорстокі, а життя влаштоване так несправедливо, що і материнство у шлюбі вільної селянки завершується самотньою старістю в холодній хаті, а материнство всіма зневаженої покритки закінчується ще страшніше — бездомністю, загибеллю «*межи псами на морозі / Де-небудь під тином*». Ліричний герой поезії прозирає їхнє майбутнє — страждання життя, ходіння по муках, і в його душі замилювання щасливим материнством жінки з немовлям замінюється жалем і тривогою: майбутнє кожної з них асоціюється з долею Матері Божої, котрій судилися пекельні муки. Тому піднесений емоційний стан ліричного героя змінюється: «*печаль охопить душу; стане жаль / Мені її, і зажурюся, / І перед нею помолюся, / Мов перед образом святим / Тієї матері святої, / Що в мир наш Бога принесла...*»*

Композиційно у творі виділяються три частини: вступ згаданого змісту й дві частини, кожна з яких присвячена материнській долі в антигуманному світі, втіленій у ліричний сюжет з подієвою основою. Обидві героїні проходять шлях від материнського щастя до материнського горя — покинутості, самотності, беззахисності, близької загибелі. Ліричний оповідач перебуває у теперішньому ліричному часі, сягаючи думкою в нещасливе майбутнє однієї й другої матері. Звернений до героїнь монолог підкреслює оцю включеність майбутніх подій в уяву розповідача, сперту на життєвий досвід (це теж ознака ліричності твору). Авторське співпереживання виявляється в оцінних епітетах та окличних реченнях («*Весела, рада, Боже мій!*», «*Щасливая!*»). Щастя і гордість молоді матері виражені за допомогою нагромадження присудків, поєднаних повторами сполучника «і» на початку рядка. Така ритміко-синтаксична побудова відбиває наростання ліричної схвилюваності, яку по-доброму іронічно й сумовито переживає разом із героїнею оповідач. Теперішній час розповіді про самотню старість справляє враження свідчення спостерігача, котре своєю об'єктивністю посилює трагізм ситуації, коли покинута дітьми немічна жінка, терплячи голод і холод, молиться за своїх дітей.

Наступна розповідь про долю великомучениці-покритки жахає ще більше: адже народжений в муках син, трохи підрісши, покине її «*калікою на розпутті*», піде водити сліпця, а її ще й вилає «*за те, бач, / Що на світ родила. / І за те ще, що так тяжко / Дитину любила*». Материнська любов безмежна, вважає поет.

На початку липня 1858 року митець написав вірш «*Сон (На панщині пшеницю жала...)*». Відомо, що Шевченко наприкінці березня повернувся із заслання до Петербурга, де

кипіли пристрасті з приводу майбутньої селянської реформи — ліквідації кріпосного права. Цей вірш він написав на звороті свого офорту (гравюри) «Свята родина» за картиною Мурільйо. Всією своєю творчістю колишній кріпак пристрасно заперечував право на існування цього пережитку рабства, розкриваючи його нелюдські вияви.

За жанром — це ліричний образок. Змальовано сценку жнив на панщині: молода мати, погодувавши під снопом немовля-сина, стомлена, ненароком засинає і бачить щасливий сон про вільну працю на власнім «веселім полі» свого вже дорослого, одруженого, заможного Івана з родиною. Ліричним сюжетом вірша і є оце протиставлення щоденної кріпацької буденщини й щасливої мрії про майбутнє сина. Переписуючи вірш до свого «Щоденника», автор у піднесенні від думки про недалеку ліквідацію кріпацтва після останнього, гіркого, рядка *«Ще копу дожинать пішла...»* дописав ще два рядки: *«Останню, може; Бог pomoже, / Той сон твій справдиться»*. Невдовзі, додаючи текст вірша до листа Михайлові Максимовичу, зняв ці обнадійливі рядки, можливо, переконавшись, що його оптимізм передчасний, і не бажаючи в такий спосіб пом'якшувати гнітюче враження, яке справляв вірш на читача.

Поезія «Сон» є зразком зрілого Шевченкового стилю — письма без тропів; навіть епітетів тут лише два — *«веселім полі»*, *«тихенько сповила»*. Низка ж означень, що описують дорослого Івана, є інформативною (*«і уродливий, і багатий, / Не одинокий, а жонатий... не панський»*). Розповідач крок за кроком повідомляє про дії героїні шляхом градації дієслів: *«втомилася, пішла, пошкандибала, розповила, нагодувала, попестила, задрімала... усміхнулася, проснулася, глянула, взяла, сповила»*. Ці повтори утворюють плавну інтонацію переліку, позбавлену стрімких піднесень, вибухів почуття. Це подійно-фабульний кістяк ліричного сюжету. У сюжеті зміст її сну виділено зміною часу дієслова — з минулого доконаного на теперішній недоконаний; причому зберігається враження, що подія відбувається в цю мить.

Вірш написаний чотиристопним ямбом, твір має двадцять чотири рядки, не поділені на строфи. Однак за змістом та інтонаційно у ньому виділяються три композиційні фрагменти з різною кількістю рядків та характером чергування рим. Починається поезія з експозиції, де героїню-кріпачку зображено на жнивному полі. Тут спостерігаємо правильне чергування складів у рядках, яке, спільно з наскрізною жіночою римою, об'єднує дев'ять рядків у єдину цілість. Цей фрагмент підводить читача до зображення сну-мрії героїні. Розмаїття римування (кільцеві, суміжні, або парні рими) пожвавлює настрій

радісного піднесення героїні й ліричного автора-розповідача. І третя картинка — розв'язка ліричного сюжету: пробудження кріпачки, її повернення до підневільного існування, стан гіркого розчарування, яке поділяє з нею й ліричний герой. Вершина інтонаційної хвилі — такий рядок: «*Проснулася — нема нічого*». Після цього констатується та ж неволя, з опису якої сюжет починався: «*На панщині пшеницю жала*».

Автор прямо не висловлює свого ставлення до зображеного, але образи-деталі викликають у читача відповідні переживання. Так у цій ліричній мініатюрі різноманітними структурними моментами створюється красномовний реалістичний образ кріпаччини як ганебного суспільного інституту.

Музику на цей вірш написали Микола Лисенко та Юлій Мейтус.

**«Хто смів сказати, що не людина ти?»
(Максим Рильський)**

Апофеозом материнства, яке завжди святе, є образ Марії в однойменній поемі. «*Марія*» за жанром — *ліро-епічна філософська поема*, де на матеріалі біблійної міфології осмислено найбільш універсальні проблеми людського буття: духовності людини, сенсу її життя, який, за Шевченком, полягає у любові до людей, жертвованню служінні всім гнобленим і стражденим. Твір написано восени 1859 року в Петербурзі. Задум поєми сягає початкового періоду заслання. Після заслання ця думка зринає у вступі до поєми «*Неофіти*» (1857), де створено образ матері християнина, яка прозріває після його мученицької загибелі.

Поема «*Марія*» стала вершинним втіленням наскрізної для творчості Шевченка теми материнства, особливо материнства зневаженого, тобто теми матері-покритки. Поет найвище підносить *матерів-страдниць*, чие життя є втіленням високої та всеосяжної любові до людей, проголошеної християнством.

За головне джерело сюжету поєми «*Марія*» править біблійна легенда про Марію, Йосипа та Ісуса, а також, імовірно, деякі апокрифи, народні різдвяні колядки, різдвяні вірші. Поет використав їх лаконічно і лише у тих моментах, які стосуються материнства Марії, її ролі матері-виховательки великого людинолюбця Ісуса Христа. Описуючи події євангельської історії, поет уникав зображення суто містичних моментів, замінюючи їх, завдяки притаманному йому почуттю реальності, цілком природною мотивацією вчинків та подій. Стародавні біблійні події й постаті сприймалися поетом як живі паралелі до сучасності, вічні й завжди актуальні.

На чільному місці в сюжеті поєми — наймичка Марія, її доля, мрії, зустріч з апостолом, одруження з Йосипом, народ-

ження Сина, втеча до Єгипту, повернення, перші роки життя в Назареті й виховання Сина. Йдеться саме про ті події, які найповніше розкривають материнство Марії, віддану любов до Сина, навчання Його справедливості, доброти — ті якості, без яких Ісус не став би Боголюдиною. Мати взагалі, на переконання Шевченка, висловлене і в поетичних, і в прозових творах, — головна вихователька й навчителька добра й любові до людей. Це її роль у суспільстві. Марія зображена такою ідеальною матір'ю, причому матір'ю стражденною — покриткою, яку Йосиф, по-батьківськи люблячи свою наймичку, врятував від побиття камінням, одружившись із нею.

Психологічне багатство образу Марії розкривається, з одного боку, в скупих жестах і навіть у мовчанні, з другого — є прямим описом її думок і почуттів, а також — ліричним авторським коментарем. Поет веде свою героїню від дівочих роздумів і тривог, через радощі кохання, марне чекання, через жах перед розпратою фанатичного натовпу, через вимушений шлюб, тяжку образу, яку вона мовчки зносила: Марія потерпала, що її просто ошукано й покинуто. Але до неї прийшло полегшення, коли дізналася, що батько її майбутньої дитини справді був апостолом Месії і загинув за правду. Відтоді всі помисли Марії сконцентровані на найголовнішому для неї — долі її Сина, Його вихованні власною добротою й материнською любов'ю.

У центрі сюжету — Мати й Син (зауважмо, що Син ніде не названий по імені, що вказує на символічне розширення образу), інші постаті зображені як другорядні, дотичні до теми материнства й батьківства, втілені в образі старого Йосипа.

Йосип — двічі батько: він дбає про Марію, як про власну дитину, а тоді виховує й малого Ісуса — власною шляхетністю, добротою й працелюбством. Згодом малий Син уже *«допомагає старому батькові в трудах»*, вчиться теслярувати. Цей образ — суто шевченківський, далекий від біблійного прототипу. Адже, за Біблією, Йосип, ще молодий чоловік, обурений *«зрадою»* Марії, збирався вигнати її з дому, прирікши на ганебну смерть. Лише ангел уві сні застеріг його й зупинив. Шевченко ж малює високу шляхетність, порядність і надійність Йосипа, який раз у раз рятує життя Марії та Сина. В цьому ідеальному образі чоловіка, батька родини, сповненому загальнолюдських чеснот, найвиразніше виявляються риси українського національного характеру — лагідність, неговіркість, дбайливість, роботящість. Він мало говорить, але багато думає й робить. Це суто український сільський дід-тесляр і бондар, з національно характерними рисами зовнішності, жестами, мовою, деталями побуту (наприклад, опис побуту

Святої родини в очеретяній мазанці над Нілом — достеменно як в українському селі). Характеру твору не змінюють окремі єгипетсько-палестинські назви й реалії. Таким чином у зображенні постатей і буднів Святої родини загальнолюдський ідеал саможертвовної материнської любові набув суто національної форми вияву — за традицією світового мистецтва.

Образ Ісуса теж служить темі материнства — Його вчинки розкривають силу материнського і батьківського впливу. Син виростає чуйною, розумною, роботящою людиною. Вже семирічним він цілком переймається ідеєю правди і любові до людей, проповідуючи в храмі, *«як в світі жить, людей любить, / За правду стать! за правду згинуть!»*. Виважений добір деталей, стислість і точність вислову наближають розповідь до лаконізму і символізму Біблії, одночасно контрастуючи з нею авторським ліризмом.

Вступ-молитва до Матері Божої вводить у твір трагічний пафос теми материнського горя і хресних страждань Її Сина. В ліричному коментарі до розповіді, у звертаннях до Марії автор пророкує горе й утішає, обурюється й співчуває. Він здебільшого трагічний, але часом несподівано іронічний. Глибинний конфлікт добра і зла виражено шляхом зіткнення двох інтонаційних тем. Тональністю замилювання й співчуття пронизані образи Марії, Сина, Йосипа.

Тема зла — це деспотизм (рішення Ірода, страта Месії, тяжкий голос римського вісника, який передає наказ іти до Віфлеєму, дітовбивство, страшні очі сфінксів і піраміди — *«фараонова сторожа»*), це фатальність долі (іграшковий *«хрестик-шибеничка»* Сина Марії і Його розп'яття, фінал життя самої Марії — *«під тином, / Сумуючи, у бур'яні / Умерла з голоду»*).

У тексті твору невимушено поєднуються елементи різних мовних стилів — церковнослов'янського риторичного й українського народнорозмовного, побутового. Художня палітра складається з біблійних реалій, назв, імен, тропів, фразеологізмів, а також української фольклорної символіки, побутових деталей сільського життя, народно-розмовних зворотів, пісенних епітетів, порівнянь, метафор (*«отрясе, / Одує прах з його хітона, / Зашиє дірочку...»*, *«униніє і страх / Розвіяла, мов ту полову...»*, *«сфінкси, мов сичі...»*, *«пішла на Ніл сороченята проти...»*). Контрастують деталі, набуваючи символічного змісту: веселі й здорові діти несуть іграшку — хрестик-шибеничку, символ майбутньої страти. На місці недавньої оселі *«будяк колючий з кропивою / Коло криниці поросли»* — символи руїни й пустки. Контрастують жести, почуття: Марія *«сумно озирнулась і веселенькая пішла...»*.

У текст поеми вмонтовано такі ліричні мікрожанри, як молитва, інвектива, пророцтво, ідилія.

Загалом, твір становить досконало виважену цілість. Відомий німецький письменник ХХ століття *Альфред Курелла* писав про «Марію» Шевченка: *«Перетворити Ісуса та Марію в людей, великих і святих тільки своєю любов'ю і стражданнями, розповісти їх просте, але безмежно болюче життя в ліричній поемі не наважиться будь-який поет. А Шевченко наважився на більше — він зробив з Марії навчительку, натхненницю Христа, він зробив її носієм небаченого героїзму. Жоден з поетів не наважився піднести жінку на таку височінь, на яку насмілювся селянин-кріпак Шевченко»*. Академік *Іван Дзюба* висловився проникливо й всеосяжно: *«Марія» — вершина Шевченкової великої простоти, і разом з тим — яка вона глибока, і складна, і невичерпна!»*

Підсумуйте прочитане. 1. Яке переживання героїні — безіменної кріпачки-жниці — є центром ліричного сюжету поезії «Сон (На панщині пшеницю жала...)»? 2. Коли виник задум у Шевченка написати поему про святу Марію? 3. Назвіть джерела поеми. 4. Чим різняться образи Марії та Йосипа від їхніх євангелійних прототипів? 5. У яких творах Шевченка зображено матір із сином і аналогію з якими постатями мав на увазі автор? (*Підказка*: зверніть увагу на два останні рядки поезії «І Архімед, і Галілей...») 6. Чому поема «Марія» підсумовує тему материнства у творчості поета? В чому своєрідність сюжету поеми? 7. Як оцінили «Марію» Іван Франко, Альфред Курелла, Іван Дзюба?

Поміркуйте. 1. Зіставте дві жіночі долі з Шевченкової поезії «У нашім раї на землі...». Чому поет побожно схиляється перед матір'ю з дитиною? Схарактеризуйте суспільне й родинне становище жінки в часи Шевченка. 2. З якою метою автор поеми «Марія» українизував біблійний сюжет? Чи були в українському фольклорі твори подібного типу? 3. Чому поет замінив у «Марії» містичний догмат непорочного зачаття на природне батьківство апостола? 4. Чи погоджуєтеся ви з поширеною тривалий час тезою, що поема «Марія» є свідченням атеїстичних поглядів Шевченка? 5. Викладіть свої міркування стосовно так і не з'ясованого питання: чому Шевченко викреслив у «Більшій книжці» рядки фіналу «Марії», що стояли після рядка «Умерла з голоду. Амінь». 6. Розгляньте та опишіть картину Шевченка «Селянська родина» (с. 293). Які деталі промовляють, що батьки обговорюють вчинок хлопчика, який розбив кухлик? З чого видно лагідну вдачу матері і прохання не карати сина? (*Підказка*: про це свідчать її жести. Молода мати обачно торкається лівою рукою плеча чоловіка, а правою робить рух до глядача, утримуючи хлопчика, щоб він не йшов від її опіки. Очевидно, мати нагадує чоловікові, що їхній син, коли стане дорослим, у вирі життя зазнає і кар та лих, які

приготувала йому доля. Материнська етика, характерна для української жінки, нагадує ідею «Сікстинської мадонни» Рафаеля).

Робота в групах. Об'єднайтесь у чотири групи і підготуйте усні виступи на теми: 1. Які факти підтверджують релігійність Шевченка? 2. За допомогою яких художніх засобів розкривається образ Марії? 3. У чому своєрідність художньої палітри стилю твору? 4. Доберіть приклади художніх тропів і з'ясуйте їх естетичну роль у змалюванні художнього світу поеми «Марія».

Творче завдання. Напишіть удома твір, обравши одну з тем: 1. Які проблеми порушив поет у поемі «Марія»? 2. Як розвивається тема зла і добра в уявній картині світу поеми? 3. Які духовні цінності несуть у собі образи Марії, Йосипа та Христа?

Мистецька скарбниця. Роздивіться картину «Сікстинська Мадонна» Рафаеля Санті, розкажіть про її сюжет. Як художник відтворив божественне і земне начало в центральному образі? Чим співзвучна «Марія» Шевченка «Сікстинській Мадонні» Рафаеля?

Рафаель. Сікстинська Мадонна

Лірика Шевченка періоду арешту й заслання

За майже два місяці слідства й перебування в казематі III відділу імператорської канцелярії Шевченко усвідомив катастрофічність зламу в його долі й незглибиму прірву, що відділила його від минулого, від України. В такій атмосфері він написав тринадцять поезій, які об'єднав назвою «В казематі». Сама назва циклу — символічна. Життєвою основою циклу є ситуація слідства, тривожного очікування вироку, невідомості щодо свого майбутнього. У написаних від імені ліричного героя поезіях «Мені однаково, чи буду...», «Н. Костомарову», «В неволі тяжко, хоча й волі...», «Чи ми ще зійдемося знову...» звучать автобіографічні нотки. В маленькому шедевр — ліричній мініатюрі «Мені однаково, чи буду...» ліричний герой, згадавши безрадісне дитинство «*меж чужими*», в неволі, так само бачить свою майбутню долю: смерть також у неволі, без співчуття «*своїх*». Рядки «*Та неоднаково мені, / Як Україну злії люде / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окрадену, збудять... / Ох, не однаково мені*» — засвідчують вболівання поета не за власну долю, а за долю України, яка для нього є найбільшою цінністю. Історія, на жаль, підтвердила, що недаремно Шевченкову інтуїцію вважають пророчною.

Окрім згаданих ліричних монологів, цикл «В казематі» містить різножанрові поезії на теми народного життя в Україні. Пісенним монологом самотньої дівчини із думки «*Ой одна я, одна...*» розпочинається тема жіночої долі в ліриці періоду заслання. Цю тему розкривають: романтична балада «*Чого ти ходиш на могилу?*» з мотивами розлуки, людського осуду, смерті з туги за коханим; елегія «*Ой три шляхи широкії...*» з фольклорною поетикою та баладною трагічною розв'язкою. Сюди належить і ліричний вірш з фабульною основою «*Рано-вранці новобранці...*», де спричинена рекрутчиною трагедія родини передана співчутливою розповіддю поета, у яку наприкінці влітається голос каліки-солдата, що через багато років застав пустою ту хату, де колись жила його наречена. Тяжкими роздумами про майбутню неволю й смерть у чужій землі породжена притча «*Косар*» — алегорія всеруйнучої неблаганної смерті.

«Садок вишневий коло хати...». Поезія є винятком із загальної тональності циклу «В казематі». В ній відтворюється ідилія — замилене зображення сільського літнього вечора, відпочинок щасливої родини після завершення денної праці. Вражає художня майстерність поета. Він створює динамічний опис без уживання тропів, ліричного коментаря автора, за допо-

Василь Касіян.
«Садок вишневий коло хати»

могою точних, виважених значущих деталей. Любі поетовому серцю малюнки тихої мальовничої природи й лагідного сільського вечора існують ніби самі по собі. Погляд ліричного розповідача переходить від подробиці до подробиці, доки мазок за мазком не створюється цілісний образ, в якому все живе, все рухається. Теперішній час опису має узагальнений характер. Передається не одномоментна дія з конкретно поійменованими персонажами (що властиве епічному сюжету), а динаміка повторюваних, звичайних подій і жестів, того, що відбувається раз у раз кожного літнього вечора в українському

селі (такі щемливі ліричні малюнки-спогади про Україну відтоді не полишають поета й прозаїка на довгі, нескінченні десять років солдатської неволі).

Оцінна позиція автора у цій поезії яскраво відчутна завдяки ідилічному настроєві замилювання простим, природним ладом трудового життя з чергуванням праці й відпочинку, дружною родиною, духовною красою людей — всім тим, що поет звеличує як найвищі цінності. *Іван Франко* зазначив, що весь цей вірш — «*немов моментальна фотографія настрою поетової душі, викликаного образом тихого, весняного українського вечора*». Три п'ятирядкові строфи, ніби три кадри, рухають ліричний сюжет у часі, послідовно змальовуючи дію за дією, причому скрізь місце дії — вишневий садок коло хати. Цей образ — «коло хати» — послідовно завершує перший рядок кожної строфи (такий художній прийом називається *епіфорою*), пов'язуючи строфи в єдину цілісність. Правильний ритм, лексичні й звукові повтори забезпечують наспівність твору, який надихнув на створення музики багатьох композиторів: Миколу Лисенка, Якова Степового, Гната Хоткевича, Петра Чайковського та інших.

Тематичний діапазон лірики часів заслання широкий. Вона сповнена автобіографічних мотивів. «Лірика долі» містить особистісні мотиви кохання й розлуки («Сонце заходить, гори чорніють», «Г.З.» («Немає гірше, як в неволі»), «Якби зустрілися ми знову...»), самотності, прагнення знайти близьку людину («І небо невміє, і заспані хвилі...», «В неволі, в самоті немає...»), мужності в нещасті, роздуми над власною долею, марним плином часу в неволі («Мені тринадцятий

минало...», «Лічу в неволі дні і ночі...»). Поет повертається в минуле, у щемкі дитячі спогади («І виріс я на чужині...», «І золотої й дорогої», «Якби ви знали, паничі...»). Вони належать до «лірики долі», оповідають про кріпацьке дитинство поета й цим прокладають місток до зображення кріпацьких доль і викриття кріпосництва як такого.

Ліричний образок «І досі сниться: під горою...» — рідкісна для Шевченка ідилія, видіння безхмарного родинного щастя, до якого всією душею поривався Шевченко. Це останній вірш із написаних на засланні.

У ліриці періоду заслання слід вирізнити ще й великий пласт фольклорних стилізацій — пісенної та розповідної лірики, де мову веде ліричний персонаж — знедолена дівчина чи жінка. Максим Рильський назвав ці поезії «жіночою лірикою», котра є зібрання «позбавлених декоративного романтизму таких потрясаюче-стислих оповідей жінок-страдниць», як «Ой пішла я у яр за водою», «У неділеньку та ранесенько», «Ой люлі, люлі, моя дитино», «Ой я свого чоловіка». Саме ці поезії відбивають наближення поетичного стилю Шевченкової лірики до стилю народної оповіді, без метафор, без яскравих епітетів. У них драматична напруга створюється самою фабулою (подієвістю), добором промовистих деталей, тоном довірливої сповіді простої жінки.

Поетичне творення переривається наступним арештом 23 квітня 1850 року в Оренбурзі, слідством і новим засланням у далекий форт на Каспійському морі — Новопетровське укріплення, яке йому дозволять залишити тільки 3 серпня 1857 року. Тут він не писав поезій, натомість малював, писав прозові повісті російською мовою, сподіваючись хоча б таким чином повернутися в літературу й донести до читача правду про Україну. Проза прикметна автобіографічністю та яскравим виявом української ментальності автора. Пишучи, він просто перекладав свою внутрішню — рідну — мову російською, часто вдаючись до мовних штампів російської сентиментальної та романтичної прози.

«Доля. Муза. Слава». У Нижньому Новгороді Шевченко пише низку підсумкових творів. Це передусім триптих «Доля. Муза. Слава», написаний одним подихом 9 лютого 1858 року. Зміст триптиха — перегляд світоглядних цінностей, утвердження етичної сутності власного життєвого й поетичного шляху: основна цінність життя і поезії — правда. Її митець прагнув до кінця життя висловлювати «неложними устами» — відверто й чесно, як «молитву діяти».

«Доля». За своїм жанром це — лірична медитація, оформлена як монолог ліричного героя із вкрапленням діалогу:

« — Учися, серденько, колись / З нас будуть люди, — ти сказала ». Її ліричний сюжет складається з чотирьох композиційно-сміслових частин. У першій ліричний герой звертається до персоніфікованої долі (в народній міфології Доля — міфологічна істота, добра чи зла, ледача чи дбайлива). Це розповідь-спогад про опіку Долі над героєм, її обіцянку вивести його в люди. Композиційно твір будується на опозиціях — тезах (твердженнях) і антитезах (запереченнях). Тому наступний фрагмент — гранично стислий, усього півтора рядка: *«А ти збрехала. / Які з нас люди?»*. В ліричному розгортанні сюжету вірша ці два речення становлять самостійну частину, тобто антитезу — така їхня смислова та образна щільність. Наступна важлива частина — кульмінаційна, синтезує думки, висловлені у двох перших: *«Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли: у нас нема / Зерна неправди за собою»*. Нарешті, останні чотири рядки утворюють коду — стислу кінцівку, яка містить спонуку до подальшого шляху: *«Ходімо даліше, даліше слава, / А слава — заповідь моя»*.

Йдеться не про честолобство: у Шевченка мотив слави багатозначневий. У загальному плані слава — це розголос і пам'ять. І те й друге може мати різний зміст і характер: слава може бути і доброю, і злою (уже третій вірш триптиха — «Слава», написаний у бурлескно-насмішкуватому тоні, демонструє останнє). Іван Дзюба спеціально дослідив історію наповнення мотиву слави в європейському контексті, починаючи від античності, й виявив не тільки багатозначність, а й суперечливий зміст цього поняття в Шевченка: доброю і святою є передусім Божа слава, а також слава козацька — на противагу фарисейству інквізиції («Єретик») та злій славі зрадників («І мертвим, і живим...»). Вчений також звернув увагу й на такий складник смислу слави у Шевченка, як відчуття своєї місії — «місії історичної і місії богонатхненної», що було вже в «Заповіті», а в останні роки й дні життя «*постає в біблійній мові, в шатах святості*», зокрема у прощальному вірші «Чи не покинуть нам, небого...», зверненому до своєї Долі-Музи.

Лірика останнього періоду творчості

Шевченкова лірика початку 60-х років XIX століття — унікальне явище, сповнене контрастів. Його своєрідність полягає у темах, настроях, жанрах, поетиці. Найпомітніша тема — *політично-викривна*, вона означає інтонації, систему образів, гаму ліричних інвектив, як-от у поезіях «Мій Боже милий, знову лихо!..», «Якби-то ти, Богдане п'яний!..»,

«І Архімед, і Галілей...», «Хоча лежачого й не б'ють...», «О люди! Люди-небораки!...», «Бували війни й військовії свари...». Деякі вірші вибудовуються як ліричні медитації політичного змісту («*Я не нездужаю, нівроку...*»), в яких особисті мотиви переплітаються з громадянськими. Ліричний герой скаржиться на невимовний душевний біль. Цей неспокійний стан, тривогу-передчуття передано за допомогою дієслів: *плаче, болить, не спить*. Важливу художню роль відіграє і порівняння *мов негодована дитина*. Ліричний герой разом з народом очікує сподіваної волі, хоча й не вірить владі: «*Добра не жди, / Не жди сподіваної волі — / Вона заснула: цар Микола / Її приспав*». З громадянською мужністю герой називає речі своїми іменами, стає пристрасним трибуном, звертаючись до поневоленого народу: «*А щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / Громадою обух стали, / Та добре вигострить сокиру — / Та й заходиться вже будить*». За ці рядки деякі літературознавці назвали Шевченка «*співцем селянської революції*». Проте це звужений погляд. Тарас Шевченко поетизує людину дії, закликаючи не тільки селян, а й загалом борців гартувати свій бойовий дух. Генріх Гейне так само оспівував *людину з сокирою*, мечем, вартового, барабанщика, але ж ніхто не називає німецького поета «*співцем селянської революції*».

Використовує поет і *жанр молитви*, створивши цикл молитов, написаних у травні 1860 року, в яких висловлене благання до Бога подати поетові «*любов, сердечний рай*». Ці ліричні перлини могли бути відгуком на враження, яке справила на Шевченка наймичка Ликера Полусмак. Перебіг цього роману виявлений у низці *творів інтимного плану*. Ліричний герой висловлює сподівання на родинне щастя («*Подражаніє сербському*», «*Ликері*»), а відтак і розчарування, що виникло у поета від переживання розлуки з дівчиною («*Барвінок цвів і зеленів...*», «*Л.*»), усвідомлення краху надій на новий весняний розквіт.

Поезія «*Росли укупочці, зросли*» (1860) написана у перші дні закоханості в Ликеру Полусмак. Вірш відбиває палкі надії Тараса Григоровича на щасливе одруження. Побудований він за принципом притчі: спершу розповідається про щасливе життя невідомої люблячої пари. Згодом цей життєвий взірець стає змістом молитви поета до «*всещедрого Бога*» — подати й «*нам*» «*отак цвісти, отак рости, / Так одружитися і йти... / Любов безвічну, сугубу / На той світ тихий принести*».

У ліричній мініатюрі ніби програється варіант спільної долі, який міг би відбутися — двоє дітей, що зросли разом й,

роз'єднані життям, пізніше знову зустрілися, побрались і в любові та злагоді пройшли свій земний шлях. Цього пристрасно бажав собі (й, очевидно, Ликері) поет.

Композиція мініатюри — двочастинна, кожна з двох восьмирядкових строф *чотиристопного ямба* (улюблений віршовий розмір Шевченка другої половини творчості) відповідає окремій композиційній частині. Кожна строфа зцементована наскрізною римою: у першій це — *«зросли — розійшлись — прийшли — жили»*; у другій строфі — *«рости — перейти — принести»*; цими римами позначено подійну лінію ліричного сюжету. Перша строфа — це лірична розповідь від 3-ї особи, завдяки якій маємо ліричний фрагмент з розповідною основою, тобто з подієвістю (фабульністю); друга строфа — звернений монолог, властивий жанрові молитви. Герої притчі не названі — важить їхня спільна доля; герої другої частини — сам ліричний герой-поет і його кохана. Стиль мініатюри — стримано прозаїчний, характерний для пізнього Шевченка: з тропів поет використовує епітети *«тихо, весело прийшли»*, *«неповинні»*, *«тяжка дорога»*, *«світ тихий»* (двічі), *«любов безвічна»*; метафори *«отак цвісти, отак рости»*. Загалом же ліричний сюжет побудований на смисловому зіставленні обох частин і логічному розвиткові думки.

В останньому вірші — *«Чи не покинуть нам, небого...»* — поет звертається до своєї Музи-натхненниці. Образ Музи спершу розвивається у не характерній для митця бурлескно-гумористичній тональності: тяжко хворий, уже передчуваючи смерть, Шевченко не втрачає гумору. Далі поет полишає цей тон і звертається до Музи із найніжнішими епітетами: *«моя сестро»*, *«мій друже»*, *«дружину святая»*. У цьому образі Музи-зорі з її *«безвічними сестрами-зорями»* поєднуються мотиви «вечірньої зорі», зорі-коханої та зорі-натхненниці. Образ же слави, раніше бурлескний («Царі», «Слава»), тут піднесено високий (*«слава святая»*). Заключна частина твору має поважну елегійну тональність. Тепер уже навіть *«молодая, безвічная»* слава нічого не важить для поета перед лицем смерті. Лише Музу, свого *«святого супутника»*, бажає поет зберегти й за порогом буття. І Україну.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте подані терміни.

Епіфора (грец. epiphora — повторення) — стилістична фігура, що передбачає повторення однакових слів у кінці рядків або строф з метою посилення виразності та ритмодинаміки вірша, фраз у прозових чи драматичних творах.

Медитація (лат. meditatio — роздум) — жанровий різновид філософської лірики, що відтворює роздуми поета над

проблемами буття людини, вічними темами життя і смерті, любові й ненависті, людини і суспільства, поета і світу та інші. Ця гама думок, почуттів і переживань втілюється з допомогою ліричного героя. Характерною ознакою медитації є осмислення глибинних начал життєвих явищ, емоцій, почуттів.

2. Доберіть приклади епіфори з поезій Шевченка і з'ясуйте їх художню роль. 3. Які поезії Шевченка слід віднести до жанру медитації? 4. Хто з українських романтиків звертався до жанру медитації?

Підсумуйте прочитане. 1. Коли створено цикл «В казематі»? Які настрої поета знайшли в ньому свій вияв? 2. Який вірш циклу справив на вас найбільше враження і чим саме? 3. Розкажіть про жанрове розмаїття циклу. 4. Чим схвилювала вас медитація «Мені однаково, чи буду...»? 5. Схарактеризуйте тематику лірики періоду заслання. В яких віршах цього періоду яскраво виражено фольклорну поетику?

Поміркуйте. 1. Схарактеризуйте громадянську позицію Шевченка у віршах періоду заслання. Чому поезію цього періоду називають «лірикою долі»? 2. Які духовні цінності утверджував поет у вірші «Садок вишневий коло хати»? 3. Як у поезії періоду заслання відбився Шевченків ідеал людини?

Аналізуємо твір. 1. Яким постає світ у вірші «Садок вишневий коло хати»? 2. Чому Шевченко поетизує українську родину? 3. До якого ліричного жанру належить поезія? 4. В чому полягає художня майстерність твору? 5. Визначте його віршовий розмір і розкажіть, як він впливає на змістове наповнення твору.

1. Словесно створіть ілюстрацію «Садок вишневий коло хати». Що ви зобразили б на першому плані? Яке місце у вашому малюнку посідатиме природа? 2. Опишіть картину Василя Касіяна «Садок вишневий коло хати» (с. 302). Як поєднуються між собою плани цього полотна? Що в центрі композиції? Які образи художник домислив? Що символізує лелече гніздо на хаті?

Робота в групах. Об'єднайтеся в чотири групи, підготуйте усні виступи на подані теми: 1. Порівняйте ліричні сюжети поезій «Ми вкупочці колись росли...», «Росли укупочці, зросли...» та «Зійшлись, побрались, поєднались...», зробіть висновки. 2. Яким уявляв поет подружнє щастя? Доберіть відповідні цитати із текстів. Як у цих поглядах митця відбилися загальнолюдські цінності? 3. Хто є суб'єктом інтимної лірики Шевченка останнього періоду життя? Наведіть приклади. 4. Назвіть зразки «персональної» лірики, в якій оповідь веде дівчина. З якою метою поет застосував такий прийом оповіді?

Аналізуємо твір. 1. В чому виявляються жанрові прикмети «Долі» як медитації? 2. Проаналізуйте розвиток думок і почуттів

ліричного героя у вірші. 3. Якими рисами наділено долю? 4. Як називається художній прийом звертання до неживого предмета? 5. В яких рядках виражається ідея твору? 6. Розкрийте смислове значення образу слави. 7. Яким є життєвий ідеал поета? Як оцінює своє життя Шевченко? 8. Визначте віршовий розмір і з'ясуйте його смислово виразність.

Тарас Шевченко і Біблія

Вам уже відомо, що Біблія — священна книга двох основних світових релігій — іудаїзму та християнства. Вона створювалася упродовж 1600 років майже сорока авторами. На ній засновується культура Європи й Близького Сходу.

Життя Шевченкового села Кирилівки на Черкащині, як і тисяч українських сіл, традиційно керувалося календарем церковних свят, узгодженим із циклами пір року. Літургійні тексти церковних відправ вписувалися в пам'ять кожного селянина з дитинства. Вам уже відомо, що вчитель-дяк посилав Тараса «на заробітки» — читати Псалтир над померлими. Цю надзвичайно популярну біблійну «Книгу хвалінь», що становить ліричну збірку пристрасних рефлексій, молитов, оскаржень, Шевченко знав напам'ять.

Біблія також належала до обов'язкової програми навчання в Петербурзькій Академії мистецтв. Дорослим Шевченко постійно звертався до Біблії, мав її при собі, особливо багато читав на засланні. Про його інтерес і знання Біблії, визнання її морального авторитету свідчать і спогади сучасників, і його власні твори, епіграфи до поезій періоду «трьох літ» і пізніших творів, переспів десяти «Давидових псалмів», вірші «Пророк», наслідування пророцьким книгам — «Подражаніє 11 псалму», «Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)», «Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19», «Осія. Глава XIV. Подражаніє», поема «Марія», вірш «Саул».

З Біблією у Шевченка пов'язані такі мотиви: неволя вибраного народу; насміх чужих — ворогів; національний сором — мовчання поневолених; погроза деспотам Божою карою; майбутній вільний розквіт народу; усепощення. Це мотиви, котрі увиразнюються завдяки біблійним сюжетам, притчам, прямим відсиленням до тексту Біблії. Раз у раз Шевченко у своїх текстах згадує Христа, Марію, Івана Хрестителя, пророків та євангелістів, біблійних персонажів — Йова, Лазаря й багатьох інших. Слово «Бог» вжито в текстах поета 193 рази, «Божий» у різних відмінках — 210, «святий» — 137 разів.

Міжпредметні паралелі. Переспіви псалмів — жанр, дуже поширений у світовій поезії, а також в українській поезії доби бароко. У XVII столітті псалми переспівували Лазар Баранович, Стефан Яворський, у XVIII столітті — Феофан Прокопович, Григорій Сковорода. У російській літературі переспіви псалмів зробили Василь Капніст, Михайло Ломоносов, Гавриїл Державін, у польській — Ян Трембицький, Ян Кохановський, Зигмунд Красинський. У XIX столітті перший український переспів псалма здійснив Шевченко, а після нього в цьому поетичному жанрі працювали Петро Гулак-Артемовський, Михайло Максимович, Маркіян Шашкевич, Степан Руданський, Пантелеймон Куліш, Павло Грабовський, Іван Франко, Леся Українка, Олександр Олесь, Євген Маланюк. Поняття переспіву означає більшу свободу автора, аніж при перекладанні твору.

Цикл «Давидові псалми» написаний Шевченком у грудні 1845 року. До ліричного циклу увійшли переспіви десяти псалмів — **1, 12, 43, 52, 53, 81, 93, 132, 136, 149-го** з Псалтиря. Шевченко зробив авторську інтерпретацію псалмів, близьких йому на той час морально-етичним чи соціальним змістом. Ключовими мотивами циклу є звеличення добрих і чесних та осуд підступних і агресивних людей, надія на Божу справедливість та допомогу, причому не в пасивному очікуванні Божого втручання, а в заклик до суспільної активності.

Уже в псалмі 1-му («Блаженний муж на лукаву не вступає раду») виникає наскрізна для усього циклу тема перемоги добра над злом завдяки Божій справедливості. Поет протиставив *блаженного мужа*, котрий глибоко сповідує Закон Божий, *злому, лютому, добрих — лукавим, нечестивим*, розвиваючи біблійне порівняння добрих з плодучим деревом над водою і пророкуючи загибель злим, за якими западеться й слід, ніби розвіяний вітром попіл (у Біблії — полова). Не раз потім виникатиме у Шевченка тема добрих діл (або як тут — «*діла добрих оновляться, / Діла злих загинуть*»). Згодом до переспівів псалма звернуться Іван Франко і Ліна Костенко.

Наступний — псалом 12-й «**Чи ти мене, Боже милий**» (у сучасних виданнях Біблії — це псалом 13-й, так само як порядкові номери й наступних псалмів зсунуті на одиницю порівняно з церковнослов'янською Біблією 1824 року, якою користувався Шевченко, оскільки грецька Біблія багатша від давньоєврейської на один псалом). Цей псалом — молитва, у Біблії — Давидова, з якою цілком солідаризується Шевченків

ліричний герой, котрий виступає з позиції кожного українця в ситуації поневолення України. Поет тяжко переживає нападництво з боку ворога *«лютого»*, *«хитрого»*, благає Бога врятувати від *«лютої муки»*. Тут виникає болючий для поета мотив ворожого насміху, розвинутий далі у псалмі 43-му, де *«я»* ліричного героя цілковито зливається з *«ми»* його народу в пристрасній молитві. У цьому особливо важливому для поета псалмі ліричний суб'єкт докоряє Богові за попуст новим ворогам, котрі *«Розкрадають, як овець нас, / І жеруть...»*, котрі *«кивають, сміючися, / На нас головами, / І всякий день перед нами — / Сид наш перед нами. / Окрадені, замучені, / В путах умираєм...»*. (Ці рядки псалма поет поставить епіграфом до містерії *«Великий льох»*.) Тогочасному читачеві було ясно, про якого ворога йдеться, а мотив національного сорому набув широкого розвитку в українській поезії. Та поет вносить у свій переспів новий мотив, відсутній у Біблії (у якій псалмоспівець цілком покладається на Божий рятунок), поет просить Бога допомогти *«нам встать на ката знову»*. Такий образ суттєво змінює смисл молитви: зберігаючи форму моління, поет закликає до народного опору гнобителям, до збройного повстання. Найпевніше, митець обрав цей текст під впливом романтизованої *«Історії русів»*, у якій автор проводить паралель між вавилонським полонем і придушенням козацької держави Московським царством.

Найбільшої трагедійної напруги сповнений псалом 136-й *«На ріках круг Вавилону»*. Це плач юдеїв у вавилонському полоні, що тривав від 586 року до н.д. — часу завоювання Ізраїлю вавилонським царем Навуходоносором — до завоювання Вавилону перським царем Кіром, котрий 538 року до н.д. дозволив юдеям повернутися до Ізраїлю. У поезії зображено духовний спротив цілого народу поневолювачам, котрі прагнули зламати його й морально, поглумитися над народними святощами — сіонськими піснями. Проте невірники залишилися незламно вірні своїй *«славі»* — Іерусалимові, вороги почули від них клятву вірності рідному краю й прокляття Вавилоніві. Від Шевченка в українській літературі пішла метафора *«вавилонського полону»* стосовно підневільного становища України в Російській імперії та клятви вірності Україні. Згодом цей псалом витончено переспівали Яків Щоголів та Леся Українка.

Цикл завершується псалмом 149-м — *«Псалом новий Господеві»*. За жанром це — урочистий гімн, хвалебна пісня Богові, сповнена віри в Божу покару гнобителям і настання нового життя. Це основні мотиви усього циклу, й цим твором поет його завершує й обрамлює. Недаремно саме цей псалом поет уклав в уста Алкіда, героя поеми *«Неофіти»*, в епізоді,

коли полонений римськими легіонерами гурт першохристиян везуть на страту до Рима. Саме цим псалмом Алкід підтримує мужність у своїх братів во Христі.

Саме від «Давидових псалмів» йде збагачення ораторського стилю громадянської лірики поета, до якої значною мірою належать і ці псалми.

Тексти псалмів містять два смислових шари — стародавній біблійний та сучасний поетові громадянський. Інакомовні словесно-образні ряди на означення антагоністичних суспільних сил збагачуються протиставленням *«сильних», «багатих», «царів», «лукавих», «нечестивих», «лютих ворогів», «неситих», «злих», «судей лукавих», «діючих злая», «неправедних»* тощо — і *«добрих», «праведних», «блаженних», «убогих», «тихих», «окрадених», «замучених», «в путях», «в кайданах»,* а також *«волі», «добра», «правди», «слави»*. Окремі образні мотиви, до яких поет звертався і раніше, набирають у циклі нових змістових відтінків, а деякі мотиви розвиваються й у подальшій поезії.

У псалмах з'являються образи *«сім'ї нової», «гострих обоюдних»* мечів, *«пламенного», «кривавого»* меча. Відбувається й підміна формальних суб'єктів викладу: псалмоспівця фактично заступає ліричний герой, а «ми» іудейського народу — «ми» народу українського. Увесь цикл є вираженням історіософії Шевченка, в основі якої лежить віра в Божу справедливість, в те, що Бог допоможе народові *«встать на ката знову»*.

«Ісаія. Глава 35. Подражаніє» (1859). Винятковість твору і для пророка Ісаїї, і значною мірою для Шевченка полягає в історичному оптимізмі його погляду на майбутнє людства (і рідного народу теж), вираженого мажорною, піднесеною тональністю звучання. Шевченко прочитує текст біблійного пророцтва не буквально: старозаповітні картини життя ізраїльського народу, деталі пейзажу й побуту застосовуються до змалювання сучасного страждання убогих і зневажених і їхнього щасливого життя по Божому визволенні — ще тут, на землі. Універсалізуючи картину світу так, щоб вона стосувалася будь-якого народу, Шевченко усуває суто палестинські реалії — левів, шакалів, тростину, папірус. Образ пустелі набуває символічного значення, окреслюючи змучену неволею країну та її виснажених і скалічених рабством людей, а знайома нам із народних казок *«зцілюща вода»* символізує перетворюючи потугу вільного суспільства, не раз оспівану поетом *«святу волю»*. Там, де пророк протиставить *«нечистих»* людей *«викупленим»* Богом, тобто морально очищеним, Шевченко вводить також і соціальне протистояння владик і рабів, *«убогих», «довготерпеливих»,* що їх Бог судить і визво-

ляє, — і визискувачів: Бог *«воздає / Злодіям за злая!»*. Цей мотив Божого суду, відсутній у пророцтві Ісаїї, поет розуміє як прихід правди на землю, як виникнення нового раю на землі, а не на небі. Земля уявляється Шевченкові квітучою країною з чистими ріками, веселим птаством у галях, з вільними людьми у веселих селах. Оце почуття торжества правди на землі геніально передав Микола Лисенко відомою кантатою *«Радуйся, ниво непоплитая...»*.

Серед дослідників утвердилася теза, вперше висловлена **Леонідом Плющем**: увесь *«Кобзар»* — це всуціль діалог з Богом за Україну. У центрі Шевченкового космосу знаходиться Христос — *«живий істинний Бог»* (*«Неофіти»*). Поезія Шевченка перейнята пошуками Бога, намаганням зрозуміти, чому Бог допускає існування зла на землі. Причому Шевченкові йшлося не про якесь містичне зло — сатану, а про зло в серцях і братовбивчих вчинках людей. Для Шевченка Христос був боголюдиною, найвеличнішим з людей і єдиним Богом завдяки любові до людей і самопожертві заради них. Справжніми носіями Святого Духу є Марія і Христос — Свята родина, аналогічна мільйонам земних родин — Мати й Син (*«І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люде на землі»* (*«І Архімед, і Галілей...»*)).

Відомий літературознавець **Дмитро Чижевський** писав: *«Бог — Ісус Христос для Шевченка наближається до людини, та власне і є людиною, лише надзвичайною; бо божеське є людське, лише те дійсно людське, до чого звичайна людина домагається і дошости не може»*. У цьому контексті звернемося до **Івана Дзюби**: *«Шевченко саме життя уявляє як реалізовану молитву, що її треба «діяти до краю». У слов'янському світі Шевченко, мабуть, єдиний поет, який так постійно і нетерпляче «навертав» Бога до життя, а життя до Бога»*. І будучи таким просвітлено віруючим, Шевченко все ж готовий погубити свою безсмертну християнську душу заради України: про це свідчать відомі рядки *«Заповіту»* і поеми *«Сон»* (*«Гори мої високії...»*):

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Словникова робота. 1. Запам'ятайте подані терміни.

Псалми (грец. psalmos — хвалебна пісня) — пісні релігійного змісту, зібрані в *«Псалтир»*, котрі співаються і при церковних службах, і за буденними справами. Часто спів супроводжувався грою на різних музичних інструмен-

тах, передусім струнних. Гуманістичні ідеї, емоційна піднесеність і яскрава образність зумовили їх популярність серед поетів, зокрема в Україні. Велика кількість їх була оприлюднена в почаївському «Богогласнику» (1790). Навіть у XX столітті їх переспівували Петро Карманський, Павло Тичина, Євген Маланюк, Ліна Костенко. Тетяна Яковенко відтворила 150 псалмів («Книга псалмів у переспівах», 2003).

Гімн (грец. *hymnos* — урочиста пісня) — вид ліричної поезії, урочиста хвалебна пісня на честь бога чи святого, виконувалася й індивідуально, і багатоголосим хором (хорал). Світський гімн — найчастіше атрибут держави, виконується під час урочистостей (Державний Гімн України «Ще не вмерла України і слава і воля»; неофіційним гімном України є «Заповіт» Тараса Шевченка).

2. Чому псалми набули великого поширення серед мас? 3. Що в них приваблює вас? 4. Хто звертався до переспівів псалмів? 5. Пригадайте, коли виник жанр гімну. 6. На яких святах виконуються гімни?

 Підсумуйте прочитане. 1. Який вплив на формування світогляду Шевченка мала Біблія? Що приваблювало його в християнському вченні? Які твори написав поет на біблійну тематику? 2. Наведіть приклади біблеїзмів — імен, сюжетних мотивів і деталей — у Шевченкових творах. Про що свідчить те, що слово «Бог» у текстах поета згадується 193 рази? 3. Які псалми переспівав Шевченко? Які основні мотиви «Давидових псалмів»? У чому полягає їх осучаснення поетом? 4. Розкрийте ідейно-художній смисл урочистого гімну «Псалом новий Господеві».

 Поміркуйте. 1. Яку мету ставив Шевченко, переспівуючи «Давидові псалми»? Який духовний заряд несуть псалми поета? 2. На які реалії буття України натякав переспів «На ріках круг Вавилонна»? Що означала метафора «вавилонського полону» для українців?

 Для допитливих. Зіставте переспіви першого псалма «Блаженний муж на лукаву...» Шевченка з його версіями у Франка та Ліни Костенко. Що їх зближує, а що — відрізняє?

 Аналізуємо твір. 1. Що означає авторське жанрове визначення «Подражаніє» у творі «Ісаія. Глава 35. Подражаніє»? Які ще твори Шевченка з таким підзаголовком ви знаєте? 2. Як інтерпретує поет старозавітні картини життя ізраїльського народу? В чому глибинний смисл змалюваної поетом картини розквіту колишньої пустелі? Яка роль антитези у розгортанні ліричного сюжету? 3. Зіставте тексти відповідної глави з біблійної Книги пророка Ісаїї та Шевченкового переспіву, знайдіть відмінності й поясніть смисл зроблених поетом змін. У чому полягав історичний оптимізм автора?

Робота в парах. Спільно з сусідом по парті підготуйте усні відповіді: 1. Знайдіть приклади церковнослов'янської лексики в поезіях Шевченка. Яку функцію виконують такі слова? 2. Якими образами збагатив митець українську лірику? Наведіть приклади із творів Шевченка.

Світова велич українського поета

Тарас Шевченко — геніальний український поет, прозаїк, пророк, самобутній художник, постать унікальна не лише у слов'янській, а й у світовій культурі. Важливим є місце великого українця в історії нашого народу, у формуванні його національної самосвідомості, а відтак і становленні поколінь свідомих українців-громадян, діячів культури й науки. Саме їхнім визвольним змаганням проти імперської колонізації Україна зобов'язана здобуттям державності. Шевченкова всеосяжна енергія братньої і синівської любові відкриває серця й гуртує не лише українців, а й усіх тих, хто гідний називатися людиною, тим більше, що й власне життя поета, вчинки, поведінка в нелегких ситуаціях наділяє його слово невідпорною переконливістю ідеалу людинолюбства. Поет твердо був пере-

Пам'ятник Тарасові Шевченку в Києві. Скульптор Матвій Манізер

конаний у здатності слова, а тим більше поетичного, глибоко зворушувати людей, пробуджуючи в їхніх душах найвищі почуття. Шевченко прагнув таким чином змінити світ, зробити його людянішим, полегшити страждання. Отже, він був творцем суспільним, людиною громадського чину, а цим його чином, дією було поетичне слово.

Тарас Шевченко — основоположник нової української літератури. Своєю художньою практикою він відкрив широкі горизонти для розвитку національної літератури, накреслив естетичну стратегію, яку засвоїли його наступники. Він був глибоко національним поетом, проте своєю полум'яною любов'ю до людини, глибокою народністю і демократизмом, вірою в світле майбутнє України і світу став митцем загальнолюдським. Отже, його творчість вийшла за національні межі й набула світового значення.

Новаторство поетичних жанрів. Поетичну спадщину Шевченка, котра традиційно публікується під назвою «Кобзар», складають 237 поезій різних жанрів. У світову поезію він увійшов різноманітними *поетичними жанрами*, їх оновленням, адже не визнавав твердих і непорушних правил, художніх канонів, по-новаторськи сполучаючи в одному творі різножанрові форми. Його *лірика* жанрово багата: елегія, думка, послання, політична інвектива (звинувачення, сатиричний портрет), медитативні форми (роздуми), філософська, звичаєва, особистісна лірика, псалом, молитва, лірична поема («Кавказ» та «І мертвим, і живим...»). Художньою новизною відзначаються *історіософсько-політичні ліричні поеми*. Їх змістом є осмислення й переживання автором історичної долі України, а також пошуки причин та винуватців її колоніального поневолення й шляхів жаданого визволення («Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Тризна», «Неофіти», «Великий льох»). Їм властиві символічність і притчевість, автобіографізм, умовність і фантастика.

Для світового письменства важливі його *ліро-епічні поеми*, котрі за проблематикою й тональністю відносяться до: 1) *соціально-побутових*, де на першому плані постає соціальний конфлікт («Мар'яна-черниця», «Сова», «Відьма», «Княжна», «Марина»); 2) *побутово-психологічних*, конфлікт у сюжеті яких виникає в першу чергу на морально-етичній основі («Наймичка», «Москалева криниця», «Варнак», «Титарівна», «Сотник», «Петрусь»), а конфлікт в уславленій «Катерині» поєднує обидва аспекти; 3) *історичних*.

За характером художнього історизму розрізняють два *різновиди історичної поеми*. Це *поеми репрезентативні*, тобто ті, де зображено не конкретну подію, а типову для доби.

Митець у цих творах поетизував образ козацтва, його згуртованість, дух товариства й побратимства, нездоланне прагнення до мети, безстрашність і саможертвність, відданість рідному краю («Іван Підкова», «Гамалія», «Буває, в неволі іноді згадаю...»). Другий різновид — *поєми конкретно-історичного змісту*, де автор зображує певну історичну подію, намагаючись точно відтворити факти. Героями виступають історичні особи, а поряд з ними — й домислені («Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Єретик», «Чернець»). Створена Шевченком художня модель минулого України в його визначальних моментах послужила поетові базою для художнього осмислення історичної долі України в історіософсько-політичних поемах періоду «трьох літ».

Осібно стоїть поема «Марія», в якій євангельський сюжет олюднено в українському національному дусі. Митець створив неповторний образ українського світу з особливою ментальністю й своєрідним національним характером українців.

Особливості художнього мислення поета. Постать Тараса Шевченка найбільш повно та яскраво втілює український національний характер. Притаманні українцеві риси реалізувалися завдяки індивідуальним *засадам світосприймання й художнього мислення* поета. Він порушив загальнолюдські питання життя й смерті, кохання й самотності, наповненості життя та його безцільності, неволі й свободи тощо. Його твори пройняті християнським гуманізмом, народною мораллю як основою суспільного життя. Ісус Христос виступає в поезії Шевченка як втілення Слова правди, добра, рівності, братерства, любові між людьми незалежно від національності й раси, як Боголюдина, або найдосконаліша Людина, котра власною саможертвністю врятувала людство від тривання у злі. Читачів світу захоплює кордоцентризм творів Шевченка, співпереживання всім стражденним, прагнення допомогти їм тощо. Ці етичні засади нерідко зумовлюють суб'єктивність творів Шевченка — особистісний погляд на зображуване. Цікавим є міфопоетичне бачення народного життя, запозичене з античної міфології та рідного фольклору й вірувань.

Поетичному стилю Шевченка притаманна *діалогічність*. Слово Шевченка відкрите до діалогу різних голосів культури. Стиль поета характеризується ліричністю, емоційністю, навіть емоційною вибуховістю, одверто вираженим ставленням до зображеного. Шевченко поєднував різні стилі, зокрема народнопоетичний з літературним, сентиментальним, романтичним, реалістичним, які органічно переплітаються, створюючи естетичну цілісність.

Драматургія Шевченка. У творчому доробку письменника була п'єса «Невеста», яка не збереглася, трагедія «Никита Гай-

дай», уривок з якої побачив світ у 1842 році, написана в річищі поетики романтизму. Досягненням Шевченка у галузі драматургії була п'єса «*Назар Стодоля*», яка збагатила художні обрії української драматургії. За жанром це — історично-побутова драма, яка малює яскраві характери. Змальовані події відбуваються у XVII столітті. Вона поєднала у собі традиції романтизму та реалізму. В її основу покладено морально-побутовий конфлікт, який розгортається між представником козацької старшини сотником Хомою Кичатим і волелюбними козаками Назаром Стодолею і Гнатом Карим. Помисли і вчинки пана сотника спрямовані на те, щоб поріднитися з полковником, а відтак і самому стати полковником, щоб ще більше розбагатіти. З цією метою він нехтує народною мораллю, вдається до хитрощів, обману і підступності. Концентричний сюжет створює напружену дію. В лиху годину для себе Кичатий пообіцяв козакові Стодолі одружити його з дочкою Галею за те, що Назар врятував його від смерті. Молоді палко кохають одне одного. Проте всупереч волі дочки обманом сотник хоче її видати за старого і бридкого чигиринського полковника Молочая. Аморальному сотникові протистоять волелюбні героїчні характери козаків. Драматург у річищі поетики реалізму відтворив багатогранні характери дійових осіб. Колоритною, дволикою і користолюбною змальовується ключниця Стеха. Індивідуалізація і багатогранність характеру в драматичному творі були естетичним відкриттям Шевченка. Попри типові риси козака Назар Стодоля зображується як запальна, імпульсивна, вразлива і навіть безпорадна людина в особистому горі. Автор поетизує козацьке побратимство. Особливо яскравою особистістю постає Гнат Карий. Йому притаманні енергія, гумор, кмітливість і рішучість. Шляхетність його душі підкреслюється тим, що він готовий на самопожертву заради бойового побратима. Дія відбувається в ніч проти Різдва в козацькій слободі. Тому її художній простір насичений фольклорно-побутовими картинами сватання, колядувань, вечорниць. Згодом композитор Петро Ніщинський написав прекрасну музичну картину «Вечорниці», що стала органічним складником драми Шевченка. П'єса набула великої популярності і ставиться на сценах театрів України і понині.

«Щоденник» Шевченка як вияв універсальної особистості митця. Важливе місце в літературній спадщині Шевченка посідає його «*Щоденник*» російською мовою. Він вівся трохи більше року — з 12 червня 1857 року до 13 липня 1858 року. Це літературно-документальний твір, що містить тексти різного характеру. В ньому знаходимо описи минулого дня, перекази почутого й враження від побаченого (інколи записи сюжету майбутніх творів), характеристику прочитаних книжок, запи-

си вражень від театральних вистав, якими Шевченко захоплювався, живучи в Нижньому Новгороді. Шевченків «Щоденник» («Журнал») — джерело літературно-естетичних поглядів митця. Особливо цікавими є роздуми з приводу найрізноманітніших проблем сучасного політичного життя, імперської політики Росії як «тюрми народів», міркування про мистецтво, його естетику. Вміщував поет тексти популярних поезій інших авторів, писав власні творчі плани. Вражають відбите в «Щоденнику» багатство духовного світу Шевченка, енциклопедичні знання культури від античності до його днів, витончений естетичний смак. Скажімо, такий епізод засвідчує естетичні уподобання митця. Повертаючись із заслання на пароплаві до Нижнього Новгорода, Шевченко 27 серпня 1857 року почув мазурку Федеріка Шопена у виконанні колишнього кріпака Олексія Панова і записав: *«Я ніколи не наслухаюсь цих загальнослов'янських, сердечних, глибоко тужливих пісень. Дякую тобі, кріпаче-Паганіні! Із твоєї вбогої скрипки вилітають зітхання зневаженої душі і зливаються в один протяжний, понурий, глибокий стогін мільйонів кріпацьких душ»*. 18 листопада 1857 року поет занотував до «Щоденника»: *«Який життєдайний вплив краси на душу людини!»*

Отже, «Щоденник» — прекрасний людський документ, завдяки якому внутрішній світ Тараса Шевченка постає в усій непишномовній величі.

Джерела літературної мови Шевченка. В часи Шевченка офіційна російська критика, яка служила імперії, не визнавала «малоросійської» мови (назви «українська», «українець» тоді практично не вживалися), вважаючи її мужицькою мовою, яка, мовляв, є діалектом російської чи польської мов. Тогочасні українські письменники, за проблематичності українського читача, писали обома мовами. Народнорозмовною українською мовою послуговувався у своїх прозових повістях Григорій Квітка-Основ'яненко. Українські романтики мусили друкувати свої поезії у російськомовних журналах. В основі їхнього словникового запасу і стилістики була народна мова та мова українських народних пісень, переказів, легенд, казок. Гальмівним чинником розвитку української літературної мови була й відсутність українського алфавіту й граматики, тому ці твори друкувалися так званою «ярижкою» — російським алфавітом, передаючи звуки української мови російськими літерами. Так писав і Шевченко. Українську абетку створив Пантелеймон Куліш. На основі «кулішівки» вироблено й сучасний правопис.

Основу ж сучасної української літературної мови заклав Іван Котляревський, а остаточно сформував Тарас Шевченко. Відома

німецька письменниця *Юлія Вірґінія* так висловилася про Шевченкову мову: «Якщо Котляревський на межі XVIII і XIX століть підніс українську народну мову до рівня літературної, то велика заслуга Шевченка в тому, що він відкрив усю її велич і красу. Цим, а також оспівуванням героїчного минулого, пробудженням давніх ідеалів свободи, вихованням національної самосвідомості Шевченко врятував свій народ від загибелі й заклав міцну основу для його славного культурного розвитку. Значення поезії Шевченка — не скороминуще, воно постійне, тому що він — поет не тільки пригнобленого українського народу, а й усього багатостраждального людства».

Сучасний мовознавець, академік *Віталій Русанівський* дослідив джерела літературної мови Шевченка і назвав основні: *по-перше*, це народнорозмовна мова. Поет знав мовлення не лише рідної Звенигородщини, а й дослухався до мови різних місцевостей України, де бував. Звертаючись у своїй поезії до всіх українців, Шевченко дбав про те, щоб уникати вузько місцевих говірок, обираючи загальнозрозумілі слова й вислови. Причому в основу Шевченкової мови лягла говірка центральних областей України. *Другим джерелом* поетичної мови Шевченка стала *народна поезія*, її поетика, символіка, які митець використовує часом у найнесподіваніших асоціаціях та контекстах. Інколи він уводить у свій текст уривки з народних пісень (в «Гайдамаках» таких пісень близько двох десятків), інколи — стилізує тексти своїх поезій під народні, так звані «жіночі» пісні-монологи.

Твори Тараса Шевченка становлять нову мистецьку якість, його стиль — яскраво індивідуальний, а на тлі свого часу — й революційний (у значенні різкого ламання стереотипів і канонів).

Третє джерело Шевченкової поетичної мови — *історичні народні пісні й думи, козацькі літописи*, «Слово о полку Ігоревім», *історичні праці* Миколи Маркевича, Дмитра Бантиш-Каменського, «Історія русів», *історичні романи* Вальтера Скотта, Віктора Гюґо, Олександра Дюма та інші. *Четверте джерело* — *топоніміка*, тобто назви міст, сіл, місцевостей, річок тощо, а також ономастика (людські імена, прізвища і прізвиська). *П'яте джерело* — Біблія, життя святих, твори давнього українського письменства. *Шосте джерело* — літературні пам'ятки: античні, слов'янські та західноєвропейські.

Слов'янськими мовами поет читав сам, а польською прекрасно володів; особливо захоплювався творами Адама Міцкевича, Богдана Залеського, повістями Міхала Грабовського та іншими. Шевченко добре знав російську літературу в особі Жуковського, Пушкіна, Баратинського, Карамзіна, Крилова, Рилєєва, Герце-

на, дуже любив Лермонтова. Для петербурзької публіки Шевченкові доводилося писати російською: поеми «Слепая» і «Тризна», дев'ять повістей, «Щоденник», частина листів тощо. Уживання російської мови мало різні причини — і бажання довести свою вправність, і орієнтація на петербурзьку і нижньогородську публіку, і багатий словник громадянської поетичної лексики, і заборона писати українською мовою, і підцензурний характер повістей, і рідна мова адресата листів тощо.

Мистецька спадщина. Унікально талановита особистість, Шевченко дістав найвищу мистецьку освіту, підписувався в листах і документах як «художник Шевченко», був відомим гравером, академіком. Його мистецька спадщина складається з 830 малярських робіт різних жанрів — портретів, пейзажів, сюжетних композицій, рисунків та ескізів тощо. Це картини олією, акварелі, малюнки й начерки тощо. Причому чималу кількість робіт (понад 270), про створення яких відомо з різних джерел, ще не знайдено. Жанровий репертуар їх широкий: портрети, композиції на міфологічні, історичні і побутові теми, архітектурні й пейзажні краєвиди. У передмові до альбому «Живописна Україна» Шевченко висловив думку про естетичну та суспільну роль образотворчого мистецтва, започаткувавши в українському мистецтві офорт.

Особливої художньої майстерності досяг Шевченко у жанрі портрета (відомо 150 його портретів). Він умів відтворити освітлене щастям обличчя, вважаючи його торжеством і вінцем безсмертної краси. Шевченко був далекий від навмисного прикрашання облич, проте зображав їх одухотвореними, натхненими. Акварелям Шевченка притаманні багатство відтінків кольорів, об'ємність форм, гармонійна лаконічність композиційного вирішення. Його гравюри в техніці офорту відзначаються ювелірною точністю штриха, витонченими переходами світла і тіней.

Тарас Шевченко. Портрет
Ганни Закревської

Сприймання Шевченка у світі. Теза про глибоку народність та національний зміст Шевченкової творчості ніколи не піддавалася сумніву. Поняття народності Шевченка визначається в поєднанні з поняттям загальнолюдського значення його поезії. Вичерпно сказав про це академік Іван Дзюба:

«Загальнолюдське значення Шевченкової поезії в тому, що вона самому українському народові дала розуміння його долі, його потреб та його завдань перед обличчям майбутнього — з погляду загальнолюдської історії та боротьби, загальнолюдських завоювань розуму й духу, світового прогресу, з висоти найпередовіших ідеалів та уявлень свого часу. Давши людству краще з українського народного, він водночас дав українському народові краще із загальнолюдського».

Геніальність Шевченка та його доленосний вплив на історію свого народу визнані світовою громадськістю. Його твори перекладені багатьма мовами народів світу, а «Заповіт» — понад 100 мовами.

У країнах Західної Європи перші поодинокі статті й нариси про Шевченка почали з'являтися ще за життя поета, а в 70—80 роках XIX століття інтерес до нього у Франції, Німеччині, Австрії, Англії помітно зріс. В ювілейний 1911 рік видано вдалі переклади, що належали німецькій письменниці Юлії Віргінії та англійській письменниці Етель Ліліан Войнич, яка їх поклала і на музику. В передмові Войнич писала про «невмирущий ліризм» Шевченка і відзначила, що він «зробив для країни над Дніпром те саме, що Бернс для Шотландії».

У XX столітті творчість поета набула міжнародного розголосу. У 1964 році ювілей Шевченка відзначала Всесвітня рада ЮНЕСКО, в Києві відбувся Міжнародний форум діячів культури, де зібралися представники 43 країн світу. У другій половині XX століття слово Шевченка прийшло в Японію, Китай, Індію, Корею, В'єтнам, у країни Латинської Америки.

Нікого в Україні не вшановано такою кількістю пам'ятників, як Шевченка — вони є в кожному місті й багатьох селах. Найвидатніші з мистецького боку пам'ятники стоять у Києві, Харкові, на могилі поета в Каневі (усі роботи скульптора Матвія Манізера), Полтаві (скульптор Іван Кавалерідзе), Дніпропетровську (скульптори Іван та Валентин Зноби), Донецьку (скульптори Макар Вронський та Олексій Олійник). У Росії найвидатніші пам'ятники Шевченкові встановлено у Москві та Санкт-Петербурзі. Пам'ятники йому височіють у багатьох країнах світу, де є українські громади — у Палермо й Торонто (Канада), Вашингтоні та в Арров-парку під Нью-Йорком (США), в Буенос-Айресі (Аргентина), Парижі, Тулузі (Франція). Безліч вулиць і парків, селищ, культурних та навчальних закладів носять ім'я поета. Усі місця, де Шевченко бував, відзначені пам'ятними дошками й знаками, у найважливіших — засновано музеї.

Зарубіжні діячі культури відзначили феномен Шевченка як національного і світового митця. Автор «Кобзаря» належав до

широкого європейського руху, який стимулювала Велика французька революція, на прапорах котрої було гасло «Свобода й нація!». Боротьба за утворення національних держав була підтримана філософським і мистецьким романтичним рухом. Ці ідеї, передусім ідею вільної України, сповідували й українські романтики, частина яких об'єдналася у Кирило-Мефодіївське братство, яке дбало про національний культурний розвиток — мову, народну освіту рідною мовою, національну літературу демократичного змісту.

Висловлювання вітчизняних і світових діячів культури різного часу склали великого обсягу тритомне видання «Світова велич Шевченка», цитуються у збірнику літературно-критичних статей «Шевченко і світ», інших виданнях.

Шведський славіст **Альфред Єнсен** зауважив: «*Тарас Шевченко був не лише національним поетом, а й універсальним духом, світочем людства...*». Словенський перекладач творів поета **Йосип Абрам** звернув увагу своїх читачів на те, що «*Шевченко був людиною, якою повинен гордитися кожен слов'янин, людиною, яка своєю великою і щирою любов'ю до милої йому гнобленої вітчизни заслужила право, щоб спогад про неї ніколи не погас у серцях слов'ян взагалі і його земляків-українців зокрема*». Російський письменник **Антон Чехов** зізнався: «*Я люблю український народ, що дав світові такого титана, як Тарас Шевченко*».

Дуже влучно значення Шевченка для України і світу визначив **Олесь Гончар**: «*Правильно кажуть: Шевченко — це код нації, в його «Кобзарі» закодовані самі генетичні основи нашої духовності, невичерпний її потенціал. Кожен, хто, відкривши томик «Кобзаря», вживеться в буйний світ його образів, сягне в його розпечені надра, відчує: книгу цю написала людина, яка воістину вистраждала свої злети, свої одкровення, людина, яка по крутизнах життя піднеслась до вершин мудрості, на верхогір'я людського духу. В цьому розумінні «Кобзар» — книга невичерпна, книга на віки. Нові, прийдущі покоління знаходитимуть у ній синтез народного і вселюдського досвіду, як ми знаходимо його у книгах древніх, що вік їхній вимірюється тисячоліттями. Слово вічне, слово невмируще своєю правдою, невідцвітне художньою красою — це і є «Кобзар»*».

Словникова робота. 1. Запам'ятайте поданий термін.

Щоденник — різновид мемуарної літератури, хронікальний запис автором власних думок, переживань і подій свого життя, зі вказівкою дат в кожному записі. Щоденники письменників є важливим джерелом для вивчення їхніх

життєписів і творчості. У художніх творах щоденник використовується для розкриття внутрішнього світу героїв. Окрім Шевченка, щоденники писали Володимир Винниченко, Олександр Довженко, Юрій Яновський, Улас Самчук, Василь Симоненко, Олесь Гончар та інші.

2. Чому письменники ведуть щоденники? 3. Хто із вас веде щоденник, записуючи свої враження, спостереження, роздуми над прочитаним, над різними життєвими подіями?

Підсумуйте прочитане. 1. Схарактеризуйте жанровий склад літературної спадщини Шевченка загалом. 2. Які жанри Шевченкової лірики ви знаєте? Назвіть приклади творів різних жанрів. 3. Які жанрові різновиди поем вам відомі? Яким є внесок поета в розвиток ліро-епічної поеми? В чому своєрідність його ліричних поем? 4. Які причини появи російськомовних творів Шевченка? Скільки повістей він написав? 5. Чим цікава мистецька спадщина Шевченка? 6. Наведіть оцінки творчості поета світовими діячами культури. Яка вам найбільше імponує? 7. Як вшановують пам'ять про Тараса Григоровича в Україні та світі? 8. Які пам'ятники Шевченкові ви бачили? Чим вони вражають? Опишіть один із них, наприклад у Києві (с. 314).

Поміркуйте. 1. Хто є зачинателем, а хто — основоположником нової української літератури? 2. Чому Шевченко став загальнолюдським митцем? 3. Чи можна віднести літературні твори Шевченка до одного з літературних напрямів — сентименталізму, романтизму, реалізму? В чому своєрідність його поетичного стилю? 4. Яким є внесок письменника в розвиток української літературної мови? 5. Назвіть джерела мови Шевченка. Чи вийшов Шевченко за межі народної поезії? 6. Як ви ставитеся до епітетів «пророк», «апостол», «святий» стосовно Шевченка й до пропозицій щодо його канонізації (визнання святим)? 7. У чому полягає унікальність постаті Шевченка? 8. Чим, на вашу думку, пояснюються деякі сучасні спроби дискредитації геніального українського поета?

Робота в групах. Об'єднайтеся в три групи і підготуйте усні відповіді: 1. Ким Шевченко себе вважав — кобзарем чи поетом? Наведіть аргументи за і проти. 2. Що ви знаєте про мистецьку спадщину Шевченка-художника? В яких образотворчих видах і жанрах він працював? У якому музеї експонуються його малярські роботи? Які його картини справили на вас найбільше враження й завдяки чому? 3. Чи можна вважати Шевченків «Щоденник» художнім твором? Виберіть із нього висловлювання про літературу й мистецтво та прокоментуйте їх.

Для допитливих. 1. Прочитайте роман Єжи Єнджеєвича «Українські ночі, або народження генія». Проаналізуйте, яким змалювано образ українського генія — Шевченка. 2. Які художні твори

про Шевченка ви прочитали? 3. Доберіть вірші українських поетів про Шевченка. Складіть літературно-музичну композицію і виступіть перед учнями інших класів.

Мистецька скарбниця. 1. Познайомившись із Ганною Закревською 1843 року, Тарас Шевченко намалював її портрет (с. 320), а на засланні присвятив їй дві поезії — «Г. З. (Немає гірше, як в неволі)», «Якби зустрілися ми знову». Прочитайте ці вірші в «Кобзарі» та з'ясуйте, які поетичні рядки співзвучні з портретом живописця. 2. Яке враження справляє образ Ганни Закревської, створений Шевченком? Як художник підкреслює гідність, моральну чистоту жінки? У чому виявляється її замріяність, поривання душі до краси? 3. Наскільки вдалим є кольорове вирішення образу портретованої?

Творче завдання. 1. Складіть усний твір-роздум «Мистецтво портретування в живописі та поезії Тараса Шевченка». 2. Напишіть міні-твір на одну з тем: «Як наші сучасники виконують заповіді Тараса Шевченка»; «Які духовні цінності поета близькі нам»; «Мої улюблені твори Шевченка».

Перевірте себе.

1. Мотив розлуки, туги за дорогою людиною присутній у творі:
 - а) Тараса Шевченка «Перебендя»;
 - б) Тараса Шевченка «Причинна»;
 - в) Тараса Шевченка «Думи мої, думи»;
 - г) Миколи Костомарова «Співець Митуса».
2. Романтичні ознаки балади «Причинна» такі:
 - а) відображення сильних переживань героїв, система образів фольклорного походження, фантастика;
 - б) напружений динамічний сюжет із щасливою розв'язкою;
 - в) реалістичне зображення дійсності;
 - г) соціальна зумовленість долі героїні.
3. Автор звертається до своїх героїв у ліричному відступі твору:
 - а) «О Наливайку» Маркіяна Шашкевича;
 - б) «Гамалія» Тараса Шевченка;
 - в) «Катерина» Тараса Шевченка;
 - г) «Перебендя» Тараса Шевченка.
4. Вірш «Садок вишневий коло хати» Тараса Шевченка входить до:
 - а) збірки «Три літа»;
 - б) циклу «В казематі»;
 - в) першого видання «Кобзаря»;
 - г) поезій, написаних у період після заслання.
5. Образ «прихованої волі» Шевченко створив у поезіях:
 - а) «Розрита могила»;
 - б) «Великий льох»;
 - в) «Чигрине, Чигрине»;
 - г) «За байраком байрак».

6. Образ волі, яку приспали пани, змальовано у поезії:

- а) «Я не нездужаю, нівроку...»;
- б) «До Основ'яненка»;
- в) «Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)»;
- г) «Мені тринадцятий минало».

7. До останнього періоду творчості Тараса Шевченка належать:

- а) «Заповіт», «Великий льох», «Кавказ»;
- б) «Мені однаково», «Садок вишневий коло хати», «Наймичка»;
- в) «Назар Стодоля», «Сон» («У всякого своя доля»), «Єретик»;
- г) «Неофіти», «Юродивий», «Я не нездужаю, нівроку...».

8. Рукописна збірка поезій Шевченка 1843—1845 років має назву:

- а) «В казематі»;
- б) «Тризна»;
- в) «Три літа»;
- г) «Світе ясний! Світе тихий!».

9. Тарас Шевченко написав прозові твори:

- а) «Катерина», «Гайдамаки», «Марія»;
- б) «Неофіти», «Єретик», «Кавказ»;
- в) «Наймичка», «Художник», «Музикант»;
- г) «Великий льох», «Варнак», «Причинна».

10. Спогади Шевченкового діда Івана Шевця лягли в основу поеми:

- а) «Гайдамаки»;
- б) «Великий льох»;
- в) «Тарасова ніч»;
- г) «Сон (У всякого своя доля)».

11. Головним героєм поеми «Гайдамаки» є:

- а) Іван Гонта;
- б) Ярема Галайда;
- в) повсталий народ;
- г) козацька старшина.

12. Жанровим визначенням поеми Шевченка «Гайдамаки» є:

- а) історична поема-епопея;
- б) ліро-епічна поема;
- в) героїко-романтична поема;
- г) сатирична поема.

13. Образи козацьких ватажків Залізняка і Гонти Тарас Шевченко змалював у творі:

- а) «Гамалія»;
- б) «Гайдамаки»;
- в) «Чигрине, Чигрине»;
- г) «Тарасова ніч».

14. Першим зразком української політичної сатири є:

- а) «Енеїда» Івана Котляревського;
- б) «Сон(У всякого своя доля)» Тараса Шевченка;
- в) «До Русі-України» Павла Грабовського;
- г) «Думи мої, думи мої» Тараса Шевченка.

15. Зустріч сина Катерини з батьком у Шевченковій poemі є таким сюжетно-композиційним компонентом:

- а) кульмінацією;
- б) розв'язкою;
- в) розвитком дії;
- г) прологом.

16. Образ отамана Головатого змальовано у Шевченковій поезії:
 а) «Тарасова ніч»; б) «До Основ'яненка»;
 в) «Ще як були ми козаками»; г) «Великий льох».
17. «*Було колись в Україні ревіли гармати*» — такою романтичною антитезою починається твір Шевченка:
 а) «Іван Підкова»; б) «Катерина»;
 в) «Великий льох»; г) «Тарасова ніч».
18. Обрамлення — розповідь кобзаря про минулі події — має поема Тараса Шевченка:
 а) «Великий льох»; б) «Тарасова ніч»;
 в) «Гамалія»; г) «Кавказ».
19. У рядках «*Недавно, недавно у нас в Україні / Старий отак ще-бетав: / Замок неборака, сиротами кинув / І гори, і море, де перше витав*» з образом соловейка Шевченко порівнює:
 а) Григорія Квітку-Основ'яненка; б) Івана Котляревського;
 в) Марка Вовчка; г) Григорія Сковороду.
20. Шевченкові твори «Думи мої думи», «Перебендя», «До Основ'яненка» об'єднують:
 а) автобіографічність;
 б) звеличення національно-визвольної боротьби;
 в) жанр;
 г) тема митця.
21. Епізод освячення ножів змальовано у творі Шевченка:
 а) «Кавказ»; б) «І мертвим, і живим...»;
 в) «Гайдамаки»; г) «Великий льох».
22. Новизна інтерпретації теми Коліївщини у поемі «Гайдамаки» Тараса Шевченка полягає:
 а) у зображенні в романтичному дусі повстання як розгулу дикої стихії;
 б) у змалюванні соціальної й національно-визвольної боротьби;
 в) у замилюванні героїчним минулим та заклику до примирення братніх народів;
 г) у детальному зображенні перебігу повстання, романтичній гіперболізації образів.
23. Шевченко висміяв частину козацької старшини, прославив благородство низових козаків, їх волелюбність та прагнення до соціальної справедливості у творі:
 а) «Перебендя»; б) «Єретик»;
 в) «Гайдамаки»; г) «Назар Стодоля».
24. Образ «царя волі» зустрічаємо у поемі Тараса Шевченка:
 а) «Великий льох»; б) «Сон (У всякого своя доля)»;
 в) «Кавказ»; г) «Гайдамаки».
25. Портретна характеристика: «*мов опеньок засушений, тонка довгонога, ... мов та чапля між птахами*» належить героїні твору Шевченка:

- а) цариці з «Великого льоху»;
- б) Стесі з «Назара Стодолі»;
- в) відьмі з поеми «Відьма»;
- г) цариці з поеми «Сон (У всякого своя доля)».

26. Рядки *«Оживуть степи, озера, / І не верстовії, / А вольнії, широкії, / Скрізь шляхи святії / Простеляться; і не найдуть / Шляхів тих владики, / А раби тими шляхами / Без гвалту і крику / Позізходяться докупи, / Раді та веселі / І пустиню опанують / Веселії села»* — це цитата з твору:

- а) «І виріс я на чужині»;
- б) «Ісаія. Глава 35»;
- в) «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...»;
- г) «Марія».

27. *«Красується, любиться / На всю Україну. / А понад ним зеленіють / Широкої села, / А у селах у веселих / І люде веселі. / Воно може б так і сталося, / Якби не осталося / Сліду панського в Україні»* — таку ідилічну картину змальовано у Шевченковому творі:

- а) «Осії. Глава XIV»;
- б) «Великий льох»;
- в) «І виріс я на чужині»;
- г) «Я не нездужаю, нівроку...».

28. Викуп талановитого кріпака з кріпацтва описано в повісті:

- а) «Художник»;
- б) «Прогулка с удовольствием и не без морали»;
- в) «Близнецы»;
- г) «Музыкант».

29. *«Встане правда! Встане воля!»* — це політичне пророцтво поет висловив у творі:

- а) «Заповіт»;
- б) «Думи мої, думи мої»;
- в) «Кавказ»;
- г) «Великий льох».

30. *«...Україну ховайте: / Не дайте матері, не дайте / В руках у ката пропадать!»* — такими словами у поемі «Гайдамаки» звернувся до майбутніх повстанців:

- а) кобзар;
- б) Іван Гонта;
- в) благочинний (священик);
- г) Максим Залізняк.

31. У поемі «Наймичка» Шевченка розв'язкою є:

- а) повернення Марка з чумакування;
- б) відкриття Ганною Маркові таємниці свого життя;
- в) одруження Марка;
- г) повернення Ганни із прощі з Києва.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Барабаш Ю., Боронь О., Дзюба І., Мовчанюк В., Нахлік Є., Пахаренко В., Росовецький С., Шевчук В. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. — К., 2008.

Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. — К., 2004.

Бородін В., Кирилюк Є., Смілянська В., Шабліовський Є., Шубравський В. Т. Г. Шевченко: Біографія. — К., 1984.

Горбач Н. Життя та творчість Тараса Шевченка. — Львів, 2005.

Дзюба І. Тарас Шевченко: Життя і творчість. — К., 2008.

Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. — К., 2004.

Клочек Г. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація. — К., 1998.

Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка. — К., 1990.

Маланюк Є. Книга спостережень. Фрагменти. Від Кобзаря до нації. Студії і роздуми. — К., 1995.

Полюга Л. Збірний образ української «еліти» у посланні Тараса Шевченка «І мертвим, і живим...» // Дивослово. — 2006. — № 11.

Смілянська В. «Святим огненним словом...» / Тарас Шевченко: поетика. — К., 1990.

Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. — К., 2000.

Смілянський Л. Поетова молодість. — К., 1984.

Теми і мотиви поезій Тараса Шевченка. — К., 2008.

Шевченківський словник: У 2 т. — К., 1976 — 1977.

Шевчук В. а. Терновий світ. — К., 1986.

Пантелеймон Куліш

(1819 — 1897)

Робітнику безплатний, піонере,
І кожного на подвиг свій готуй,
Кому твою дорогу праця стеле.

(Пантелеймон Куліш)

Пантелеймон Куліш.
Фото, 1867 р.

Пантелеймон Куліш — талановитий український письменник європейського масштабу, професійний критик, громадсько-культурний діяч 40—90-х років XIX століття. Палкий патріот України, він з великою енергією і наполегливістю працював над пробудженням національної та державотворчої свідомості народу, заклавав основи духовного відродження українців. Своїми віршами, поемами, оповіданнями, повістями, романами, драмами, публіцистичними творами, перекладами письменник збагатив українське письменство, підніс його до вершин світового мистецтва.

«І буде дух його із віку в вік сяяти» (Ганна Барвінок)

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 7 серпня 1819 року в містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Шостківський район Сумської області). Своє ім'я він дістав тому, що народився на Паликопу — жнивне свято, з яким у народі пов'язують випадки, коли грім підпалював копи збіжжя, тобто в день святого Пантелеймона. Згодом письменник називав себе «гарячим Пантелеймоном», що, справді, відповідало його характерові. По батьковій лінії Пантелеймон Куліш виводив корені свого роду від київських князів Олельковичів, тому підписував деякі твори псевдонімом Пантелеймон Олелькович.

Малий Панько жив у сім'ї, в якій панували українські звичаї, лунала рідна мова. З уст матері, Катерини Куліш, часто звучали пісні. *«Пісня була для неї не забавкою, — писав Куліш в автобіографії, — вона думала піснями. А серед бесіди було що не слово, то приказка»*. Від неї він наслухався легенд, переказів, байок, казок. На основі почутої від матері казки Куліш згодом напише своє перше оповідання «Циган», яким дебютує в альманасі «Ластівка» 1841 року. Велике горе спіткало підлітка: померла мати, а незабаром — і сестра.

Опікувалася Паньком хрещена мати, небагата поміщиця Мужилівська Уляна Терентіївна з сусіднього хутора. Вона сповідувала ідеї Просвітництва, спонукала похресника до читання книг зі своєї бібліотеки, прищеплювала високі ідеали добра, любові до народу та його історії. У чотирнадцять років Куліш закінчив повітове училище і продовжив навчання у Новгород-Сіверській гімназії.

Перед допитливим гімназистом відкрився новий світ, він захопився словесністю і малюванням. Вивчив напам'ять українські пісні зі збірки Максимовича і читав їх товаришам. Твори Петра Гулака-Артемівського, Євгена Гребінки, Григорія Квітки-Основ'яненка сприяли національному самосвідомленню Куліша. Закінчивши гімназію, Пантелеймон Олександрович працював домашнім учителем у поміщицьких родинах. Він прагнув вступити до Київського університету, тож займався самоосвітою. У 1839 році став студентом. Куліш виявив хист до англійської, французької, німецької, італійської, іспанської, латинської, грецької та слов'янських мов. Незабаром ці знання прислужилися йому при перекладах Святого Письма, творів Шекспіра, Байрона, Гете, Шиллера, Гейне та інших зарубіжних митців. Пантелеймон Куліш зблизився з ректором університету Михайлом Максимовичем, який надрукував у журналі «Киевлянин» його «Малороссийские рассказы» та повість «Огняний змії». Однак 1841 року Куліша виключили з університету, оскільки студент не зміг документально засвідчити своє дворянське походження. Довершував навчання письменник самотужки.

Куліш працював учителем російської словесності та історії в Луцькому дворянському училищі, згодом — в Київській та Рівненській гімназіях. У Луцьку він написав повість «Орися». У 1843—1845 роках Пантелеймон Куліш брав участь в етнографічних експедиціях Правобережною Україною, в ході яких зібрав цінний матеріал до збірника «Записки о Южной Руси» (1857). Цей фольклорний двотомник уславив Куліша як талановитого вченого.

Під впливом Гомерових поем «Іліада» й «Одіссея» та історичних романів Вальтера Скотта Пантелеймон Олександрович написав і 1843 року опублікував поему-епопею «Україна», в якій змалював національну історію від дохристиянських часів до козацької доби.

У Києві в 1843—1845 роках Куліш познайомився з українськими інтелектуалами, патріотами Василем Білозерським, Миколою Костомаровим, Тарасом Шевченком, Миколою Гулаком та іншими. Вони палко обговорювали духовні, культурологічні й політичні ідеї. Це й підготувало ґрунт для утворення

Пантелеймон Куліш.
Гравюра
І. Хмельницького. 1861

таємної політичної антимонархічної організації «Кирило-Мефодіївське братство». Пантелеймон Олександрович прагнув перетворити українців на політично суверенну державну націю.

З 1845 року Куліш працював у Петербурзькому університеті викладачем російської мови. А через два роки за завданням імператорської Академії наук поїхав до України досліджувати історію, культуру та мистецтво. У 1847 році Пантелеймон Куліш одружився з панною з козацького роду Олександрою Білозерською, згодом письменницею, відомою під псевдонімом Ганна Барвінок. На цьому весіллі старшим боярином був Тарас Шевченко, який зачарував гостей своїм співом.

Незабаром Куліш вирушив у наукове відрядження за кордон у супроводі молоді дружини. У зв'язку з арештами кирило-мефодіївців Пантелеймона Олександровича у Варшаві було взято під варту і перевезено до каземату в Петербурзі. У розпачі Ганна Барвінок повернулася додому сама, тяжко захворіла, втратила дитину. Так і не довелося подружжю мати дітей.

Хоча жандарми не змогли довести Кулішеву участь у таємному товаристві, проте покарали його. У «Повісті про український народ» вони побачили «крамолу» — ідею самостійності України, тож заслали Пантелеймона Олександровича на службу до Тули. Тут письменник створив за три роки «Історію Бориса Годунова та Дмитра Самозванця», автобіографічний роман у віршах «Евгеній Онегин нашого времени», романи «Петр Иванович Березин», «Северяки».

Наприкінці 1850 року Куліш повернувся із заслання. Його творів не друкували. Тому змушений був, оприлюднюючи їх, підписуватися як *Николай М.* Так побачили світ «История Ульяны Терентьевны», «Яков Яковлевич», «Алексей Одногор». Велике культурне значення мали його фольклорно-етнографічний збірник «Записки о Южной Руси» та монографія «Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя».

Сповідуючи ідеї гармонійного єднання людини з природою, Куліш вирішив залишити Петербург і оселитися на хуторі. Він володів двома хуторами на Чернігівщині, згодом купив ще один на Лубенщині. В цій атмосфері сформувалася «хуторна

філософія» Пантелеймона Куліша. Письменник замислився над духовними взаєминами міста і села в Європі та Росії і дійшов думки, що відбувалося багатовікове протиставлення хutorянсько-патріархального і новітнього міського світоглядів у різних сферах духовного життя. У публіцистичних статтях «Листи з хутора» Куліш поняття «хutorянство» асоціює з високою культурною самотутністю, духовною порядністю і високим інтелектом.

Після смерті царя Миколи в 1856 році Кулішеві було повернуто право друкувати твори. Енергійний і палкий, письменник активно розгортає різнобічну культурницьку діяльність. У 1856—1863 роках він став помітною постаттю в колі українських діячів Петербурга, організатором літературного процесу. Передусім він заснував «Друкарню П. О. Куліша», оприлюднюючи твори українських митців: «Народні оповідання» Марка Вовчка, альманах «Хата», твори Гоголя. Для широкого кола читачів заснував серію «Сільська бібліотека», в якій побачили світ понад сорок книжок, зокрема твори Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Григорія Квітки-Основ'яненка, Олекси Стороженка, Ганни Барвінок та інші. У 1857 році Куліш видав «Граматику» — перший у Східній Україні український буквар — і читанку. В його друкарні виходив перший загальноукраїнський журнал «Основа» (1861 — 1862), в якому Пантелеймон Олександрович завідував відділом критики й публіцистики. Митець писав свої твори новим правописом, згодом названим «кулішівкою»: замість «ы» писав «и», замість старослов'янської букви «ѣ» (ять) — «і» та вніс інші зміни, загалом дотримуючись фонетичних засад написання слів. У 1862 році він видав поетичну збірку «Досвітки», в якій закликав читачів до духовного пробудження: *«Віщуванням новим / Серце моє б'ється, — / Через край із серця / Рідне слово летиться»* («Заспів»).

У 1858 і 1861 роках Куліш здійснив дві подорожі Західною Європою. Письменник вивчав західну цивілізацію, що посилювало його орієнтацію на її духовні цінності. 1864 року царський уряд скеровує його до праці у Варшаві, зокрема в «Установчому комітеті», метою якого було приборкання польського національно-визвольного руху за допомогою селянської реформи. У Варшаві Куліш вивчав історичні архіви, що дало йому змогу ввести в науковий обіг широкий фактичний матеріал з історії України XVI — XVII століть.

Пантелеймон Куліш налагодив тісні стосунки з народовцями у Львові, тут у журналах «Вечорниці», «Правда», «Мета» побачило світ чимало його творів. Він підтримував тісні зв'язки з професором філології Львівського університету Омеляном Огоновським, автором фундаментальної «Історії української

літератури», а також з видатним вченим Іваном Пулюєм, з яким переклав українською мовою «Новий Заповіт». Франко дав високу оцінку цій діяльності Куліша, назвавши його «*духовним керманичем*», головним сподвижником українського руху в Галичині в 60 — 70-х роках ХІХ століття.

Повернувшись до Петербурга, письменник деякий час працював редактором журналу міністерства зв'язку, однак основну увагу приділяв написанню «Історії українського козацтва», яка побачила світ під назвою «История воссоединения Руси» (1874). У цій праці Куліш загалом намалював правдиву історію українсько-польських і українсько-російських взаємин. Проте його оцінка козацтва зазнала еволюції: у 40 — 60-і роки він ідеалізував козащину, а згодом висловив критичні судження. Це зумовлено його поглядом щодо позитивного і негативного начал у боротьбі за національне визволення, неприйняттям революційної ідеології. Зокрема, письменник боявся, щоб не прийшла в Україну «*друга Руїна*», яку так майстерно змалював у романі «Чорна рада». На його думку, масові рухи породжують «*розбій з енергією дикого інстинкту*», а озлоблена темна юрба може занапастити культуру, а також свободу і державність. Відтак червоним загравам та «*свяченим ножам гайдамаччини*» протистоїть культура в сучасному цивілізованому світі.

Болісно пережив Куліш появу царських указів про заборону української мови. Він повернувся до рідних місць, у мальовничу Мотронівку, де прожив останнє десятиліття. Удень працював у полі, ночами — за робочим столом, віддаючись літературній творчості. Перекладав твори Шекспіра, Гейне, Гете, Байрона та інших світових митців. Вони увійшли до збірки «Позичена кобза», високо оціненої Іваном Франком.

У цей час Куліш скомпонував збірку художніх творів «Хуторская философия и удаленная от света поэзия», в якій захищав самобутній шлях розвитку української культури. Як історик, він написав фундаментальну працю у трьох томах «Отпадание Малороссии от Польши».

В останні місяці життя Куліш зазнав лиха: згорів його будинок, вогонь знищив бібліотеку і рукописи, зокрема повний переклад Біблії. В уцілілій клуні митець обладнав собі кабінет і взявся творити переклад по-новому. Проте завершити свою працю не встиг, її продовжив згодом Іван Нечуй-Левицький. Помер Пантелеймон Куліш 14 лютого 1897 року.

Незадовго до смерті письменник здійснив переклад «Пісні про дзвін» Шиллера. Навіть у маренні Куліш поривався діяти, піднімав руку і водив нею, ніби пишучи. Цей факт із життя

великого письменника прислужився *Миколі Зерову* для написання сонета «Куліш»:

Та він працює. Феніксом з пожару
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов,
І в очах — відблиск молодого жару.
Він боре тупість і муругу лінь,
В Європі хоче «ставити курінь»,
Над творами культурників п'яніє;
І днів старечих тягота легка,
І навіть в смертних муках агонії
В повітрі пише ще його рука.

Підсумуйте прочитане. 1. Які чинники формували світогляд Куліша? Чим захоплювався молодий Пантелеймон? 2. Які факти свідчать про державотворчі погляди письменника? 3. З'ясуйте роль Куліша в роботі Кирило-Мефодіївського братства. Розкажіть про його видавничу, громадську діяльність. 4. Які твори Пантелеймона Куліша ви знаєте? Яких тем він торкався? 5. Окресліть сподвижництво письменника на ниві української культури.

Робота в групах. 1. Позначте на контурній карті місця, де бував Куліш. Розкажіть про зв'язок цих місць із діяльністю письменника. 2. Перелічіть кращі риси характеру Куліша. Які з них ви хотіли б розвинути в себе? Чим захоплює вас ця яскрава особистість?

Романтичний світ прозових творів Куліша

Перші епічні твори Куліша відносяться до початку 40-х років XIX століття і написані в річищі романтичної поетики. Їх художню тканину визначають фольклорні мотиви, легенди, перекази. Ці твори побудовано на основі літературного опрацювання фольклорного сюжету («Циган», «Огняний змії», 1841). Дія в них відбувається у рідному письменникові містечку Воронежі. Куліш записав народні повір'я і перекази про вогняних зміїв, які перетворюються на літавців, тобто перелесників-парубків, що зводять з розуму дівчат чи молодиць. Цей матеріал привабив прозаїка своєю романтичністю й надзвичайністю, що давала змогу вразити читача.

Типово романтичним є оповідання-ідилія «Орися» (1844), одне з найкращих в українській прозі тієї доби.

Міжпредметні паралелі. У цей час Куліш захоплювався творами Гомера. Він проводив паралелі між старосвітськими українськими звичаями і звичаями, змальованими в «Одіссей». Поштовхом для написання «Орисі» були сюжетні мотиви шостої та початок сьомої пісень поеми

Гомера. Поетична сцена зустрічі Одиссея з Навсікаєю привабила у свій час Софокла, Гете, Брюсова, Рильського. В оповіданні Куліша розповідається про одруження дочки війтовецького сотника Таволги з сином миргородського осавули. В «Одіссей» Гомера феакійській царівні Навсікаї наснилася Афіна й наказала розшукати на березі моря пораненого Одиссея, майбутнього коханого дівчини. Так само Орисі у сні покійна мама віщує, що дочка незабаром вийде заміж. Орися з дівчатами йде до річки, під Турову кручу, прати рушники. Як і антична героїня, біля річки Орися зустріла свого судженого.

Події в творі Куліша відбуваються на тлі мальовничого пейзажу, дикої незайманої природи, яку любили змальовувати романтики. Щоб увиразнити картину світу, розповідач уводить легенду про князя, який біля цієї річки стріляв у золоторогих турів, що лягли поперек річки і перетворилися на каміння. Внаслідок цього князь не може знайти дороги до Переяслава. Наратор використав прийом несподіваного ефекту. Як тільки-но старий Грива завершив оповідь, Орися підвела очі на кручу і побачила на ній князя. То був миргородський осавуленко, який має одружитися на дівчині, тобто стати князем. У народній творчості наречених називають князем та княгинею. Звичайно, такої легенди немає в Гомера, вона виникла як цікава художня знахідка Куліша.

«Чорна рада» — перший український історичний роман

У часи Пантелеймона Куліша панував погляд, що література кожного народу набуває самодостатньої повноцінності й зрілості за умови появи у ній роману, як тоді його називали, «епосу нашого часу». В українській літературі вже були романи Квітки-Основ'яненка, Гребінки та інших письменників, написані російською мовою. Пантелеймон Куліш вирішив створити українською мовою роман **«Чорна рада. Хроніка 1663 року»**. Написати роман доби козацтва спонукала його повість «Тарас Бульба» Миколи Гоголя. Куліш не вважав історичним твір Гоголя. Адже в ньому змальовані не реальні історичні особи і події, а вигадані, тільки схожі на справжні. Романіст поставив перед собою мету, якої ніхто з українських письменників не мав, а саме: *«написати рідною мовою історичний роман, дотримуючись суворих правил форми, властивої цьому різновиду епосу»*. В зображенні минулих картин життя народу романіст дотримувався історичного принципу у відтворенні минулого з максимальною точністю історичних фактів та колориту епохи, зокрема в описах побуту, звичаїв, обрядів.

У своїх художніх шуканнях Куліш спирався на західноєвропейську романну традицію. Великою популярністю тоді користувалися твори *Вальтера Скотта*, зокрема роман «Айвенго», який ви вивчали у 7 класі. Пригадайте, як англійський письменник прагнув за допомогою уяви, базованої на знаннях історії, правдиво змодельовати картини минувшини в її визначальних процесах і суспільних рухах, дотримуючись історичного колориту.

«Чорну раду» було написано українською мовою в 1845 — 1846 роках. Паралельно письменник створив російський варіант твору, уривки якого друкувались у російських журналах. Однак вони, зображуючи одні й ті самі події, представляють собою, як відзначив автор, «за тональністю і духом два різних твори». Арешт і заслання Куліша за участь у Кирило-Мефодіївському братстві перешкодили публікації творів. Тільки в 1857 році обидва романи побачили світ: українською мовою — в Петербурзі, російською — в Москві.

Історична основа твору. Щоб створити історичний роман, Куліш ґрунтовно вивчав архівні матеріали, «Літопис Самовидця», «Літопис Грабянки», «Історію русів», наукові праці українських, російських, польських, французьких істориків. Ознайомився прозаїк з фольклорним матеріалом, який прислужився джерелом для написання епічного твору. Відомо, що за часів гетьманування Богдана Хмельницького відбулося високе суспільне піднесення народу, пов'язане з визвольною війною українського народу 1648 — 1654 років, коли Україна здобула свою державну незалежність. Після смерті у 1657 році гетьмана Хмельницького настає затяжна політична боротьба за владу. Козацька старшина загарбує для себе величезні земельні угіддя, збагачується, бореться за гетьманську булаву. Внаслідок цього на Правобережній Україні владу захопив прибічник польсько-шляхетської орієнтації Павло Тетеря. Тут зміцнюється польська шляхта, яка немилосердно гнобить народ. Лівобережна Україна зазнає утисків з боку царських воєвод, які, порушуючи Переяславську угоду, посилювали залежність України від Московського царства. На Лівобережній Україні було обрано наказним (тимчасовим) гетьманом Якова Сомка, брата першої дружини Хмельницького, який прагнув об'єднати Україну і вимагав від російського царя не порушувати автономних прав козацької держави. Проте московський уряд не затвердив Сомка, запідозривши його у прагненні відірвати Україну від Москви. Частина старшини хотіла обрати гетьманом ніжинського полковника Золотаренка.

Прихильники Івана Брюховецького випросили у царського уряду дозвіл зібрати «чорну раду», в якій візьме участь і

простолюд, відданий цареві, тож саме кошового Запорозької Січі буде обрано гетьманом.

1663 року під Ніжином відбулася широка козацька рада, на якій вибирали гетьмана Лівобережної України. Її назвали «чорною радою», бо, окрім старшини і запорозького козацтва, у ній брала участь міська і сільська біднота, тобто «чернь», як їх зневажливо іменувала запаніла козацька старшина. На цій раді гетьманом було обрано кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Він підкупамі і лестощами схилив на свій бік царських воевод, а народові пообіцяв різні полегкості. Прийшовши до влади, Брюховецький передусім стратив своїх супротивників — Сомка і Золотаренка, ще більше посилив феодальне гноблення народних мас. Новий гетьман проводив зрадницьку політику, домовився з турецьким султаном про перехід України під владу турків. Така політика не задовольняла широкі маси народу, тому проти гетьмана стихійно вибухали повстання, в одному з яких Брюховецький загинув. «Чорна рада» започаткувала драматичну добу розорення України, яку згодом називали Руїною (1657 — 1687 роки).

Саме ці події лягли в основу роману «Чорна рада», в якому зображено картини життя українського суспільства цієї доби. В художньому світі твору діють історичні постаті (гетьмани Сомко, Брюховецький, ніжинський полковник Золотаренко, генеральний писар Вуяхевич) і вигадані персонажі. Щоб викликати в читача інтерес до минулого, автор застосовує любовну сюжетну лінію, характерну для романів Вальтера Скотта. Правда, у романах англійського письменника показано любовний трикутник. У романі Куліша — любовний чотирикутник (Кирило Тур — Петро Шраменко — Леся Черевань — Яким Сомко). Автор вималював романтичний образ пророка, жебрака, співця, незвичайної людини, який нагадує образи парії (пригноблена, безправна людина) Вальтера Скотта й Перебенді Тараса Шевченка. До таких виняткових людей у романі належать Божий чоловік, Василь Невольник, батько Пугач.

Ідейні акценти роману. Романіст критично оцінює і козацьку старшину, і городян, і народні маси. Передусім, у творі негативно характеризуються представники тієї козацько-панської верхівки, яка неймовірно збагатилася і здобула владу під час визвольної війни, після якої домоглася величезних наділів землі з селами і містами. Вона будувала палаци і заводи шляхетські звичаї, жорстоко визискуючи козаків і селян (типовим представником є образ полковника Михайла Гвинтовки). Така нерозсудлива політика панів-старшин викликала незадоволення міщан і селян, простих козаків, породжувала стихійні бунти і грабунки.

Куліш дивиться очима українця на обставини доби Руїни. Він використовує такий розповідний прийом, як множинне бачення, тобто події в романному світі розглядаються і сприймаються автором, розповідачем і персонажами. Цим досягається поліфонізм змальованого світу, представлено чимало оцінок долі України в добу Руїни. На погляд розповідача Куліша, негативну, а не творчо-будівну роль відігравало й низове козацтво, адже воно намовляло селян і міщан проти своєї новонародженої шляхти та багатьох козаків-городян («кармазинів»). Замість утвердження добробуту і спокою народу, державницьких засад, запроваджених Хмельницьким в Україні, відбуваються драматичні сутички між українцями, коли полки йдуть на полки, криваво виборюючи булаву. Заможну старшину хвилює не Україна, а хто буде гетьманом, не будівнича діяльність, праця коло землі, а великі дарчі посади, нагромадження багатств, нехтування звичаями народу і запровадження панських норм життя.

Виникла кривава сутичка між запорозькими та городовими козаками («кармазинниками»), старшиною і рядовим козацтвом, шляхтою та селянами. Крізь призму цих суперечок романіст уміло зображує тогочасні суспільні настрої, розшарування верств населення — багатих і бідних. Такий розвиток подій приносить утіху зрадливим сусідам: вони тільки потирають руки, бо їм зручніше буде ліквідувати автономні права України. Розповідач з болем у серці повертає свій погляд у майбутнє: *«Хто ж бо того не знає, скільки горя опісля розлило на Україні через Іванцеве лукавство та через неситу хтивість московських воєвод»*. Окремими деталями чи прямими оцінками Куліш показує залежність України від Московської держави, висвітлює колонізаторську політику воєвод в Україні.

Зокрема, козацька держава виплачує великий «чинш» (податки) в «московську казну», воєвода-князь Ромодановський керує владою на українських землях, а воєвода Гагін привів своє військо в Україну, втручається у її внутрішні справи, бере великі хабарі з українських старшин, вирішуючи, хто з них підходить для здійснення намірів московського уряду. Таку саму колонізаторську політику і руйнівну роль відігравала шляхетська Польща. Не випадково полковник Шрам каже: *«Рознюхали ми тепер добре бояр та воєвод московських»*.

Поява першого роману в українській літературі мала позитивні оцінки з боку Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Тараса Шевченка.

Жанрова своєрідність твору. За жанром «Чорна рада» — історичний роман. Автор у підзаголовку вказує, що це

роман-хроніка, тобто твір, в якому події відтворюються в часовій послідовності.

Роман — чималий прозовий (інколи віршовий) твір, в якому широко змальовуються картини суспільного й приватного життя, розкривається історія формування характерів героїв. Йому властиві такі ознаки: наявність декількох сюжетних ліній, зображення персонажів у складних життєвих ситуаціях, розповідь і витворений нею художній світ у просторі й часі, що формують сюжет; пряма мова персонажів (діалоги, монологи), описи, авторські відступи.

Кулішеві було притаманне широке романне мислення. Тому він зумів епічно охопити життя як цілісність, створити ланцюг подій, що розгортаються в причиново-наслідкових зв'язках, тобто *сюжет роману концентричний*. Зосереджуючись то на тій, то на іншій картині дійсності, на відтворенні її сторін у різноманітних площинах, автор у жанрі роману художньо глибоко і правдиво змодельовав добу й українську людину в ній. Він зрозумів, що саме роман спроможний відтворити життя у всьому розмаїтті типів та конфліктів.

Автор «Чорної ради» розкрив характери героїв з погляду їх суб'єктивного значення (як історію їх переживань, думок, почуттів), а також об'єктивного виявлення (через дії, вчинки, зіткнення з обставинами життя). У романі митець відтворив стан українського суспільства, сутність взаємовідношень людини і середовища, що є характерною ознакою цього жанру. У творі Куліша виявляється органічний зв'язок між людиною, середовищем й історією. Особа і світ тут знову, як у класичній епопеї, розкриваються в поетичній цілісності і художній глибині, хоча й зовсім по-іншому. Адже герой роману Куліша, на відміну від героя епопеї, водночас належить і середовищу, і чужий йому або виділяється в ньому через свою суб'єктивну мету і наміри. Словом, герой і середовище в «Чорній раді» є основою твору, тим началом, навколо якого організовується текст.

Водночас «Чорній раді» притаманні ознаки *соціально-історичного роману*. Адже події доби Руїни розглядаються крізь призму соціального конфлікту. Це конфлікт ідеї української державності з українською пасивністю, наївністю та безпорадністю у вирішальні моменти історії.

Частина козацької верхівки, прагнучи будь-що здобути булаву, вдавалася й до ганебних способів, що драматично відлунювалося на долі наступних поколінь українців. Письменник порушує соціальні, етико-моральні злободенні питання й вади тогочасної доби: пристосуванство, честолюбне бажання панувати над іншими, самолюбство, гонитву за чинами і багат-

ством, що й зумовили втрату Україною своєї соборності й незалежності. Вони породили свавілля чужих панів і своїх підпанків. Народні низи симпатизували запорожцям, не обтяженим майновими відносинами, бо головною метою їх життя був захист України. Тому на «чорній раді» вони підтримали запорожців, не розгледівши підступності й лицемірства Брюховецького, проголосували проти Сомка, який стояв на державницьких позиціях.

Розповідна форма роману. До появи «Чорної ради» українські письменники зверталися у творах до першоособової форми оповіді й виводили образ оповідача — людини з народу. Проте така оповідь обмежувала картину світу однією точкою зору. Натомість *об'єктивна розповідь*, тобто від *третьої особи*, давала змогу митцю відтворити широкий спектр вражень від зображуваних подій, стаючи приховано на позиції героїв. Водночас *всезнаючий розповідач* проникає у внутрішній світ персонажа, розкриває його приховані думки, почуття, переживання. Викладова манера від імені розповідача дає йому змогу вільно переміщуватися у просторі й часі, малюючи картину світу і героїв у ньому. Якщо в першоособовій оповіді автор не міг уникнути очевидного дидактизму або висловлювань свого ставлення до зображених подій, то автор «Чорної ради» створює цілісну причиново-наслідкову картину, з якої читач має сам зробити висновок.

Третьоособовий розповідач Куліша володіє широким спектром знань про минуле України, причини теперішніх подій. Він дає зрозуміти читачеві справжні мотиви поведінки персонажів, проникає в їхній духовний світ. Він знає подальший розвиток подій і цим виявляє свою присутність у творі, повідомляє читачеві, що далі відбуватиметься: «*Шрам махнув із сином на Паволочі. Куди ж він махнув, і що в нього було на думці, незабаром того довідаємося*». Такий *всюдисущий розповідач* акцентує ідейні моменти змалюваної картини буття України.

Галерея героїв роману. Письменник колоритно, в річищі традиції Гоголя змальовує представників низового і городового козацтва, селян, міщан. Такий широкий типаж дав йому змогу відтворити спектр життєвих позицій та ідеологій, які вони сповідають. Водночас Куліш індивідуалізує своїх героїв, наділяючи їх неповторними рисами характеру.

Складним у романі є *образ народу*. Козаки, міщани і селяни ненавидять збагачену під час визвольної війни Хмельницького козацьку городову старшину. Через те що чернь мала змогу пограбувати Ніжин, вона прибула на козацьке віче і підтримала запорожців та їх висуванця Брюховецького. Поле, на якому відбулася «чорна рада», символізує розділену і

пограбовану Україну. Народ постає в образі юрби, стихійної сили, що винищує на своєму шляху будь-яку благородну ідею чи губить вождя, який прагне добра народові. Розповідач показує неприйняття народною масою суспільного устрою України, який зумовив соціальну несправедливість і нерівність. Погляди козацької старшини на суспільний устрій висловив полковник Шрам: *«Де в світі видно, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам шабля, вам (міщанам) — безмін та терези, а поспільству — плуг та борони»*. На думку оповідача, соціально-майнова нерівність була ґрунтом, на основі якого виникла Руїна в Україні.

По-новому автор порушує проблему «юрби і вождя», до якої звертались романтики. Проте Куліш її розглядав в іншій площині: через логіку поведінки героїв розв'язував складну проблему народу-юрби і народу-нації. За Кулішем, народ-юрба — стихійна і руйнівна сила. Народ-нація має на меті державницьке творче начало. Зокрема, Брюховецький уміло маніпулював свідомістю «черні» щодо загальної позастанової рівності. Звертаючись до міщан, він зобов'язувався: *«Не знатимете під моєю булавою жодного козака або козацького старшини над собою паном: усі будете рівні»*. За допомогою демагогічних обіцянок він переміг. Сомко зі своїми державницькими прагненнями зазнав поразки тому, що не зумів народ переконати у своїх національно-державницьких намірах. Натомість Брюховецький психологічно тонко підіграв настроям юрби. Одягнувшись бідно, майбутній гетьман вдавав із себе простака. Фальшивим демократизмом, промовами про загальну рівність станів прихилив до себе простолюд. Він є втіленням руйнівного начала, деструктивних сил, спрямованих проти державницьких прагнень народу.

Характерним представником народу є **образ Божого чоловіка**, людини національно свідомої, яка за розумінням державотворчих прагнень України стоїть вище за селян, міщан та козацьку старшину. Він своїм натхненням співом дум та історичних пісень пробуджує у слухачів національну гордість за козацькі звичаї, тугу за тими часами, роздуми над долею України в середині XVII століття. Божого чоловіка змальовано романтичними фарбами: це осліплений турками козак, шляхетний і щедрий душею, який чинить благородні справи: лікує козакам рани, викупує невільників з турецької неволі. Створивши його образ, романіст порушив проблему народу і співця. Кобзар постає не співцем-жебраком, а співцем-патріотом, месією, вищим духовно за інших людей. Не випадково у творі відзначається, що *«душа його жила не на землі, а на небі»*. Це типово романтичне трактування образу

митця. Народний співець не втручається в міжособну боротьбу, політичні суперечки. Для нього всі українці — брати. Власну свободу і незалежність кобзар шанує вище за матеріальні блага, які пропонував йому магнат Гвинтовка за роль придворного співця. Розповідач характеризує Божого чоловіка як виняткову людину, яка духовним зором *«неначе бачить таке, чого видющий зроду не побачить»*. Божий чоловік пропагує християнську, гуманістичну мораль. Саме з його образом пов'язується релігійно-філософський вимір роману Куліша, віра в духовну цінність людини, що відродить націю. За класифікацією типів українців, що її запропонував філософ *Микола Шлемкевич*, Божий чоловік представляє *сковородинський тип*. Попри несприятливі обставини суспільного буття, він залишається духовно незалежним, живе багатим внутрішнім життям.

У галереї образів представників народу по-романтичному яскраво вирізняється постать завзятого січовика, батька *Пугача*. Він стоїть на сторожі сформованих попередниками основ діяльності демократичної козацької республіки. Правдолюбство визначає логіку вчинків Пугача. Читач спостерігає за ним в епізодах, коли він з міщанами вимагає в пана Гвинтовки повернути захоплені ним воли на *«його угідді»*, хоча землі належали місту. Таким же суворим і непохитним постає Пугач в сцені суду над Кирилом Туром, караючи його палицями за порушені запорозькі звичаї. На чорній раді Кирило засліплено підтримав Брюховецького, але побачивши, що гетьман нехтує козацькими звичаями, мужньо сказав йому у вічі: *«Недовго побудеш, вразький си ну. Коли взявся брехати по-собачи, то й пропадеш, як собака. Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся»*.

Романтичними фарбами зображується образ *Кирила Тура*, запорожця бунтарської вдачі і характерника. В житті він некорисливий, невибагливий до побутових умов. Його манять пригоди і незвичайні подвиги, у пошуках яких Кирило планує з побратимом Богданом помандрувати у далеку Чорногорію. Розповідач немов виліплює скульптурний образ, додаючи щораз нові риси і штрихи. За допомогою виразних художніх засобів, вчинків, помислів, вдачі Кирила розповідач змодельовував романтичний образ національного героя, монументальну постать запорожця, мужнього і хороброго. Гартування його характеру відбулося на Січі, куди ще хлопчиком його привіз батько-запорожець. Через спогади Сомка і Шрама розкривається повногрудий образ Кирила. Це засвідчує колоритний портрет козака: він постає як *«здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за вухо, як кінська*

грива; уси довгі, униз позакрючувані аж до жупана ізвисли; очі так і горять, а чорні густії брови аж геть піднялися над тими очима». Його прізвище підкреслює богатирську силу, для нього Січ — мати, а Луг — батько. Важливим характеротворчим засобом образу є самохарактеристика і взаємохарактеристика персонажа, його мовлення. Так, гетьман Сомко каже про нього: «душа щиро козацька. Часом закине дуже вже круто, да... якось так щиро засміється, що нізащо не розсердився би».

На творенні характеру Кирила Тура позначився вплив усної народної творчості, зокрема легенд, переказів про козака Мамая. Тур також характерник. Правда, він з іронією підкреслює, що вміє напустити ману на свого супротивника, а тому, мовляв, легко перемагає ворогів. Насправді цей козак був винахідливим та сміливим, нехтував смертю. По-лицарськи Кирило розуміє смисл життя: *«А над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала і ворога під ноги топтала... слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже»*. В цьому плані його образ перегукується з Тарасом Бульбою з однойменної повісті Гоголя. Найвиразніше розкривається натура Кирила в епізоді, коли він вирішив самопожертвою врятувати присудженого до страти гетьмана Сомка: *«Визволю своєю головою Сомка — він тепер більше потрібний Україні»*. Це високе патріотично-громадянське розуміння ролі гетьмана в державотворчому процесі. Козак думав не про своє життя, а про те, як врятувати Україну. Так виявляється справжнє побратимство і патріотизм. Образ Кирила Тура втілює волелюбність, лицарський дух козацтва.

Великою творчою вдачею Пантелеймона Куліша було створення образу гетьмана **Якима Сомка**. Він молодий, стрункий і вродливий, ідеальний романтичний герой: *«Сомко був воїн уроди, красоти дуже дивної; був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий, голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі, і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи»*. У портреті Сомка проступають індивідуальні риси героя, підкреслено незвичайність його особистості, духовну енергію. Фольклорне порівняння очей героя із зорею, блиск у його очах засвідчує палку вдачу молодого гетьмана.

Сомко переслідує благородну мету — продовження державотворчих починань Богдана Хмельницького: *«Зложити докупи обидва береги Дніпрові, щоб обидва... приклонились під одну булаву! Одтиснем ляхів до самої Случі — і буде велика Україна»*. Образом Сомка романіст виразив свій ідеал державотворця, освіченого, розумного, шляхетного правителя України. Отже, розповідач акцентує на головній сутності його

характеру — державобудівничій. Свою діяльність Сомко вбачає у зміцненні й розбудові України як сильної країни, окреслює зовнішню і внутрішню політику, спрямовану на її утвердження. Він захищає рівноправні і взаємовигідні відносини з Московською державою: *«Треба нам з москалем за руки держатись... Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лиш Господь наш допоможе зложити докупі обидва береги Дніпра, тоді ми позвоимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Вкраїну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів»*. Це цілісна програма державно-культурного будівництва в Україні, сперта на традиції Київської Русі.

В особистості Сомка підкреслено його природжену і здобуту освітню шляхетність, патріотизм, хоробрість, мужність і доброту. Яким Сомко хвилюється не так за себе, як за долю України. В тяжкі хвилини під час «чорної ради», коли вірні козаки вирішили покласти голови, але не віддати на загибель гетьмана, він їм гордо каже: *«Ні, чужою смертю я волі купувати не хочу!»* Розповідач акцентує на індивідуалізмі, який, власне, завадив Сомкові збагнути настрої мас. Поступово розкривається двоїста природа його особистості: він — сильна натура, проте неспроможна йти до кінця у досягненні своєї життєвої мети. Ось чому державницька політика гетьмана Сомка зазнала поразки через самовпевненість, яка завадила йому розгледіти реальне становище в країні, невдоволення життям простих людей. Гетьман та запаніла козацька старшина не схотіла дослухатися до голосу народних мас, вважаючи їх «черню», «хлопами», загалом нижчим станом.

В епізоді, коли Сомка відвідує у в'язниці Кирило Тур і самовіддано пропонує йому врятувати життя, знову зображується роздвоєність особи гетьмана. З одного боку, осуджений Сомко виявляє шляхетність, відхиляючи саможертвону пропозицію побратима, а з другого — засвідчує відсутність волі до перемоги. Адже Тур, маючи перстень від Брюховецького, врятував би своє життя, а Сомко, визволившись, зміг би вести боротьбу за соборну і незалежну Україну. Автор висловлює думку, що драматизм становища України спричинений тим, що в багатьох гетьманів була відсутня воля до державотворення. Та й у наступні часи переважали пристосовництво до обставин, нерішучість, слабодухість, неорганізованість, безвідповідальність лідерів перед народом, який найбільше потерпав від бід, спричинених горе-діяльністю таких «вождів».

Романтичними фарбами змальовується *Іван Шрам*, прототипом якого був паволоцький полковник Іван Попович. У романі Шрам — прихильник об'єднання України. На Право-

бережжі він вів боротьбу проти шляхетсько-польського ставленика, гетьмана Тетері, а на Лівобережжі підтримав Сомка на «чорній раді», бо вбачав у ньому державотворця. Таке зображення образу не суперечить історичній правді.

З його образом пов'язується жанрова своєрідність «Чорної ради» як *роману-подорожі*. Паволоцький полковник, у минулому сподвижник Острянці і Хмельницького, загартований і пошрамований в боротьбі за волю вітчизни, Іван Шрам виїжджає з сином з Правобережної України на Лівобережну, щоб узяти участь у виборах гетьмана Сомка. В мирні часи Шрам *«правив службу Богу»*. Під час визвольної війни з польсько-шляхетськими загарбниками був полковником і боровся за незалежність України. Перед читачем герой постає як монументальне уособлення патріотичних сил українського суспільства XVII століття. Отже, зруйнованою війнами Україною подорожує збагачений життєвим досвідом літній чоловік Шрам, поборник державної лінії Сомка. Його прізвище набуває символічного виміру, означає шрами на тілі країни від міжусобної війни за гетьманську булаву. Як патріот, він у критичний для України час — руйнування державної незалежності — усвідомлює своє покликання і досвід, спрямований на об'єднання України. Іван Шрам освічений, навчався в Київській братській школі, загартований у боях, наділений державницьким розумом. Він з плеяди тих сподвижників Хмельницького, які втілюють велику енергію молодій державі до історичного самоутвердження. Це мужня і цілеспрямована натура, справжній лицар. Мета його життя — *«як би Вкраїну на добру дорогу вивести»*.

Образ Івана Шрама твориться романтичними засобами. Він нагадує героя Айвенго-пілігрима (мандрівника) з роману Вальтера Скотта. Це і козак, і священик, і подорожній богомолець. Шпори під його рясом і хрест дивно поєднуються у вбранні героя: *«... по одежі і сивій бороді, скажуть би, ніп, а по шабляці під рясом, по пістолях за поясом і по давніх шрамах на виду — старший козарлюга»*. У річищі романтичної поетики романіст підкреслює в образі старого Шрама два начала — козацьке, військове і духовне, релігійне, що відтінює давнє гасло з часів війн у Європі та Україні — *«хрестом і мечем»*. Незважаючи на свої *«літа і рани»*, герой іде *«Україну рятувати»*, прагне утвердити міцну гетьманську владу, встановити мир і спокій.

Благородність Івана Шрама виявляється в епізодах після «чорної ради», намагаючись з Кирилом Туром врятувати життя Якіма Сомка. Шляхетним він постає і в Паволоцьку. За те, що Іван їздив на «чорну раду» і підтримав там Сомка, його вирішив покарати Павло Тетеря. Він оточив Паволоч і хотів

зруйнувати місто. Та Шрам з'явився до суду, аби врятувати земляків, загинувши героїчною смертю від рук Тетері. Драматична доля героя є наслідком «чорної ради» і Руїни, яка охопила Україну. В образі Івана Шрама письменник опоетизував старшинський аристократизм, який виявлявся у чесності, порядності, патріотизмі й державотворчих діях.

Проте його місію продовжить його син *Петро Шраменко*, який, за словами Кирила Тура, «*пішов по батькові як орля по орлові*». Петро втілює життєствердне начало життя. Успадкувавши від батька мужність, боєздатність, високу мораль, розум, він уособлює молоді сили України, лінію державних ідей народу.

У реалістичному плані створено образ *Івана Брюховецького*. Романіст використав реалістично-сатиричну поетику *демакування* персонажа. Колишній джура Хмельницького, запорозький кошовий Брюховецький, прикриваючись маскою, вдає з себе добропорядну людину, щирого уболівальника за народ. Насправді він є авантюристом. Поступово розкриваються такі негативні риси характеру «Іванця», як підступність, мстивість і владолюбство. Вдаючись до лукавства, лицемірства і демагогії, він жонглює популярними гаслами: «*Усі будемо рівні*», «*Хліб та вода — козацька їда*», розрахованими на простаків. Його головна мета — домогтися влади будь-якими способами, нехтуючи людською гідністю і порядністю.

У художньому світі роману його образ виконує функцію *антипода* Сомкові. Якщо Яким Сомко наділяється духовністю, шляхетністю душі, то Брюховецький — ницістю, люмпенською психологією. «Іванцьо» каже: «*Нема вже тепер ні в міщанина, ні в мужика се моє, а се твоє: все стало обще*». Така масова психологія схилила ніжинську чернь на бік Брюховецького. Подібні гасла в першій половині ХХ століття призвели Україну до соціальної та національної трагедії, що знайшло свій вияв у голодоморах, репресіях, концтаборах.

У побудові роману Куліша важливе місце відводиться *антитезі*, яка є наскрізною. Зокрема, Петрові Шраменку протиставляється Пугач, козацькій старшині — міщанство, городовому козацтву — низове козацтво, шляхті — голота. За поетикою антитези зображуються Сомко як втілення правди і чесності і Брюховецький як носій неправдивості. Розповідач зіставляє лицарську поведінку Сомка з нещирою і підступною поведінкою «Іванця». Серед козаків Сомко мав авторитет за героїзм, мужність і організаторські здібності полководця, який поруч з Хмельницьким виборював незалежність і державність України. Натомість Брюховецький став запорозьким кошовим, а переогодом гетьманом Лівобережної України не за

заслуги, а обманом, підкупам, наклепами та доносами на супротивників.

Особистість Брюховецького розкривається за допомогою індивідуалізованого портрета. Автор застосовує такий розповідний прийом, як перспективу, з якої представляються герої чи ситуації. За кошовим на Чорній раді спостерігає Петро Шраменко. Він відзначає його характерну поведінку: *«іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякого люду... — Іван Мартинович! Іван Мартинович! — знай круг нього гукають. Петро думав, що сей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне»*. Тим часом Брюховецький, маскуючись під простака, людину із народу, був *«у короткій старенькій свитині, у полотняних штанах, чоботи шкапові попротоптувані»*. Тільки шабля *«горіла від золота»*. Шраменко звернув увагу, що очі у Брюховецького бігали, як у злодія: *«Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й чигають ізпідтишка на чоловіка»*. Куліш вдається до сатирично-знижених оцінок і порівнянь персонажа: *«Іванцьо знітився так, мов той цуцик, ускочивши в хату: — Дітки мої! — каже тоненьким, ницим голоском»*. Щоб викликати у читача антипатію, романіст добирає такі епітети, як *«ниций Іванець»*, *«безбожний харцизяка»*, а також колоритні слова й фразеологізми: *«Такий-то був гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!»*

Духовна ницість «Іванця» оголилась після «чорної ради» в епізодах покарання Олексі Сенчала, коли він виявив неповагу до батька Пугача, запорозьких звичаїв та законів. Ставши гетьманом, Брюховецький одяг дорогий голубий жупан та сап'янці, гордо дивився на простих людей, вважаючи їх «мужицтвом». Характерно, що він зневажив свої обіцянки встановити в Україні рівність між людьми. Гострий на слово батько Пугач проклинає Брюховецького, називає *«нечестивим пройдисвітом»*, грішником, Іродом. Жорстокість гетьмана виявилась у тому, що він стратив Сомка. Романіст вважав, що захоплення влади в Україні Брюховецьким обернеться великою трагедією для неї.

Попри романтичну поетику Куліш вдається і до реалістичного моделювання персонажів. Так, він використовує реалістичний принцип соціальної зумовленості характеру людини. До таких героїв належить *Михайло Черевань*. Він так само брав участь у визвольній війні з поляками, на якій збагатився. Володіє хутором Хмарище. В його образі змальовано новонародженого українського пана. За своїм характером він добродушний, щирий, гостинний і веселий. Загалом

Михайло Черевань, дружина Меланія і дочка Леся — люди ввічливі й доброзичливі. З симпатією малює розповідач Череваниху: *«Молодиця свіжа й повновида, пряма, як тополя»*. Так же лаконічно, але виразно описує Лесю: *«Чи заговорить, чи рукою поведе — так усякому на душі, мов сонечко світить»*. Для автора це ідилічна українська родина, як і саме хутірне життя, з якою він пов'язував розквіт України. Благополуччя й гармонію Череванів увиразнює мальовнича природа: *«Пташки співали і свистали усюди так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалося. Хутір обняла річка з зеленими плавами, лозами і очеретами»*.

Портрет Череваня подається через сприймання полковника Шрама в епізоді, коли Михайло сидить під липою і слухає спів старця-кобзаря: *«Черевань тільки похитувався, глядячи черво; а щоки — як кавуни: сміявся од щирого серця. Така була вдача»*. Десять років не бачив Шрам *«свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку перемінівся; тільки лисина почала ще більш вилискуватись»*. Письменник індивідуалізує героя навіть через мовлення: Черевань не вимовляв «р». Поступово розкривається життя безтурботного хуторянина, доброго господаря, який живе у злагоді з природою, занурившись у патріархальний світ. Куліш із замилюванням розповідає про заможні статки Череваня, докладно змальовує інтер'єр хати, загалом багатий побут: *«У хаті, як у віночку; хліб випечений,*

Федір Красицький. Гість із Запорозжя

як сонце...». Родина плакає українські звичаї, культуру хутірного буття.

Отже, Черевань представляє тип українця *патріархально-го, старосвітського типу*, що його змалював Микола Гоголь. Він живе в обмеженому колі потреб, його не цікавлять суспільні чи державні питання. Адже йому добре: має вишневий садок над ставом, пасіку, хутір приносить достаток. Чого ще бажати? Тому його не цікавить доля України: *«А що нам, брате, до України? Хіба нам нічого їсти або ні в чому хороше походити? Слава тобі, Господи, буде з нас, поки нашого віку»*. Проте Черевань не скупиться на червінці для викупу невільників з татарського полону і підтримує Сомка (мабуть, як майбутнього зятя) на «чорній раді».

Мова роману поетична, мелодійна, багата на зображальні засоби. Їх Куліш черпав з творів усної народної творчості, тому текст роману пересипаний яскравими епітетами, порівняннями, метафорами, прислів'ями, приказками, насичений жартами. Народнорозмовне мовлення органічно вплітається в художнє полотно роману через мовлення персонажів, відзначається колоритністю фраз, розмаїттям інтонацій, пісennими мелодіями. Паралельно художню палітру збагатив стиль козацьких літописів, особливо у відтворенні кульмінаційного епізоду — «чорної ради». Інколи автор навіть цитує портрети героїв, змальовані у «Літописі Самовидця». Урочисті вислови із книжних джерел звучать у мовленні Шрама, «Божого чоловіка», розповідача, коли йдеться про страту Сомка.

Отже, історичний роман «Чорна рада» Куліша — важливе досягнення нової української літератури на етапі її становлення та утвердження як літератури європейської. Його твір написано в річищі вальтерскоттівської романної традиції. Митець на основі уяви, дотримуючись принципу історизму, художньо правдиво змалював епоху та її характери. Куліш увиразнив картину світу національним колоритом, українським поглядом на добу Руїни, яскравими образами. В «Чорній раді» романіст уміло поєднав життя героїв з життям країни. У такий спосіб він поставив героїв віч-на-віч з історією, підніс роман до епічної широчіні в моделюванні героїв та художньої картини світу, який став твором про долю України. Доля героїв і доля народу взаємопереплетені. «Чорна рада» набула романної епічності. В особі Куліша переміг історик-професіонал, з таким мистецьким хистом відтворює він пройняту грозливими розрядами атмосферу наростання кризи — Руїни, поступову втрату Україною державності. Драматизм хроніки «чорної ради» постає крізь призму відтворення історичних подій і дискусій серед представників усіх про-

шарків країни. Роману притаманний глибокий історизм, твір спрямований не тільки в минуле, а й у прийдешнє як урок для нащадків.

Роман «Чорна рада» як талановитий мистецький твір визначив художню стратегію розвитку роману в ХІХ столітті. Шляхом Куліша у змалюванні епічної глибини історії та життя йшли у своїх романах Анатоль Свидницький, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Михайло Старицький та інші романісти.

«Розпущу я думи крилаті на всю Україну»

У мистецькому доробку Пантелеймона Куліша чільне місце посідає лірика. Він оприлюднив п'ять поетичних збірок: «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», «Позичена кобза», «Хуторні недогарки». Йому належать великі поеми: «Україна», «Маруся Богуславка», «Сторчак», «Сторчаниха», «Кумейки», «Грицько Сковорода», «Дон Жуан», «Магомет і Хадиза», «Солонія», «Куліш у пеклі», «Настуся», «Великі проводи». Широкий жанровий репертуар поета: балади, елегії, псалми, сонети, медитації, думи, послання, посвяти та інші. Він творив громадянську, пейзажну, інтимну лірику. Широкою була тематика поезій Куліша. Він осмислював трагічну історію України, порушив комплекс проблем національного буття народу. Велику увагу приділив митець темі «поет і громадянство», яку розв'язував у річищі романтичної поетики — «поет і юрба».

Поезія *«До рідного народу, подаючи український переклад Шекспірових творів»* за жанром — послання, тобто віршовий твір, написаний як звертання до народу. Якщо в античну добу в «Посланні до Пізонів» Горація порушувались мистецькі проблеми, то в часи Куліша жанр послання до народу (Тарас Шевченко, Михайло Старицький) використовували, створюючи громадянську лірику. Поет вдається до цитування рядків із творів Шевченка та з Біблії. Розмірковуючи над драматичною історією України, Шевченко з боєм говорив: *«Я ридаю, як згадаю / Діла незабутні / Предків наших, тяжкі діла!»* Біблійні афоризми осуджують самовихваляння та пророкують нове життя, хоч шлях пролягає через пустелю та безводну ріку. Куліш любив Україну, йому було соромно, що волелюбний козацький народ опинився в неволі. Поет вважав, що виправити ситуацію можна передусім суворою правдою. Основний пафос вірша — антиколоніальний. У монолозі-повчанні ліричний герой картає свій народ, який в умовах неволі перетворився на «варвара» в очах освіченого світу. Монолог героя пристрасний і гнівний, гострий і викривальний, адже він бажає, щоб українці були вільними, жили у незалежній

державі. Тому поет застосовує *інвективу*, тобто художній прийом гостро-сатиричного викриття: *«Народе без пуття, без честі і поваги, / Без правди у завітах предків диких, / Ти, що постав з безумної одваги / Гірких п'яниць та розбишак великих!»* Митець порушує складні українсько-російські стосунки. Імперська Росія постає в образі заклятого сусіда-хижака, який нищить *«єдиний скарб — рідну мову»*. Адже рідна мова для поневоленої нації, в якій забрано державу і душу, — єдина *«життя міцна основа, / Повніша над усі скарби й багатства»*. Образ української мови переростає в символічний образ культури як неодмінної самототожності нації, через яку вона прийде до відродження. Тому автор опоетизовує мову-скарб через розлогу метафору: *це «голос луччих предків з домовини, / Тих душ святих, що марно погубили / у злигоднях Великої Руїни»*. Підносячи культурні надбання народу в минулому, поет докоряє, що північний сусід присвоїв їх собі. При цьому призив українців у статус *«азіата мізерного»*, змущеного в умовах зросійщення *«з рідним словом притулитись, мов злодій»*. Куліш закликає Україну *«до сім'ї культурників»*, тобто до європейських духовних і державних цінностей. Орієнтуючи народ *«на дзеркало всесвітнє»*, на гуманістичні надбання, поет негативно оцінив козаків як *«розбишак великих»*. На таку оцінку зреагували *Михайло Драгоманов* та *Іван Франко*. Вони не сприйняли такого однозначного погляду Куліша, розрізняючи позитивне і негативне в діяльності козацтва.

Романтичний образ поета змальовується в медитації *«Троє схотінок»¹*, що увійшла до збірки *«Дзвін»* (1893). Назва збірки символічна. Для ліричного героя поетичне слово митця — це дзвін, що скликає *«до всеселенської правди»*. Він просить козацький народ зійтися до собору, щоб поміркувати над тим, як *«культурі служити»*. Книгу проймає наскрізна тема митця і світу, яку Куліш інтерпретує в романтичному дусі. Поет розчарований і в сучасному світі, і в минулій величч козацтва, бо помітив у його діяльності руйнівне начало, що призвело до втрати народом державності. Своїм словом-дзвоном Куліш б'є на сполох: *«Я не поет і не історик, ні! / Я — піонер з сокирою важкою: / Терен колючий в рідній стороні / Вирубую трудящою рукою»* («Піонер»).

У поезії *«Троє схотінок»* ліричний роздум будується на романтичній антитезі, за допомогою якої вимальовується образ митця. Куліш протиставляє духовне начало людського життя бездуховності життя в *«царських палатах»*, у *«вертоградах пишно-прохолодних»*, шляхетність душі — антилюдя-

¹ *Схотінки* — бажання.

ності світу. Так окреслюється перше бажання поета: *«Аби у мене був з душею добрий лад, / Щоб не насилував я мислей благодних»*. Прямою полярністю до штучності й потворності *«світських утіх, / що забавляють олухів великих»*, є прекрасне царство духу, книг, гармонія ідеального життя. Воно виявляється у сердечності й щирості людських взаємин, у безкорисливій, духотворній праці, а загалом в уявному світі, де людина вільна і щаслива. В цьому полягає суть другого бажання митця, його поетичне кредо. Огидному матеріальному, бездуховному світові ліричний герой протиставляє свої духовні цінності: *«Цураюсь я багатства, висоти / І популярності, ума отрути, / Аби, Мадонно, о сонце доброти, / Сіяла ти мені в мої хмарні минути»*. Над прозаїчністю жорстокого світу підносяться гуманістичні ідеали, які втілити йому допомагає Мадонна.

У романтичному ключі написано поезію *«Заворожена криниця»*. Ліричний герой оповідає про чарівну, тому й не видиму для всіх криницю. Її животворна вода відкривається тільки вибраним, зокрема поетові. Романтичність, незвичайність художнього світу легенди представляють образи сестри, брата, саду-винограду, Божого раю; назви кінамона, наряду (рослини з приємним запахом), річок Тигру, Євфрату. У прекрасному сес-

Катерина Білокур. Дорога в'ється вдаль. 1930

триному саду є зачарована криниця. Образ криниці оповито серпанком таємничості. Куліш використовує художній засіб алегорії. Життєдайна вода у криниці — це джерело поетичного натхнення для митця, свідчення тісного зв'язку його творчості з життям народу.

Багатою є художня палітра поезії. У ній органічно поєдналися два мовні потоки: книжний, пов'язаний із уведенням незвичайних назв, і народнорозмовний, переплетений фольклорними образами: *«Вітре тихий від заходу! / Вволи волю мого серця: / Повій чарами на воду, / Нехай ллється, нехай ллється. // Вітре буйний аквілоне! Подми чарами, крилатий, / На ті нарди, кінамони, / Нехай каплють аромати»*.

У перших збірках поезій Куліш дотримувався шевченківського чотирнадцятискладового розміру. Проте поступово писав свої твори в силабо-тонічній системі, увів в українську лірику трискладові віршові розміри.

Багатогранна творчість Пантелеймона Куліша посідає вагоме місце в культурі українського народу. Високу вартісність мають його історичні праці, культурологічні й публіцистичні виступи. Велике значення для нашого народу має його фольклористична та етнографічна діяльність. Він увійшов у культуру народу як перший професійний літературний критик. Не втратила значення його книга про Миколу Гоголя, праці про Григорія Квітку-Основ'яненка, Євгена Гребінку, Тараса Шевченка та інших митців слова. Проте найповніше виявив себе письменник у прозі, драмах, поемах та ліриці. Його «Чорна рада» — один з кращих історичних романів не тільки в українській, а й у європейських літературах. Куліш був взірцем для наступних поколінь українських прозаїків, визначив розповідну стратегію, загалом романне мислення митця. Тому до його творів ніколи не спадав інтерес, адже вони несуть великий духовний заряд гуманізму і волелюбства.

Словникова робота. Запам'ятайте подані визначення, з'ясуйте спільні й відмінні ознаки історичного роману й роману-хроніки.

Історичний роман — жанровий різновид роману, в якому змальовуються події минулих епох, певний період історії. В ньому органічно поєднуються історичні факти й події із художнім домислом, історичні особи — з вигаданими героями, які живуть і діють у межах зображуваної епохи. Його мета — відтворити історію крізь призму сучасності, тобто передати загальний колорит певної доби, висловити ідеї, цікаві і повчальні сучасному читачеві.

Роман-хроніка — твір, в якому події розгортаються в часовій та логічній послідовності.

Робота в групах. Наведіть приклади історичних романів, які ви прочитали. Хто з українських та зарубіжних авторів творив історичні романи? Чи наявні в українській літературі романи-хроніки? Чим подобаються вам історичні твори?

Підсумуйте прочитане. 1. Які фантастичні твори Куліша ви знаєте? 2. До яких джерел звертався письменник, пишучи роман «Чорна рада»? 3. Назвіть історичні постаті та вигаданих персонажів у романі. Як вони групуються? 4. Розкрийте ідейну спрямованість твору. 5. На чії традиції спирався автор «Чорної ради»? 6. Схарактеризуйте жанрову своєрідність «Чорної ради». 7. В чому значення роману для історії української літератури та духовного життя народу?

Для допитливих. Користуючись контурною картою Європи, складіть літературну карту подорожей письменника.

Поміркуйте. 1. Що спонукало Куліша написати перший роман в українській літературі? 2. В чому полягає широке романне мислення письменника? 3. Доведіть новаторство розповідної форми роману. 4. Аргументуйте тезу, що проблему «вождь і юрба» романіст інтерпретує в річці поетики романтизму. 5. На конкретних прикладах творів Куліша обґрунтуйте естетичну функцію епітетів, метафор, порівнянь, приказок. 6. Чим приваблює вас лірика Пантелеймона Куліша?

Робота в парах. 1. Доведіть, що Божий чоловік у романі Куліша належить до сковородинського типу українця. 2. В чому виявляється романтична палітра у змалюванні образу Божого чоловіка? 3. Якими вчинками запам'ятався вам батько Пугач? 4. Чи можна вважати Кирила Тура національним героєм? 5. Якими художніми засобами створено образ Кирила?

Робота в групах. Розподіліться в класі на шість груп, підготуйте по одному запитанню, спільно обговоріть. 1. Який тип українця представляє Михайло Черевань? 2. Схарактеризуйте образ Череваня. 3. Чому з образами родини Череванів автор пов'язував свою «хутірську філософію»? 4. Чому з образом Шрама пов'язується жанрова своєрідність «Чорної ради» як роману-подорожі? 5. Якими романтичними барвами наділяється герой? 6. Чому розповідач ідеалізує і драматизує цей образ?

Аналізуємо твір. 1. Чим викликана романтична ідеалізація Сомка? 2. Чому Сомко програв вибори гетьмана на раді Брюховецькому? 3. Розкрийте прийоми сатиричної поетики демаскування Брюховецького. 4. Висвітліть роль антитези у розкритті образів Сомка і Брюховецького. 5. Схарактеризуйте шляхетність душі Сомка і ницість «Іванця». 6. Складіть порівняльну характеристику Сомка та Брюховецького.

Мистецька скарбниця. 1. Роздивіться репродукцію картини «Гість із Запорозжя» Федора Красицького (с. 348). Яке враження

справляє на вас ця картина? Де відбуваються події? Хто зображений на передньому плані? Як ви гадаєте, ким доводиться козак хлопчиків? 2. Порівняйте епізод на пасіці в романі Куліша з картиною Красицького. В чому полягає поетизація хутірного життя у творах? Напишіть твір-мініатюру на цю тему. 3. Чим вас приваблює і зворушує картина видатної художниці Катерини Білокур (с. 352)? Якими мотивами ця картина співзвучна з поезією «Заворожена криниця» Куліша? Чому митці звернулися до образу криниці; що вона символізує?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Г у л я к А. Становлення українського історичного роману. — К., 1997.

Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті // Кудіш П. Твори: В 2 т. — Т.1. — К., 1989.

На хлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель: Монографія: У 2 кн. — К., 2007.

Слоньовська О. «Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали» (аналіз роману П.Куліша «Чорна рада») // Дивослово. — 1994. — № 12.

Перевірте себе.

1. Пантелеймон Куліш працював у навчальному закладі:
 - а) Луцькому дворянському училищі;
 - б) Житомирській гімназії;
 - в) Київській та Рівненській гімназіях;
 - г) Петербурзькому університеті.
2. Куліш та Шевченко були членами таємного товариства:
 - а) шанувальників української старовини;
 - б) захисників української мови;
 - в) товариства слов'янофілів;
 - г) Кирило-Мефодіївського братства.
3. Куліш вів відділ критики у журналі:
 - а) «Украинский вестник»;
 - б) «Отечественные записки»;
 - в) «Основа»;
 - г) «Хата».
4. У романі «Чорна рада» розповідається про:
 - а) визвольну війну українського народу 1648—1654 років під проводом Хмельницького;
 - б) програну битву під Берестечком;
 - в) битву біля Конотопа;
 - г) участь 1663 року простолюду у виборах під Ніжином гетьмана Лівобережної України.
5. У «Чорній раді» змальовано постаті:
 - а) Сомка;
 - б) Тараса Бульби;
 - в) Хмельницького;
 - г) Вуяхевича.
6. За жанром «Чорна рада» — це роман:
 - а) пригодницький;

- б) історичний роман-хроніка;
- в) фантастичний;
- г) соціально-історичний.

7. Розповідь у романі «Чорна рада» веде:

- а) Рудий Панько;
- б) першоособовий оповідач;
- в) третьоособовий розповідач;
- г) Іван Шрам, персонаж твору.

8. Період Руїни в Україні породили причини:

- а) соціально-майнова нерівність у суспільстві;
- б) смерть Богдана Хмельницького;
- в) спрага козаків до героїчних подвигів;
- г) боротьба за гетьманську владу, міжусобні війни, штучний поділ України.

9. Спираючись на авторитет Пугача-січовика, домігся булави козак:

- а) Сомко;
- б) Брюховецький;
- в) Золотаренко;
- г) Шрам.

10. Доленосною для України стала подія:

- а) напад козаків на Шрама;
- б) хрестини Сурмачевого сина;
- в) відвідування Шрамом Києва;
- г) рада козаків під Ніжином.

11. *«По одежі і сивій бороді, сказати б, ніп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга»* — це портрет:

- а) Пугача;
- б) Кирила Тура;
- в) Шрама;
- г) Божого чоловіка.

12. Репліка *«А що нам... до Вкраїни? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити»* належить персонажу:

- а) Гвинтовці;
- б) Чоловікові Божому;
- в) Череваню;
- г) Тарасові Сурмачу.

13. *«Мав батьківську постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою»* герой роману:

- а) Кирило Тур;
- б) Сомко;
- в) Петро Шраменко;
- г) Пугач.

14. *«Може, ви чували коли-небудь про побратимство!.. Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись, нема рідного брата, так шукає названого»*, — стверджує персонаж роману:

- а) Кирило Тур;
- б) Гвинтовка;
- г) Пугач;
- д) Чоловік Божий.

Марко Вовчок (1833 — 1907)

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих.

(Тарас Шевченко)

Марко Вовчок — видатна українська письменниця, авторка славетних «Народних оповідань», що ознаменували новий етап у розвитку української прози. Актуальна антикріпосницька проблематика, глибоке знання життя українського народу під пером письменниці знайшли своє мистецьке втілення. Її новаторство окреслив Іван Франко:

«Тут ніби говорив сам народ, і його мова, сповнена такої меланхолії, вражала своєю простотою, гуманністю і мелодійністю... Її слово вперше показало російському світові болячки кріпосного стану і разом з тим дало змогу читачам глибоко зазирнути в душу селян». Письменниця збагатила українську літературу жанрами оповідання-балади, повісті, роману. Вона була духовною спадкоємицею Тараса Шевченка, активною учасницею не тільки українського, а й російського, французького літературного процесу.

Марко Вовчок. Фото кінця 50-х років XIX ст.

«Ясна зоря нашого письменства» (Іван Франко)

Марко Вовчок (літературний псевдонім Марії Олександрівни Вілінської) народилася 10 грудня 1833 року в селі Єкатеринівці Єлецького повіту Орловської губернії у збіднілій дворянській сім'ї. Діди-прадіди майбутньої письменниці були українцями і походили з Київщини. Мати, Парасковія Петрівна, була освіченою жінкою, знала декілька мов, любила музику, натхненно виконувала пісні, зокрема українські. Від діда і матері Марія запам'ятала пісню «Маленький соловейко». В маєтку батька, армійського офіцера Олександра Олексійовича Вілінського, минули дитячі роки майбутньої письменниці.

За спогадами меншого Маріїного брата Дмитра, *«ще з юнацьких років сестра прагнула до науки, не мала бажання*

модничати, завжди одягалась просто, зачісувалась без вигадок, рівно або коси вкладала короною, і це залишилось у неї на все життя».

Та в родину Вілінських прийшло горе: 1840 року помер батько. Через два роки Парасковія Петрівна вийшла заміж за поміщика Дмитрієва, який відзначався свавіллям і жорстокістю. В Єкатеринівському маєтку настало пекло: вітчим нещадно карав кріпаків, знущався над дружиною та її дітьми. Гуляння й карти були способом його нікчемного життя. Незабаром Дмитрієв прогайнував маєток, залишивши сім'ю. Щоб уберегти дітей від тяжких вражень, мати відправила старшого сина Валеріана в Орел до сестри. Марія місяцями жила то в дядька Миколи Данилова, то в тітки Варвари Писаревої, де її виховувала гувернантка, навчаючи музики, французької мови й літератури. Виростала Марія свободолюбною, спостережливою: її ніжну душу вражало жорстоке поводження поміщиків з кріпаками.

У 1845—1846 роках Марія Вілінська навчалася у Харківському приватному пансіоні. В цьому закладі дівчат вчили поводитись у світському товаристві, розмовляти французькою мовою, танцювати модні танці, грати на фортепіано. Проте допитлива дівчина у вільні години багато працювала над собою, читала класичні книги, вивчала мови. Зокрема, самотужки опанувала польську мову. Розширився її світогляд. Вона навчилася бачити в житті головне, осмислювати події і факти. Товаришка по пансіону Людмила Ожигіна залишила про Марію Вілінську спогади: *«Я пам'ятаю міцну, гарненьку дівчину. У неї був відкритий погляд, вона трималася просто й невимушено, і це відрізняло її від усіх інших. Окрім того, у неї були розкішні русі коси, які вона часто, всупереч правилам пансіону, носила спущеними...»*. У стінах пансіону Марія чула українську мову тільки з уст покоївок-кріпачок та від студентів Харківського університету, з якими спілкувалася українською, адже, за словами Івана Франка, *«знання української мови винесла з рідного дому»*.

Багата тітка Катерина Мордвінова забирає свою хрещеницю Марію в місто Орел. Вдячна дівчина взялася за виховання дітей Мордвінових і продовжувала самоосвіту, читаючи книги і вивчаючи наукові збірники з родинної бібліотеки. У тітчиному домі часто збиралося освічене панство, жваво обговорюючи суспільні й мистецькі новини. Влаштовувались читання, співи, танці, точилися гострі суперечки про кріпосництво. Серед гостей були письменники Павло Якушкін, Микола Лесков та інші. Орловський вищий світ Марія Олександрівна описала в автобіографічному романі *«Живая душа»*.

На цих вечорах Вілінська зустрілась з Опанасом Марковичем, сином збіднілого поміщика, випускником Київського

університету, палким шанувальником етнографії та фольклору. Він відбував заслання в Орлі під наглядом поліції за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Це був високий на зріст, симпатичний українець з чорними вусами і задумливими, проникливими карими очима. Юнак був цікавим співбесідником, прекрасно виконував українські пісні, акомпонуючи собі на фортеп'яно. Ось портрет Марії Вілінської цієї пори з погляду Миколи Лескова: *«Висока, ставна, з розкішною каштановою косою, яку вклала короною навколо голови, з надзвичайно глибокими, прекрасними сірими очима. Вона була помітна в орловському товаристві, і, хоча не мала ніякого посагу і жила в домі свого дядька як «бідна родичка», їй не бракувало женихів»*. Поступово дружба Опанаса і Марії переросла в кохання.

Тим часом Катерина Петрівна прагнула забезпечити небозі заможне життя і знайшла вигідну партію — багатого поміщика Єргольського, власника двох тисяч кріпаків. Молодий панич не на жарт закохався в Марію. Та, на велике здивування тітки, Марія Олександрівна відмовила Єргольському і оголосила про заручини з Опанасом Марковичем. Коли тітка не здалась і висловила непокірній небозі ультиматум, Марія залишила її дім. У цьому вчинку виявився незалежний характер Марії Вілінської, яка стала однією з перших у Росії емансипованих¹ жінок, які жили зі своєї праці.

Одружились молодята в січні 1851 року. Влада дозволила їм проживати в Україні. Весільну подорож провели в Україні — у рідних і знайомих Опанаса. Збираючи фольклорні матеріали, Маркович брав із собою дружину, яка в цих експедиціях і вдосконалювала знання живої розмовної мови українського народу, а головне — серцем пройнялася його прагненнями і сподіваннями.

У пошуках роботи Марковичі опинилися в Києві, в українському мовному і мистецькому культурному середовищі. Фольклорні твори, зібрані подружжям, побачили світ у збірниках, упорядкованих Амвросієм Метлинським та Миколою Номисом.

1853 року в Марковичів народився син Богдан, якого охрестила княжна Варвара Рєпніна. У 1855 році Опанаса Марковича призначили на посаду вчителя географії в Немирівську гімназію на Вінниччині. Подружжя жило скромно: «неблагонадійному» для царизму Опанасові важко було дістати високо-

¹ Емансипація (від лат. емансіро — звільнення сина від батьківської влади) — звільнення від залежності, скасування певних обмежень.

оплачувану посаду. Навколо Марковичів гуртувалися місцеві інтелігенти, які вболівали за долю рідної культури. Було поставлено на сцені місцевого театру «Наталку Полтавку» Котляревського, режисуру якої здійснила Марія Олександрівна, а музичне оформлення — Маркович. Перебування в Немирові Марії Маркович було важливим етапом у формуванні її світогляду на демократичних засадах. Вона із захопленням читала «Кобзар» Шевченка, під впливом якого глибоко збагнула антигуманну суть кріпосництва, пройнялась співчуттям до знедоленої людини. Демократизм, гуманізм, любов до України — вирішальні прикмети її світогляду.

У Немирові 1856 року Марія Маркович відчула бажання свої роздуми і враження про тогочасне життя, почуті історії простих людей зафіксувати на папері як народні оповідання. Перші свої оповідання — «Викуп» та «Отець Андрій» — авторка прочитала друзям і переконалася, що їх потрібно публікувати. Опанас ці твори надіслав своєму товаришу Пантелеймонові Кулішу, який у Петербурзі відкрив друкарню. Кулішеві оповідання сподобалися, він запропонував надіслати інші твори. Поступово було написано ще десять оповідань, які й склали першу книгу «Народних оповідань» (1857), підписаних псевдонімом Марко Вовчок. Це приbrane ім'я походить від прізвища Маркович. Чоловіче ім'я взяла собі і французька письменниця Жорж Занд. Таким чином обидві письменниці натякали на твердість свого характеру, силу волі і духу.

На початку 1859 року Марковичі прибули до Петербурга. Їх тут чекали Опанасові побратими по Кирило-Мефодіївському товариству. Молода письменниця познайомилася з Тарасом Шевченком, між ними виникла міцна дружба. Її художній талант, розум, інтелігентність і природна привабливість імпонували поетові, «Народні оповідання» своєю антикріпосницькою спрямованістю були співзвучні його творам. Великий поет подарував Марії Олександрівні золотий браслет і «Кобзар» з надписом: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко», а також елегію «Марку Вовчку. На пам'ять 24 січня 1859 р.» У свою чергу письменниця присвятила Шевченкові повість «Інститутка».

Міжпредметні паралелі: Творча дружба єднала Марка Вовчка з Іваном Тургенєвим, який захоплювався мистецьким хистом Марії, а згодом закохався в неї. Видатний прозаїк переклав російською мовою «Народні оповідання» та повість «Інститутка». Ім'я Марка Вовчка не сходило зі шпальт російських газет та журналів.

У 1859 році Марко Вовчок із сином Богданом у супроводі Івана Тургенєва виїжджає за кордон, маючи намір налагодити

творчі й видавничі зв'язки. Перебуваючи у Берліні, Дрездені, Парижі, Римі, Женеві, Лондоні, Марко Вовчок багато читає, вивчає німецьку мову, листується з багатьма письменниками, цікавиться суспільними і літературними новинами. Особливо тепле листування було із Шевченком.

За кордоном Марко Вовчок інтенсивно працює, завершує оповідання «Ледащиця», «Пройдисвіт», «Два сини». Вона живе українським світом, його людьми. Її увага прикута і до соціальних питань, і до індивідуальної психології людини з народу. Тому переживання героїв оповиті душевним теплом. Вона збагачує жанровий репертуар української літератури, створивши жанри психологічної повісті («Три долі»), історичної повісті та казки («Кармелюк», «Невільничка», «Маруся»), соціально-побутової казки («Дев'ять братів і десята сестриця Галя»). 1862 року вийшов другий том «Народних оповідань». До нього увійшли такі твори: «Два сини», «Не до пари», «Чари», «Ледащиця», «Три долі». У 1863 році львівський журнал «Мета» оприлюднив нарис «Лист із Парижа».

Міжпредметні паралелі. Марко Вовчок зустрічалася з видатними діячами науки і літератури: Дмитром Менделєєвим, Іваном Сеченовим, Олександром Герценом, Миколою Огарьовим, Львом Толстим, Жулем Верном, Віктором Гюго. Це розширювало духовні горизонти письменниці, літературні взаємозв'язки. Деякі свої твори Марко Вовчок переклала французькою мовою, як-от повість «Маруся». Її переробив французький письменник і видавець П'єр Жуль Етцель і одержав премію Французької Академії. У Франції окремими книжками вийшли оповідання для дітей «Прудконогий олень», «Сибірський ведмідь і дівчинка чепурниця». Для російських видань письменниця переклала п'ятнадцять фантастичних романів Жуля Верна, казки про тварин, а також інші твори французьких авторів.

За кордоном Марія Олександрівна також писала твори російською мовою: «Жили да были три сестры», «Черный король», «Тюлевая баба», «Глухой городок». Витончену художню майстерність Марко Вовчок розвинула у собі під впливом прози Тургенєва, зокрема тяжіння до правди і простоти. У змалюванні дійсності вона спиралася на реалістичну традицію Стендаля, Флобера, Бальзака.

1866 року в Лейпцігу вийшла упорядкована Марком Вовчком збірка «Двісті українських пісень». У передмові читаємо: «Як щиро та не боячись казати, то, мабуть, краще над українських пісень нема у всьому світі великому».

Марко Вовчок повернулася в Росію у 1867 році і майже десять років жила в Петербурзі.

Письменниця болісно реагувала на заходи царського уряду, спрямовані проти української культури і мови. Такими були Валуєвський та Емський укази про заборону української мови і культури. Зважаючи на ці документи і смерть Опанаса Марковича — натхненника її творчості й українства — Марія Олександрівна припинила писати твори українською мовою.

У 1871 році на Полтавщині вона познайомилася з молодим офіцером Михайлом Лобач-Жученком і через кілька років вийшла за нього заміж. Чоловіка часто переводили по службі з місця на місце. Про сім років життя на Кавказі Марко Вовчок писала як про найтяжчий період свого життя. Її син Богдан Маркович був революціонером, змушеним переховуватися від поліції. Коли Марія Олександрівна дізналася, що син захворів на тиф, вона вирушила за ним до Москви, забрала тяжко хворого і врятувала йому життя.

Важливою подією в культурному житті України була поява 1902 року в журналі «Киевская старина» оповідання «Чортова пригода», присвяченого Тарасу Шевченку. Прочитавши твір, Іван Франко писав: *«Хто ще з українських письменників володіє такою блискучою і багатою мовою?! Кому вдалося розгадати таємницю мелодійності прози Марка Вовчка?!»*

Останні свої роки Марко Вовчок жила в кабардинському містечку Нальчику. В останні дні свого життя письменниця працювала над повістю «Гайдамаки». 10 серпня 1907 року вона сиділа з рукописом у садку й, освітлена ласкавим надвечірнім сонцем, заснула навіки. Перед смертю якось сказала чоловікові: *«Якщо вже мені не судилося лежати поряд з Шевченком, то поховай мене під цією грушею»*. Її воля була виконана. Усе своє творче життя вона, росіянка, усвідомлювала себе українською письменницею. 1896 року в листі до сина Богдана Марко Вовчок виклала своє життєве кредо: *«Я прожила весь свій вік, йдучи однією дорогою і не звертаючи вбік. У мене могли бути помилки, вади, неподобства, як у більшості людей, але в головному я ніколи не заплямувала себе відступництвом»*.

Художній світ прози Марка Вовчка

Видатний поет Микола Зеров відзначив, що в українській прозі 60-х років XIX століття Марку Вовчку належить найпомітніше місце. Спираючись на традиції Гоголя і Квітки-Основ'яненка, вона розширила тематичні й художні обрії українського письменства, піднесла українську літературу як самобутнє національне явище. «Народні оповідання» письменниці продемонстрували художню майстерність у зображенні

драматизму життя. Вони створені на основі народних легенд, переказів, балад («Свекруха»). У них переважає романтичне сприйняття світу («Данило Гурач», «Максим Гримач», «Чумак», «Сон»). Частину оповідань об'єднано антикріпосницькою проблематикою («Одарка», «Горпина», «Козачка», «Ледащиця» та інші): в реалістичному плані авторка змальовує характер як соціальну особистість, сформовану життям, подіями і враженнями. Вони відзначаються глибоким аналізом суспільних відносин і вчинків персонажів, зокрема повість «Інститутка». Стиль Марка Вовчка витканий на багатих засобах українського фольклору, він стислий і лаконічний, але надзвичайно образний. Вона будує сюжети на розповідях людей із народу про найбуденніші факти з життя, звичайних історій і подій в українському селі, зустрічах і враженнях. Проте основу творів складає не просто точний переказ почутих історій, а їх мистецьке перетворення, здійснене творчою уявою.

Мистецтво оповіді письменниці. Марко Вовчок, працюючи над «Народними оповіданнями», спиралася на художні знахідки своїх попередників — Гоголя, Квітки-Основ'яненка, Гребінки та інших. Письменниця так само, як і вони, звертається до *першоособового оповідача*, але найчастіше він є учасником, а то й головним героєм історії. Відзначимо, що у творах Марка Вовчка розповідь ведеться не одним оповідачем, як у Квітки, а різними: в кожному творі він має своє ім'я, сам пережив події, про які оповідає, є творцем сюжетно-композиційної структури текстів. Оповідь ведуть безпосередні учасники подій, переважно молоді чи старі кріпаки (дівчина, молодиця, парубок, дядько, бабуся).

При цьому оповідь селянки надзвичайно проста, лаконічна, нагадує казковий зачин: *«Жив у нас у селі козак Хмара; багати́р був! Що було в його поля, худоби, що всякого добра!»*, *«Розкажу вам про Якова Марченка, якого він смутку набравсь у Хмелинці, залицяючись до Коханівни»*. Плеться, мов пісня, розповідь, позбавлена коментарів, які виконують дидактичну функцію у творах Квітки. Оповіданням Марка Вовчка притаманні мелодійність мовлення, вміння зразу ж вводити читача у світ зображуваного, спонукаючи художньо освоювати картину буття, співпереживати персонажам. Тут немає своєрідних звертань і заохочень до читача, адже сам предмет розповіді, розгортання сюжету і зображення вчинків героїв викликають інтерес.

Романтичні твори Марка Вовчка

Авторка «Народних оповідань» — активний гуманіст. Вона сміливо порушувала болісні питання суспільного і духовного

буття людини. Письменниця виходила із оптимістичного світобачення народу: попри антигуманний світ проста людина наділена етико-духовними цінностями. Розпачеві та безвиході вона протиставила стійкість і мужність, віру в перемогу правди над кривдою. Марко Вовчок поетизувала сильний народний характер, волелюбність народу, оспівувала людину, яка повставала проти антигуманних порядків у світі. З цією метою вона змалювала романтичні характери.

У своїх оповіданнях Марко Вовчок окреслювала романтичними фарбами непересічні особистості з їхньою самоцінною сутністю, які протистоять інертному середовищу. Так, в оповіданні *«Данило Гурач»* в центрі — романтичний герой, козак Данило, натура сильна і вольова. Його буйна удача зіпсована жорстокими патріархальними звичаями. Козак був покликаний творити героїчні вчинки, але не вмів себе контролювати, став убивцею і сам загинув. Оповідь закінчується сентенцією: *«Коли б таку горду душу та на добро!»* Логіка поведінки героя примушує читача міркувати над смыслом життя і світлим та похмурим початками в характері людини.

У творах письменниці зображуються по-романтичному вольові характери жінок, які борються за своє щастя. Пафос оповідання *«Максим Гримач»* спрямований проти закостенілих патріархальних звичаїв, зокрема родинної сваволі, що породжувала деспотизм у ставленні до жінок. Марко Вовчок глибоко знала народне життя і фольклор, тому зуміла художньо переконливо відтворити етичний і духовний світ українського села, взаємини батьків і дітей. Саме цей аспект оповідань Марка Вовчка мала на увазі *Леся Українка*, яка відзначила, що письменниця *«знала такі тайни історичної душі українського народу, яких тепер уже ніхто не знає або вивісти не вміє»*.

За своїм жанром *«Максим Гримач»* — *оповідання-балада*. В його основі — баладний мотив розлуки дівчини з милим, який загинув. Тому сюжет розвивається по-баладному лаконічно, бурхливо: відбувається гостре зіткнення характерів і катастрофічна розв'язка. Відштовхуючись від баладної композиції, письменниця будує твір не на деталях і повноті розкриття характерів, а на силі вражень та емоцій, які виникають від оповідуваної історії.

Сюжет твору лінійний, у ньому наявні всі його компоненти. В першій, *експозиційній*, частині йдеться про часи, коли Україна перебувала під владою Польщі й Росії. Оповідач описує хутір над Дніпром, що належав *Максиму Гримачу*, представляє його як заможного козака, що нажився на торгівлі: *«І хороший був: повновидий, чорнобривий, черноусий:*

а веселий, а жартівливий!» Характерною рисою Максима було правдолюбство: *«Нехай тільки станеться кому з нашого села пригода — головою ляже, а вирятує; нехай зачепить хто чужий, то й не збудеться лихо»*. Максим має небуденний, по-романтичному піднесений характер. Водночас жаль, що він пішов хибним шляхом, заподіявши зло собі та дочці. Лаконічно наратор представляє дочок Гримача — *Катрю* і *Тетяну*, вроду першої порівняв з королівною, а другої — з ясочкою.

Зав'язка сюжету — розмова Максима з дочкою. Гримач запитує, чому Катря гордує і не подає сватам рушники, адже сватають її *«перші люди, парубки все молодії й хороші»*. Дізнавшись, що дочка кохає іншого, але бідного, він категорично заявляє: *«За бурлаку не віддам, нехай він хоч місяця з неба схопить»*. Коханій заспокоює дівчину: йому наймитувати ще рік. Він мріє стати вільним козаком, придбати *«хуторок красний»*, а тоді посватати Катрю.

В оповіданні важливу композиційну функцію відіграють *описи*, зокрема природи. В художньому світі твору події відбуваються на тлі романтичних пейзажів. Краєвиди відтінюють душевні почуття Катрі, яка очікує Семена. *Образ Дніпра* персоніфікується. Весною він *«шумить, сивіє й чорніє, і плескає в берег, і гуде»*. Романтичними фарбами зображується картина нічної бурі на Дніпрі: *«Дуба так з кореня й вивертає; дощ комиші посік, як шаблюю; Дніпро — аж пісок з дна викидає... Ніч темна-темна, тільки блискавка блискає. А як грім гримне, то наче всі гори наддніпрянські луснуть»*.

Розвиток сюжетної дії розгортається в наступних розділах. Весною Катря бігає до старої верби над Дніпром та виглядає човен із Семеном. Через три дні прибув човен, але з іншим козаком, який оповів про загибель Семена під час бурі. Почувши про нещастя, зблідла Катря сказала батькові: *«Тепер уже вільний козак мій жених, тату! Вільного собі зятя дождали!»*

Письменниця романтизує незалежний характер Катрі, наділяючи її незвичайним коханням, навіть гіперболізуючи почуття, за якими стоїть дилема: життя з коханим або смерть. Вона настільки сильно кохає

Гравюра Валентини
Ульянкової до оповідання
«Максим Гримач»

Семена, що з його смертю відчужилась від усіх, замкнулась у собі, перебуваючи в колі своїх глибоких переживань. У великій печалі за ніч посивіла. Мовчки бунтуючи проти батька, дівчина здатна на рішучі вчинки. Ось Катря в саду, немов готуючись до шлюбу, *«вінок плете з чорного та білого маку, зеленим барвінком перевиває»*. У народних піснях мак символізує розлуку, недовговічну дівочу вроду, а барвінок найчастіше асоціюється з могилами, вкритими листям цієї рослини.

Оповідач представляє *портрет Катрі*, акцентуючи увагу на її красі перед самогубством, яка контрастує зі світом зла: *«Так-то гарно убралась! Сорочка тоненька і плахта шовкова, пояс сріблом цвіткований, черевики високі; дрібнесько русу косу заплела, і золотий перстень блищить на правій руці»*. Як відомо, тільки одружені носять перстень на правій руці. Цим символом Катря засвідчує своє уявне одруження з коханим. Наступає найвища точка в розвитку сюжету — *кульмінація*. Уквітчана вінком, дівчина сидить під кучерявою вербою, нагадуючи Офелію з трагедії «Гамлет» Шекспіра: *«І освітив її місяць, хорошу й смутну, у маковому вінку»*. Катря здійснює рішучий крок у глибокий вир, аби з'єднатись із Семеном. Така непереможна сила кохання, романтичного людинолюбства.

Для оповідача Марка Вовчка любов — почуття шляхетне, піднесене. Воно наповнюється чарівною силою, яка зближає людей, протистоїть їхньому роз'єднанню. Кохання є там, де стосунки людей вимірюються духовними цінностями і де особа утверджує себе на благо спорідненої душі. Любов робить особу людянішою. Як тільки у світ кохання втручаються матеріальні чи станові чинники, гармонія руйнується. Гримач зруйнував щастя дочки через свій деспотизм, небажання збагнути душу дівчини.

У змальованій картині світу виник трагічний розрив між особою й жорстоким суспільством. Саме через їх розходження і гине Катря. Героїня самоутверджується через загибель. Духовні сили героїні, її палке кохання сильніші за смерть. Це романтичне світорозуміння, яке поетизує сильні й вольові характери. Письменниця відбила трагічне як конфлікт героя зі світом і самим собою. Проте це засвідчує також безсилля людини, яка перебуває у розладі з антигуманним світом.

Українська Жанна д'Арк

У річищі романтичної поетики творяться образи в історичній повісті «Маруся». Спочатку вона була написана українською мовою. Але у зв'язку із заборонаю української мови письменниця переклала повість російською, а згодом — французькою. У Франції «Марусю» видавали понад сто разів,

її вивчали у школі, виховуючи у французьких учнів патріотизм. Героїню твору українку Марусю називали французькою Жанною д'Арк.

В основу сюжету повісті покладено *мотив дороги*. Запорожець-посланець із Запорозької Січі, видаючи себе за сліпого бандуриста, пробирається через польські та російські заслони до Чигирина і Гадяча, аби домовитися з осілими козаками про спільне повстання проти царських воєвод та козацької старшини. Його супроводжує дівчина Маруся, на якій зосереджується основна увага оповідача.

Сюжет твору Марка Вовчка будується як ланцюг розвитку пригод запорожця-кобзаря і Марусі. Події розгортаються напружено, динамічно. У центрі художньої картини — зображення романтичних характерів, пригод і мандрів Україною, змалювання сплюндрованої країни. Важливою жанровою ознакою повісті є її *психологізм*, глибоке проникнення у внутрішній світ дівчини, чий образ набуває життєвості й художньої переконливості.

Переборовши всі труднощі і перешкоди, своє завдання запорожець виконав: зумів переконати гетьманів і домовився про час повстання. Вмираючи від тяжких ран, він залишає Марусі червону хустину, яку вона має передати селянинові. Хустина — це умовний сигнал до всенародного повстання.

Світлими фарбами змальовується образ дівчини-патріотки Марусі. Вона добровільно допомагає січовикові у виконанні його завдань. На тяжкому шляху до Чигирина і Гадяча дівчина подолала всі труднощі, мужньо виконуючи свій обов'язок. Оповідач відзначає розум дівчини: жодного разу у ворожому оточенні вона не схибила, мудро відповідала на запитання, не злякалася ані польських вояків, ані російських солдатів. Маруся пов'язала червону хустину і, *«не забуваючи про доручену їй справу, йшла швидко, як могла»*. Вона зійшла на мосток за гаєм, але за нею прудко гнався татарин. Вона хотіла схватися в очерет, та не встигла: *«Почувся постріл, і червона хустина зачервонілася на чорнім шляху»*. Проте Маруся зуміла виконати свій патріотичний обов'язок: незаба-

Іван Осипов. «Маруся»
Марка Вовчка

Архип Куїнджі. Місячна ніч на Дніпрі

ром вийшов з лісу селянин, знайшов її мертве тіло і забрав червону хустину — сигнал про масове повстання проти напасників. Раз у раз у повісті виникає образ червоного кольору — символу активних дій, крові й любові. Письменниця створила яскравий образ патріотки, яка хоробро загинула за свободу України.

Отже, твори Марка Вовчка продемонстрували широкий діапазон переконань, вчинків, настроїв героїв, змалювавши неповторну картину світу. Вона наповнена романтичними і реалістичними образами. Письменниця типізувала певні соціально-психологічні процеси та явища української дійсності, зокрема змальовуючи закріпачене українське чи російське село. Вона прагнула достовірного зображення психологічного світу героїв. Персонажі «селянської прози» — це люди, які тонко відчують і глибоко мислять. Разом з тим вони — «власність» того чи іншого поміщика. Їх внутрішній світ постав залежним від суспільства, тобто долі героїв мали конкретну соціально-історичну мотивацію. Саме антикріпосницьку спрямованість оповідань Марка Вовчка привітали найвидатніші тодішні критики, високо оцінивши художню майстерність авторки.

 Словникова робота: 1. Запам'ятайте поданий термін.

Романтичний характер — це небуденний, винятковий герой, який діє у незвичайних обставинах, обдарований глибокими почуттями й пристрастями. Він наділяється індивідуалізмом, трагічною долею, глибоким внутрішнім світом. Герой романтиків перебуває у конфлікті з суспільством, бунтує проти антигуманного світу. Позиція бунту становить один з головних компонентів духовного означення романтичного характеру людини. На перший план виступає особистість з чуттєвими, небуденними рисами. Вона самотійно бореться з традиційними способами мислення та несправедливими суспільними порядками в ім'я інтересів народу (прометеїзм) або стає духовним поведирем суспільства (поет, кобзар).

2. На уроках зарубіжної літератури ви вивчали роман «Айвенго» Вальтера Скотта. Порівняйте риси характерів романтичних героїв Вальтера Скотта й Марка Вовчка. Складіть усне повідомлення і виступіть у класі.

 Підсумуйте прочитане. 1. Які моменти життєпису Марка Вовчка найбільше вас вразили? Які обставини формували характер майбутньої письменниці? 2. Розкажіть про вплив Опанаса Марковича на зацікавлення Марією Олександрівною українським фольклором. 3. Що ви знаєте про створення й публікацію «Народних оповідань»? 4. З якими діячами культури єднала Марка Вовчка творча дружба? 5. Що вам відомо про Марка Вовчка як перекладача? Чому героїню повісті «Маруся» у Франції називають «Українською Жанною д'Арк»? Свою відповідь ілюструйте картиною «Маруся» Марка Вовчка художника Івана Осипова (с. 367). 6. Чим повчальний для вас життєвий і творчий шлях письменниці? Які риси її характеру вас приваблюють найбільше, чим саме? Які з них ви хотіли б розвинути в собі?

 Поміркуйте. 1. Чому Шевченко назвав Марка Вовчка «кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих»? 2. Що об'єднує оповідання письменниці з творами Миколи Гоголя і Григорія Квітки-Основ'яненка?

 Робота в групах. Поділіть клас на дві групи: одна визначатиме спільні риси романтичних героїв Марка Вовчка, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, інша — відмінні риси. Спільно зробіть висновки про романтичний характер цих персонажів. Що об'єднує героїв Марка Вовчка з героями Шевченка, Куліша?

 Творче завдання. Уявіть собі: вам доручили екранізувати оповідання «Максим Гримач» Марка Вовчка. На яких моментах твору ви особливо акцентуватимете? Аргументуйте своє твердження.

Аналізуємо твір. 1. Визначте ідею оповідання «Максим Гримач». 2. Що зближує твір з народними баладами? 3. До якого типу віднесете сюжет оповідання? Визначіть сюжетні елементи твору. 4. Які риси романтичного характеру Гримача виділяють його із загалу? 5. З'ясуйте естетичну функцію пейзажів. 6. У чому полягає романтизація образу Катрі? 7. Який смисл у поняття «любов» вкладає оповідач? Як трактує він трагічну розв'язку твору?

Робота в парах. 1. У чому полягає антикріпосницьке спрямування «Горпини»? 2. За якими ознаками оповідання можна віднести до жанру новели? 3. Яка роль ідилічних картин на початку твору? 4. В чому виявляється драматизм життя молодій матері-кріпачки? 5. З якою метою в кінці твору Горпину показано на тлі чудової природи?

Для допитливих. Прочитайте повість Оксани Іваненко «Вода з кринички». Якою постає Марко Вовчок у цій книзі? Чи відкрилися вам нові грані цієї письменниці після прочитання повісті?

Мистецька скарбниця. 1. Розгляньте картину Архипа Куїнджі «Місячна ніч на Дніпрі» (с. 368). Чи можна її вважати романтичною і чому? 2. За допомогою чого на картині відкривається широкий простір ріки, що зливається з горизонтом темного неба? 3. Якими зображені хмари? Що дало можливість художникові освітити Дніпро, хатину і стежки біля річки? Чому природа затихла, зачарована чудовим світлом неба і Дніпрових хвиль? Чим співзвучна картина світові переживань Катрі з оповідання «Максим Гримач»? 4. Якою постає природа на гравюрі Валентини Ульянової до оповідання «Максим Гримач» (с. 365)? У чому виявляється романтичний характер гравюри? Схарактеризуйте психологічний стан Катрі.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Грицай М. Марко Вовчок. Творчий шлях. — К., 1983.

Тридоли. Марко Вовчок у українській, російській та французькій літературі. — К., 2002.

Марко Вовчок. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. — К., 1981.

Перевірте себе. 1. Оповідачем у «Народних оповіданнях» є:

- а) Рудий Панько;
- б) Грицько Основ'яненко;
- в) жінки-кріпачки;
- г) оповідач-персонаж.

2. У романтичних оповіданнях Марка Вовчка оспівуються:

- а) незвичайні герої;
- б) люди слабкої волі;
- в) люди, які повстають проти зла;
- г) сентиментальні персонажі.

3. Сюжет оповідання «Максим Гримач»:

- а) концентричний;
- б) пригодницький;
- в) лінійний;
- г) стрибкоподібний.

4. Знайдіть відповідність між переліченими образами та оповіданнями Марка Вовчка:

- 1. Людина-страдниця
- 2. Людина-правдошукач
- 3. Людина-жертва
- а) «Козачка»;
- б) «Одарка»;
- в) «Ледащиця»;
- г) «Горпина»;
- г) «Інститутка».

5. Пафос оповідання «Максим Гримач» — це:

- а) замилювання закостенілими патріархальними звичаями;
- б) свобода вибору людини;
- в) прославлення романтичного кохання;
- г) поетизація сильних романтичних натур.

6. Висловлювання «Хто ще з українських письменників володіє такою блискучою і багатою мовою?! Кому вдалося розгадати таємницю мелодійності прози Марка Вовчка?!» належить письменнику:

- а) Пантелеймону Кулішу;
- б) Миколі Зерову;
- в) Іванові Франку;
- г) Лесі Українці.

7. За жанром повість «Маруся» є:

- а) соціально-побутова;
- б) пригодницька;
- в) романтична;
- г) сентиментальна.

З ЛІТЕРАТУРИ XX СТОЛІТТЯ

Огляд новітньої української літератури

Новітня українська література охоплює XX століття. В її основу покладено гармонію краси і художньої правди. Вона розвивалася під гаслами модернізму¹, який виник з національних естетичних потреб, але був суголосний європейському модернізмові. У жоден інший період літературний процес не був таким складним і динамічним, як у XX столітті. І в цьому столітті українська література відтворювала в художніх образах і картинах час потрясінь, зумовлених Першою світовою війною 1914—1918 років, національно-визвольними змаганнями за незалежну Україну і братовбивчою громадянською війною, колективізацією й голодомором 1933 року, масовими репресіями невинних людей у 30—40-і роки, Другою світовою війною, переслідуваннями митців слова до кінця 80-х років. Українські письменники зазнавали від радянської влади гонінь та утисків, життя вимагало від них мужності, стійкості та вірності ідеалам. Як і в попередні епохи, вони були з народом, захищаючи гуманістичні цінності. Гуманізм став визначальною естетичною ідеєю української новітньої літератури.

Літературний процес XX століття поділяють на такі етапи:

І. Перші два десятиліття — період *Відродження української літератури*. Відбувся небачений розквіт українського письменства, культури загалом, яка досягла світових обріїв, стала новаторською і модерною. Цей період характеризується суцвіттям талантів, розквітом усіх жанрів і *розмаїттям стилевих течій* (неоромантизм, символізм, імпресіонізм, експресіонізм, футуризм, неокласицизм та інші).

Українські письменники зуміли поєднати високі естетичні засади мистецтва слова з націєтворчою ідеєю, яка особливо виразно виявилась у творах Миколи Хвильового, Павла Тичи-

¹ М о д е р н і з м (франц. *moderne* — сучасний, новітній) — стильовий напрям у мистецтві, характерний інтенсивним пошуком форм змалювання світу й людини.

ни, Миколи Зерова, Максима Рильського, Миколи Куліша, Валер'яна Підмогильного, режисера Леся Курбаса.

II. 30—50-і роки позначені переслідуванням українського письменства. Насаджувалися канони «соціалістичного реалізму», так званий партійний та класовий підхід до мистецтва.

Багатьох митців слова радянськими репресивними органами було безпідставно арештовано і вислано в табори до Сибіру, на Соловки чи Колиму, де в 1937 році їх масово розстрілювали. Загинули Микола Зеров, Євген Плужник, Валер'ян Підмогильний, Михайло Косинка, Олекса Влизько, Михайло Драй-Хмара, Павло Филипович, Леся Курбас та інші митці. Всього було знищено понад п'ятсот літераторів. Тому відродження українського письменства у першій третині XX століття називають «Розстріляним Відродженням». Друга світова війна була суворим випробуванням для митців, деякі з них загинули в боях, партизанських загонах, в Українській повстанській армії. Важливим внеском в українську літературу були патріотичні твори «Я утверждаюсь», «Похорон друга» Павла Тичини, «Слово про рідну матір» Максима Рильського, «Україно моя» Андрія Малишка, «Любіть Україну» Володимира Сосюри, «Клятва» Миколи Бажана.

III. 60—80-і роки. Цей період пов'язують з рухом молодих митців — *шістдесятників*. До нього належать Василь Симоненко, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Борис Олійник, Іван Драч, Дмитро Павличко, Григорій Тютюнник, Анатолій Дімаров, Валерій Шевчук, Василь Земляк, Роман Андріяшик, Василь Стус, Іван Світличний та інші. Великий вплив на їхній світогляд мала праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965). Письменники активно захищали відродження української духовності, утвердження гуманістичної ідеї простої людини як найвищої цінності на землі.

VI. 90-і роки XX століття — початок XXI століття. Основною стильовою течією є *постмодернізм* (лат. post — після; фр. moderne — новітній), тобто такий стиль, що розвивається після модернізму. Характеризується поєднанням і співіснуванням різних художніх систем. Письменники вдаються до бурлеску, пародії, карнавального сміху, самоіронії, витончених словесних образів. Найвидатнішим постмодерністом є поет і прозаїк Юрій Андрухович, автор романів «Рекреації», «Московіада», «Перверзія» та інших. У цьому річищі творять Оксана Забужко, Марія Матіос, Євген Пашковський, В'ячеслав Медвідь, Олександр Ірванець, Василь Махно, Сергій Жадан, Степан Процюк, Олесь Ульяненко та інші.

Особливістю розвитку української літератури в XX столітті було те, що вона функціонувала за межами України, тобто там,

де перебували українці, змушені через політичні обставини та переслідування емігрувати в країни Європи й Америки. Таку літературу називають *емігрантською*. В міжвоєнне двадцятиліття в Чехо-Словаччині виникла «*Празька школа*» поетів: Юрій Дараган, Леонід Мосендз, Євген Маланюк, Олекса Стефанович, Олег Ольжич, Олена Теліга, Галя Мазуренко, Оксана Лятуринська та інші. Їх об'єднували державницькі переконання. У кінці 50—60-х років у Америці виникла «*Нью-Йоркська група поетів*». Її складають митці Богдан Бойчук, Богдан Рубчак, Юрій Тарнавський, Віра Вовк, Емма Андіївська та інші. Вони утверджували самодостатність творчих пошуків поета, орієнтувались на вільний вірш. У радянській Україні їхні твори були заборонені. Тільки із здобуттям незалежності твори цих письменників стали доступні нашому читачеві.

Отже, у XX столітті українська література розвивалася і в Україні, і в діаспорі. Літературознавець *Юрій Лавріненко* назвав такий процес функціонування української літератури «*двоколіїним*». Проте попри складні умови її функціонування витворився єдиний і цілісний організм української літератури.

Мистецтво слова цього століття — явище глибоко національне і засновується на розвитку національних естетичних традицій та потреб. Митці слова зберегли вірність демократичним і гуманістичним ідеалам Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. Вони сміливо експериментували, вдавалися до нових форм відтворення дійсності. Реформуючи художню образність, писали новаторські твори, засвідчили неперервність естетичних пошуків. Такою, наприклад, у 60-і роки була творчість *Івана Драча*. Він поєднав конкретні образи з точними образами з кібернетики, метафоричне мислення з інтелектуальним наповненням образів, охоплюючи найширші явища життя як предмета мистецтва. Традиційну баладу оновив, поетизуючи звичайні, буденні речі («Балада золотої цибулі», «Балада про відро», «Балада про соняшник»), хоч і зберіг романтичний пафос.

Новаторство письменників цього сторіччя полягає в тому, що їхні твори наповнені філософською глибиною в осмисленні проблем життя: в чому смисл буття, навіщо жити, куди тече історія, в чому зло і добро? У їхніх творах людина вимірюється кризь призму добра як діяння. Митці поетизували духовне начало особи, сперте на народні засади моралі. Письменники відтворили героїзм народного опору фашистській навалі і пробудження національно-визвольного руху в повоєнній Україні за її державність.

Так, у творчості шістдесятників важливе місце посідала тема України, її історичної та сучасної долі, яка змальовувалася

з погляду народу. Вона знайшла своє образне втілення у новелах Євгена Гуцала, Володимира Дрозда, Григора Тютюнника, Валерія Шевчука, Юрія Щербака. Особливо багатогранним був образ України, овіяний філософським світосприйнянням. Ви уже ознайомлені з поезіями *Василя Симоненка*, митця особливого ліризму, майстра ніжних тонів. У багатьох поезіях поет-шістдесятник безкомпромісно утверджував патріотичну ідею: *«Народ мій є! Народ мій завжди буде! / Ніхто не перекреслить мій народ! / Пощезнуть всі перевертні й прибуду, / І орди завойовників-заброд! / Ви, байстрюки катів осатанілих, / Не забувайте, виродки, ніде: / Народ мій є! В його волячих жилах / Козацька кров пульсує і гуде!»* («Де зараз ви, кати мого народу»). Образ України наскрізний у ліриці поета. Вітчизна для нього — найдорожча у світі, вона в його серці, помислах і почуттях. З синівською любов'ю він звертається до неї: *«Україно! Ти — моя молитва, / Ти моя розпука вікова... / Grimотить над світом люта битва / За твоє життя, твої права»* («Україно, п'ю твої зіниці»).

Поет вірив у право України бути незалежною державою, тому він гордо заявив: *«Ради тебе перли в душі сію, / Ради тебе мислю і творю — / Хай мовчать Америки й Росії, / Коли я з тобою говорю! // Одійдуть же, недруги лукаві! / Друзі, зачекайте на путі! / Маю я своє синівське право / З матір'ю побуть на самоті»*. Апелюючи до України, митець підкреслював органічну єдність людини з Вітчизною, присвячуючи їй свої дії і помисли: *«Я... з твоїм ім'ям вмираю / І в твоєму імені живу»*. Ідеологи радянської імперії за такі вірші переслідували поета і забороняли його твори.

Ліричний герой Василя Симоненка — це національно свідомий українець, патріот. Він опинився на складних перехрестях історії, в антигуманних суспільних умовах життя, але він вірить у духовну красу людини, яку вважає найціннішим даром на землі: *«Ти знаєш, що ти — людина? / Ти знаєш про це чи ні? / Усмішка твоя — єдина, / Очі твої — одні»*. Симоненко опоетизував ідею самоцінності людського життя. Він заперечив бездушну ідею «людини-гвинтика», яка сліпо виконує вказівки компартії.

Художня палітра творів шістдесятників широка: вибудовують художній світ фольклорні образи й мотиви, гіперболи, почерпнуті з точних наук, інтелектуальні метафори та переосмислені історизми, що стає визначальною прикметою творів Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Валерія Шевчука та інших митців. Вони продовжили естетичні пошуки неокласиків, які високо цінували культурну традицію, витонченість і ясність поетичного стилю. Художній

стиль *Ліни Костенко*, зокрема, характеризується гармонією «глибини і рівноваги», насичений інтелектуальними образами, афористичними висловами, емоційністю і логічністю поетичного мовлення. Авторка чудових збірок «Неповторність», «Сад нетанучих скульптур» звертається до мистецьких тем і сюжетів, міфології та історії. Незважаючи на те, що комуністичні правителі не визнавали самоцінності мистецтва поза політикою та ідеологією, поетеса утверджувала вічні мистецькі цінності, незнищенність національних традицій, філософську глибину в осмисленні історії та сучасності.

Нова тематика й художній образ людини зумовили *оновлення жанрової системи* українського письменства ХХ століття. Принцип розмаїтості був не тільки гаслом, а й реальним фактом. Так, у літературі ХІХ століття найбільш розвинутими жанровими різновидами були *історичний* (Пантелеймон Куліш, Михайло Старицький, Іван Нечуй-Левицький), *соціально-побутовий* (Анатоль Свидницький), *соціально-психологічний* (Панас Мирний, Іван Франко, Ольга Кобилянська) *романи*. У ХХ столітті новаторськими були такі жанрові форми, як *науково-фантастичний, пригодницький* («Прекрасні катастрофи» Юрія Смолича, «Шляхи титанів», «Стріла часу» Олеса Бердника), *урбаністичний* («Місто», «Невеличка драма» Валер'яна Підмогильного, *інтелектуальний* («Майстер корабля» Юрія Яновського) *романи*. Під пером талановитих митців з'явилися *роман-балада* («Дикий мед» Леоніда Первомайського, «Дім на горі» Валерія Шевчука) і *новелістичний роман* (Юрій Яновський, Олесь Гончар).

Олександр Довженко став творцем нового жанру — *кіноповісті* («Зачарована Десна»).

У ХХ столітті посилювався інтерес до національного минулого та історичної пам'яті. Осмислюючи події недавнього чи далекого минулого, письменники пропускають їх крізь призму сучасності, акцентуючи на історичному досвіді, який потрібно зберегти і передати наступним поколінням. Отже, історична доля України визначила актуальність історичної проблематики в романістиці, яка формувала національну самосвідомість читачів. Прозаїки змальовували драматичні й звияжні моменти історії країни. Цікаві жанрові різновиди історичного роману створили Семен Скляренко, Павло Загребельний, Юрій Мушкетик, Іван Білик, Раїса Іванченко, Валерій Шевчук та інші. Проти людей без пам'яті, «яничарів», які цуралися рідної мови і народу, був спрямований роман «Мальви» (перша назва «Яничари») *Романа Іваничука*. Твір мав великий резонанс серед читачів, але був заборонений компартійними функціонерами. Серед школярів користуються популярністю романи «Посол Урус-шайтана», «Фірман султана», «Чорний

вершник», «Шовковий шнурок», що склали тетралогію¹ «Таємний посол» *Володимира Малика*.

Історичні романи у віршах «Маруся Чурай», «Берестечко» написала *Ліна Костенко*. У центрі віршованого роману «Берестечко» (1999) — постать творця української держави Богдана Хмельницького. В його основу покладено одну із трагічних сторінок історії — поразку українського війська під Берестечком 1651 року. Письменниця порушила проблему відродження історичної пам'яті й духовності народу. Щоб всебічно зобразити причини і наслідки поразки та уроки з неї, авторка роману вдається до оповідного прийому ретроспекції², що втілюється через спогади гетьмана України. Отже, поетеса використала персонажну оповідну манеру. Художньо майстерно відтворюється внутрішній світ героя. Його міркування виходять за межі особистих переживань, адже гетьман розуміє далекоглядні наслідки поразки, які можуть бути непоправними: «*Одна така поразка закреслює стонадцять перемог!*» Подорожуючи по своїй землі, шукаючи тимчасовий притулок, гетьман зупинився в урочищі Гончарі, вдається до спогадів та замислюється над причинами поразки. Перешкодою ведення бою стала гроза. Протистояння було нелегким, «*та ми тримались. Ми хотіли волі*», бо «*йшлося про долю двох держав*» — України та Польщі. У найкритичніший момент зрадив хан, союзник Богдана Хмельницького, втікши з поля бою. Серед селянсько-козацьких військ «*учинився розгاردіяш*»: очевидно, і тут мала місце зрада — почали стріляти по своїх. За Костенко, зрада — головна причина поразки. Таким чином, мотив зради — наскрізний мотив роману. Мотив зради на національному рівні простежується на образі Яреми Вишневецького, який грабує «*власну батьківщину*» і ганьбить ім'я свого славного прадіда.

З образом Богдана пов'язується концепція національної свободи України. Польській шляхті він кинув виклик, вирішив «*взяти свободу, приналежну нам*»: «*Хіба я раб, щоб жити з їх щедрот? / Для них я — вождь збунтованого хлопства. / Для мене я — замучений народ*». Гетьман зрозумів, що «*поразка — це наука. Ніяка перемога так не вчить*», збирає

¹ Тетралогія (грец. tetra — чотири і logos — слово, вчення) — великий епічний твір автора, що складається з чотирьох окремих частин, об'єднаних задумом, основними персонажами.

² Ретроспекція (лат. retro — назад і specto — дивлюсь) — повернення в минуле, пригадування подій, картин, колізій, що мали місце до часу, в якому тепер перебуває персонаж чи розповідач; одна із форм психологічного аналізу твореного художнього світу.

розпорошене козацьке військо, щоб продовжувати здобувати волю. Герой немов звертається до далеких нащадків, вважаючи, що людина має можливість активно жити і діяти і тим воскреснути у пам'яті народу. Стильова палітра роману надзвичайно багата. Ліна Костенко майстерно поєднала літературне українське мовлення з архаїчною лексикою, що відтворює колорит мовлення героїв часів Хмельницького. Як зазначає оповідач, герой здатний до каяття і самокритики. Його монолог насичений риторичними звертаннями, питаннями, вигуками, його мовлення експресивне, метафоричне. У такий спосіб моделюється образ суперечливої постаті Богдана Хмельницького. Художньо майстерно розкривається тонкий душевний світ багатогранної особистості, а водночас вольові якості гетьмана-патріота.

Гуманістичним світосприйманням пройнятий роман «Тронка» (1963) *Олеся Гончара*. Він складається з дванадцяти новел, органічно об'єднаних у художнє ціле задумом автора — прославити людину з високими, шляхетними почуттями. Події протікають протягом літа і відбуваються на тлі трьох неозорих світових океанів: українського степу, повітряного і Тихого, але розбурханого і отруєного радіацією. Герої Олеся Гончара — прості люди: чабан Горпищенко, його син, випробувач реактивних літаків, дочка, десятикласниця Тоня, її однокласник Віталій, морський капітан Дорошенко, інвалід і скалічений культом особи колишній начальник табору, літня мати та інші.

Зцементовує окремі новели в роман *образ тронки* — мідного дзвоника, змайстрованого зі снарядної гільзи, що своїм звучанням дає знати, де в степу знаходиться отара овець. Образ тронки символізує голос життя, мелодію українського степу, яка звучить для Віталіка Рясного по всій планеті. Образ степу стає одним із найважливіших центрів сучасної світобудови. Таврійський степ вражає безмежними просторами, сліпучістю — *«сонце таке сліпуче тут світить, ніби ти опинився на якійсь уже іншій, ближчій до сонця планеті»*. Розповідач малює повсякденне буття звичайних трудівників, створює панораму життя, на тлі якої зображуються індивідуалізовані характери.

У художній картині світу вітворюється складне життя ХХ століття. Тут ідеться і про прокладання найбільшого в Європі магістрального каналу, що оживить піски, і про вибух атомної бомби в Тихому океані, і міркування про професію чабана. Деякі образи підносяться до символу, приміром, старої Дорошенчихи, яка порівнюється з давньою скульптурою «скіфської баби». Та особливо художньо вираз-

Федір Кричевський. Сім'я. Центральна частина триптиха «Життя»

ною є новела «Полігон», в якій оповідається «історія однієї любові», смерть маленької дівчинки Оленки, яка жила з батьками біля полігону. Не витримала дівчинка гуркоту над-реактивних літаків і померла. Її смерть є застереженням для всіх. Розповідач відтворює глибину болю батька через внутрішні монологи Уралова, в яких синтезовано трагізм буття сучасної людини. Його переслідує думка, що, може, й сам винен у смерті донечки, адже стара Дорошенчиха застерігала його, що дитині не підходить подібне місце. Ця історія «мовби відкрила йому очі ширше на світ, на саму сутність життя, і те, що раніше його могло й не чіпати, зараз не залишає його байдужим. Чи так жив? Чи так живеш?

Чи так ви, всі люди живете?» Ці питання героя мають загальнолюдський зміст, свідчать про внутрішню відповідальність людини перед людиною і перед світом.

Крізь призму життєвських доль, думок і мрій героїв постає образ України в її поступі вперед, свідомої своєї відповідальності за майбутнє людства. Художній простір охоплює всю планету. Літературознавці відзначили планетарність художнього мислення романіста, його вболівання за долю Землі.

Олесь Гончар зумів органічно поєднати сучасне з минулим і майбутнім. Художня новизна творів митця — у вмінні передати «зв'язок часів». Художнє проектування минулого і майбутнього здійснюється не через традиційні відступи і часові екскурси, а за допомогою містких деталей, метафор, які розширюють смислове поле художнього світу.

Отже, українська література ХХ століття — цікаве і національно самобутнє явище в українській культурі. Попри важкий шлях розвитку, спричинений тоталітарним режимом, вона ніколи не обминала людинознавчих вимірів. Логікою художніх образів і картин новітня література утверджувала духовну самобутність українського народу, ідеали гуманізму і свободи. Створені у цьому столітті художні цінності сконцентрували у собі величезний духовний досвід народу, показавши світові його могутню силу волі у боротьбі за свою незалежність і державність. Новітня література витворила справді гуманістичне, пройняте співчуттям і любов'ю до людини мистецтво слова. В цьому — основа світового, вселюдського значення творів українських письменників ХХ століття.

Словникова робота. Поясніть поняття *гуманізм, стиль*. Чому гуманізм вважають однією з основних рис української новітньої літератури? Які стильові течії періоду Відродження української літератури ви знаєте?

Робота в парах. 1. Складіть усний текст з поняттями *жанр, стиль*. 2. Окресліть жанрове і стильове розмаїття української новітньої літератури.

Підсумуйте прочитане. 1. Які чинники не сприяли повноцінному розвитку українського письменства? 2. Виділіть етапи та прикметні риси літературного процесу ХХ століття. 3. Розкажіть про функціонування української літератури в діаспорі. 4. В чому полягає особливість зображення новітніми митцями теми героя й маси? 5. Чим хвилює лірика Василя Симоненка? Які вірші цього поета ви знаєте з попередніх класів? 6. Які нові жанрові різновиди роману з'явилися в ХХ столітті? 7. В чому полягає новаторство творців новітньої літератури?

Поміркуйте. 1. На основі вивчених творів письменників ХХ століття (наприклад, кіноповісті «Зачарована Десна» Олександра Довженка) доведіть, що гуманізм був їхньою визначальною художньою ідеєю. 2. Чим зумовлений розквіт у ХХ столітті історичного роману? У чому полягає значення для розвитку національного письменства віршованого роману «Берестечко» Ліни Костенко? 3. В чому ви вбачаєте духовну красу героїв повістей «Гуси-лебеді летять» Михайла Стельмаха, «Климко» Григора Тютюнника? 4. Кого з поетів-шістдесятників ви знаєте? 5. Які почуття викликає у вас лірика Василя Симоненка (Миколи Вінграновського, Бориса Олійника, Івана Драча чи іншого поета)? 6. Які загальнолюдські проблеми порушив Олесь Гончар у романі «Тронка»?

Творче завдання. Опишіть картину Федора Кричевського «Сім'я» (с. 379), що є частиною триптиха «Життя». У чому художник вбачає сенс людського буття, як відтворює зв'язок часів і поколінь? Які роздуми і почуття викликає у вас ця картина?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

А н т о л о г і я української поезії другої половини ХХ сторіччя. Упорядник Ю. К о в а л і в. — К., 2001.

Д з ю б а І. З криниці літ: Твори: У 3 т. — Т. 3. — К., 2007.

К о в а л і в Ю. Новітня українська література // Літературознавча енциклопедія: В 2 т. — Т. 2. — К., 2007.

К о с т е н к о Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. — К., 1999.

Л а в р і н е н к о Ю. Розстріляне Відродження: Антологія 1917 — 1933. — К., 2001.

М у з а любові і боротьби / Антологія «Празька поетична школа». — К., 1995.

Іван Багряний

(1907—1963)

Іван Багряний усе життя біг над прірвою з вірою в людину, прагнучи запалити в ній неугасиму іскру, яка б висвітлила шлях із чорної прірви зневіри, приниження і знеособлення в безсмертя.

(Микола Жулинський)

Під час Другої світової війни чимало наших співвітчизників опинилося в еміграції. Серед них були колишні військовополонені, яких примусово вивезли на роботу до Німеччини. Рідну землю залишили письменники, художники, режисери, актори — здебільшого ті, що пережили голодо-

мор 1933 року, зазнали репресій, переслідувань у роки сталінізму. Більшість із них прагнула розповісти західному світові правду про тоталітаризм, про Сталіна, одного з найбільших деспотів XX століття. Іван Багряний, як і багато інших майстрів слова, також зазнав гіркоти чужини, скуштував щемливого почуття любові до далекої рідної землі, вимушеної розлуки з нею.

Своє творче кредо Іван Багряний сформулював так: *«Я визначив собі шлях — як шлях українського письменника — той, що начертаний великим Шевченком. Шлях, яким ішли найбільші представники української літератури — Леся Українка, Франко, Олександр Олесь і безліч інших, до Хвильового, Антоненка-Давидовича, Миколи Куліша... Шлях боротьби за самоствердження цілого українського народу в часі і просторі. Підкреслюємо — не самоствердження літератури, а самоствердження сорокап'ятимільйонної нації, в якому література мусить мати допоміжну роль як засіб цього ствердження, якщо вона хоче бути великою українською літературою»*.

Народився Іван Багряний 2 жовтня 1907 року в селі Куземин на Полтавщині у сім'ї муляра Павла Лозов'яги (Лозов'ягіна). Дитинство майбутнього письменника, політичного та громадського діяча минуло в Охтирці, на Харківщині (нині місто належить до Сумської області). Тут Іван у восьмирічному віці почав писати вірші українською мовою, здобув початкову освіту. Чотирнадцятилітній підліток став свідком катування і знищення чекістами батька та дідуся. Хлопчик знав, що його дядько був засланий на Соловки і там загинув. Звичайно ж, ці

та інші факти не могли не вплинути на формування світогляду майбутнього письменника. У 1922—1923 роках юнак навчався в Краснопільській художньо-керамічній профшколі. Якийсь час він працював у друкарні, займався фотографією, подорожував. У 1926—1930 роках Іван Павлович навчався в Київському художньому інституті (диплом йому захистити не дали через політичну «неблагонадійність»).

Друкувати вірші Іван Лозов'ягін почав у 1926 році під псевдонімом І. Полярний, проте згодом, під впливом творів Миколи Хвильового, в яких оспівувалися *«багряні коні революції»*, обрав псевдонім Іван Багряний, який згодом став і його прізвищем.

1927 року Іван Багряний оприлюднив у журналі «Всесвіт» оповідання «В сутінках», «З оповідань старого рибалки». Також він був автором часописів «Глобус», «Життя й революція», «Червоний шлях», «Плужанин», «Гарт», «Кіно». Митець належав до літературної організації «Плуг», що гуртувала навколо себе селянських письменників, потім — до національно зорієнтованого об'єднаного «Ланка» (згодом «Марс» — Майстерня революційного слова). З 1931 року Іван Багряний жив у Харкові, де поринув у бурхливе літературне життя столиці. Непокірна вдача молодого письменника впала у вічі радянським критикам уже з перших публікацій його віршів: їм не сподобалися обвинувачувальні інтонації в творах Івана Багряного на адресу влади, його реакція на свавілля карних органів, на більшовицький батіг, що завис над українським народом («Батіг» — так називалася поема Івана Багряного). Вороже була зустрінута критиками й збірка поезій «До меж заказних» (1929). Митець зважився цього ж року видати позацензурну поему «Ave Maria», присвячену *«Вічним бунтарям і протестантам, всім, хто родився рабом і не хоче бути ним, всім скривдженим»*. Хмари над письменником усе більше згущалися. Щоб приспати пильність критиків, Іван Багряний звертається до історичної тематики і 1930 року публікує віршований роман «Скелька», присвячений повстанню мешканців села Скелька, що на Сумщині, проти сваволі російських монахів, які своїм зди́рством і знущаннями змусили мирян спалити монастир (подія відбулася у XVIII ст.). Проте критики розгадали задум письменника і звинуватили його в тому, що він недвозначно проводить паралелі між історичним минулим і сьогоденням.

Арештом Івана Багряного 1932 року завершується перший період творчості. Митець опиняється в засланні на Далекому Сході, але продовжує і в таких умовах писати поеми, вірші. За слушної нагоди він зважується на втечу. Проте в Томську його заарештовують і ув'язнюють, додавши ще три роки до терміну

заслання. У 1937 році Іван Багряний знову втікає із в'язниці, живе серед українців Зеленого Клину, одружується, в нього народжується син. Україна знову вабить Івана Багряного, і він потай приїжджає до Охтирки. Незабаром пильні сусіди доносять на письменника, його ще раз заарештовують і ув'язнюють. У Харкові слідчі жорстоко катують Івана Павловича, проте 1940 року його звільняють «за недостатністю матеріалів для повторного засудження». Завершується й другий період творчості митця, коли Багряний писав у неволі.

З початком Великої Вітчизняної війни Іван Багряний опинився на окупованій території. Працював у газеті «Нова Охтирщина», згодом — художником у Харківському драматичному театрі, написав ряд творів. До конфлікту з окупаційною владою призвела виготовлена Іваном Багряним театральна завіса, що мала антифашистське спрямування. Письменник був змушений тікати до Західної України, де створив роман «Тигролови» (1943), вірші, поему «Гуляйполе» (1944). Далі — життя в еміграції, напружена і невтомна громадська й політична діяльність, написання і друк нових творів, що стосуються останнього періоду: «Морітурі» (1947), «Антон Біда, герой труда» (1947), «Розгром» (1948), «Людина біжить над прірвою» (1949), «Огненне коло» (1953), «Маруся Богуславка» (1956). Вагоме місце в творчому доробку Івана Багряного належить публіцистиці. Нещодавно побачили світ два томи його статей і звернень, пронизаних любов'ю до України, її мови, культури. Осібне місце посідає стаття «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946), у якій письменник пояснює західному світові, що таке Радянський Союз і застерігає земляків, які в роки війни опинилися на Заході, повертатися в рідний край, щоб уникнути ув'язнення. Іван Багряний розрізняє поняття «Вітчизна» і «родіна». Він готовий повернутися у вільну, незалежну Україну, але не в «країну соціалізму». Задовго до багатьох зарубіжних письменників Іван Багряний ставить знак рівності між Сталіним і Гітлером, називаючи обох катами українського народу.

Іван Багряний прожив 56 років. Страждаючи тяжкими недугами, здобутими у радянських в'язницях і таборах, письменник не зламався і все своє життя боровся проти тоталітаризму, відстоював гуманістичні цінності. Помер митець 25 серпня 1963 року в Німеччині у містечку Новий Ульм, де й похований.

«Тріумф людської гідності»

У багатьох романах і повістях Івана Багряного відчутна їхня автобіографічна основа. До таких належить і роман «Тиг-

Кадри з фільму «Тигролови» (Укртелефільм, 1994). Режисер
Ростислав Синько. Актори: Олег Савкін, Ольга Сумська, Анатолій
Мокренко, Микола Шутько

*ролови». Читаючи його, ви мусите пам'ятати про втечу Івана Багряного із заслання, яке він відбував на Далекому Сході. Письменник назвав героя «Тигроловів» Григорієм Многогрішним — на честь гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного, засудженого царським урядом до довічного ув'язнення в Сибіру. Форма пригодницького роману, обрана Іваном Багряним, дала змогу показати Григорія Многогрішного людиною, здатною витримати найнеймовірніші випробування: зважитися на втечу зі спецшелону ОГПУ — НКВС, вижити в тайзі (цьому присвячено розділ третій «Навзаводи зі смертю»), стати мисливцем-тигроловом. Основною рисою характеру Григорія Многогрішного була *«надзвичайна впертість, сто разів випробувана і загартована мужність»*. Саме вона й допомогла йому вижити, вистояти, перемогти, пройти через усі випробування. Іван Багрянний у своєму романі протиставляє справжніх, мужніх мисливців-тигроловів іншим тигроловам — народженим тоталітарною системою, тим, які полюють на людей. Таким тигроловом у романі Івана Багряного є майор НКВС Медвин, який переслідує,*

мов тигра, Григорія Многогрішного, проте гине від його влучного пострілу.

Григорій переміг свого переслідувача, переміг, бо відчував за собою правду, нестримно прагнув свободи, палко любив свою батьківщину і хотів самовіддано їй служити.

Справжньою художньою знахідкою у романі «Тигролови» є описи трьох потягів. Перший із них подібний до дракона з вогненным хвостом (розділ «Дракон»). Цей довжелезний двококий циклоп вирушив із землі людоловів (так письменник називає Радянський Союз) і везе у шістдесяті коробках-вагонах, мов у домовинах, тисячі *«приречених, безнадійних, змордованих»* жертв тоталітарного режиму. Це — ешелон смерті, *спецешелон ОГПУ-НКВС*. Серед його пасажирів — і Григорій Многогрішний. Інших пасажирів перевозить *«Тихоокеанський експрес номер один»* — екзальтованих, експансивних, пихатих, розбещених, цинічних (розділ «Світ на колесах»). Це — *«цвіт робітничо-селянської імперії у всій його величі і багатогранності»*, як не без сарказму пише Іван Багряний. Третій потяг зветься «Нумер 97» (розділ десятий). Письменник називає його *«ковчегом горя, проклять і сліз материнських»*, бо везе він *«цілу трагедію народу»* — з усіма клопотами, болями і проблемами. Григорій Многогрішний, звичайно ж, співчуває пасажирам першого і третього потягів, тобто простим людям, невтомним трудівникам.

З великою симпатією ставиться він і до української родини, яка врятувала його в тайзі від смерті, — до Сірка й Сірчихи та їхніх дітей Грицька й Наталки. Старші Сірки поставилися до Григорія, як до сина, виходили його після страшного поранення. Синівську любов до них відчув і Многогрішний. З 1887 року оселилися Сірки в тайзі, у хаті, по-українському вибіленій всередині, сибірській — зокола. Тут вони стали мисливцями, досвідченими й безстрашними, тут вони народили своїх дітей, навчили їх чесно жити й працювати.

Важливе місце в романі «Тигролови» посідає любовна лінія. Як і слід було очікувати, Григорій Многогрішний закохується в Наталку Сірко. *«Хороша та бистроока, із стрічкою над чолом, і юна, смаглява від сонця»*, — такою побачив дівчину Григорій після одужання. Він врятував Наталку від ведмедиці, Наталка витягла Григорія з-під мертвої тварини. Григорій милується красою Наталки, а згодом відчуває в серці *«кохання до химерної лісової дівчини»*, він, як усі закохані, сумнівається, чи може розраховувати на взаємність цієї суворості на вигляд красуні. Лише мати і Наталчин брат Григорій помічають, що їхня улюблениця також закохана в їхнього гостя. Про глибину почуття дівчини свідчить її рішення піти з

Григорієм Многогрішним у Маньчжурію, куди він змушений утікати після того, як розправився з Медвином. *«Я мовчала довгі місяці, як камінь. Я змагалась із собою... Я не знала, а сьогодні я бачу, тепер я бачу, що я загину. То ж ваша кров у мені. Ви ж знаєте, що я ваша дочка... Не губіть же мене!»* — каже Наталка, просячи благословення батьків на шлюб із Григорієм.

Як бачимо, роман Івана Багряного «Тигролови» — це складний, багатоплановий твір. У ньому є історичний екскурс у ХІХ століття, коли українці заселяли Зелений Клин на Далекому Сході. У ньому є ознаки пригодницького гостросюжетного роману із втечами, переслідуваннями та неймовірними випробуваннями, через які проходять герої. Автор робить етнографічно-побутові замальовки. Проте в романі переважає думка про красу і мужність людини, про її сміливість і навіть відчайдушність, про її лицарські риси. Все це автор показує на прикладах дружньої та працьовитої родини Дениса Сірка та інших позитивних героїв, а найбільше — на прикладі Григорія Многогрішного, який, за словами академіка Миколи *Жулинського*, *«не визнає себе нулем, не озвірів, не перейнявся озлобленням і ненавистю до людей, зберіг у собі людяність, доброту, здатність співчувати і вірити, що людина може і повинна кинути виклик страшній системі і вистояти»*. Це і був особистий подвиг Григорія Многогрішного, його перемога над обставинами і злою долею.

Не випадково роман «Тигролови» Івана Багряного був перекладений англійською та німецькою мовами і рекомендований для читання молоді в Німеччині й Австрії, адже в ньому письменник показав оптимізм героя і його віру в щасливе вирішення всіх проблем, що було близьким і зрозумілим західноєвропейському читачеві.

Багатьма європейськими мовами був перекладений і розійшовся по світу мільйонним тиражем роман Івана Багряного «Сад Гетсиманський» (1950), що також викривав злочини сталінської репресивної машини. Володимир Винниченко і провідні західні критики привітали цей епохальний твір.

 Словникова робота. Запам'ятайте визначення пригодницького роману і поміркуйте, на підставі чого твір «Тигролови» відносять до цього жанрового різновиду.

Пригодницький роман — великий прозовий твір, в основу якого покладено надзвичайну подію — фантастичну, детективну або таку, що сталася під час мандрівки. Сюжет пригодницького роману характеризується несподіваністю і великою динамікою розвитку подій, сповнений захопливих пригод і небезпечних ситуацій, в які потрапляють персонажі твору.

Підсумуйте. 1. Окресліть погляди Івана Багряного на Радянський Союз, визначте причини саме таких поглядів. 2. На які періоди можна поділити творчість митця? 3. Поясніть причини такого явища, як еміграція, розкажіть, чому окремі українські письменники опинилися на чужині. Яким чином і куди саме виїхав Іван Багряний? 4. Знайдіть у романі «Тигролови» розділ про переселення Сірків у Сибір. З'ясуйте причини такого переселення. З якого краю приїхали Сірки до Сибіру і які спогади про рідну землю бережуть у душі?

Поміркуйте. 1. Як діє Григорій Многогрішний в екстремальних умовах? Чим пояснюється незламність головного героя роману «Тигролови»? Які риси характеру цього персонажа викликають у вас захоплення? Про що свідчить портрет Григорія? 2. Знайдіть у романі «Тигролови» розділи про три потяги і порівняйте, як описано їхніх пасажирів. Хто з пасажирів потяга-дракона викликає у вас найбільше співчуття і чому? 3. Чим полюбився Григорій Многогрішний родині Сірків? За які риси вдачі і за які вчинки покохала Григорія Наталка? 4. Чим приваблює образ Наталки? Які риси її характеру ви хотіли б розвинути у собі?

Для допитливих. Порівняйте окремі епізоди з роману «Тигролови» Івана Багряного з творами Джека Лондона («Любов до життя») та Джозефа Редьярда Кіплінга («Книга джунглів»). Що спільного ви помітили у цих творах?

Перевірте себе.

1. Поясніть, що і за якими ознаками випадає з логіки ряду: «Тигролови» — «Сад Гетсиманський» — «У невідому путь» — «Людина біжить над прірвою».
2. Хто з названих персонажів не діє в романі «Тигролови»? Многогрішний — Чумак — Сірко — Мороз.
3. Знайдіть у переліку справжнє прізвище автора роману «Тигролови»: Багряний — Тарнавський — Хоменко — Лозов'ягін.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Череватенко Л. «Ходи тільки по лінії найбільшого опору — і ти пізнаєш світ» // Багряний І. Людина біжить над прірвою: Роман. — К., 1992.

Шугай О. В Новому Ульмі, при Дунаю... Замість передмови. / Багряний І. Під знаком скорпіона: З творчої спадщини письменника. — К., 1994.

Жулинський М. Іван Багряний // Гроно нездоланих співців: Літ. портрети українських письменників ХХ століття. — К., 1997.

Візуальна (зорова) поезія

Нас цікавить «зорова поезія», поезо-
малярство... Треба втілити у відпо-
відну форму звільнену велетенську
думку... Думку, котра виробить свою
граматику й власні закони...

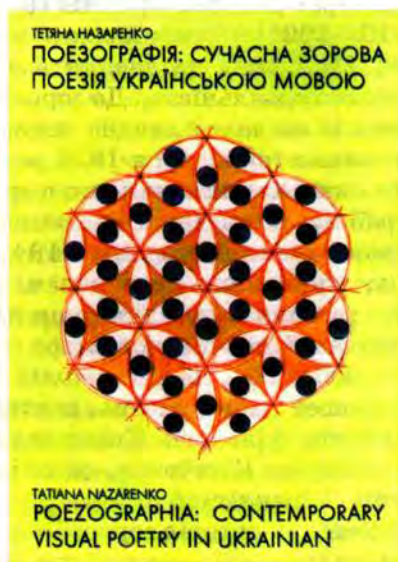
(Михайль Семенко)

Початки *візуальної (зорової)* поезії сягають часів античності, а в українській літературі — XVI—XVIII століть (пригадайте курйозні вірші барокового поета Івана Величковського).

У 20-х роках ХХ століття інтерес до зорової поезії відродився. Першим про таку поезію заговорив український поет-футурист **Михайль Семенко** (1892—1937). У 1922 році він опублікував статтю «Поезомалярство», в якій доводив, що слово може сприйматися не лише слухом, а й зором (поезомалярство — складне слово, утворене від слів *поезія* і *малярство*). Поет створив каблепоему «За океан» (каблепоема — від *кабель* і *поема*), поезомалярський цикл «Моя мозаїка». Ряд поезомалярських творів інших поетів з'явився на сторінках часопису «Нова генерація» (1927—1930), головним редактором якого був Михайль Семенко.

«Супрепоезія» Михайля Семенка

Обкладинка збірки сучасної
зорової поезії

Читання зорової поезії потребує певної підготовки, уваги, зосередженості й фантазії. Скажімо, «Супрепоезія» Михайля Семенка (лат. *supremus* — найвищий) — це твір, у якому поет задумав розповісти і про себе, і про український футуризм. У лівому нижньому прямокутнику (с. 389) ви бачите чотири дати: перша — це рік народження Михайля Семенка, друга — рік, коли в Україні зародився футуризм; 1917 — це рік жовтневого перевороту, 1922 — рік утвердження футуризму в Україні. *Розбишакою* називали поета українські літературні критики, слова *лірика* і *курка* означають, що Михайль Семенко ставить знак рівності між поезією і домашньою птицею; у лівому верхньому прямокутнику знайдемо слово *Кибинці* — так називається село на Миргородщині, в якому народився Михайль Семенко; у правому верхньому прямокутнику поет подає назви *УСРР* (Українська соціалістична радянська республіка — колишня назва України), де поет живе, й *Азія* — де служив у армії.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть поети згадали й про «курийозну» творчість Івана Величковського, і про «поезomla-ряську» спадщину Михайля Семенка. Наші сучасники наповнили візуальну поезію новими темами та ідеями, вдосконалили й розвинули знахідки футуристів. Звісно, великою підмогою їм став комп'ютер з його безмежними можливостями.

У когорті поетів, які звернулися до візуальної поезії, бачимо авторів різних поколінь. Це і *Микола Сарма-Соколовський* (1910—2001) — український поет, художник, кобзар, священник, 1944 року на двадцять п'ять років був ув'язнений за політичну діяльність. До зорової поезії звернувся після повернення із заслання, видав чотири збірки поезій. Це й *Віктор Женченко* (народився 1936 року) — письменник, співак, випускник Харківської консерваторії, заслужений артист України, автор дев'яти поетичних книжок. Це й *Микола Мірошніченко* (народився 1947 року) — поет, літературознавець, журналіст, перекладач, автор багатьох збірок поезій, член та один з організаторів літературної групи «Геракліт», назва якої розшифровується як «Голінні Ентузіасти РАКа ЛІТерального». Це й *Анатолій Мойсієнко* (народився 1948 року) — поет і мовознавець, доктор філологічних наук, професор Інституту філології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, один із співзасновників літературної групи «Геракліт».

Сучасних авторів зорової поезії приваблює властивий цьому різновиду поезії елемент гри, що дарує авторові необмежену свободу самовираження, а читачеві — можливість співтворчості, дослідникам — необмежене поле для тлумачення.

У присмерках
у неситеному дуплі
порозкошу присмаком
пейзажу н **о** сизілого затоплого в золі
уже н **о** гас завикрохалий слід
як наче диня однина
а ніч з боліт
розпочина
двняється
мені
в очі
двняється
моєй очала
що з яном охрюючи
у небі я не маю морюки
але земні аж зномі змороки
запаморочили наврочили вручили
звужання сонця що мені було Яралом
але млокрилий світложереп. Чорнобог
мад русті землі підівака нівий чергот
аби околпши
й колпши
лиши
сині
так
опосіти
на-
ві-
сні
що я по тів ні рупи
стою собі взапруж
мру ж
мру ж
мру ж...

Phoenix Bird from Ruthenia (Kyivan Rus)

Фенікс-птих із земель Русих (тобто з Київської Русі)

Вірш «Фенікс-птих із земель
Русих» Миколи Мірошніченка

Вірш «Стогін» Віктора
Женченка

Скажімо, у вірші «*Фенікс-птих із земель Русих*» (тобто з Київської Русі) Микола Мірошніченко розповідає про птаха Фенікса, наділеного здатністю згорати й відроджуватися з попелу. Вчитавшись у текст, ви знайдете в ньому заримовані рядки (рими *присмерках* — *присмаком*, *дуплі* — *зорі*, *слід* — *боліт*, *однина* — *розпочина* і т.д.). Літера «о» в словах «*посизілого*» і «*погас*» виділена так, що читач бачить пташине око. Далі поет розташовує слова у рядках певним чином, щоб вони утворювали шию, ноги, тіло Фенікса-птаха. Вірш Миколи Мірошніченка сповнений алітерацій (домінування певних приголосних звуків) та асонансів (накопичення певних голосних звуків). Як бачимо, тут домінують *см*, *с*, *п*, *з*, а також *о*, що створює додатковий естетичний ефект і надає твору особливої художньої виразності.

Цікавим є вірш Віктора Женченка «*Стогін*». За допомогою чотирьох козацьких шабел поет утворює літеру «С» (сама шабля також за формою схожа на літеру «С»), на шаблях викарбувано слова, які також починаються буквою «С»: «*Серед спраглих степів / Стогне століттями сива слава, / Скликаючи своїх стигих, / Сонних сучасників*».

Використавши таку алітерацію, яка асоціативно викликає в уяві читачів свист шаблі, стогін і страждання полеглих, поет

Я
 велет дзвін
 мої ступіння
 ніби сяйні гала
 сягали гей сягали
 далекомревних гін
 і сатанів москвин
 Петро шалений цар
 що я Мазепин дар
 а в покомунені часи
 як в Україноньці-Русі
 біди спізнали храми всі
 мене відступники й убивці
 турнули так неначе з небесі
 з білощої дохмарньої дзвіниці
 Тепер я експонат в дворі музею
 де міє зелен-сад де кам'яні баби
 прибились аж до нас із давньої доби
 й нудьгують в закуткові цілою сім'єю
 Я тут собі мовчу немов ховаю таємницю
 в самому серці розпреславної Полтави
 Одначе я ще марю я ще мрію про Дзвіницю
 зоревоздвижної земної Української Держави.

Вірш «Дзвін Івана Мазепи»
 Миколи Сарми-Соколовського

Вірш «Хижих мечем мирим»
 Анатолія Мойсієнка

намагається догукатися до сучасних синів і дочок України, нагадати їм про славне козацьке минуле нашої держави.

Вірш Миколи Сарми-Соколовського «Дзвін Івана Мазепи» за побудовою схожий на вірш Миколи Мірошніченка «Феніксптах із земель Рустих». Рими *гала-сягали, гін-москвин, цар-дар, часи-Русі-небесі, убивці-дзвіниці* дають змогу поетові передати бамкання дзвону, силу його звучання, це бамкання ніби наростає від рядка до рядка, нагадуючи про свою силу і могутність. Поеднуючи довгі й короткі рядки, поет із їх допомогою формує обриси дзвону. Йдеться у вірші про дзвін гетьмана Івана Мазепи, який нині перебуває в Полтаві в музеї і «*мовчить, немов ховає таємниці*». Поет мріє, що дзвін ще виконає своє пряме призначення — він опиниться на «*дзвіниці зоревоздвижної земної Української Держави*» і сповістить світові про її незалежність (вірш створено тоді, коли Україна ще не була незалежною).

Вірш Анатолія Мойсієнка «Хижих мечем мирим» належить до паліндромів, тобто віршів, що читаються справа наліво і зліва направо. Три слова, знайдені поетом, несуть у собі глибокий смисл — вони нагадують нашим хижим недоброзичливцям, що на їхні зазіхання ми можемо відповісти мечем, тобто постояти за себе.

Словникова робота. 1. Запам'ятайте нове літературне поняття.

Візуальна (зорова) поезія — віршовані тексти, літери яких утворюють обриси певного предмета.

2. Наведіть приклади візуальної поезії. Який із зорових віршів вам найбільше сподобався і чим саме? 3. Дослідіть звукопис у текстах зорових віршів, зробіть висновки. Доберіть ряд слів, що починаються з букви «с» і можуть продовжити думки, висловлені у вірші Віктора Женченка «Стогін».

Підсумуйте. 1. Що таке зорова поезія? Хто її зачинатель? З якою метою складають твори поезомалярства? У чому полягають їх особливості? 2. Знайдіть алітеровані рядки у вірші Миколи Мірошніченка «Фенікс-птаха із земель Рустих», з'ясуйте, яку функцію виконує цей художній прийом у вірші. Який символічний зміст вкладає поет в образ Фенікс-птаха стосовно українських земель? 3. Як форма вірша «Стогін» Віктора Женченка пов'язана зі змістом? 4. Із яким відомим висловом перегукується вірш Анатолія Мойсієнка «Хижих мечем мирим»? Які асоціації викликають у вас перехрещені мечі у верхній частині твору? 5. Який основний мотив вірша Миколи Сарми-Соколовського «Дзвін Івана Мазепи»? Хто скинув дзвін гетьмана і перетворив його на музейний експонат? Знайдіть у тексті вірша неологізми, з'ясуйте їх функції.

Для допитливих. Прочитайте (на вибір) і проаналізуйте інші зразки зорової поезії: вірші «Чаша» Володимира та Тетяни Чуприніних, «Балада про пісковий годинник» Івана Іова, «Один. Два... Ні одного» Миколи Холодного, «Голодомор» та «Відрі-Каєшся!?» Мирослава Короля, «Сонет навстоячки» і «Повішений сонет» Віктора Мельника. Згадайте слова, що читаються зліва направо і справа наліво. Використавши їх, пробуйте створити власний візуальний вірш. Перед здійсненням експериментів зі словами пропонуємо проаналізувати назви збірок сучасного поета Василя Рябого — «Варта траВ», «ЖалоколаЖ», «Віно коконіВ» та його паліндроми: «удар зраду», «кажи хижак», «тенета тенет», «вірм у кумирів», «око — раб бароко». Завершивши свою творчу роботу, проведіть конкурс у класі на кращий зоровий вірш.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Семенко І. Михайль Семенко — основоположник українського футуризму // Хроніка 2000. Випуск 65—66. — К., 2007.

Назаренко Т. Поезографія: сучасна зорова поезія українською мовою. — К., 2005.

Авангард Йогансена. — Львів, 2007.

Василь Герасим'юк (1956)

Василь Герасим'юк. Фото

Я вірші пишу вночі в Прокураві,
я вірші пишу в татовій хаті,
доки сидять під стіною на лаві
мої предки вбиті й потяті.

(Василь Герасим'юк)

Василь Герасим'юк — сучасний талановитий поет, яскравий представник *метафоричної стильової течії* в українській поезії 80 — 90-х років ХХ століття. В його творчих шуканнях метафора стала основою для світорозуміння і поетики митця. Продовжуючи традиції шістдесятників, він модернізував художню образність вірша. Зокрема, порушуючи традиційне змалювання світу і ліричну сюжетну послідовність, поет будував художній світ як «вирування образів» та почуттів. Вірші Герасим'юка мають карпатський колорит. При цьому їх образність сягає глибинних джерел народної творчості, легенд, міфів, переказів, архетипних¹, тобто первісних образів народу. Така поетика засвідчує багатоплановість і цілісність світосприймання митця. Майстерне володіння словом, звуком, кольором, філософська глибина художнього мислення, інтелектуалізм поета неперевершені й дарують естетичне задоволення читачам.

«Поет у повітрі»

Василь Дмитрович Герасим'юк народився 18 серпня 1956 року в Караганді (Казахстан) у гуцульській родині. Сюди сім'ю Герасим'юків було вислано на поселення за участь в УПА дядька майбутнього поета. Перегодом родина повернулася в рідне село Прокураву Косівського району Івано-Франківської області, де й минуло дитинство Василя. Чудова природа Карпат, історія народу, його багатющий фольклор, обряди, звичаї формували поетичне світосприймання Герасим'юка.

Як поет Василь Дмитрович дебютував, навчаючись у дев'ятому класі, в альманасі «Вітрила». Закінчивши коломийську середню школу, вступив на філологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка, який

¹ А р х е т і п (грец. archē — початок, typos — образ) — прообраз, первісний образ, ідея.

закінчив 1978 року. Працював у видавництвах редактором. Упродовж останніх років веде літературні передачі «Поет на межі тисячоліть» на українському радіо. З 1994 року Герасим'юк належить до постмодерного літературного угруповання «пси святого Юра», до якого входять Юрій Покальчук, Юрій Андрухович, Ігор Римарук, В'ячеслав Медвідь, Віктор Неборак, Тарас Федюк, Олександр Ірванець. У 1997 році вони видали однойменний альманах. Василь Герасим'юк — лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка (2003), премії «Князь роси» імені Тараса Мельничука (2006).

Творчість Василя Герасим'юка можна поділити на *два періоди*. Перший охоплює 1982—1999 роки, коли вийшли друком збірки лірики «Смереки», «Потоки», «Космацький узір», «Діти трепети», «Осінні пси Карпат». Він характерний зростанням художньої майстерності поета. Основна тональність віршів — лірична сповідь, глибокі роздуми ліричного героя над життям. Медитація — улюблений ліричний жанр Герасим'юка. Проте поет тяжіє до епічної оповіді про події, уміло поєднуючи гуцульську язичницьку міфологію з християнською етикою. У художньому світі поезій окреслюються три часові площини: картини минулого, які виникають у пам'яті поета чи в розповідях рідних, змінюються сприйняттям теперішнього часу і думками про майбутнє. Митець сформував свій художній стиль. Він послуговується тропами і фігурами, за допомогою яких передає своє світосприймання і ставлення до зображуваного. Своєрідність його мислення виявилась у поетичних метафорах та асоціаціях, в яких поєднуються поняття й образи, здавалось би, непок'єднані.

Другий період творчості розгортається з 2000 року до наших днів. Митець оприлюднив у цей час збірки віршів «Поет у повітрі», «Була така земля», «Папороть». Поглиблюється філософське начало лірики Герасим'юка. Його роздуми про життя і смерть, безкінечність буття пов'язані з етичними й філософськими проблемами: людина і рідна земля, минулі й сучасні покоління батьків і дітей, сутність людського життя, духовність та бездуховність, краса і потворність. Крізь їх призму визначається історичний оптимізм драматичного буття. Поет майстерно поєднує реалістичний та ірреальний план почуттів людини, домагаючись художньої правди у творенні уявного світу. Збірку «Поет у повітрі» академік Іван Дзюба назвав вершиною самовираження Василя Герасим'юка, зазначивши: *«Повітря — одна з постійних і головних стихій його поезії, стихія, що акумулює незримі імпульси буття, з'єднує і роз'єднує, визволяє і приневолює, віддаляє від землі й повертає до неї...»*

На формування естетичних поглядів Василя Герасим'юка

мала значний вплив творчість Павла Тичини. Як і в автора «Сонячних кларнетів», важливе місце в художній світобудові Герасим'юка посідає пантеїзм¹. Заглиблюючись в одвічну стихію природи, поет ототожнює її з Богом, прагне пізнати світ у його глибинах і першосутностях. Для нього природа одвічно чиста, незаймана, свята. Це той часопростір, той світ без зла і кривди, в якому має жити людина. Захоплювався Василь Дмитрович творчістю іспанського поета *Федеріко Гарсії Лорки*, його умінням органічно поєднувати реалістичні деталі з алегоричними та символічними образами. Проте поет розвивався як самобутній митець, занурюючись у світ гуцульського фольклору, самобутнього мистецтва народних умільців, переплавляючи їхні образи в свою художню систему. Лірику Герасим'юка проймає шляхетність людського духу, який оновлює людину, допомагає їй подолати життєві негаразди.

«І збудуться слова»

Дивовижну єдність становлять життя і творчість Василя Герасим'юка. Мистецьке світобачення митця формувалося під впливом родини: за словами поета, його дід «птиці вирізьблював», а мати вишивала «стрімкі узори». Любов до рідного краю, Гуцульщини, його «малої батьківщини» сформувала його як співця людяності й краси. Шлях і призначення поета, за Герасим'юком, — не відчай, не розчарування, а пошук ідеалу, гармонії. Його ліричний герой сповнений відповідальності, енергії й ентузіазму. Він — син України, але й відчуває свою вселюдську причетність до творення добра. Це сучасний Фауст, для якого щастя — в безперервній дії і нових звершеннях. Поезія «Я напишу такі вірші» — поетичний маніфест Герасим'юка: «Я напишу такі вірші, / які відчуватимуть сонце, як буки, / які перестрибнуть ворини² / і жерепові³ куці на толоці, / не розігнавши маржину⁴, а плакатимуть на зарінку⁵... // Я хочу писати ці вірші так, / як розвиваються буки, як стоять смереки». Такою ж програмною є поезія «Я вірші пишу вночі в Прокураві».

У творах Герасим'юка все дивує: ліризм, заснований на сповіді, на висвітленні шляхетної душі героя; стиль, щирий і невимушений тон, колоритні гуцульські слова, які творять особливу образну систему, уміння мислити метафорично,

¹ П а н т е ї з м (грец. pan — все, theos — бог) — філософсько-релігійне вчення, в якому обожнюється природа і розглядається як вчення божества.

² В о р и́ н и — загорожа з жердин.

³ Ж е́ р е п — хвойний чагарник.

⁴ М а р ж и́ н а — худоба.

⁵ З а р і́ н о к — пологий берег річки.

філософські роздуми. У складній суперечності почуттів герой усвідомлює себе як особистість, в якій тріумфують світлі начала його душі. Герасим'юкові притаманне гостре відчуття сучасності як історичного сьогодення, яке існує нині, має міцне коріння в минулому і дасть свої плоди в майбутньому. Через спогади ліричний герой передає свої враження, судження, звертаючись до самоаналізу. Він пригадує дитинство, юність, пережиті події і почуті історії, які змальовуються безпосередньо й переосмислені з погляду нашого часу. Історія сприймається ним не як минуле, віддалений час, а як живий досвід поколінь, що впливає на духовний світ сучасника.

Художній світ лірики Василя Герасим'юка надзвичайно барвистий, захоплює розмаїттям думок і почуттів. Людські буттєві реалії сягають всесвітніх горизонтів, пульсують у всьому багатстві образів і символів. У його поетичному світі зустрічаються у герці добро і зло, життя і смерть, любов і зрада, гармонія і дисгармонія. Так художньо відтворюється стрімкий рух часу, гігантські переломи та зміщення в долі персонажів лірики поета. Вони стосуються і жителів Карпат, і загалом українців. Митець, за словами літературознавця *Івана Дзуби*, «чинив власне першовідкриття Карпат як світу особливого співжиття людини і природи». Карпатські краєвиди в його творах — не просто екзотичний ландшафт, а цілісна світобудова, своєрідне дерево життя і роду, що відкриває ліричному героєві дух безстрашного, сміливого самопізнання свого місця в цій світобудові. Таким же ємним є образ лісу. Поет зосередив увагу на виявленні необхідності природного середовища для людини, національно-історичних, морально-етичних її начал, без яких немислиме людське буття («Смереки»).

Тема «людина і природа» належить до вічних тем. Відомо, що важливе місце посідала вона у творах романтиків, в їхніх пошуках гармонійних начал життя і шляхів подолання зла. Вони проголосили свій ідеал «природної людини», фактично утверджуючи перевагу природи над нею. На цю традицію романтиків спирається у своїх художніх пошуках Василь Герасим'юк. Проте поет по-новому вирішує цю тему, розглядаючи природу крізь призму гуманістичної проблематики. У його віршах звучить ідея збереження природного світу, того споконвічного середовища існування людини, поза яким немислиме саме життя. В цьому контексті у віршах поет порушує філософські питання, зокрема сенсу буття людини. Його ліричному героєві відкриваються незбагненні таємниці існування — розгадка життя і смерті, любові і ненависті, стан самотності, внутрішні імпульси людського «я». Він бачить неповторну красу природи, захоплюється її дивною гармонією і незбагненною стихією.

У поезії *«Перший сніг»* Герасим'юк малює картину випадання першого снігу. Митцем відтворюється особлива атмосфера вражень і настрою, відчуття перемін і в природі, і в душі ліричного героя. Передається захоплення ліричного героя красою, що постає перед його зором: *«І вищі стали гори. / Йде перший сніг, немов пророк, в якого серце хворе»*. Образ снігу уподібнюється людині. Метафора і порівняння (*«немов пророк»*) підкреслюють велич споконвічного явища в природі. Сніг-пророк важко ступає горами: *«Як важко дихати йому! / Як свіжо дококола! / Ступає у порожню тьму / нога різьблена, гола»*. Контраст ключових образів *«важко дихати йому»* / *«свіжо дококола»*, персоніфікації поглиблюють образ снігу-мандрівника, який *«немов під гору йде — / ледь дише, хоч безплотний, / і палець на уста кладе, / як знак мерця холодний»*, символізуючи пришествя холодної зими. Композиція вірша є поступальною, тобто поезія будується на основі внутрішнього руху: центральний мотив отримує все нові характеристики. Лірична оповідь в останній строфі повертає сюжет до несподіваної розв'язки, висвітлюючи бентежну душу ліричного героя: *«О ні, то холод родовий. / А в ньому серцю легше. / Йде перший сніг на поклик мій. / Таким, можливо, вперше»*. Герой захоплюється неповторним і прекрасним світом природи, до якого прагне його мрійлива душа.

У художньому світі лірики Герасим'юка образ снігу символізує оновлення. Він наявний у низці поезій, став емоційним художнім втіленням глибоких роздумів митця над смыслом життя. У вірші *«Дома прокинувся. Сніг...»* через побутові реалії (*«вівці озвалися сиві»*) відтворено тривожний світ переживань ліричного героя: *«В сьайві стоїш, як у зливі. / Хто тобі допоміг?»* Відтворюється незвичайний стан душі від споглядання краси, чуда самого життя, яким захоплюється герой.

У вірші *«Йде сніг. Я стою у траві»* поет зображує картину нескошеної трави, присипаної снігом. Він бачить *«стебла кругом неживі, / пожовклі і гострі, як стріли»*. Таємнича сила природи має свої закони, якими керує невідома сила. Це, очевидно, здійснює душа того косаря, який пішов у інший світ і не встиг скосити траву: *«Чия ж це душа вишива / на дальнім верху, на безлюдді?»* Ліричний герой усвідомлює циклічну, але й вічну плинність природи, він вірить у безперервність буття: *«І я, нестарий чоловік, / підваживши хмари, як плити, / шепочу: прийдуть через рік, / то дай же їм, Боже, скосити»*.

Основний мотив поезій Герасим'юка — філософські роздуми над сенсом буття людини, її духовне багатство, нерозривність її з рідною землею, звичаями, обрядами, етичною культурою народу. Показовою з цього погляду є вірш *«Чоловічий танець»*, написаний верлібром. Твір створює свій ритм за допомогою повто-

рень слів і словосполучень. «Хоч раз» вживається у вірші п'ять разів, щоразу в контексті наповнюючись новим смыслом та інтонацією. Підсилює ритміку анафора «як тяжко», а також займенник «ти», який у поезії вживається шість разів. У такий спосіб виникає особлива ритмічність, що передає експресію і плинність гуцульського чоловічого танцю — аркана. Швидко коло танцю символізує волю до життя.

Георгій Якутович.
Аркан. 1960

Поет застосував двопланову ліричну оповідь: він змалював давній танець українців Карпат, особливу єдність танцюючих, відчуття плеча, коли кожен відповідає за всіх і всі за одного. Це своєрідний магічний ритуал, випробування мужності й відповідальності чоловіка чи парубка, а загалом людського духу. Водночас «*древнє чоловіче коло*» аркана символізує нерозривний, споконвічний потік буття, якому немає ні початку, ні кінця, позначаючи життєстверджуюче начало життя.

Ліричний герой звертається до себе, вживаючи форму «ти»: «Хоч раз / ти стань у це найтісніше коло, / обхопивши руками плечі двох побратимів, / мертво стиснувши долоні інших, / і тоді у завітному колі / ти протанцюєш під безоднею неба / із криком по-звіриному протяжним. / Щоб не випасти із цього грішного світу, / хоч раз змішай із ближніми піт і кров». Художня оповідь в останній строфі набуває узагальненого виміру. Ліричний герой — людський син — уподібнюється Синові Божому, йде хресною дорогою «з хрестом за плечима. З двома розбійниками. Тільки раз». Христос пройшов свою Голгофу, страждаючи за гріхи людські. Свій танець життя, танець мужності й відваги має пройти ліричний герой, за яким вгадуються риси поета. Він має нести свій хрест як символ спасіння. У християн образ хреста тісно пов'язаний з євангельською оповіддю про смерть і воскресіння Ісуса Христа. Він сприймається не тільки як знак мучеництва, страждання, але і як знак випробування, знак духовної величі людини. У цьому смысл етичних шукань ліричного героя Герасим'юка.

Поетичне світосприйняття Василя Герасим'юка відзначається неповторністю. Митець у своїх естетичних шуканнях виходить за межі традиційних тем і мотивів. Він творить особливий образний світ, «золотими крапельинами» висновуючи високохудожні твори. Їх джерело — українська міфологія, оригінальне поєднання модерного світу з живим народним

світосприйманням. Такою є поезія «*Жива ватра*». Образ ватри, тобто багаття, вогнища, належить до найдавніших слов'янських символів. Обоження вогню лежало в основі міфології давніх українців. З ним пов'язують різні ритуали нашого народу, що виникли в дохристиянські часи, де вогонь уособлював життя, радість від буття. У свідомість європейських народів символ вогню увійшов через образ Прометейя.

Василь Герасим'юк виріс у краї, де живе віра в магічну дію ватри. Тут символ вогню особливо яскраво виявляє себе в обрядах і віруваннях, що сягають корінням часів язичництва. У вірші «*Жива ватра*» поет описує давній спосіб здобуття вогню, аби запалити ватру: «*Древо тремо об древо, / доки не народиться вона. / Вона помирає тільки раз, / тому бережемо її*». Старослов'янізм «*древо*» підкреслює давній час. Тоді наші предки вогонь, добутий тертям уламка дерева об дерево, називали живим, чистим, святим, цар-вогнем, який оберігав від злих духів. У горах, на полонині, жива ватра прирівнювалась до домашнього вогнища — священного вогню, який підтримували постійно. Давні українці вважали: якщо вогонь погас — прийде горе, а то й смерть.

Ліричний герой твору, написаного верлібром, перебуває серед вівчарів. Тому оповідь веде від їх імені — «ми», підкреслюючи свою нерозривність із чабанами. У річищі народних замовлянь поет змальовує давній обряд очищення вогнем від усього злого та недоброго: пастухи переганяють отари овець через ватру, «*щоби ніяка пошесть не напала, / щоби жоден хижак не внадився, / щоби громи із блискавками не розігнали, / щоби підступний гад вим'я не виссав, щоби злий дух у провалля не завів*». Анафора «*Ми бережемо живу ватру*» з'єднує ліричний сюжет та інтонацію вірша, назва якого метафорична. Відбиваючи світосприймання гуцулів, поет за допомогою метафор персоніфікує ватру, обожнює її. Образ живої ватри уособлює дух Бога, що живе на землі, олюднюючи особу: «*Ми зледва не стали отарою / на високих пасовиську. / А коли ми навіть, як отара, пройдемо крізь неї, / тоді дамо іншому дорогу до Синаю*». Образ Синаю, пагорба в Єрусалимі, — символічна назва Царства Божого на землі, а також місцеперебування Бога в небесах. Саме до нього має прийти людина. Наші предки вірили, що вогонь живої ватри очищає людину від злого, адже цей вогонь праведний, святий: «*Нас обігріває жива ватра, / але ми добре знаємо, / що кого жде / на високому пасовиську*». З вірою у високість і святість людського духу, оживленого Богом, жили наші предки, від вчинків яких залежало, чи знайде людина дорогу до небесного храму. Отак поет уміє поєднати високе, священне зі звичайним, буденним, побачити у ньому величне, що духовно підносить людину.

У цьому й полягає особливість творів Герасим'юка, їх емоційний тон, щирість почуттів, сердечність. Ліричні сюжети віршів поета будуються на універсальних законах гуцульського життя, на маловідомих народних віруваннях і ритуалах. Карпати виступають головним героєм збірок Герасим'юка.

Отже, Василь Герасим'юк творить високохудожню медитативну й сповідальну лірику, розширює тематичний і жанровий репертуар української поезії сьогодні. Є в нього сонети, пейзажні картинки, балади, поеми. Класичні форми співіснують з верлібром, витворюючи цікавий поетичний світ митця.

Робота в групах: 1. Об'єднавшись в групи, з'ясуйте зміст термінів: *ліризм, інтимна лірика, синекдоха*. Складіть усний текст з цими поняттями і виступіть у класі. Наведіть відповідні приклади з творів Герасим'юка. 2. Порівняйте символіку снігу в народних піснях та віршах Герасим'юка.

Підсумуйте прочитане: 1. Висвітліть особливості періодів творчості Герасим'юка. Назвіть збірки поета. 2. Які поезії автора і чим саме вам найбільше сподобались? 3. Які митці мали вплив на формування естетичних поглядів Герасим'юка? 4. У чому полягає поетичне кредо Василя Герасим'юка?

Поміркуйте: 1. З якої причини у центрі своєї художньої картини світу поет поставив образ Карпат? 2. Як митець інтерпретує вічну тему «людина і природа»? 3. Яку естетичну функцію відіграють метафори й уособлення в поезіях «Перший сніг», «Йде сніг. Я стою у траві»? 4. Які роздуми викликає у вас поезія «Чоловічий танець»? Що символізує аркан? Відповідаючи, використовуйте картину визначного українського художника Георгія Якутовича «Аркан» (с. 399). 5. Схарактеризуйте творчу манеру письменника (на прикладі поезії «Чоловічий танець»).

Аналізуємо твір. 1. Прочитайте виразно поезію «Жива ватра». Визначте її віршовий розмір. 2. Поміркуйте, за допомогою яких художніх засобів досягається художня єдність твору. 3. Як наші предки ставились до вогню? 4. Розкажіть про переплетення в поезії язичницьких та християнських елементів. Яка роль біблійних образів у вірші? 5. Чим вам сподобався твір?

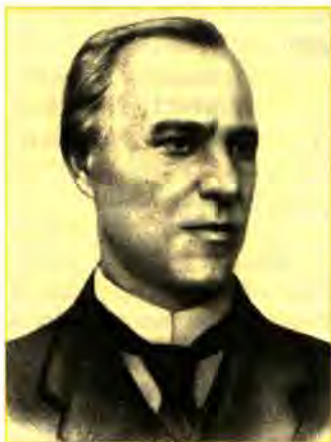
Творчі завдання. 1. Намалуйте ілюстрацію до вірша «Жива ватра», підпишіть її відповідним поетичним рядком. 2. Пригадайте, які ви знаєте верлібри Василя Голобородька і порівняйте їх з верлібрами Василя Герасим'юка.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Д з ю б а І. Іє такий поет // Герасим'юк В. Була така земля: Вибране. — К., 2003.

М о с к а л е ц ь К. «Папороть»: етика і поетика // Герасим'юк В. Папороть: Поезії. — К., 2006.

Іван Липа (1865—1923)

Я писав більше чверті віку не за страх, а за совість, не ради слави, не ради грошей, а лиш тому, що мав свої думки і ті думки хотілося сказати людям.

(Іван Липа)

Іван Липа належав до натхненників «Братства тарасівців» — нелегальної організації, що виникла 1891 року в студентському середовищі. Юнаки, що палко любили Україну, її мову й культуру, зібралися на Шевченковій могилі в Каневі і присяглися всі сили віддати рідному народові, рідній землі.

Україну вони мріяли бачити самостійною державою, а український народ — вільним і щасливим. Чимало сил «тарасівці» віддавали просвітницькій та видавничій діяльності, праці для народу, втіленню в життя «практичного ідеалізму», що полягав у щоденній наполегливій праці на благо людини й Вітчизни. Про вагу і значення цього братства свідчить те, що до нього приєдналися відомі українські письменники Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Володимир Самійленко, Микола Вороний.

Народився Іван Львович Липа 24 лютого 1865 року в місті Керчі. У гімназійні роки Іван щоліта їздив у село, де наполегливо вивчав українську мову. Навчаючись у Харківському університеті на медичному факультеті, допитливий юнак студіював праці Михайла Драгоманова, захоплювався творами Шевченка, сам пробував писати вірші. За намір «отторгнуть Малороссию от Великой России» Іван потрапив на рік до в'язниці, згодом був змушений виїхати з України. В Казані він здобув вищу освіту і став лікарем. У 1900 році Іван Липа повернувся до України, оселився в Одесі. Тут лікував людей, друкувався у провідних виданнях, сприяв українському літературному відродженню. Про авторитет Івана Липи свідчить те, що українська громада Одеси обрала його в 1917 році комісаром міста. Він став міністром релігій, віросповідань, юстиції та охорони здоров'я в уряді Української Народної Республіки. Його високо цінували такі світочі українського народу, як Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Самійленко, Микола Вороний (останній присвятив йому славетну поему «Євшан-зілля»).

На початку 20-х років XX століття Іван Липа опинився в еміграції, жив у селі Винники під Львовом. Працював лікарем, займався літературною роботою. 13 листопада 1923 року Іван Львович помер.

Літературна спадщина Івана Липи — це вірші, оповідання, повісті. Особливе місце в його доробку займають казки та притчі. *«Вірте в казку так само, як колись і народ вірив у ті свої казки, що дійшли до нас із глибин віків»*, — записав у нотатнику *«Мої думки»* Іван Липа.

Переосмислюючи фольклорно-казкові сюжети, спираючись на свій досвід, Іван Липа навчає читачів доброти, самовідданості, щедрості. Однією з найцікавіших є казка Івана Липи *«Хапко й Давець»*. Виразними й промовистими є портрети двох братів, героїв цього твору: Хапко *«змалечку однімав у дітей цяцьки, ласощі, а вже далі почав брати у купців різний крам, а потім у міністрів усе, що йому у вічі впадало, і ніяким способом не можна було від нього порятуватись»*; іншим був Давець: він *«усе робив розважливо, не хапаючись. Для себе не дбав, а коли батько або підданці принесуть, бувало, хлопцеві які дарунки, то він доти не заспокоїться, поки не віддасть усе бідним. Сам потай піде з дому, пошукає найбільшого і все віддасть, що має»*. Різними є й наміри братів: Хапко хоче прожити так, щоб смерть не прийшла до нього, а Давець мріє порятувати від смерті людей. Іван Липа демонструє дві моделі поведінки, розраховуючи на те, що читачеві ближча роль давця, а не хапуги й ненажери (як ви пам'ятаєте, до подібного протиставлення письменник вдався і в казці *«Близнята»*, де показано братів-близнюків, наділених діаметрально протилежними характерами).

Цікавими є й інші казки, написані Іваном Липою: *«Дідова Правда»*, *«Гомін по діброві»*, *«Юрасів сад»* (вони утворюють цикл *«Казки про Волю»*), *«Лада Прекрасна»*. Оцінюючи цю сторінку творчості Івана Липи, відомий український письменник Володимир Самійленко відзначав: *«Казки мають високі прикмети ідейності й краси щодо форми. Вони обвіяні чарами щирого народного духу і повні поезії. Стиль у автора простий, колоритний. Треба ще піднести велику вмілість, з якою автор використав елементи чисто народної творчості... Казки ці, як, звичайно, всі гарні казки, однаково придатні як дітям, так і дорослим»*.

Взірцями притчі є твори *«У невідому путь»* і *«Мати»* Івана Липи. *Притчею* називають алегоричне оповідання повчального характеру. Витоки притчі знаходимо у Біблії — згадаймо хоча б євангелійні притчі про блудного сина, про сіяча та інші.

У притчі Івана Липи «У невідому путь» йдеться про тяжкий шлях пізнання. Письменник розповідає про черепаху, якій заманулося дістатися до «далекої гори, де сідали орли ширококрилі». Тяжким, небезпечним і довгим був шлях до тієї гори. Коли ж черепаха нарешті опинилася на вершині, то побачила, що і сонце, і місяць, і небесна блакить, які їй так хотілося побачити зблизька, залишилися такими ж недосяжними, як і тоді, коли вона споглядала їх із теплої та затишної долини.

Підсумуйте. 1. Хто такі «тарасівці», які завдання вони ставили перед собою? 2. Порівняйте дві казки Івана Липи — «Близнята» (яку ви читали у 5 класі) й «Хапко та Давець», знайдіть у них спільне й відмінне. 3. Що таке притча? Назвіть її ознаки, наведіть приклади.

Поміркуйте. 1. Як ви оцінюєте задум черепахи із притчі Івана Липи? Схарактеризуйте її образ. 2. Які художні прийоми застосував письменник? 3. Чи траплялося комусь із вас опинитися в ролі черепахи, подібної до змалюваної у притчі Івана Липи? Прокоментуйте такі ситуації. 4. Чи зустрічали ви в житті людей, схожих на Хапка й Давця? Чиї дії ви засуджуєте, а чиї схвалюєте?

Творче завдання. 1. Чи варто було, на вашу думку, вирушати в далеку путь черепазі з притчі «У невідому путь»? У чому полягає мораль твору? 2. Порівняйте образ черепахи з казки Івана Липи з черепахою, зображеною на малюнку Марії Приймаченко. Що спільного і що відмінного ви знаходите у фантастично-казкових сюжетах, створених письменником і художницею?

Мистецька скарбниця

Марія Приймаченко (1908—1997) — українська народна художниця, представниця «народного примітиву» («наївного мистецтва»), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка. У своїй багатогранній творчості художниця багато уваги приділила казкам. На цих картинах органічно взаємодіють тваринний і рослинний світ, де зустрічаються вічні супротивники — добро і зло, виражені у фантастичних формах. Добро у неї завжди перемагає.

Марія Приймаченко.
«Черепаха ішла-ішла...»
1990

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Огієнко І. Світлій пам'яті Івана Липи // Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу. — Львів, 2000.

Липа — Гуменецька М. Про мого батька й діда // Березіль. — 1991. — № 1.

Урок-підсумок

«Книги — морська глибина» (Іван Франко)

Видатний український письменник Іван Франко розмірковував над феноменом художньої літератури, її пізнавальними, виховними й естетичними функціями. Її він називав мистецтвом слова, розвиток якого відбувався тисячоліттями. Проходили епохи, змінювалися суспільні формації, а красне письменство викликало й викликає інтерес до себе, кожне покоління знаходить духовну поживу в книгах. Цю думку *Іван Франко* виразив так:

Книги — морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

Прочитавши низку творів наших класиків, ви збагнули, що мистецтво слова по-своєму впливає на поведінку людини, але не прямо, як це іноді здається, а опосередковано. Справді, література формує ставлення людини до дійсності. Вивчені вами життєписи і твори письменників допомагають вам знайти відповідь на хвилюючі питання буття, примушують самотійно осмислювати складний шлях українців до свободи і незалежності.

Йдеться не просто про аналіз художнього твору, а про осмислення вами життя у процесі сприймання художніх образів і наступних відчуттів та роздумів над картинами, намальованими майстрами слова. У зв'язку з цим виникає бажання збагнути життя, світ, у якому живемо, пізнати людей і себе.

«Поезія — це завжди неповторність» — у цих словах Ліни Костенко правильно визначена важлива особливість мистецтва слова. Ви вже переконались: література — це дослідження дійсності й людини, пізнання себе, історії, світу людей, їх змагань і поразок. Справжній митець — по-своєму завжди першовідкривач. Картини художнього світу часто уточнюють, а то й змінюють ваші уявлення про життя, розкривають такі явища, яких ви досі не помічали, над якими глибоко не замислювались. Інколи прочитаний твір відкриває вам щось нове у,

здавалося б, знайомому, сотні раз баченому. Така природа сприймання й реагування на текст. Отже, без духовного спілкування письменника з читачем немає справжнього порозуміння з мистецтвом. Якщо вас художній твір зацікавив, зачепив за живе, викликав нові враження — значить, збагатив душу, поглибив уявлення про прекрасне, підніс вас на вищий щабель духовного розвитку.

Нерідко ви чули: літературу минулих епох потрібно прочитати по-сучасному. Деякі читачі неправильно розуміють цей вислів, вдаючись до спрощеного тлумачення твору, а саме: модернізують минуле *антиісторичним перенесенням героїв минулих часів у сьогоднішній день*, примітивними аналогіями між минулим і теперішнім. Історичний підхід до розгляду твору полягає в тому, що твір слід сприймати на тлі епохи, в якій жив герой. Тільки сприйнявши літературний образ крізь призму часу, можна з'ясувати його сучасне звучання.

Високомистецькі твори завжди проєктуються і на минуле, і на майбутнє, повертаючи читача до давніх джерел буття народу і водночас акцентуючи на актуальних проблемах сучасності.

Час, коли жили Ярослав Мудрий, легендарний Нестор Літописець, Мелетій Смотрицький, Іван Величковський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, а також давні твори ми сприймаємо крізь призму історичних, гуманістичних і духовних вимірів. На уроках літератури вам відкрився бентежний світ «Повісті минулих літ», в якій у художній формі відтворено легенди про заснування Києва, про віщого Олега та помсту княгині Ольги древлянам, а також історичні події та їх учасники — і водночас описуються походи київських князів, заснування міст, будівництво монастирів та церков. Літопис відкриває нам цілий світ, в якому людина карається за провини і злі вчинки вже за життя, а праведники винагороджуються вічним життям.

Письменники доби Відродження і Бароко прагнули відкривати у світі нові етичні й естетичні цінності. Змальовані ними картини буття сягають давнини, міфічного часу і протистоять злу, несправедливості, які в очах читача наявні і в сучасному світі. Митці цієї епохи оволоділи часовою перспективою, пов'язуючи зображені події і персонажів з моральними і суспільними орієнтирами своєї доби. Українські письменники, відтворюючи дійсність, акцентували на позитивних якостях особи. Їхні узагальнення розгорталися у річищі гуманізму як широкого ідеологічного, філософського і загальнокультурного виміру.

У XVIII столітті особливо виділяється творча особистість Григорія Сковороди. Жанр байки український філософ напо-

внив притчовим змістом, в якому поєднав не лише повчальне начало, а й погляди на світ, уявлення про добро і зло. Так, у байці «Собака та Вовк» підкреслюється, що зовнішні атрибути людей — багатство, походження, освіта — відіграють другорядну роль, оскільки погляди людини, її переконання важать більше. Мораллю байки Сковорода утверджував рівність людей незалежно від національності, суспільного становища. У своїх творах письменник захищав думку, що особистість через самопізнання має прагнути до гармонії зі світом, як Бджола з байки «Бджола й Шершень». Вона щасливіша, ніж Шершень, тому що праця приносить їй велике задоволення: *«Замкни Бджолу в меді, чи не помре вона з туги в той час, коли може літати по квітоносних лугах?»* Відповідь на це питання часто забуває сучасна людина, яка прагне лише до задоволення матеріальних потреб, замикаючи свій світ сферою придбання нових речей і вигод.

Проникаючи в художній світ будь-якого твору, читач має підпорядкуватися авторському способу зображення, сприйняти умовність як художню необхідність. Ви збагнули, що *художня умовність* — завжди невід'ємна ознака мистецтва. Умовні прийоми змалювання світу й персонажів пов'язані з уведенням в тканину твору фантастичних елементів (наприклад, в «Енеїді» Котляревського, повістях «Вечір проти Івана Купала» Гоголя, «Конотопська відьма» Квітки-Осноров'яненка), не властивих реальному життю. Письменники вдаються до художньої умовності, бо прагнуть своїми творами впливати на читача, представити йому свої думки і почуття. І ця мета спонукає митця відступити від точного сприйняття видимого, щоб зосередити увагу читача на істотному, підсилити ідейно-емоційний вплив намальованих картин та образів.

У таких творах виразним є суб'єктивне начало, авторська позиція виступає на перший план. Пригадайте поему «Сон» Тараса Шевченка, побудовану в формі видіння. Художній світ моделюється за допомогою прийомів умовності, яка допомогла митцеві змалювати широку панораму життя Російської імперії. Ліричному оповідачеві, людині із народу, наснився сон, в якому він, як сова, пролітає над широкими просторами країни — *«тюрми народів»*. Це дало поетові змогу затаврувати царя-тирана і бюрократичний режим. За допомогою антитези на тлі чудової природи постають жахливі картини закріпаченої України, де останню *«свитину з каліки знімають»*, аби пани могли розкошувати. Розпинають нещасну «вдову за подушне, а сина кують», забирають до царського війська на двадцять п'ять років. Такою ж викривальною є наступна картина: *«А он-*

де під тином / Опухла дитина, голоднєє мре, / А мати пшеницю на панщині жне», годуючи своєю працею поміщика. Такі епічні картини перемежовані ліричними відступами, розвінчують російську самодержавну систему. Ліричний герой у пошуках щастя прилітає до Сибіру, куди царизм вислав на каторгу непокірних борців за свободу. Таким узагальненим образом виступає засуджений борець, якого поет назвав «Царем всесвітнім», «Царем волі», уподібнюючи його Ісусу Христові. Художня умовність увиразнює намальовану картину Петербурга — столиці імперії. Сарказм й іронія пронизують епізод «генерального мордобиття» (Іван Франко) царем своїх підданих. Прийом метаморфози викриває нікчемність й аморальність царської ієрархічної системи управління. Спочатку Микола I уподібнюється солдафонові, згодом — ведмедю, а коли провалилася під землю його опора — чиновники й військо, він перетворюється у безсиле кошеня. Цією картиною Шевченко твердив: зі злом можна боротися.

Не варто думати, що звернення Шевченка до умовних прийомів (гротескні перетворення царя, голос гетьмана Полуботка і козаків, на кістках яких побудована столиця імперії) спричинені були застереженнями перед цензурою. Ні, поет, передусім, прагнув художньо переконливо виразити авторські думки, наочно розкрити сутність зображуваного зла, створюючи особливу мову, своєрідну образну палітру.

Зверненням до художньої умовності письменник прагне вразити читача, викликати в уяві читача певні картини. Водночас адресат повинен немовби «відійти» із реального світу й «увійти» в умовний світ, щоб глибше і правдивіше осягнути об'єктивну реальність. Звичайно, таке читачке сприймання потребує активності розуму, уяви і почуттів, що засвідчує усвідомлене осягнення складних алегоричних чи гротескних образів, елементів фантастики, символіки, метаморфоз. Якщо ж не сприймати цієї авторської «гри», читач не зможе глибоко збагнути красу художнього світу твору. Розуміння поняття художньої умовності забезпечує повноцінне спілкування з мистецтвом. Вивчаючи «Енеїду» Котляревського, «Чорну раду» Куліша, «Ніч перед Різдвом» Гоголя, ви усвідомили співвідношення життєвої правди і художнього домислу в творах. Важливу роль у цьому процесі відіграє уява як важливий засіб відтворення правди життя, виразність мовлення автора і персонажів, концентрація дії в художніх текстах.

Особливо розквітла українська література в добу романтизму, принісши нові художні відкриття в осмисленні часу й людини. Ви переконались, що у 20 — 50-і роки XIX століття романтизм заявив про себе як про широкий літературний (а

також ідейний і культурний) напрям, покликаний до життя національно-духовним відродженням себе як окремого слов'янського народу, який має своє право на літературну мову і державність. Тому в романтичному русі поява таємної політичної організації «Кирило-Мефодіївського братства» була закономірною. «Книга буття українського народу» Миколи Костомарова була яскравим явищем українського романтизму. Її автор став в оборону України — тогочасної колонії Російської імперії, за що й зазнав репресій і переслідувань.

Бивчаючи українське письменство, ви переконались: сприйняття художнього твору має особистісний характер. Митці слова, пишучи твір, мають на увазі людську особу у всій її цілісності. А тому звертаються до почуттів і думок читача, його мрій, симпатій та антипатій, естетичних смаків, переконань, світогляду, загалом до життєвого досвіду. Так, автор твору мистецтва звертається до всіх і кожного зосібна. Проте впливає на всіх тільки через кожного, через його неповторну людську індивідуальність.

Ви ознайомились з творчістю романтиків і, мабуть, звернули увагу, що в багатьох митців змальовано образ моря, вітрила, човна. До цього образу звертався ще в 14-й пісні збірки «Сад божественних пісень» Григорій Сковорода: *«Розпусти свої вітрила, / Розуму свого крила, / Пливучи по буйнім морю, / Розведи зіниці вгору — / Шлях знайдеш правдивий»*. Український поет-філософ запропонував таке тлумачення: *«Життя наше — це море, тільце — човник. Думки — це віання вітрів. Гавань — це блаженство. Яка красна ця річ! Розуму твого крила... Птиця-бо є серце наше, і коли воно не загрузло, можемо заспівати і ми: «Душа наша, наче птиця, збавиться»*.

Цим філософським аспектам творів Сковороди співзвучні поезії Шиллера, Гете, Байрона, Гейне, Гюго, Гребінки, Забіли, Шевченка, Куліша. Вони часто створені у подібних ситуаціях — у момент прощання героя зі своїм минулим, у хвилини відкриття нової сторінки життя. Світ переживань ліричного героя бентежить вашу душу, викликає роздуми над смыслом життя, долею людини, яка шукає себе, уподібнюючись бурхливому морю. А поезія «Човен» («Вітер з гаєм розмовляє») Тараса Шевченка стала народною піснею, покладеною на музику Яковом Степовим. Паралелізм — основний засіб творення образу ліричного героя. У цих віршах втілено життєву позицію, сутність якої полягає у драматичному розчаруванні в житті особистості, яка відчувається самотньою, уподібнюється сироті: *«Горе ж тому кораблеві, / Та у*

море занесеному, / Горе тому сиротині / Від родини відлученому!» («Журба» Левка Боровиковського). Меланхолійні настрої, роздуми над життям передаються читачеві, який співпереживає з героєм, який прагне до нових пошуків сенсу буття, до пізнання невідомого світу. У деяких митців образ паруса символізує неминучість розлуки з коханою, відмову від особистого щастя. Герої українських романтиків згустком непокірних і бурхливих стихій, багатим внутрішнім світом нагадують Чайльд Гарольда Байрона. Вони розмірковують над можливостями буття, накресленими людству. Головною рисою героїв Забіли, Петренка, Шевченка та інших романтиків була спроможність відтворити широку гаму почуттів, інтуїцію, які допомагали подолати драматичність буття, стати над «лихими» обставинами. Ліричні персонажі Гребінки, Костомарова, Куліша усвідомлюють сутність життя, розгледівши в ньому справжні духовні цінності. Для Шевченка романтично піднесена особистість виходить за межі буденного, поєднуючи в собі містичне і реалістичне начало («Перебендя», «Пророк»). Його бандуристові байдужа повсякденність, принизливі умови життя. Проте його непокоїть, як знищується національна самосвідомість українців. Він прагне пробудити в людях пригниту національну гідність, шукає для них перспективи майбутнього. Митці створили галерею романтичних героїв, особливо образів козаків, гетьманів, героїчних натур, які в своїй любові до України стали взірцем для прийдешніх поколінь. Пригадаймо образи Остапа, Тараса Бульби, Сомка, Шрама, Марусі з однойменної повісті Марка Вовчка. Змальовуючи їх у складних умовах життя, письменники розкривають духовне багатство людини.

Таким чином, митці слова першої половини XIX століття витворили засади української літературної мови, що є важливим свідомством українців як окремої нації в Європі. Вітчизняні письменники, фольклористи, етнографи, історики, мовознавці довели, що українці — це один із слов'янських народів, що має власні історію, культуру, мову, письменство. Шлях, прокладений митцями слова цієї доби, утверджувався у двох напрямках: пильна увага до конкретної людини (поза становими обмеженнями), особистості, її духовного світу; проблеми формування національної спільноти. Вони відбили прагнення народу до національного самовизначення. Шевченкова ідея незалежної України — *«в своїй хаті своя правда, і сила, і воля»* — була підхоплена наступними поколіннями українських письменників, з творчістю яких ви ознайомитесь у 10 класі.

Творчі завдання. 1. Напишіть творчу роботу «Який твір класичної літератури найбільше мені сподобався і чому?». Прочитайте та обговоріть кілька творів у класі. 2. До підсумкового уроку намалюйте ілюстрацію до будь-якого художнього твору, вивченого в 9 класі, вмотивуйте свій вибір.

Підсумуйте. 1. Розкажіть епізоди з «Повісті минулих літ», суголосні нашому часові. 2. Котре з оповідань «Києво-Печерського патерика» вразило вас найдужче? 3. Чим приваблива творчість Григорія Сковороди? 4. Яке значення має художня умовність у сприйманні мистецького твору? Наведіть приклади прийомів умовності у творах Котляревського, Шевченка, Гоголя, Марка Вовчка.

Поміркуйте. 1. Висловіть свої міркування про роль книги в житті людини. 2. Що означає інтерпретувати художній твір сучасному? 3. В чому полягає співвідношення життєвої правди і художнього домислу в творі? Як цю проблему розв'язував Куліш у романі «Чорна рада»? 4. Які художні відкриття здійснили романтики? 5. Які романтичні герої вас збентежили і чим саме?

Для допитливих. Намалюйте ілюстрацію до однієї з поезій, в якій змальовано образи моря, вітрила, човна. Свою розповідь супроводжуйте виразним читанням поезій.

Список творів, які текстуально вивчаються у 10 класі

Дорогі друзі! Під час літніх канікул ви зможете деякі з програвових творів прочитати. З цією метою радимо вести читачий щоденник в окремому зошиті за такими параметрами:

Автор, назва твору	Жанр, рік написання чи видання твору	Зміст прочитаного тексту, імена персон- нажів, їхні риси, засо- би творення характе- ру, особливості мов- лення, своєрідність сюжету і композиції	Мої враження від твору, ро- зуміння його ідейного спря- мування
-----------------------	---	---	---

Іван Нечуй-Левицький. «Кайдашева сім'я».

Панас Мирний. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Іван Карпенко-Карий. «Мартин Боруля».

Михайло Старицький. «Оборона Буші».

Іван Франко. «Гімн» («Замість пролога»), «Сікстинська мадонна», «Безмежне поле», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня», «Легенда про вічне життя», «Декадент», «Розвивайся ти, високий дубе», «Мойсей».

Борис Грінченко. «Каторжна».

Михайло Коцюбинський. «Intermezzo», «Тіні забутих предків».

Ольга Кобилянська. «Земля».

Василь Стефаник. «Камінний хрест».

Леся Українка. «Contra spem spero!», «І все-таки до тебе думка лине...», «І ти колись боролась, мов Ізраїль...», «Хвиля», «Стояла я і слухала весну...», «Все-все покинуть, до тебе полинуть...», «Уста говорять: «Він навіки згинув!...», «Лісова пісня».

Микола Вороний. «Іванові Франкові», «Блакитна Панна», «Інфанта».

Олександр Олесь. «З журбою радість обнялась...», «Чари ночі», «О слово рідне! Орле скутий!...», «По дорозі в казку».

Володимир Винниченко. «Момент».

Дорогі дев'ятикласники!	3
Вступ	5

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Родинно-побутові пісні	9
Українське весілля	16
Українські народні балади	22

ДАВНЯ УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Українська середньовічна література XI—XV століть	29
Перекладна література	31
Оригінальна література княжої Русі-України. Літописи як історико-художні твори	41
Виникнення Києво-Печерського монастиря. «Києво-Печерський патерик» — пам'ятка життійної літератури	47
Українська література епохи Ренесансу	52
Іван Вишенський — мислитель, богослов, полеміст	54
Українське бароко	58
Історично-мемуарна проза	61
Поезія	67
Драматургія	73
Вертепна драма	78
ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА	81
Життєві стежки філософа, просвітителя, поета	81
Сторінки творчості поета, байкаря, філософа	84
«Байки харківські»	86

НОВА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Становлення нової української літератури	90
Стильові течії і напрями в українському письменстві першої половини XIX століття	99
ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ	107
«І вогник, ним засвічений, не згас» (Іван Франко)	107
«Енеїда» — перша ластівка українського національного відродження (Сергій Єфремов)	114
«Наталка Полтавка» — праматір українського народного театру (Іван Карпенко-Карий)	129
Значення творчості Івана Котляревського	140

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО	146
«Оживлений любов'ю до України» (Ізмаїл Срезневський) ...	146
У невідомих пошуках правди	149
Художній світ української прози Григорія Квітки-Основ'я- ненка	151
Крізь призму народного сміху	152
«Він написав «Марусю»!»	159
Значення творчості письменника	163
ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ	167
«Один з піонерів української літератури» (Олександр Олесь) .	167
Художній світ балади «Рибалка»	169
<i>Література українського романтизму 20—50-х років</i>	
XIX століття	173
Художня система українського романтизму	173
Естетичне новаторство українських романтиків	173
Тематично-стильові течії в українському романтизмі	174
Школи в українському романтизмі	176
ЄВГЕН ГРЕБІНКА	180
«Прощай, мій покою, пускаюсь у море»	180
Популярність романсу «Українська мелодія»	182
МИКОЛА КОСТОМАРОВ	185
«І освітить наше небо сонечко свободи»	185
«Співатиму, співатиму, доки гласу стане»	187
Художнє мистецтво балади «Соловейко»	188
ВІКТОР ЗАБІЛА	190
«Безталанний на світ народився»	190
Романтична туга серця	191
МИХАЙЛО ПЕТРЕНКО	194
«За краєм України думаю про вас, слов'янські пісні»	194
Замріяний у небо	195
<i>Розвиток нової української літератури на західноукраїн- ських землях (30—50-і роки XIX століття)</i>	
Гурток «Руська трійця»	200
Альманах «Русалка Дністровая»	201
МАРКІЯН ШАПКЕВИЧ	205
«Велике життя, та вкорочений вік» (Роман Лубківський) ...	205
«Нові пісні, пісні нечувані і думки незвісні»	209
МИКОЛА ГОГОЛЬ	213
«Наш безсмертний Гоголь» (Тарас Шевченко)	213
«Сіє віддалено якийсь промінь порятунку: святе слово любов» (Микола Гоголь)	220
Романтична картина світу повістей Гоголя	222
Романтичний колорит повісті «Вечір проти Івана Купала» ..	223
Прославлення героїзму українського народу	226

ТАРАС ШЕВЧЕНКО	230
«Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою»	230
Рання творчість Тараса Шевченка	244
Романтичний світ балад Шевченка	250
Історична тематика в ранній творчості Шевченка	255
Народна епопея боротьби за волю	256
Національна проблематика творчості Шевченка періоду «трьох літ»	264
Прометейзм поеми «Кавказ»	266
Історіософська картина України	270
Сатира на «темне царство» російського самодержавства	274
Великий заповіт українцям	280
Тема жіночої долі	285
Символ занепадної України	285
Гуманістична самопожертва матері в ім'я дитини	289
Драматична доля жінки «у нашій раї на землі»	293
«Хто смів сказати, що не людина ти?» (Максим Рильський) ..	296
Лірика Шевченка періоду арешту й заслання	301
Лірика останнього періоду творчості	304
Тарас Шевченко і Біблія	308
Глибина духовного світу «Давидових псалмів»	309
Світова велич українського поета	314
ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ	329
«І буде дух його із віку в вік сіяти» (Ганна Барвінок)	329
Романтичний світ прозових творів Куліша	334
«Чорна рада» — перший український історичний роман ..	335
«Розпущу я думи крилаті на всю Україну»	350
МАРКО ВОВЧОК	357
«Ясна зоря нашого письменства» (Іван Франко)	357
Художній світ прози Марка Вовчка	362
Романтичні твори Марка Вовчка	363
Українська Жанна д'Арк	366

3 ЛІТЕРАТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ

Огляд новітньої української літератури	372
ІВАН БАГРЯНИЙ	382
«Тріумф людської гідності»	384
Візуальна (зорова) поезія	389
ВАСИЛЬ ГЕРАСИМ'ЮК	394
«Поет у повітрі»	394
«І збудуться слова»	396
ІВАН ЛИПА	402
Урок-підсумок. «Книги — морська глибина» (Іван Франко)	405
Список творів, які текстуально вивчаються у 10 класі	412

У45 Українська література: Підруч. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. / М.П.Ткачук, М.М.Сулима, В.Л.Смілянська, В. І. Сулима. — К.: Освіта, 2009. — 416 с.
ISBN 978-966-04-0726-8.

ББК 83.34УКР.я721

На обкладинці використано фрагменти ілюстрацій *Анатолія Базилевича* до «Енеїди» Івана Котляревського (К., 1969), *Володимира Авраменка* «Гайдамаки» та *Володимира Кутіна* «Причинна» до творів Тараса Шевченка («Кобзар». — К., 1963).

На форзацах підручника подано репродукції картин з альбому *Зоряни Лильо-Откович* «Український пейзажний живопис XIX — початку XX сторіч» (К., 2007).

Навчальне видання

**ТКАЧУК МИКОЛА ПЛАТОНОВИЧ,
СУЛИМА МИКОЛА МАТВІЙОВИЧ,
СМІЛЯНСЬКА ВАЛЕРІЯ ЛЕОНІДІВНА,
СУЛИМА ВІРА ІВАНІВНА**

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

**Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальна за випуск *О. Ю. Камішанська*.

Редактор *С. С. Литвин*. Художній редактор *І. В. Бабенцова*.

Художник обкладинки *Т. М. Канарська*.

Технічний редактор *Ц. В. Федосіхіна*.

Комп'ютерна верстка *А. В. Якимця*. Коректори *С. В. Войтенко, Л. А. Еско*

Підписано до друку 30.04.09. Формат 60×90¹/₁₆. Папір офс. Гарнітура

Шкільна. Друк офс. Ум. друк. арк. 26+0,31 форзац. Ум. фарбовідб.

105,74. Обл.-вид. арк. 26,03+0,48 форзац. Тираж 119 225 пр.

Вид. № 37 265. Зам. 9146.

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»

Видавництво «Освіта», 04053, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.

Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів на ДП «Державна картографічна фабрика»

21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19. Тел.: 8 (0432) 51-33-77, 51-32-91

Свідоцтво серія ДК № 869 від 26.03.2002 р.

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.
